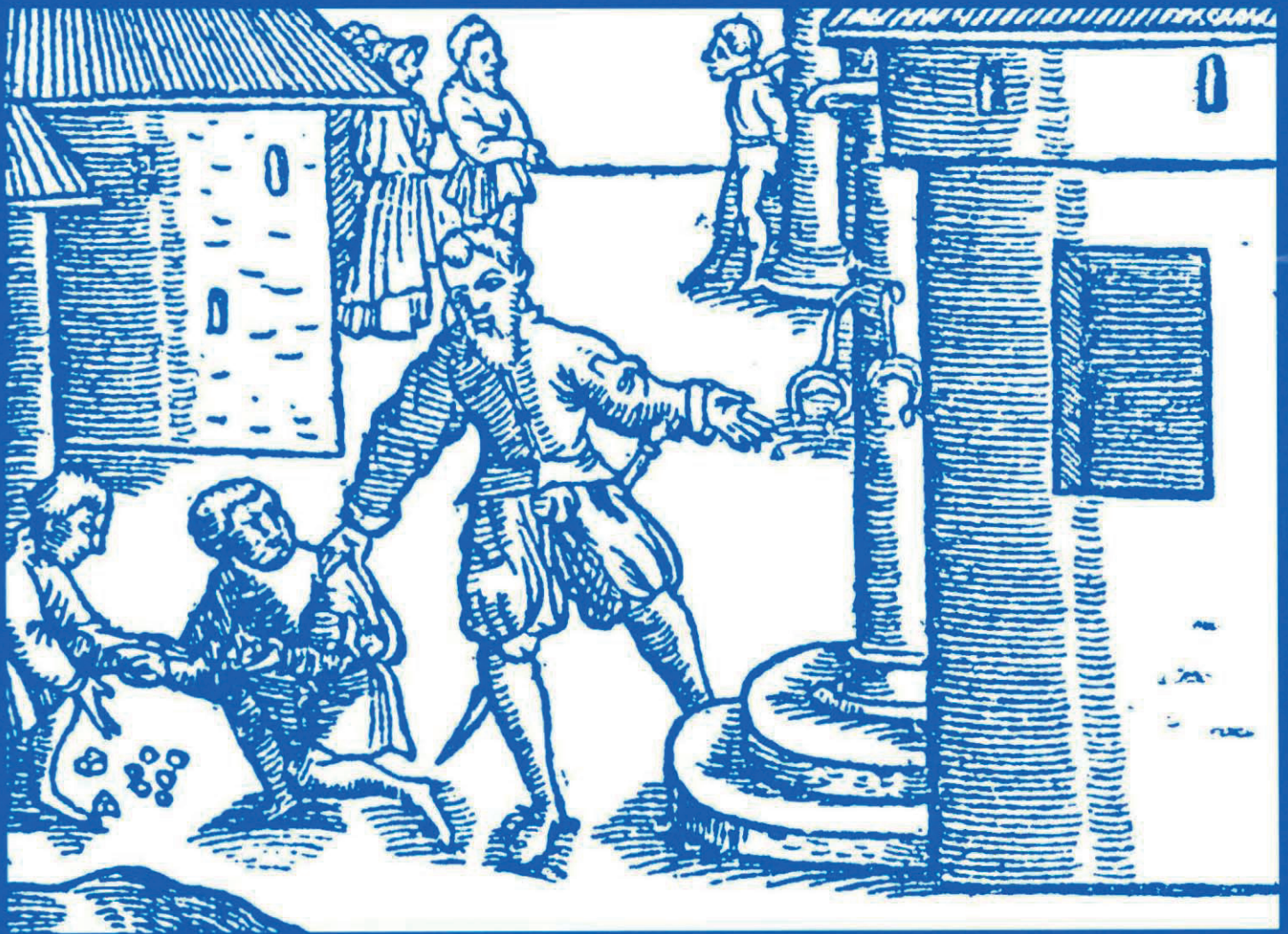

RIKOS HISTORIASSA

Toimittanut
Olli Matikainen

Rikos kiehtoo. Historiantutkija ei kuitenkaan ensi sijassa etsi rikoksen historiasta sensaatiota, vaan vastausta ihmisen ja yhteiskunnan perustaviin kysymyksiin. Millainen oli henkirikos ja sen oikeudellinen tutkinta 1400-luvun Tukholmassa, 1600-luvun Turussa tai 1800-luvun Pohjanmaalla? Miten verojen vastustamisesta, avioliiton ulkopuolisesta sukupuolisuhteesta, oletetusta yhteydestä paholaiseen, kunnianloukkauksesta tai merimiehen karkaamisesta tuli rikos? Oliko itsenäistymisen jälkeisessä Suomessa korruptiota? Mitä pirtutrokarien auton suistuminen järveen kertoo kieltolakirikollisuudesta ja 1920-luvun yhteiskunnasta?

Kirjoittajat ovat Jyväskylän yliopiston Historian laitoksen henkilökuntaa ja jatko-opiskelijoita.

JAKELU

Jyväskylän Historiallinen Yhdistys
Jyväskylän yliopisto
PL 35 (H)
40351 Jyväskylä
puhelin (014) 601 252
telefax (014) 601 251

DISTRIBUTOR

The Historical Society of Jyväskylä
University of Jyväskylä
P.O. Box 35 (H)
40351 Jyväskylä
Telephone +358 14 601 252
Telefax +358 14 601 251

Jyväskylän historiallinen arkisto vol 5.

RIKOS HISTORIASSA

Jyväskylän historiallinen arkisto vol 5.

RIKOS HISTORIASSA

Toimittanut Olli Matikainen

Teos on saanut tukea Suomen Akatemialta.

Copyright © kirjoittajat

Kannen kuva:

Häpeärangaistus

Olaus Magnus: Pohjoisten kansojen historia.
Baselin painos 1567.

Taitto Jaana Laine

ISBN 952-5092-47-X

ISSN 1239-8683

Kopijyvä Oy

Jyväskylä 2000

ISBN 978-951-39-9987-2 (e-julkaisu)

Kirjoittajat

Eilola, Jari, FM, Jyväskylän yliopisto

Eloranta, Jari, FL, European University Institute, Firenze

Hämäläinen, Johanna, FM, Jyväskylän yliopisto

Jokiaho, Mika, FM, Vaasa

Karonen, Petri, dosentti, Jyväskylän yliopisto

Lamberg, Marko, FM, Jyväskylän yliopisto

Matikainen, Olli, FM, Jyväskylän yliopisto

Nygård, Toivo, professori, Jyväskylän yliopisto

Ojala, Jari, FT, Jyväskylän yliopisto

Vilkuna, Kustaa H. J., dosentti, Jyväskylän yliopisto

Vuorela, Piia, FM, Jyväskylän yliopisto

Sisällys

<i>Olli Matikainen</i> Rikos historiassa Johdanto	9
<i>Marko Lamberg</i> Keskiaikainen oikeudenkäyntipöytäkirja kulttuurituotteena	21
<i>Petri Karonen</i> ”Kunnes kuolema meidät erottaa” Yhteisö ja ”suunniteltu” henkirikos Turussa vuonna 1643	55
<i>Piia Vuorela</i> Pikkutullin voimaansaattamisen aiheuttamat konfliktit Tukholmassa 1620-luvulla	87
<i>Mika Jokiaho</i> Suvun, perheen ja kotitalouden kunnian tähden Seksuaalisuus ja sivilisoituminen uuden ajan alussa Pohjanmaalla (1540–1690)	117
<i>Jari Eilola</i> Paholaisen rakastajattaret	181
<i>Kustaa H. J. Vilkuna</i> Herotes oli koira: humoristinen puhe rikoksena	229
<i>Toivo Nygård</i> Etnisen vähemmistön rikos	267

Jari Ojala

Päämies-agentti -asetelman testaus: merimiesten
karkaaminen 1700–1800-luvulla 285

Jari Eloranta

Harmaa alue — Puolustuslaitoksen luominen,
taloudelliset väärinkäytökset ja intressiverkostot
itsenäisen Suomen alkuvuosina 321

Johanna Hämäläinen

Pirtukuninkaan viimeinen matka
Kieltolakirikollisuuden ulottuvuudet 1920-luvun
Suomessa 371

Olli Matikainen

Crime in History
Introduction and summary 405

OLLI MATIKAINEN

RIKOS HISTORIASSA

Johdanto

Historiallinen kriminologia¹ on historiallisia alkuperäislähteitä ja lähitieteiden (sosiologia, kriminologia, antropologia jne.) teoriaa yhdistävää tutkimusta, jonka keskeisenä tutkimuskohteena ovat rikos ja rikosmäärittely: miten elintärkeää rajanvetoa rikoksen, lain ja moraalin välillä on kulloinkin käyty, ja mitkä ovat olleet syyt rikollisuuteen tai rikolliseksi määriteltyyn käyttäytymiseen.² Ennen 1970-lukua rikoksen historiaa oli historiantutkimuksessa systemaattisesti tarkasteltu lähinnä oikeushistorian tutkimusperinteessä.³ Toisaalla eräät kriminologian uranuurtajat olivat olleet kiinnostuneet historiallisista kehityskuluista ja vertailuista.⁴ Nämä näkökulmat yhdistyivät historiallisessa kriminologiassa. Tutkimusalan vähittäisestä ”institutionalisoitumisesta” kertovat useat tutkimustilannetta ja metodeja luotaavat artikkelit⁵, helposti lähestyttävien yleisesitysten ilmestyminen⁶ ja viimeksi alan tutkijoiden ryhmittäminen oman ”Crime, History & Societies”-aikakauslehden ympärille (1997).

Historiantutkimuksen kiinnostusten kohteita suuntaavat yleiset yhteiskunnalliset virtaukset ja tieteellisten paradigmojen muutokset. Metodologisesti historiallisen kriminologian nousu Länsi-Euroopassa ja Yhdysvalloissa osuu yksiin yhteiskuntatieteiden ja kvantitatiivisten menetelmien 1960–70-luvulla historiantutkimukselle asettamien haasteiden kanssa. Historiantutkimuksen lähde-empiristiselle perinteelle⁷ ominaista sosiaalista ontologiaa voi Christopher Lloydin tapaan luonnehtia behavioristiseksi individualismiksi.⁸ Yhteiskunta ja ihminen otetaan usein annettuna, sillä tutkijan luomat

abstraktit käsitteet ja selittämisen apuvälineet kuten sosiaaliset, taloudelliset ja psyykkiset rakenteet, normit, symbolit, mentaliteetit jne. ymmärretään joskus jopa vaarallisiksi: selittämiseksi on riittänyt ”lähteiden puhuminen” ja tarkemmin erittelemätön arkipäivän kokemuksen ihmiskäsitys. Kun yksilö eristetään atomistiseksi toimijaksi, voidaan rikosilmiötkin sivuuttaa pelkästään ”poikkeustapauksina” tai yksilöiden patologioina.⁹ Ei liene sattumaa, että Suomessa ensimmäisiä rikosnäkökulman mahdollisuudet oivaltaneita historiantutkijoita oli holistista metodologiaa kehitellyt Pentti Renvall, jolle rikos- ja oikeusanalyysistä tuli väline 1500-luvun ihmisen psyykkisen rakenteen selvittämiseen.¹⁰

Kokonaisvaltaisen rakennetutkimuksen vaatimus ja ”singularisoivan” historiantutkimuksen kritiikki kiteytyi Suomessa Antero Heikkisen ja Heikki Ylikankaan vuonna 1971 Historiallisessa aikakauskirjassa käynnistämässä keskustelussa ns. ”kahdesta historiasta.”¹¹ Ylikangas sovelsi oppejaan käytäntöön samana vuonna julkaistussa tutkimuksessaan väkivaltarikollisuudesta Suomessa 1500-luvulla.¹² Sosiologinen teoria funktionalistisessa muodossaan oli löytänyt tiensä vuonna 1976 ilmestyneen ”Puukkojunkkarien esiinmarssin” tulkintoihin.¹³ Ylikangas riisui Etelä-Pohjanmaan puukkojunkkareihin aiemmin liitetyn romantiikan ja käsitteli ilmiötä perimmältään taloudellisten suhdanteiden aiheuttamana rikollisuutena.

1970-luvulla julkaistujen tutkimusten kysymyksenasetteluissa olivat pinnalla makrotason taloudellisten ja sosiaalisten rakenteiden muutosten vaikutukset rikollisuuden rakenteeseen, olipa sitten kysymys keskiajasta tai ”modernisaation” 1800-luvusta.¹⁴ Marja Taussi Sjöbergin mukaan Uumajan yliopiston rikoshistorian projektilla ja hänen vuonna 1981 julkaistulla väitöskirjallaan ”Brott och straff i Västernorrland 1861–1890” oli alunperin neljä tavoitetta: 1) tutkia, kuinka yhteiskuntamuutokset kuten väestönkasvu, kaupungistuminen ja teollistuminen vaikuttivat rikollisuuden määrään ja rakenteeseen 2) ketkä tekivät rikoksia 3) miksi yksittäiset ihmiset tai ryhmät tekivät rikoksia 4) pyrkiä alueelliseen vertailuun.

Kirjoittaja lisäsi heti perään, että työn edistyessä oli käynyt selväksi tarve pohtia perusteellisemmin, kuinka yhteiskunnan sosiaalinen kontrolli oli rakentunut ja miten se vaikutti rikollisuuteen. Taussi Sjöbergin mukaan rakennetutkimusta oli jatkossa täydennettävä lisäksi tarkemmalla yksilötason analyysillä.¹⁵

”Ensimmäisen aallon” historiallisen kriminologian ansiosta rikos nousi legitimiiksi tutkimuskohteeksi, pitkän aikavälin kvantitatiiviset vertailut antoivat aiempaa perustellumman kuvan suurista linjoista ja raja-aidat eri tieteenalojen välillä madaltuivat. Poikkitieteellisenä alana historiallinen kriminologia on myöhemminkin ollut altis seuraamaan uusimpia virtauksia, kuten mikrohistoriaa ja historiallista antropologiaa.¹⁶ Kun Eric Monkkonen vuonna 1979 kritikoiti ”hypoteesien testaamisen” hengessä historiantutkijoiden ”vastuutonta ja naiivia” teorian ja tilastollisten menetelmien aliarviointia,¹⁷ saattoi historiallisen kriminologian tilaa Historian päivillä vuonna 1985 arvioinut Tuija Hietaniemi esittää Howard Zehriin tukeutuen, että makrotason kvantifiontiin perustuva tutkimus näytti jo saavuttaneen ”oleelliset tuloksensa.”¹⁸ Keskustelu rikostutkimuksen tilastollisista menetelmistä on tämän jälkeenkin jatkunut vilkkaana¹⁹, mutta samalla tutkimuksen painopiste on jonkin verran kääntynyt laadulliseen suuntaan. On myös tunnustettu, ettei ihmisten käytös reagoi mekaanisesti esim. taloudellisiin suhdanne muutoksiin. Kulttuurin vaikutukseen ja ihmisten tapaan jäsentää kokemustaan on mahdollista päästä kiinni laadullisen tapaustutkimuksen kautta. Kognitiivinen näkökulma rikokseen lieneekin jatkossa yksi keskeinen sosio-ekonomisen paradigman luomaa kuvaa täydentävä tutkimusote.

Rikollisen toiminnan määrittelyssä erityisen huomion ja ristiriitujen kohteena ovat kulloinkin yhteiskunnan toiminnalle tai valtaapitävien intresseille keskeisiksi ymmärretyt tekijät, joten rikos tavoittaa usein jotain oleellista yhteiskunnan rakenteista ja arvostuksista. Lukija voi esimerkiksi pohtia, miten länsimaisen yhteiskuntahistorian peruskysymykset modernisoitumisesta (yhteisöstä yksilöön ja organisaatioyhteiskuntaan, suullisesta kulttuurista kirjalliseen jne.)

heijastuvat teoksen artikkeleissa. Kaikissa ihmisyhteisöissä sanktioidun henkirikoksen tausta ja tutkintatapa oikeudessa eri aikakausina (Lamberg, Karonen, Nygård) antavat tähän ongelmaan yhden vertailukohtan. Muiden aiheiden osalta myös arvioitavan teon rikosleima on korostetun historiallinen. 1600-luvulla seksuaalisuus (Joki-aho), suhde yliluonnolliseen (Eilola) ja loukkaava puhe (Vuorela, Vilkuna) olivat vaarallisia aiheita ja keskeisiä myös rikosmäärittelyiden kohteena. Modernin yhteiskunnan toiminnan kipupisteitä ovat olleet mm. talouden säätelyyn liittyvät kysymykset ja kansalaisten luottamus julkiseen valtaan (Ojala, Eloranta) sekä yhteiskunnan kontrollitoimenpiteiden vaikutukset (Hämäläinen).

Oikeuslähteissä on tarua ihmeellisemmän todellisuuden ja draaman aineksia: koko historiantutkijan työtä on joskus verrattu salapoliisityöhön. Mikrohistorioitsijat Edward Muir ja Guido Ruggiero ovat leikitelleet myös vertauksella, jonka mukaan historiantutkija toimii kuin renessanssiajan haudanryöstäjä kaivaessaan ruumiin (lähteet, menneisyyden tapahtumat) ylös myydäkseen sen anatomisia ruumiinavauksia (historiantutkimuksen analyysi) varten.²⁰ *Marko Lamberg* on artikkelissaan ottanut lähtökohdakseen draamavertauksen ja tarkastelee myöhäiskeskiaikaista, poikkeuksellisen persoonallisella tyyllillä kirjoitettua Tukholman raadin pöytäkirjaa ja sen kertomaa kirjoittajansa, kirjuri Helmik van Nördenin näkökulmasta. Kuvaavasti nimettömäksi jäävän suomalaisyntyisen piikatytön epäselvä kuolemantapauksen tutkinta vie myöhäiskeskiaikaisen Tukholman todellisuuteen.

Petri Karonen selvittelee Turussa vuonna 1643 käsiteltyä murhaoikeudenkäyntiä, jossa porvarinvaimo Margareta Kitt oli syytettyinä miehensä surmaamisesta elohopealla. Rikostutkinta oli 1600-luvulla vakiintumassa valtiollisen oikeudenkäytön uomiin, missä asianomaisen aseman, keskinäisten suhteiden ja korvausten ensisijaisuus sai vähitellen väistyä yksilön vastuun ja syyllisyyden selvittämisen tieltä. Karosen mukaan välähdykset 1640-luvun elämästä kertovat ”modernisoitumisen” etenemisestä myös muilla elämänalueilla (alkoholikulttuuri, kunnia- ja aikakäsitykset).

1600-luvun alkupuolisko oli Ruotsin valtakunnassa hallinnollisen yhtenäistämisen aikaa. Jatkuvasti sotaa käyneen valtiovallan uudet vaatimukset loivat samalla uutta ”rikollisuutta,” joka liittyi esivallan toimenpiteiden vastustamiseen. Uhkaan valtarakennetta vastaan reagoitiin tarvittaessa ankarin rangaistuksin. Tukholmassa 1620-luvulla uuden veron (pikkutullin) periminen aiheutti suoranaisia levottomuuksia. *Piia Vuorela* liittää tapahtumat kysymykseen siitä, kuinka alamaiset saattoivat vahvan hierarkkisessa järjestelmässä vastustaa esivallan toimenpiteitä: keinot ulottuivat arkipäivän passiivisesta vastarinnasta ja solvauksista suoranaiseen kapinointiin ja henkirikoksiin asti.

Avioliiton ja seksuaalisuuden julkisessa rikosoikeudellisessa sääteltyssä luotiin 1600-luvulla seuraavien vuosisatojen ns. luterilaista yhteiskulttuuria leimannut seksuaalisuuden kontrolli. Vanhastaan seksuaalisuus oli erilaisten tabusäännösten alainen, ja avioliittojärjestelyt ja seksuaalisuuden säätely koskivat samalla elintärkeitä sukujen välisiä suhteita. *Mika Jokiahon* mukaan nämä vanhat katsomustavat olivat vielä 1600-luvulla voimakkaita. Yhteisöllinen valvonta ja kruunun ja kirkon tiukentunut kontrolli 1600-luvulla eivät kirjoittajan mukaan aina olleet toisilleen vastakkaisia ilmiöitä, vaan kumpikin osapuoli pyrki myös saman kosmisen järjestyksen ylläpitämiseen. Kulttuurihistoriallisesti seksuaalisuuden valvonta liittyy laajempaan kysymykseen ns. sivilisaatioprosessista ja yksilöllistymisestä; taloudelliset ja sosiaaliset muutokset johtivat siihen, että monet normeja rikkoneet joutuivat kohtaamaan seuraukset yhä enemmän yksilöinä. Oikeustapaukset paljastavat myös käsityksiä siitä, miten miehen ja naisen kunnia määriteltiin 1600-luvulla.

Ns. noitavainot on yksi tutkituimmista uuden ajan alun ilmiöitä. Suurten ja huomiota herättävien ”vainojen” rinnalle uusin tutkimus nostanut arkisemmat noituus- ja taikuussyytökset, joita suomalaisissa 1500–1700-luvun oikeuslähteissäkin lienee tuhansia. Suomessa tapausmäärän huippu osuu 1600-luvun jälkipuoliskolle.²¹ Noituus ja magia ovat olleet osaltaan luomassa osin harhaanjohtavaa vas-

takkainasettelua menneisyyden ihmisen ja ”rationaaliseksi” ymmärretyn nykyihmisen välille. Kysymys ihmisen persoonallisuuspiirteiden historiallisuudesta on yleisemminkin mielenkiintoinen, sillä ihmisen käyttäytymistä määrittävät suhteellisen samankaltaisina pysyvät biologiset tekijät ja alati muuttuva kulttuuri. *Jari Eilolan* mukaan lapsenmurhasta syytettyjen naisten paholaisnäkyjen taustalla oli nykyihmisellekin tuttu tunteiden dynamiikka (ahdistus, häpeä), mutta niiden ilmenemismuodot ja tekojen käsittely rikoksina saivat 1600-luvulle tyypillisiä muotoja.

Kustaa H.J. Vilkun artikkeli 1600–1700-luvun huumorista ja kunnianloukkauksista tiivistää monta vanhan agraarin maailman ymmärtämiseksi keskeistä seikkaa. Yksi pisimmistä 1600-luvulta säilyneistä pilkkalaulun pätkistä ja sen päätyminen käräjille Pohjois-Hämeen Ruovedellä vuonna 1681 antaa käsityksen siitä, mistä oli kyse: sanan mahdista ja puheen merkityksestä vielä suurimmaksi osaksi suulliselle kommunikaatiolle perustuvassa kulttuurissa. Sopimattomaksi ja rangaistavaksi tulkitun puheen kontekstin huomioimisen kautta päästään lähestymään keskeisiä arvostuksia. Kuten myöhemminkin, 1600-luvun kansanhuumorissa keskeisiä olivat seksuaalisuuteen, poikkeavuuteen ja hierarkkisiin valtasuhteisiin liittyviä teemat. Näihin kipupisteisiin osuminen saattoi koitua kohtalokkaaksi yksilöiden välisissä suhteissa (esim. henkirikokseen johtanut kunnianloukkaus) tai suhteissa yhteiskuntajärjestykseen (kuninkaanpilkkä).

Kirjan toisen osan artikkeleissa ollaan jo siirrytty askel kohti nykyaikaa. *Toivo Nygårdin* artikkeli palaa henkirikokseen 1800-luvun lopun näkökulmasta. Alajärvellä tapahtuneen tapon taustalta paljastuu valtaväestön ja etnisen vähemmistön rinnakkaiselon ja kirjoittamattomien lakien särkyminen. Tapauksen ja siihen suhtautumisen perusteella voi kysyä, kuinka hyvin virallinen oikeusjärjestelmä ymmärsi tai edes halusi ymmärtää romanien perinnäistapoja.

Jari Ojala ja *Jari Eloranta* tarkastelevat rikosta talouden näkökulmasta. Työvoiman liikkuvuus sekä työntekijän ja työnantajan väliset oikeudelliset suhteet ovat modernin talousjärjestelmän

ongelmakohtia. Jari Ojala analysoi merimiesten karkaamisia suomalaisilta laivoilta 1700–1800-luvulla. Syyt karkaamisiin olivat usein taloudellisia, harvemmin kurjiin olosuhteisiin liittyviä. Merenkulku oli taloudellista toimintaa, jonka onnistumisen ratkaisi varustajan, kapteenin ja merimiesten yhteistyön sujuvuus. Taloudellisten intressien lisäksi merimiesten karkaamisten ja yritysten ehkäistä karkaamisia taustalla näkyivät vielä patriarkaalisen järjestelmän ja merkantilismin ajan käytännöt: ongelma nähtiin pitkään nimenomaan varustajan oikeuksien turvaamisen näkökulmasta.

Jari Elorannan esittämä kysymys yksityisen ja julkisen sektorin vuorovaikutuksesta, taloudellisista väärinkäytöksistä ja ns. korruptiivisen rajapinnan synnystä on tyypillinen modernien yhteiskuntien rikosmäärittelyihin liittyvä ongelma. Itsenäistymisen jälkeen Suomen taloudelliset, sosiaaliset ja poliittiset rakenteet olivat käymis-tilassa, mikä loi edellytykset intressiryhmien vaikutusvallan kasvuun. Suomen puolustusvoimien järjestelyn osalta lain ja moraalien rajanvetoa käytiin kysymyksissä sotasaalismateriaalin käytöstä ja yhden sotienvälisen ajan suurimman julkisen rakennushankkeen, linnoittamisen toteuttamisesta. Julkisessa keskustelussa toimintaa pidettiin osaksi epäeettisenä, mutta rikossyytteet jäivät yksittäisiksi. Mielenkiintoinen on tapausten luoma näkökulma siihen, mikä on ”kollektiivitoimijoiden” kuten intressiryhmien kykenevyys moraaliratkaisuihin.²² Kirjoittajan mukaan tapahtumat puolustuslaitoksen ympärillä on ymmärrettävä pelkän henkilökohtaisen hyödyn tavoittelun lisäksi myös osana aikakauden yleistä aatteellista isänmaallisuutta ja Neuvosto-Venäjän luomaa uhan ilmapiiriä.

Vuosien 1919–1932 kieltolaki on ollut monien viihteellisten ja romantisoivien näkemysten aiheena. Rikollisuuden tutkimuksessa sitä on pidetty esimerkkinä tilanteesta, jossa virallinen laki ei kohtaa kansan käyttäytymisnormistoa. Ristiriidan on katsottu johtaneen lainkunnioituksen vähenemiseen. *Johanna Hämäläinen* lähestyy ongelmaa vuonna 1928 Viitasaarella julkisuutta saaneen auto-onnettomuuden kautta, missä pirtutrokarien auto suistui jarruvian vuoksi järveen. Kirjoittaja mm. kysyy, kertooko todistajien piittaamaton

valehtelu nimenomaan kieltolain myötä yleistyneestä ammattirikollisuudesta ja lainkunnioituksen vähenemisestä. Mikrohistoriallisen näkökulman mukainen taustoitus nostaa esille myös hieman yllättäen kysymykset naisemansipaatiosta, autoista ja modernisaatiosta.

Tämän teoksen painottuminen ns. vanhempaan aikaan ja väkivaltaan ei ole pelkästään Jyväskylän yliopiston Historian laitoksen tutkimusprofiilin tuotetta, vaan yleisempikin kansainvälinen tilanne. Xavier Rousseauxin ja Luis Knaflan arvion (1996) mukaan modernia aikaa koskevien tieteellisiksi luettavien rikostutkimusten määrä on vielä vähäinen, vaikka luonnollisesti jo 1900-luvun osalta erilaisten lähteiden määrä antaisi innovatiiviselle tutkimukselle hyvinkin monipuolisia mahdollisuuksia.²³

Historiallisen kriminologian näkökulmilla on Suomessa tilaa, ja odotettavissa on myös tutkimuskentän laajeneminen ns. perinteisen rikollisuuden ulkopuolelle. Lähitieteistä esim. oikeussosiologian ja ns. lakiantropologian historiantutkimukselle tarjoamat näkökulmat ovat toistaiseksi jääneet Suomessa liki täysin pimentoon.²⁴ Rikoksen historiasta on kuitenkin ollut kiinnostunut koko joukko nuorempaa jatko-opiskelijasukupolvea, joten näkökulma on elänyt myös julkaisemattomien opinnäytteiden tasolla.²⁵

Lähdeviitteet:

- ¹ Saksalaiset Gustav Radbruch ja Heinrich Gwinner julkaisivat vuonna 1951 teoksen ”Geschichte des Verbrechens. Versuch einer Historischen Kriminologie” (Stuttgart 1951), missä käsite ”historiallinen kriminologia” mahdollisesti esiintyy ensimmäistä kertaa. Radbruchin ja Gwinnerin teos on lähinnä kokoelma esseitä hyvin erilaisista rikosilmiöistä aina Rooman ajoilta saakka, mutta kirjoittajat toivat jo tällöin tavoitteenaan esille tarpeen nähdä rikos laajemmissa yhteiskunnallisissa yhteyksissään. Radbruch & Gwinner 1951, s. 5–7.
- ² Rikoksen legaalista ja sosiologisista määritelmistä, ks. Laitinen, Ahti & Aromaa, Kauko, Näkökulmia rikollisuuteen. Helsinki 1994, s. 13–18.
- ³ Esim. Hemmer, Ragnar, Suomen oikeushistorian oppikirja I. Porvoo 1962.
- ⁴ Vaikutusvaltainen esitys on Rusche, Georg & Kirchheimer, Otto, Punishment and Social Structure. New York 1939, jossa tekijät yhdistävät yhteiskuntarakenteen ja rangaistusjärjestelmän kehityksen toisiinsa. Suomalaisen kriminologian uranuurtaja Veli Verkko (Homicides and Suicides in Finland and their Dependence on National Character. Köbenhavn 1951.) puolestaan tulkitsi väkivaltarikollisuuden kehityslinjoja .
- ⁵ Ks. Rousseaux, Xavier, From Medieval Cities to National States, 1350–1850: The Historiography of Crime and Criminal Justice in Europe; Knafla, Luis A., Structure, Conjuncture and Event in the Historiography of Modern Criminal Justice History. Teoksessa Emsley, Clive and Knafla, Louis A. (eds.), Crime History and Histories of Crime. Studies in the Historiography of Crime and Criminal Justice in Modern History. Westport, London 1996, s. 3–44.
- ⁶ Usein viitattuja malliesimerkkejä ovat englantilaisten James Sharpen (Crime in Early Modern England 1550–1750 London, New York 1984) ja Clive Emsleyn (Crime and Society in England 1750–1900. London, New York 1987) teokset.
- ⁷ Ks. Lynch, Katherine A., History and the Pursuit of Interdisciplinary Research in the Human Sciences. Teoksessa Karsten, Peter & Modell, John (ed.), Theory, Method and Practice in Social and Cultural History. New York, London 1992, s. 58–66.
- ⁸ Lloyd, Christoffer, Explanation in Social History. Padstow 1986, s. 150.
- ⁹ Ks. myös Markkola, Pirjo, Marginaali historian keskipisteessä. Teoksessa Pelto, Jarmo & Markkola, Pirjo (toim.), Kuokkavieraiden pidot. Tampere 1996, s. 7–18; Nygård, Toivo, Erilaisten historian problematiikasta ja lähteistä. Teoksessa Roiko-Jokela, Heikki (toim.), Vanhuus, vaivat, erilaiset. Jyväskylän historiallinen arkisto vol. 4. Jyväskylä 1999, s. 17–23.

- ¹⁰ Renvall, Pentti, *Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatsomustensa valossa*. Turku 1949. Renvall analysoi 1500-luvun rikollisuutta myös tilastollisesti samana vuonna ilmestyneessä Varsinais-Suomen maakuntahistoriassaan (Renvall, Pentti, *Varsinais-Suomen historia V:1. Valtiolliset vaiheet ja hallinnollis-oikeudellinen kehitys*. Turku 1949, s. 222–236).
- ¹¹ Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka, *Taluttumaton tutkija Heikki Ylikangas 60 vuotta*. Teoksessa *Tie tulkintaan*. Juhlakirja akatemiaprofessori Heikki Ylikankaalle 6. marraskuuta 1997. Toim. Anu Koskivirta. Juva 1997, s. 32–33; Kansainvälisesti historiallisen kriminologian nousun taustavaikuttajina mainitaan usein ranskalainen *Annales*-koulukunnan (esim. Pierre Chaunun ryhmä) ja englantilaisen marxilaisvaikutteisen sosiaalhistorian (mm. E.P. Thompson) inspiroima tutkimus. Sharpe 1984, s. 2–13; Rousseaux 1996, s. 4–6.
- ¹² Ylikangas, Heikki, *Väkivaltarikosten motivaatiopohja 1500-luvulla Suomessa*. Historiallinen arkisto 65. Loviisa 1971, s. 88–197; vrt. myös kirjoittajan uudempi tulkinta: Ylikangas, Heikki, *What Happened to Violence? An Analysis of the Development of Violence from Medieval Times to the Early Modern Era Based on Finnish Source Material*. Teoksessa Lappalainen, Mirkka (ed.), *Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area*. Helsinki 1998, s. 9–121.
- ¹³ Ylikangas, Heikki, *Puukkojunkkarien esiinmarssi*. Keuruu 1976. Englanniksi: Ylikangas, Heikki, *The Knife-fighters: Violent Crime in Southern Ostrobothnia 1790–1825*. Helsinki 1998.
- ¹⁴ Ks. esim. Zehr, Howard, *Crime and Development of Modern Society. Patterns of Criminality in Nineteenth-Century Germany and France*. London 1976; Hanawalt, Barbara, *Crime and Conflict in English Communities 1300–1348*. Harvard 1979; Sundin, Jan, *Theft and Penury in Sweden 1830–1920. A Comparative Study at the County Level*. *Scandinavian Journal of History* 1/1976, s. 265–302; Ylikangas, Heikki, *Major Fluctuations in Crimes of Violence in Finland. A Historical Analysis*. *Scandinavian Journal of History* 1/1976, s. 81–103. Sosio-ekonominen ote korostuu myös kahdessa Suomen rangaistusjärjestelmän historiasta kirjoitetussa yleisesityksessä, ks. Kekkonen, Jukka & Ylikangas, Heikki, *Vapausrangaistuksen valtakausi. Nykyisen seuraamusjärjestelmän historiallinen tausta*. Helsingin yliopisto. Oikeuden yleistieteiden laitos. Helsinki 1982; Lappi-Seppälä, Tapio, *Teilipyörästä terapiaan. Piirteitä rangaistusjärjestelmän historiasta*. Vankeinhoidon historiaprojektin julkaisuja 9. Helsinki 1982.
- ¹⁵ Taussi Sjöberg, Marja, *Brott och straff i Västernorrland 1861–1890*. *Acta Universitatis Umensis* 35. Umeå 1981, s. 1–4.
- ¹⁶ Lindström, Dag, *Oärliga mästare och kivan de makar. Ett och annat om*

rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden. *Historisk tidskrift* 1994: 2, s. 513–535; Eibach, Joachim, *Kriminalitätsgeschichte zwischen Sozialgeschichte und Historischer Kulturforschung*. *Historische Zeitschrift* 263/3 (1996), s. 681–715.

¹⁷ Monkkonen, Eric, *Systematic Criminal Justice History: some Suggestions*. *Journal of Interdisciplinary History* 4/1979, s. 464.

¹⁸ Hietaniemi, Tuija, *Väkivalta ja sen syyt uusimman ulkomaisen historiallis-kriminologisen tutkimuksen mukaan*. *Historian päivät 1985*. *Historiallinen arkisto* 88. Vammala 1986, s. 323.

¹⁹ Rousseaux 1996, s.12–13.

²⁰ Muir, Edward & Ruggiero, Guido, *Introduction: The Crime of History*. Teoksessa Muir, Edward & Ruggiero, Guido (eds.), *History from Crime*. Baltimore, London 1994, s. vii–viii.

²¹ Nenonen, Marko, *Envious Are All the People, Witches Watch at Every Gate. Finnish Witches and Witch Trials in the 17th Century*. *Scandinavian Journal of History* 18/1 (1993), s. 83.

²² Laitinen & Aromaa 1994, s. 22–23.

²³ Rousseaux 1996, s. 4; Knafla 1996, s. 33.

²⁴ Ks. esim. Laitinen, Ahti, *Johdatus oikeussosiologiaan*. Turun yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisuja A:23. Turku 1996; Nader, Laura (ed.), *Law in Culture and Society*. Berkeley – Los Angeles – London 1997 (1969).

²⁵ Ks. esim. Forsström, Sari (toim.), *Laittomuuden laitatiellä*. Helsingin yliopiston Historian laitoksen julkaisuja 1/1996; Rajala, Juha, *Rajaseudun huligaanit. Nuoriso-ongelma viime vuosisadan vaihteen kannaksella*. Teoksessa Peltola, Jarmo & Markkola, Pirjo, *Kuokkavieraiden pidot*. Tampere 1996, s. 47–77.

MARKO LAMBERG

KESKIAIKAINEN OIKEUDENKÄYNTIPÖYTÄKIRJA KULTTUURITUOTTEENA

Kertomuksen synty

Eräänä syysaamuna vuonna 1487 Tukholman kadulta löydettiin kuollut nuori nainen, joka tunnistettiin porvari Mickel Jönsson Raukan ja hänen vaimonsa Dorothean paimiolaiseksi palvelustytöksi. Seitsemän miestä tutki ruumiin ja löysi siitä mustelmia, jotka viittasivat väkivaltaiseen kuolemaan. Epäilykset kohdistuivat ensimmäiseksi eräässä Mälarenin saarella asuvaan talonpoikaan, jonka palvelukseen tyttö oli siirtynyt jokin aika ennen kuolemaansa. Palvelustytön kuolintapaa ryhdyttiin selvittämään Tukholman raatihuoneella marraskuun lopulla. Kun oikeudenkäynti päättyi puolitoista viikkoa myöhemmin, syylliseksi oli osoittautunut palvelustytön oma emäntä, joka oli ojentanut piikaansa halolla kohtalokkain seurauksin. Ennen kuolemaansa tyttö oli virunut henkitoreissaan runsaat kaksi viikkoa: aluksi häntä oli makuutettu yhdeksän vuorokautta naapuritalon pöydän alla, sitten isäntäväki oli teon salatakseen toimittanut hänet pois kaupungista liiketuttavansa luokse. Talonpoika ei kuitenkaan ollut uskaltanut pitää kuolevaa tyttöä luonaan, vaan oli antanut poikansa palauttaa hänet kaupunkiin. Kaikkien hylkäämänä paimiolaistyttö oli menehtynyt kadulle. Tapahutumakulun selvittyä joukko kaupungin naisia anoi armoa pahoinpitelyyn syyllistyneelle porvarisvaimolle, joka saikin mahdollisuuden sovitteluun. Pahoinpitelyyn kuolleen palvelustytön isä saapui seuraavana kesänä Suomesta ja peri syyllisen aviopuolisolta lain mukaisen neljänkymmenen markan suuruisen hyvityksen.¹

Nimettömäksi jäävän paimiolaistytön kohtalosta kertova oikeudenpöytäkirja käsittää alkuperäismuodossaan yli yhdeksän käsinkirjoitettua, 29 x 11 cm:n kokoista sivua. Sellaisenaan se on yksi pisimpiä yhteen juttuun keskittyviä selostuksia, jotka sisältyvät vuosilta 1474–1520 säilyneisiin Tukholman kaupunginraadin pöytäkirjoihin. Henkirikoksia käsittelevistä selostuksista se on ehdottomasti seikkaperäisin, sillä tavallisesti tappo- tai murhaoikeudenkäynnit on pöytäkirjoissa sivuutettu muutamalla rivillä. Hyvästä esimerkistä käy juttu, joka merkittiin muistiin samana päivänä kuin palvelustytön kuolinsyyn selvittely päättyi: ”*Samana päivänä tunnusti Henrik Henriksson oikeudelle, että hän löi hengiltä lautturin Stäketin luona. Siksi hänet tuomittiin mestattavaksi. Rauha hänen muistolleen.*”² Joskus nämä lyhyet merkinnät ovat kieliasultaan hyvinkin viimeistelemättömiä ikään kuin niiden laatija olisi toiminut kiireessä tai ilman suurempaa kiinnostusta.

Syy oikeuslaitoksen huolellisuuteen ja oikeudenkäyntipöytäkirjan pikkutarkkuuteen kadulta löytyneen paimiolaistytön tapauksessa on ymmärrettävä: syyllinen ei vielä oikeudenkäynnin alkaessa ollut tiedossa eikä hänen paljastumisestaan ollut takeita, joten oli tärkeää merkitä muistiin kaikki lausunnot mahdollisimman tarkasti, jotta asiaan voitaisiin mahdollisesti myöhemmin palata. Juuri yksittäisten todistajanlausuntojen referoiminen on pitkittänyt kuolinsyyn selvittelyä koskevaa osiota. Henrik Henrikssonin kuten useimpien muiden Tukholman raadin eteen päätyneiden murhamiesten kohdalla ei sen sijaan ollut tarvetta yksityiskohtien kirjaamiseen, koska heidän syyllisyytensä oli — ilmeisesti todistajanlausuntojen perusteella — jo ennalta selvä ja he saapuivat oikeuden eteen vangiksi otettuina rikollisina.

Kuitenkin myös paimiolaispiian kuolinsyyn selvittely olisi voitu kuitata rivillä tai parilla: vaikka keskiajalla ei vielä tehty jakoa viimeistelemättömiin konseptipöytäkirjoihin ja puhtaaksikirjoitettuihin renovoituihin pöytäkirjoihin, Tukholman kaupunginraadin pöytäkirjat sisältävät viitteitä siitä, että oikeuden tietoon tulleita asioita ei aina merkitty suoraan kirjojen sivuille, vaan ensin käytet-

tiin muistilappuja, joiden tiedot vasta myöhemmin siirrettiin varsinaiseen pöytäkirjaan. Pöytäkirjojen sivujen välissä on yhä muutamia tällaisia muistilappusia odottamassa puhtaaksikirjoittamista.³ Silloin tällöin on osia sivuista jätetty tyhjäksi siltä varalta, että kuvausta täydennettäisiin myöhemmin — tämä pätee myös palvelus-tytön kuolinsyyn selvittelyyn, sillä sen ja Henrik Henrikssonin tuomiota käsittelevän muistiinpanon väliin on jätetty puoli sivua tyhjää tilaa, jota kuitenkin ei ole koskaan käytetty hyväksi.

Nimettömäksi jäävän paimiolaistytön kuolinsyyn selvittely muodostaa näin ollen suhteellisen pitkän ja yhtenäisen kertomuksen. Tässä kirjoituksessa haetaan syytä tämän poikkeuksellisen kertomuksen synnylle tarkastelemalla oikeudenkäyntipöytäkirjan sisältöä niin sen kuvaaman rikoksen kuin sen laatijan, 1400-luvulla eläneen kaupunginkirjurin, henkilöahmoa vasten. Päälähteen muodostaa Tukholman kaupunginraadin vuosien 1483–1492 pöytäkirja, joka on julkaistu sarjassa *Stockholms stadsböcker från äldre tid*. Paimiolaistytön kohtalosta kertovaa oikeudenkäyntiä on tarkastellut seikkaperäisimmin Lizzie Carlsson vuosikirjassa *Sankt Eriks Årsbok* vuonna 1954 ilmestyneessä artikkelissaan *Mickel Rauka och hans hustru — En livsbild från det medeltida Stockholm*, ja Kari Tarkiainen on esittänyt siitä tiivistelmän vuonna 1990 ilmestyneessä teoksessaan *Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid*, joka muodostaa *Finnarnas historia i Sverige* -sarjan ensimmäisen osan. Carlssonin artikkelin näkökulma kohdistuu kuitenkin Mickel Raukan henkilökuvaan ja tapahtumakulun selvittelyyn, ei tekstin metatason tarkasteluun.

Hallinto- ja oikeuslaitoksen rutiiniasiakirjoja lähteenään käyttävä historiantutkimus sivuuttaa usein tyystin muistiinmerkitsijän keskittyessään asiakirjojen sisältöön ja rakennellessaan yhteyksiä tekstin ja sen kuvaaman yhteiskunnan välille. Kuitenkin varsinkin vanhempien aikakausien osalta tiedot menneisyyden tapahtumista ja olosuhteista saadaan usein vain yhden ainoan lähteen kautta; esimerkiksi suurin osa sitä tietoa, joka sisältyy Tukholman kaupunginraadin keskiaikaisiin pöytäkirjoihin, ei ole varmennettavissa mui-

den asiakirjojen avulla. Siksi sisällön tarkastelun ohella pitäisi pohtia myös kirjurin merkitystä käytettävissä olevan tiedon koostajana. Kirjallisuudentutkimuksessa tekstintuottajalla on perinteisesti ollut näkyvämpi, vanhemmassa positivistisessa tutkimuksessa suorastaan kulttuuriympäristön kustannuksella ylikorostunut rooli.⁴ Pelkästään virallista asiaproosaa kirjoittaneet kynäniekat ovat kuitenkin harvoin olleet kirjallisuushistorioitsijoiden mielenkiinnon kohteina, koska heitä ei ole pidetty oikeina kirjailijoina, vaan pelkinä maallisen tai kirkollisen esivallan palveluksessa toimineina muistiinmerkitsijöinä. Poikkeuksiakin tietysti on ollut: esimerkiksi Natalie Zemon Davis on erästä 1500-luvun ranskalaista talonpoikaisyhteisöä kuohuttanutta oikeusjuttua käsitellessään kiinnittänyt huomiota myös kertomuksen syntyhistoriaan ja kertomuksen varhaisimpiin muistiinmerkitsijöihin, joista toinen oli toiminut oikeudenkäynnissä tuomarina. Toisaalta Zemon Davisin analysoima oikeudenkäynti tunnetaankin vain myöhemmin laadittujen vapaaehtoisten selostusten pohjalta, sillä asiaa käsittelevät oikeudenkäyntipöytäkirjat ovat hävinneet.⁵

Tapauksen erityispiirteet

Pahoinpidellyn ja heitteille jätetyn paimiolaispiian tapaus poikkesi kolmessa suhteessa Tukholman kaupunginraadin eteen tavallisesti tuoduista jutuista. Ensimmäinen erityispiirre liittyi uhriin itseensä. Se, että piika oli jutussa uhrin osassa eikä syytettynä varkaudesta tai sukupuolikurin rikkomuksesta, oli poikkeuksellista — tavallisesti juuri viime mainitut edesottamukset olivat ne syyt, joiden vuoksi raati joutui selvittämään porvariston palvelustyttöjen tekemisiä.⁶ Paimiolaisena piika kuului lisäksi siihen väestönosaan, joka näyttäisi muita useammin syyllistyneen törkeisiin rikoksiin kuten murhiin, tappoihin, varkauksiin ja huoruuteen. Suomesta lähtöisin olleiden siirtolaisten on tulkittu olleen yliedustettuja tällaisissa oikeusjutuissa, sillä vuosien 1474 ja 1625 välillä kuolemaan tai

häpeärangaistukseen tuomituista noin neljäsosa oli lähtöisin Suomen puolelta, kun taas keskiajan Tukholman suomalaissyntyisen väestön osuudeksi on arvioitu vain noin 10–20 prosenttia. Vaikka suomalaisista maakunnista saapuneita voidaan identifioida porvariston ja jopa kaupunkia johtavan raadin jäsenistöstä, todennäköisesti suurin osa Pohjanlahden takaa muuttaneista siirtolaisista toimi paimiolaistytön tavoin ruotsalaista ja saksalaista alkuperää olevien porvarisperheiden palveluksessa. Kielitausta näyttää olleen yhteydessä sosiaaliseen sijoittumiseen muuttokohteessa: ”aitosuomalaisista” maakunnista — Hämeestä, Savosta ja Karjalasta — saapuneet sekaantuivat rikoksiin selvästi useammin kuin Ahvenanmaalta muuttaneet ruotsinkieliset.⁷ Keskiajan Tukholman rikollisrakenteen valossa olisi siten ollut todennäköisempää, että paimiolaistytö olisi karkotettu kaupungista esiaviollisen suhteen vuoksi tai haudattu elävältä varkauden takia; hänen kuolemansa väkivallan uhriksi teki jutusta poikkeuksellisen.⁸

Toinen erityispiirre paimiolaistytön jutussa oli syyllisen sukupuoli ja sosiaalinen asema suhteessa uhriin: porvarin vaimo ja talonemäntä Dorothea ei ollut todennäköisin vaihtoehto kuolinsyyn aiheuttajaa etsittäessä. Esiteollisen ajan yhteisöjen väkivaltarakenteita koskevissa tutkimuksissa on korostettu väkivallantekojen tapahtuneen yleensä saman yhteiskuntaryhmän sisällä, usein jopa aivan naapurin- tai perhepiirissä.⁹ Väkivaltainen käyttäytyminen ei ollut ”alaluokkainen” ilmiö, sillä eri yhteiskuntaryhmien väkivaltaisuudessa ei voida havaita mainittavia eroavaisuuksia — jopa kirkon ja oikeuslaitoksen palveluksessa toimineet miehet saattoivat syyllistyä väkivallantekoihin.¹⁰

Naisten osuus väkivaltarikollisista ja varsinkin henkirikollisista on perinteisesti ollut miehiä tuntuvasti pienempi, mikä piti paikkansa myös niissä varhaismoderneissa yhteisöissä, joiden rikosrakennetta on mahdollista kartoittaa.¹¹ Syytä naisten vähäisempään väkivaltaisuuteen voidaan hakea niin sukupuolten välisistä biologispsykologisista ja kulttuurisidonnaisista tekijöistä kuin naisten rajoitetummasta liikkuma-alasta patriarkalisissa yhteiskunnissa.

Toisaalta tulkinnat naisten vähäisemmästä aggressiivisuudesta korostavat usein suoraa toimintaa jättäen huomiotta epäsuoran aggression, jossa suuttumuksen kohteelle pyritään aiheuttamaan vahinkoa kiertoteitse, esimerkiksi arvostelemalla kohdetta hänen ympäristölleen asianomaisen itsensä tietämättä. Epäsuora aggressio näyttää olevan naisilla yleisempää kuin miehillä.¹² Se aggression muoto, joka saattoi naiset oikeuden eteen keskiajalla tai uuden ajan alussa, oli useimmiten luonteeltaan verbaalista eli naisen aggressio oli purkautunut kunnianloukkauksena tai herjauksena.¹³ Niinä harvoina kertoina, kun nainen surmasi jonkun tieteen tahtoon, kyseessä oli tavallisesti lapsenmurha ja uhrina naisen oma avioton ja siksi ei-toivottu jälkeläinen.¹⁴ Näin oli yleensä asianlaita myös Tukholmassa; vuonna 1477 raati joutui kuitenkin ottamaan kantaa naisen suorittamaan surmatyöhön, jossa uhri ei ollut surmaajan oma lapsi. Eräs palvelustyttö oli nimittäin surmannut isäntänsä iskemällä tätä päähän kirveellä, kun mies oli maannut sängyssä. Palvelijatar tuomittiin roviolla poltettavaksi, minkä rangaistuksen laki langetti murhan tehneelle naiselle.¹⁵ Naisten fyysinen väkivaltaisuus ilmeni myös lievempinä pahoinpitelyinä ja yksittäisinä lyönteinä; kohteena saattoi olla jopa oma aviomies, kuten voidaan epäsuorasti päätellä eräästä oikeusjutusta, jossa sekä mies että vaimo sitoutuivat olemaan vahingoittamatta toisiaan sanoin taikka teoin.¹⁶

Paimiolaistytön kohtalokas pahoinpitely voidaan lukea niin naistenväliseksi väkivallaksi kuin sosiaalisia rajoja ylittäväksi väkivallanteoksi. Ennen kaikkea se kuitenkin oli yhden kotitalouden sisällä tapahtunutta väkivaltaa, jossa patriarkaalisen yhteiskunnan vaatimus alempiarvoisen ja suojelusuhteessa olevan vähimmäissuojasta sivuutettiin. Edes ne palkolliset, joilla ei ollut sukulaissuhteita porvaristoon, eivät olleet täysin suojattomia isäntiensä mielivaltaa vastaan: Maunu Eerikinpojan kaupunginlain mukaisesti isäntäväellä oli kasvatuksellisissa tarkoituksissa oikeus kurittaa ruumiillisesti palvelijoitaan, mutta mustelmaa, naarmua tai haavaa ei saanut tuottaa. Kuolemantuottamuksesta kaupunginlaki

määräsi neljäkymmenen markan sakkorangaistuksen, kun taas tahallisesta taposta tuli seurata kuolemanrangaistus.¹⁷

Kaupunginlain määräystä ruumiillisen vamman aiheuttamisen kieltämisestä myös valvottiin. Kun paimiolaispiian ruumis löydettiin kadulta, se tutkittiin, ja kun kuolinsyyn aiheuttajaksi paljastui pahoinpitely, asiaa selviteltiin niin kauan, kunnes tapahtumaketju selvisi ja asia saatiin lainmukaiseen loppuratkaisuun. Samoin vuonna 1475 raati oli joutunut käsittelemään suomalaissyntyisen palvelustytön kuolinsyytä: tytön isä, ulvilalainen talonpoika, oli käräjäinnyt tytön isäntää, muuatta saksalaissyntyistä porvaria vastaan. Juttu oli kuitenkin rauennut, koska tytön rippi-isänä toiminut alttaripappi oli todistanut oikeudessa, että tyttö oli menehtynyt ”oikeaan tautiin, ruttoon, eikä lyönteihin”.¹⁸ Paimiolaispiian emäntä oli halkoon tarttuessaan selkeästi ylittänyt ne normit, jotka määrittivät hyväksyttävän kurituksen muotoja. Vaikka kaupunginraadin pöytäkirjat tuntevat pari tapausta, joissa isäntä tuomittiin sakkoihin palvelijansa ruumiillisesta vahingoittamisesta, kuoleman lopulta aiheuttanut palvelustytön pahoinpitely oli tiettävästi lajissaan ainoa keskiajan Tukholmassa.¹⁹

Merkittäväntä jutussa oli kuitenkin sen alun arvoituksellisuus, epätietoisuus syyllisen henkilöllisyydestä. Ilmeisesti juuri se sai pöytäkirjan laatijan luomaan pitemmän kertomuksen tavanomaisen niukan toteamuksen sijaan, joskin — kuten myöhempänä todetaan — vielä jutun käsittelyn alkaessa muistiinmerkitsijä oletti sen jäävän rutiinitapaukseksi.

Muistiinmerkitsijä

Tukholman kaupunginraadin pöytäkirjojen pitäminen oli saksalaisen esimerkin mukaisesti uskottu kaupunginkirjurille. Ruotsin valtakunnan kaupunkien oikeuslaitoksessa työskentelevistä henkilöistä kaupunginkirjuri kuului uudelle ajalle asti pyövelin ja poliisin ja

sanansaattajan tehtävää hoitavien kaupunginpalvelijoiden ohella siihen harvalukaiseen ryhmään, jota voidaan pitää palkattuna virkamiehistönä. Useimmat muut kaupunginhallinnon ja oikeuslaitokset virat olivat todellisuudessa luottamustoimia, joita porvarit hoitivat sivutöinänsä ja joiden täyttämistä raati päätti vuosittain. Pormestarit, raatimiehet ja alemmat kunnalliset ”virkamiehet” saattoivat toki hyötyä taloudellisesti viranhoidostaan, mutta ajoittaisista palkkioista ja korvauksista huolimatta ”virka” ei elättänyt heitä vaan saattoi päinvastoin edellyttää oman varallisuuden käyttöä.²⁰ Kaupunginkirjuri sitä vastoin oli pysyvä viranhaltija, joka nautti säännöllisiä palkkatuloja kaupungin palveluksessa tekemästään työstä.²¹ Vaikka kaupunginraadin paikat oli vuoteen 1471 jaettu ruotsalaisen ja saksalaisen porvariston kesken, kaupunginkirjurin tuli kaupunginlain mukaan olla ruotsalainen.²²

Kaupunginkirjuri oli yhteisössään sangen korkea-arvoinen virkamies, sillä kaupunginlaki takasi hänelle eräissä jutuissa saman oikeusturvan kuin raadin jäsenille tai kuninkaan voudille.²³ Joissakin pohjoismaisissa kaupungeissa kaupunginkirjuri saattoi lopulta jopa saavuttaa raadin jäsenyyden, mutta keskiajan Tukholmasta tästä ei ole näyttöä. Kaupunginkirjurit käyttivät sen sijaan itsestään silloin tällöin nimitystä ”raadin kirjuri”.²⁴ Vielä selvemman osoituksen Tukholman kaupunginkirjurin alisteisesta suhteesta raatiin antavat kaupungin molemmat säilyneet maakirjat: kumpikin alkaa johdannolla, jonka mukaan niiden pitäjä, kaupunginkirjuri, ei saisi kirjoittaa niihin mitään sellaista, mikä ei ollut totta tai mitä pormestarit ja raatimiehet eivät käskeneet merkitä muistiin.²⁵ Todennäköisesti sama päti myös raadin pöytäkirjojen sisältöön, vaikka niiden johdannoista ei vastaavaa periaatetta tapaakaan. Raadin määräävä asema kaupunginkirjurin viranhoidossa vaikuttaa luonnollisesti siihen, missä määrin yksittäisiä oikeudenkäyntiselostuksia voidaan pitää jonkin nimenomaisen yksilön, tässä tapauksessa kaupunginkirjurin, tuottamina.

Kun paimiolaistytön tapaus tuotiin raadin käsiteltäväksi, kaupunginkirjurina toimi Helmik van Nörden, joka oli astunut vir-

kaansa vasta runsaat puoli vuotta aikaisemmin.²⁶ Helmik van Nörden oli Tukholman keskiaikaisista kaupunginkirjureista ainoa, jonka tiedetään opiskelleen ulkomaisessa yliopistossa. Hän oli mitä todennäköisimmin juuri se ”Helmericus de Norda”, joka aloitti opintonsa Kölnin yliopistossa keväällä 1458 ja joka suoritti siellä baccalaureuksen eli alimman akateemisen tutkinnon kolmisen vuotta myöhemmin. Kotikaupunkiinsa hän palasi viimeistään vuonna 1462. Hänen kirjallisesta urastaan ei tiedetä mitään ennen vuotta 1477, jolloin raati valitsi hänen vartiokirjuriksi. Tällöin hänen toimenkuvaansa kuului paitsi porvariston suorittaman vartiopalveluksen kirjanpito myös kaupungin luottamustoimia hoitavien henkilöiden kirjaaminen. Helmik van Nörden ennätti siten totutella ainakin vuosikymmenen ajan kaupungin hallintokoneistoon ennen valintaansa kaupunginkirjuriksi. Helmik van Nörden kuului sukutaustaltaan Tukholman vauraaseen saksalaisperäiseen porvaristoon: hänen isänsä oli tukholmalainen porvari ja Uppsalan kaniikki Herman van Örden oli todennäköisesti hänen setänsä. Vaikka Helmik van Nörden ei ollut ainoa tukholmalainen porvarinpoika, joka opiskeli ulkomailta, yhdenkään keskiajan Tukholman raatimiehen tai pormestarin ei voida osoittaa hankkineen yliopistotason koulutusta. 1400-luvun porvarillisessa kulttuurissa akateemiset tutkinnot alkoivat tuoda suorittajilleen yhä suurempaa sosiaalista arvostusta.²⁷ Helmik oli ilmeisesti itsekin ylpeä tutkinnostaan, sillä edeltäjästään poiketen hän alkoi kutsua itseään latinankielisellä termillä *notarius*.²⁸ Ammattiylpeydestään kertoo latinankielinen teksti, jonka hän vartiokirjuriksi edettyään laati kaupungin virkakirjan alkulehdelle: ”*Memor erit in Femerling testamenti sui virtutum operumque*” — ”*Femerling tullaan muistamaan hyveidensä ja töidensä testamentista*”.²⁹ Täten hän antoi tunnustusta edeltäjälleen ja samaa hän toivoi ilmeisesti itselleenkin: kun hän vuosina 1487, 1496 ja 1501 merkitsi muistiin muurareiden, partureiden ja räätäleiden ammattikuntasäännöt, hän varusti ulkoasultaan komeat asiakirjat turhamaisella säeparilla ”*Que me scribebat Helmicus nomen habebat*” — ”*Joka minut kirjoitti, nimeä Helmik kantoi*”.³⁰ Helmik

ei kuitenkaan hienostellut latinan taidoillaan: kun hänen edeltäjänsä Ingevald oli merkinnyt päiväykset latinankielisinä, Helmik suosi heti virkauransa alusta alkaen kansankielisiä ilmauksia.³¹

Sukukytkökset ja akateeminen tutkinto selittänevät, miksi Helmik van Nörden oli tiettävästi ainoa tukholmalainen kaupunginkirjuri, jonka onnistui avioitua raatimiesperheeseen kuuluvan naisen kanssa.³² On todennäköistä, että kaupunginkirjurin asema ja toiminnanvapaus suhteessa raatiin riippuivat paljolti hänen taustastaan eikä pelkästä virka-asemasta. Helmik van Nörden hoiti virkaansa aina vuoteen 1511 saakka, jolloin hän päätti vetäytyä perheineen Sigtunan luostariin. Elämä luostarissa ei kuitenkaan vastannut hänen odotuksia tai sitten perheen elatusta kattamaan tarkoitettu sisäänpääsymaksu osoittautui liian korkeaksi. Joka tapauksessa kaksi vuotta myöhemmin pariskunta siirtyi ”pilttinsä” kera Tukholman Pyhänhengentaloon, joka toimi eräänlaisena yhdistettynä vanhainkotina ja sairaalana.³³ Muutosta kertova pöytäkirjanmaininta on viimeinen Helmik van Nördenin elämänvaiheita koskeva tiedonmurunen.

Helmik van Nördenin kirjallista toimintaa käsittelevissä tutkimuksissa on korostettu hänen luovuuttaan niin kielenkäytön kuin kuvaavien taiteiden osalta. Hänen rooliaan ammattikuntasääntöjen kuvittajana ei ole tosin voitu kiistattomasti todistaa, mutta lingvistinen vertailu edeltävään kaupunginkirjuriin Ingevaldiin osoittaa, että Helmik käytteli saksalaisista juuristaan huolimatta ruotsin kieltä huomattavasti monipuolisemmin ja kaunopuheisemmin.³⁴ Akateeminen koulutus antoi luonnollisesti paremmat eväät itsensä ilmaisemiseen, mutta paradoksaalista kyllä myös hänen kaksikielinen taustansa ja saksalaisvoittoinen puheenpartensa selittänevät samaa merkitsevien ilmausten huomiota herättävän yleisyyden hänen tuottamissaan teksteissä. Vaikka kynäniekat viljelivät tuolloin synonyymejä ahkerammin kuin myöhempien aikojen tekstintuottajat, laajamittaisinta niiden käyttö oli käännöskirjallisuudessa. Nykypäivän tekstintuottamista koskevat tutkimukset osoittavat, että kielenkääntäminen ja ylipäänsä kahden eri kielijärjestelmän parissa pitkään tapahtuva työskentely lisäävät kielellistä luovuutta, sillä

tekstintuottajalla on tällöin paremmat edellytykset havainnoida sanojen ja merkitysten suhteita, mikä puolestaan tulee ilmi synonyymien rikkautena sanavarastossa. Helmik van Nördenin taipumus synonyymien käyttöön lisääntyi ajan myötä ja johti joskus alleviivaaviin, jopa tautologiaa hipoviin fraaseihin kuten hyvin ilmenee ilmauksesta ”*pa Mattis Lutkes vegna, som sengleges laagh och langelica sengleges laagh och langelica sengleges legat hade*” — ”*Mattis Lutken nimissä, joka makasi vuoteenomana ja pitkään makasi vuoteenomana ja oli pitkään maannut vuoteenomana*”.³⁵

Oikeussalidraama³⁶

Ensimmäinen paimiolaistytön kuolinsyyn selvittelyä koskeva merkintä on marraskuun 21. päiväältä 1487. Ensimmäisessä asiaa käsittelevässä oikeudenistunnossa talonpoika Jöns Pedersson Söderbystä todisti tytön olleen terve, kun hän oli pestannut tämän, ja sairas, kun hän oli palauttanut tämän tytön aikaisemmalle isännälle, Mickel Raukalle. Ensimmäisen muistiinmerkinnän tyyli on vielä niukkaa ja väritöntä kuten aikaisemmissa jutuissa. Ilmeisesti epäilykset Jöns Pederssonia kohtaan olivat niin vahvat, että oikeudenistuin oletti hänen olevan ilman muuta syyllinen — Jöns Pederssonin lausunto ei nimittäin ollut omiaan hälventämään epäilyksiä. Edes myöhemmin samana päivänä suljettujen ovien takana pidetyn istunnon anti ei vielä muuttanut tilannetta, joskin jo tuolloin tehdyt muistiinpanot olivat pitempiä ja tarkempia kuin aiemmin käsitellyissä henkirikosjutuissa. Jöns Pedersson toisti aikaisemman lausuntonsa, mutta joutui erään raatimiehen huomautuksesta tarkentamaan, että hän oli soutanut tytön Tukholmaan yhdessä lääkintätaitoisen naisen ja poikansa kanssa. Tyttö oli ollut sairas ja ikävöinyt takaisin Suomeen, ja tästä versiosta sekä Jöns Pedersson että Mickel Rauka menivät takuuseen.

Seuraavan viikon maanantaina jatkettua oikeudenkäyntiä johti viisi valtaneuvosta ja koko raati. Rälssiherrojen eli ritareiden ja ase-

miesten läsnäolo Tukholman raatihuoneella ei sinänsä ollut poikkeuksellista, mutta se, että koko raati oli kutsuttu koolle, oli epätavallista, koska yleensä oikeudenhoidosta vastasi vain osa raadin jäsenistä kerrallaan.³⁷ Oikeudenkäynti tapahtui jatkossakin suljetuin ovin, eli raati kuulusteli yhtä todistajaa kerrallaan, jotta muut todistajat tai ulkopuoliset eivät kuulisi lausuntoja. Jöns Pedersson oli jälleen haastettu paikalle. Hän kertoi palauttaneensa tytön Mickel Raukalle ja tämän vaimolle, mutta pariskunta ei enää ollut huolinut entistä piikaansa takaisin. ”*Koska et kelpaa hänelle, et kelpaa meillekään*”, pariskunta oli Jöns Pederssonin mukaan sanonut tytölle torjuessaan tämän. Todistuksensa mukaan Jöns Pedersson palasi silloin saarelleen eikä tiennyt tytön kohtalosta enempää. Todistuksellaan Jöns Pedersson saattoi itsensä entistä epäilyttävämpään valoon: hän oli pestannut terveeseen piian mutta palauttanut sairaan potilaan, joka ei ollut kelvannut työntekoon. Paikalle saapuneista rälssiherroista kaksi tivasikin häneltä, oliko tytön sairaus hänen tai hänen talonväkensä kätten töitä. Sen Jöns Pedersson kuitenkin kiisti jyrkästi. Raatimies Erik Gisslasson nousi tällöin seisomaan ja väitti, ilmeisesti silminnäkijälausuntoihin perustuen, Jöns Pederssonin valehtelevan siitä, että hän olisi muka itse palauttanut tytön Raukan pariskunnalle. Jöns Pedersson myönsi silloin, että hänen poikansa ja eräs hänen palvelustytöistään soutivat sairaan piian takaisin Tukholmaan eikä suinkaan hän itse. ”*Valehtelin, koska Mickel Rauka pyysi suuresti, että sanoisin niin auttaakseni häntä*”, Jöns kertoi.

Jos Helmik van Nörden olisi käyttänyt niukkasanaista normaali-kaavaa, hän olisi maanantain istunnosta kirjannut korkeintaan Jöns Pederssonin jälkimmäisen, totuudenmukaisena pidetyn lausunnon lyhennelmän. Mutta koska Jöns Pedersson väitti valehdelleensa Mickel Raukan pyynnöstä, Helmik van Nörden päätti säilyttää myös miehen ensimmäisen, valheellisen todistajanlausunnon. Hän on sisällyttänyt puhtaaksikirjoittamaansa pöytäkirjaan myös raatimies Erik Gisslassonin puheenvuoron sekä siihen sisältyvän dramatiikan: ”*Silloin oikeudessa nousi ylös rehellinen mies Erik Gisslasson ja*

sanoi Söderbyn Jönsille, että totuus ei vielä ollut tullut julki...” Repliikki toimii yllätysmomenttina ja johtaa uuteen paljastukseen, Mickel Raukan osallisuuteen. Kahdesta edeltävästä istunnosta poiketen Helmik alkoi nyt kirjata lausuntoja myös suorina esityksinä; kaikkiaan tapausta käsittelevät pöytäkirjankohdat sisältävät kaksitoista suoraa sitaattia. Luonnollisestikaan emme voi tietää, miten tarkasti ne vastaavat alkuperäisiä, oikeuden edessä esitettyjä puheenvuoroja.

Istunto jatkui Birgitan, Mickel Raukan naapurin kuulustelulla. Paimiolaistyttö oli saapunut hänen luokseen ja kertonut, että tämän vaimo oli lähettänyt hänet sinne. Seuraavan yhdeksän vuorokauden ajan tyttö oli maannut kaiken aikaa pöydän alla. Hän oli ollut niin huonokuntoinen, ettei ollut kyennyt edes riisumaan vaatteitaan omin voimin. Yhden kerran Dorothea Rauka oli lähettänyt tytölle hie-man ruokaa ja tuopin olutta. Birgittaa ja seuraavaa kolmea todistajaa kuultiin peräjälkeen. Jatkuva ja kiihtyvä tempo ilmenee siitä, että Helmik van Nörden on todistajien sisääntuloon viitatessaan käyttänyt tavanomaisen ”samana päivänä” -ilmauksen tilalla kolmasti ilmausta ”samalla hetkellä” (*[j] samma stwnd*). Hän myös kertoo, miten kukin todistaja kutsuttiin sisään raastupaan ja ohjattiin lausunnon antamisen jälkeen takaisin ulos: kun Birgitta ohjattiin ulos, samalla hetkellä kutsuttiin sisään hänen vuokralaisensa. Tällaisten oikeudenkäyntitekniikan arkipäiväisyyksien kirjaaminen tekee pöytäkirjasta näytelmänomaisen: henkilöt saapuvat vuorollaan näyttämölle, lausuvat vuorosanansa ja poistuvat. Samalla mysteeriä puretaan pala palalta. Jännite aiheutuu juuri siitä, että Helmik van Nörden päätti esittää lausunnot erillisinä sen sijaan, että olisi muokannut niistä lyhyen tiivistelmän.

Todistajaksi kutsuttu Katrina Arvidintytär tunnettiin myös Katrina Suomalaisena (*Kadrina finszka*). Hän oli perheetön ja koditon nainen, joka asui Birgitan luona joko rahakorvausta tai työpalvelusta vastaan. Vajaat kolme kuukautta aikaisemmin hänet oli tuomittu sakkoihin emäntänsä lyömisestä.³⁸ Katrinan mukaan paimiolaistyttö oli Birgitan luokse tultuaan pyytänyt häneltä apua saunomisessa.

”Siinä samassa hän [Katrina] pesi ja harjasi hänet ja kosketti häntä selkään tai käsivarsiin, jolloin hän heti huu-dahti ja sanoi omalla kielellään suomeksi: ’Jumalan tähden, älä koske selkääni tai käsiini!’ Silloin Katrina vastasi: ’Miten niin, onko joku sinua lyönyt?’ Silloin piika vastasi: ’Rakas Katrina, sitä minä en tohdi kertoa.’ Silloin Katrina kysyi uudestaan. Lopulta piika sanoi: ’Jos et kerro kenellekään, silloin kerron sen sinulle.’ Katrina lupasi sen hänelle. Silloin hän kertoi hänelle, että Mickel Raukan vaimo Dorothea oli häntä lyönyt. Silloin Katrina kysyi: ’Millä?’ Silloin hän vastasi: ’Halolla’ ja pyysi, ettei Katrina ikinä puhuisi asiasta, ja sanoi: ’Jos hän saa sen tietää, silloin hän lyö minut hengiltä.’”

Katrina ilmoitti asettavansa henkensä pantiksi siitä, että tyttö oli tosiaan kertonut tämän hänelle. Katrinan todistuksen myötä oikeudenkäynti saavutti huippukohtansa, sillä oikeus oli nyt kuullut uhrin oman version. Saunakohtaus on dramaattinen juuri sen ansiosta, että Helmik van Nörden oli toistaiseksi päättänyt luopua aikaa ja kirjoitusmateriaalia säästävästä muistiinmerkitsemistekniikasta. Ennen kuolemaa annetut todistukset olivat keskiajan oikeudenkatsomuksen mukaisesti erityisen painokkaita ja ”avaintodistaja” oli valmis vannomaan kertomuksen todeksi.³⁹

Seuraava todistaja oli Dorothea Raukan piika Martha, joka kertoi Dorothean jokin aika sitten löytäneen paimiolaistytön aitasta. *”Hän [Dorothea] sulki oven niin, että molemmat jäivät sen taakse. Mitä he tekivät keskenään, sitä hän [Martha] ei tiennyt.”* Vaikka pöytäkirjasta ei missään vaiheessa ilmene, oliko kohtalokas pahoinpitely tapahtunut aitassa Marthan kuvaamana hetkenä, tulkintaa puoltaa se, että lausunto todennäköisesti viittasi viimeiseen kertaan, jolloin Martha oli nähnyt suomalaistytön terveenä. Lausunnossaan Martha kertoi myös viitasta, joka kuului paimiolaistytölle ja jonka Dorothea oli pitänyt itsellään. Palattuaan Jöns Pederssonin luota maaseudulta tyttö oli vaatinut viittaansa takaisin. Heti Martan to-

distuksen jälkeen oikeusistuin lähetti kaupunginpalvelijan hakemaan Dorothea Raukaa, josta oli tullut epäilyksenalainen. Jutun selvittely siirtyy jälleen rälssiherroille, jotka kysyivät Dorothealta, oliko tyttö ollut hänen talossaan sen jälkeen, kun hänet oli palautettu takaisin Tukholmaan. Sen Dorothea kielsi jyrkästi (*storliga nekade*); hän ei kertomansa mukaan ollut huolinut tyttöä enää takaisin eikä hän ollut lähettänyt tätä naapurinsakaan luokse, vaikka olikin käsenyt poikansa viedä tytölle vähän ruokaa ja juomaa. Dorothea yritti myös kieltää pitäneensä tytön viittaa hallussaan, mutta silloin tuomioistuin kuuli uudelleen Jöns Pederssonia ja Martha-piikaa; heidän todistustensa jälkeen Dorothean täytyi myöntää, että hän oli ottanut viitan.

Vaikka Martha-piian todistuksen alkupuoli lujitti epäilyksiä Dorotea Raukan syyllisyydestä, viitan omistajuutta selviteltäessä vaikuttaa melkein siltä kuin surmatyö olisi unohdettu. Siitäkin huolimatta, että keskiajan yhteiskunta suhtautui omaisuusrikoksiin henkirikoksia ankarammin,⁴⁰ on merkille pantavaa, ettei Dorothealta edes kysytty, pitikö Katrina Arvidintyttären todistus halollalyömisestä paikkaansa. Helmik van Nörden jatkoi sen sijaan pöytäkirjaa merkitsemällä muistiin asioita, jotka varmasti tiedettiin jo selvitystyön alkaessa. Niinpä hän kertoo, että surmatun tytön isä oli Per Djäkn Paimion pitäjän Kiusalan kylästä. Seuraavaksi hän referoi niiden kuuden miehen lausunnon, jotka olivat tutkineet ruumiin, ja luettelee heidän nimensä. Miesten valallisen lausunnon mukaan ruumiissa oli iskun aiheuttama mustelma, joka oli voinut syntyä ainoastaan ihmisen käten työnä.

Näennäisen epälooginen esittämisjärjestys saattoi aiheutua puhtaaksikirjoittajan halusta antaa etusija uhrin kanssa tekemisissä olleiden todistajanlausunnoille; vähemmän tärkeät taustatiedot voitiin sen vuoksi esittää myöhemmin. Todennäköisesti Dorothean syyllisyyden tarkastelun välttäminen kuvastanee tuomareiden haluttomuutta hyökätä suoraan kunnianarvoisan porvarin vaimoa vastaan. Tuomioistuimellahan oli edelleen toinenkin epäilty, talonpoika Jöns, joka oli ulkopaikkakuntalainen ja joka oli tunnustanut

valehdelleensa. Dorotheaa vastaan esitetyt tosiasiat perustuivat lopultakin vain kahden alempaan sosiaaliryhmään kuuluvan naisen kertomaan.

Tutkinta ja kertomus jatkuivat lauantaina, joulukuun ensimmäisenä päivänä. Paikalle oli haastettu Jöns Pederssonin poika Peder, joka ilmeisesti oli vielä alaikäinen, koska Helmik van Nörden kuvaa häntä sanalla ”piltti”. Läsnä olivat myös ne kuusi miestä, jotka olivat matkanneet samalla veneellä, kun paimiolaistyttö oli noudettu Tukholmasta. Peder kertoi palauttaneensa tytön takaisin silloin, kun hän oli kuljettanut Dorothea Raukalle maltaita oluentekoa varten — Mickel Raukan ja Jöns Pederssonin välillä vallitsi mitä ilmeisemmin majamieslaitosta muistuttava liikesuhde, mikä selittää, miksi Mickel Raukan onnistui suostutella Jöns Pedersson valehtelemaan puolestaan oikeudelle. Pederin todistuksen mukaan tyttö oli jäänyt Raukan tupaan ainakin siksi aikaa, kun Pederin seurue oli aterioinut. Poika todisti niin isäänsä kuin Dorothea Raukaa vastaan: tyttö oli ollut sairas jo kaupungista noudettaessa ja kun hänet oli palautettu, hän oli vastoin aikaisempia väitteitä jäänyt sisälle Raukan pariskunnan taloon. Helmik van Nörden on jäntevöittänyt esitystään kertaamalla sekä Jöns Pederssonin että Dorothea Raukan lausunnot, jotka Pederin todistusta siteeraten osoitetaan perättömiksi. Samalla selostus palaa näytelmänomaiseen kuvaustekniikkaan, jossa asianomaiset pyydetään saliin yksi kerrallaan.

Ritari Ture Turesson kehotti Jöns Pederssonia vakavasti miettimään, oliko palvelustyttö ollut sairas jo silloin, kun hän oli soutanut hänet saarelleen. Siihen Jöns vastasi: ”*Rakkaat herrat, Jumalan tähden armahtakaa minua. Myönnän sen, että hän oli sairas, kun vein hänet pois kaupungista, kuten naapurini, jotka silloin olivat kanssani, hyvin tietävät. Sairas oli hän minunkin luonani niin, että hänestä vuoti verta, ja sairas oli hän silloin, kun poikani toi hänet takaisin kaupunkiin.*” Merkkejä Helmik van Nördenin taipumuksesta korostaa asioita jopa suoranaisen tautologian avulla on nähtävissä jo Jöns Pederssonin tunnustuksesta, jossa sairasta merkitsevää adejektiivä *siwk* esiintyy kolmasti lähes peräkkäisissä sivulauseissa:

"ath jach förde henne siwka heden aff bynom", "siwk war hon ner mik", "ok siwk förde myn sön henne j byn j gen".

Ympyrä oli näin ollen sulkeutunut. Koska tyttö oli ollut huonokuntoinen jo ennen käyntiään Jöns Pederssonin tilalla, hänen vammojensa oli täytynyt aiheutua hänen vielä ollessaan Mickel ja Dorothea Raukan palveluksessa. Seurasi kohtaaminen ainoan mahdollisen syyllisen kanssa. Dorothea Rauka kutsuttiin sisään "samalla hetkellä", ja herra Ture puhutteli häntä suostuttelevaan sävyyn: *"Rakas emäntä, ajattele sieluasi. Todistajat kaikkoavat luotasi. Et millään muotoa selviä niillä vastauksilla, jotka annoit muutama päivä sitten. Myönnä mieluummin tekosi ja ano armoa; silloin voi sinut vielä armahtaa."*⁴¹ Tällöin Dorothea katsoi viisaimmaksi tunnustaa lyöneensä palvelustyttöään, mutta hän lisäsi, ettei hän suinkaan ollut aikonut tappaa. Dorothean tunnustusta ei ole esitetty suorana sitaattina; sanatarkkuuteen ei kaiketi Helmik van Nördenin mielestä enää ollut syytä, koska Dorothean syyllisyys oli käynyt jo ilmi Jöns Pederssonin ja herra Turen puheenvuoroista.

Nykyisten mittapuiden mukaan tapon peittely-yritykset ja kuolevan heitteillejätto ovat raskauttavia asianhaaroja, mutta keskiajan arvomaailma pani peittelemättä enemmän painoa syyllisen asemalle ja maineelle. Dorothealle ja hänen miehelleen annettiin kahdeksan päivää aikaa hakea sovintoa surmatun tytön sukulaisten tai edusmiesten kanssa. Mickel Raukan lisäksi kaikkiaan yhdeksän porvaria meni takuuseen siitä, että Dorothea pysyisi kaupungissa. Takuiden ja sovittelun puolesta vetosi myös joukko rälssi- ja porvarissäädyn vaimoja, näiden joukossa valtionhoitaja Sten Sturen puoliso.

Helmik van Nördenin kuvaus oikeudenkäynnistä päättyy siis sovinnollisiin tunnelmiin: mysteeri oli ratkaistu, arkinen kerronta saattoi jatkua. Pöytäkirja jatkuu edellä mainitulla Henrik Henriks-sonin kuolemantuomiolla sekä kolmella siviilioikeudellisella jutulla, jotka kaikki on kuitattu muutamalla rivillä. Oli lähes varmaa, ettei Dorothea Raukaa tuomittaisi kuolemaan — vaikka edellä on jo viitattu siihen, että varkauteen syyllistynyt palvelustyttö voitiin

haudata elävältä ja isäntänsä surmannut palvelijatar polttaa roviol-la, Tukholman kaupunginraati ei silti mielellään langettanut kuolemanrangaistusta naiselle. Käytännössä naiset saivat useimmiten sovittaa lapsenmurhan tai varkauden sakoilla tai häpeärangaistuksella, jota seurasi karkotus, tai sitten heidät armahdettiin kokonaan.⁴²

Koska sakko- tai sovittajaisrangaistuksesta ei Dorothean kohdalla näyttänyt olleen epäselvyyttä, Helmik van Nörden ei palannut asiaan edes sovittelun takarajaksi määrätyn kahdeksan päivän kulluttua, vaikka sovintoa ei vielä tuolloin ollutkaan saatu aikaiseksi ja vaikka hän oli varmuuden vuoksi jättänyt tyhjää tilaa paimiolaistytön tapauksesta kertovan selostuksen jälkeen. Seuraava merkintä jutusta on peräisin seuraavan vuoden maaliskuulta, jolloin Dorothean puolesta annettu takaus uudistettiin.⁴³ Vasta seuraavan vuoden kesäkuussa, kun uhrin isä purjehdusreittien taas avauduttua ennätti Tukholmaan, Helmik van Nörden merkitsi pöytäkirjaan Mickel Raukan maksaneen neljäkymmentä markkaa hyvityksenä piikansa hengestä. Vastikkeeksi uhrin isä vakuutti, että asia oli loppuun käsitelty.⁴⁴ Mickel Raukan maksamaa summaa voi pitää suhteellisen suurena, sillä se vastasi noin kolmenkymmenen viljatynnyrin hintaa tai yhden rengin yhteenlaskettuja ansioita lähes kolmen vuoden ajalta.⁴⁵ Muutamaa viikkoa myöhemmin vouti ja raati vahvistivat sovituksen armahtamalla Dorothean. Helmik van Nördenin muistiinmerkintä antaa ymmärtää hänen jääneen vielä velkaa kolmekymmentä markkaa, mutta sanat on vedetty yli, mikä voi merkitä niin velan maksun suorittamista myöhemmin kuin sen täydellistä anteeksiantamista.⁴⁶ Kaupunginlain mukaan useimmat sakko-summat tuli jakaa asianomistajan, kaupungin ja kuninkaan kesken, mutta kuten Heikki Ylikangas on osoittanut, rahan arvon heikkene-misen myötä sovittajaisissa siirryttiin käytäntöön, jonka mukaan asianomistaja — paimiolaispiian tapauksessa tytön isä — sai pitää koko sakkosumman, ja syyllinen suoritti esivallalle tulevan korvauksen erikseen.⁴⁷

Henkilöasetelmat

Se, että Helmik van Nörden ei pöytäkirjassaan kertaakaan maininnut uhrin nimeä eikä muutoinkaan suorasti kuvaa hänen taustaansa millään tavalla, kuvastaa palvelustyttöjen alhaista asemaa yhteiskunnallisessa arvoasteikossa; keskiajan hallinto- ja tuomiolaitos kirjasi nimet ja tittelit yleensä sitä täydellisimpinä mitä ylemmän yhteiskuntaryhmän jäsenestä oli kyse.⁴⁸ Todistajista ja muista asianosaisista Helmik van Nörden merkitsi muistiin yleensä vain nimen, mutta mukana on usein myös viite sosiaalisesta asemasta, joka on sitä tarkempi, mitä ylempiarvoisesta henkilöstä oli kyse. Monet asianomaiset olivat esiintyneet pöytäkirjoissa aikaisemminkin.

Oikeudenkäyntiä johtavia raatimiehiä ja rälssiherroja lukuun ottamatta juttuun sekaantuneista keskeisistä henkilöistä Mickel Jönsön Rauka oli se, jonka asema ja vaiheet voidaan selvittää tarkimmin. Hän oli ammatiltaan kauppias ja hänen kuulumisestaan keskivertoporvaristoon kertoo se, että hän omisti enimmillään kaksi puurakenteista taloa ja sai aika ajoin vastuulleen vähäisempiä kunnallisia luottamustehtäviä kuten pyövelin palkkiorahojen keruun. Edes naisen herjaamisesta langettu sakkotuomio tai syytökset löytötavaran pimittämisestä eivät katkaisseet hänen uraansa kauppiana tai kunnallisena luottamusmiehenä.⁴⁹ Aikakauden ajattelutavan mukaisesti edes taposta langettu sakkotuomio ei vienyt rikoksen tehneeltä yhteiskunnallista mainetta, joskin Seppo Suvanto on Satakunnan talonpoikaisia lautamiehiä käsitellessään havainnut, että useat lautakuntien pitkäaikaisimmat jäsenet olivat joko täysin rikkeettömiä tai sitten heitä oli sakotettu vain vähäpätöisistä laiminlyönneistä.⁵⁰ Mickel Raukan etenemistä kohti merkityksellisempiä luottamustehtäviä lienee kuitenkin ehkäissyt eniten henkilökohtaisten taloudellisten voimavarojen vaatimattomuus. Nimestään päätellen Mickel Rauka olisi voinut olla suomalaissyntyinen siirtolainen, mutta lisänimi saattoi myös olla saksalaista alkuperää.⁵¹

Dorothea Raukan sukupuoli ja sosiaalinen asema selittävät ympäristön myötämielisen reaktion eli naisten esittämän armon-

anomuksen ja miesten asettumisen takaajiksi, vaikka hän olikin paljastunut syylliseksi. Kyseessähän oli loppujen lopuksi porvarin vaimo, ja ilmeisesti sen vuoksi uhri itse tai paimiolaistytön suusta totuuden kuullut Katrina Arvidintytär ei uskaltanut ilmiantaa häntä viranomaisille. On silmiinpistävää, että palvelustytön kohtalo herrätti yleistä huomiota vasta hänen kuoltuaan, vaikka pahoinpitelyn ja kuoleman välillä ennätti vierähtää yli kaksi viikkoa ja vaikka varsin moni ehätti nähdä heikkokuntoisen uhrin tuona aikana. Tästä voidaan päätellä, että keskiajan yhteiskunta oli demografisten rakenteidensa vuoksi tottunut näkemään kuolevia ympärillään eikä alempiin yhteiskuntaryhmiin kuuluvien kärsimyksiin kiinnitetty erityisempää huomiota, jos heillä ei ollut siteitä paikallisyhteisöön. Ilmeisesti kaupungissa ei asunut ketään, jonka puoleen Paimiosta saapunut tulokas olisi voinut kääntyä ajaututtuaan vaikeuksiin isäntäväkensä kanssa; Dorothea Rauka sen sijaan saattoi hyödyntää naapurisuhteitaan ja miehensä liikekumppania yrittäessään vapautua kiusalliseksi taakaksi käyneestä piiastaan.

Kuitenkin Dorothean maine näyttää kärsineen jutun vuoksi kolausten. Kun hänet mainitaan raadin pöytäkirjoissa viimeisen kerran vuonna 1513, asia koskee hänen omistamansa rakennuksen aiheuttamaa haittaa. Tuolloin Dorothea oli jo leski, ja hänestä käytetään halventavaa ilmausta ”se akka (*then käringen*), Mickel Raukan vaimo”.⁵² Luonnehdinta on Helmik van Nördenin seuraajan, Anders Anderssonin käsialaa. Sosiaalisen aseman menetystä edisti korvausten maksu, joka pakotti Mickel Raukan myymään toisen kiinteistöistään kesällä 1488. Köyhtymisprosessi jatkui, ja jäljelle jäänyttä taloan Mickel Rauka yritti kaupata vuonna 1499. Mahdollisesta omistajanvaihdoksesta huolimatta pariskunta jatkoi asumistaan samassa talossa tai siihen kuuluvassa piharakennuksessa. Kuten vuoden 1487 oikeudenkäyntipöytäkirjasta ilmenee, pariskunnalla oli tuolloin poika, mutta hän kuoli ennen 12. toukokuuta 1494, sillä tuona päivänä pariskunta laati keskinäisen testamentin sellaisten periaatteiden mukaisesti, joita vain lapsettomat tai lapsensa menettäneet pariskunnat saattoivat noudattaa. Mickelin kuoltua

vuonna 1502 tai 1503 Dorothea näyttää solmineen syytinkisopimuksen erään porvarin kanssa; lähdetietojen niukkuuden ja keskiajan yhteiselomuotojen kirjavuuden vuoksi on myös mahdollista, että hänestä tuli elättäjänsä jalkavaimo.⁵³

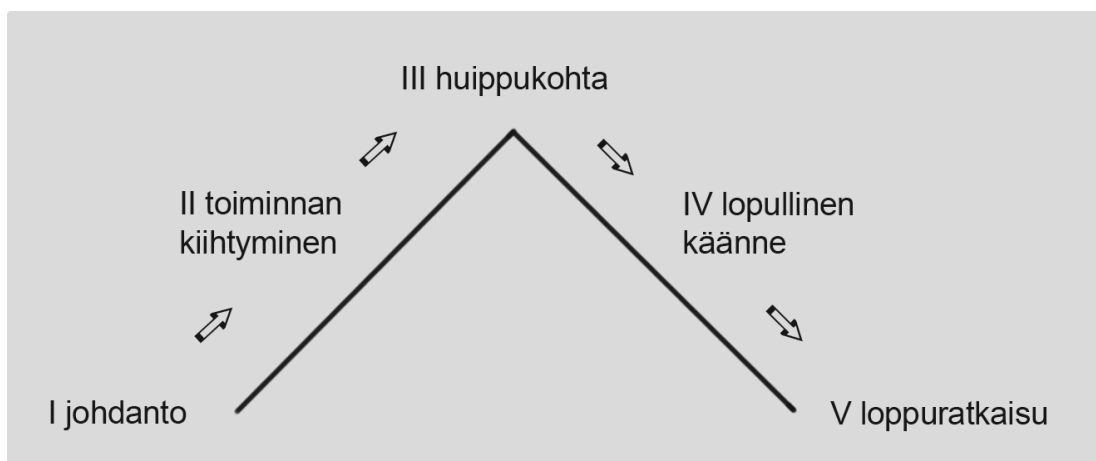
Dramaattiset ulottuvuudet

Tapauksen erityispiirteistä huolimatta Helmik van Nördenin luomus ei ollut dramatisoituna asiaproosatekstinä ainutlaatuinen pohjoismaisessa kansliakulttuurissa. Erityislaatuinen rikos innoitti myös Helmikin tanskalaisen kollegan, Malmön kaupunginkirjurin Åge Jensen Djäknin, riimittelemään Malmön kaupungin muistikirjan johdantoon kuusisäkeisen latinankielisen runon, joka kuvasi kuninkaansa kirjeen väärentäneen pormestarin kuolemaa roviolla vuonna 1419.⁵⁴ Vaikka Malmön raati ehkä halusikin, että tuomio kirjattaisiin, kukaan ei todennäköisesti velvoittanut kaupunginkirjuria esittämään muistiinpanoan latinankielisenä leonilaisella mitalla, jolloin sen sisältö ilman kansankielistä tulkintaa jäi melko varmasti useimpien raatimiesten ja pormestareiden käsityskyvyn ulkopuolelle.

Proosamuotoisena ja kansankielisenä Helmik van Nördenin luomus ei eroa muusta pöytäkirja-aineistosta yhtä selkeästi kuin Åge Jensen Djäknin runoelma; vain vertaileva sisältö- ja rakenneanalyysi tuovat esille tekstin erityispiirteet. Se, että Helmik van Nördenin laatima yksityiskohtainen oikeudenkäyntipöytäkirja sisältää draamatiikkaa, joka puuttuu niukkasanaistemästä pöytäkirjamateriaalista, selittyy jo oikeudenkäynnin kaavamaisilla ja rituaalinomaisilla muodoilla: keskiajan teatteriperinnettä käsittelevän analyysinsä johdannossa Francis Edwards toteaa, että ”[r]ituaali muodossa tai toisessa muodostaa kaiken kansanomaisen teatraalisen viihteen perustan ja on se juuri, josta itse draamataide on kasvanut.”⁵⁵ Myös vuorosanojen kirjaaminen pöytäkirjaan oli omiaan elävöittämään kerrontaa, sillä vuorosanat — tässä tapauksessa pöytäkirjan todis-

tajanlausunnot — antoivat ainakin teoriassa tekstille ulottuvuuden, joka edesauttoi yleisön mielenkiinnon saavuttamista.⁵⁶ Oikeusprosessin näytelmänomaisuutta lisää yhteinen rakenne: ongelma, joka pitää ratkaista, ja ratkaisuyrityksiä seuraava toiminta, joka yleensä päättyy vasta ongelman ratkaisuun.

Kaavio 1. Perinteisen länsimaisen draaman juonirakenne pelkistettynä mallina.

Lähde: Gustav Freytag, *Die Technik des Dramas*. Dreizehnte Auflage. Leipzig 1922 (1863), s. 102.

Antiikin Kreikan draamaperinteeseen perustuva länsimainen näytelmä voidaan kuvata kaaviona, jossa kantava juoni muodostaa nousevan ja laskevan kaaren näytelmän alun ja lopun välille. Juonenkäänteet ja seesteisemmät vaiheet aiheuttavat yleensä useampia nousu- ja laskuvaiheita kuin vain yhden, mutta tavallisesti juonenkäänteistä yksi on kuitenkin ylitse muiden eli muodostaa toiminnan huipentuman, kliimaksin. Näytelmän lajityypistä riippuen tapahtumien lopullista käännettä seuraava kehityskulku johtaa päähenkilölle joko myönteiseen loppuratkaisuun tai, kun kyseessä on tragedia, katastrofiin. Koska klassinenkin draama voidaan rytmittää lukemattomilla eri tavoilla, kaavio 1 antaa näytelmän juonenkulusta vain

pelkistetyn käsityksen. Antiikin kreikkalainen draama pyrki jakamaan näytelmän neljään tai viiteen jaksoon, joissa tapahtumat rakentuivat kaavion kuvaamalla tavalla.⁵⁷

Keskiajalle saavuttaessa kreikkalaisen näytelmäperinteen tietämys oli hävinnyt länsimaista; roomalaista draamaa tunnettiin lukiemalla, mutta sitä ei näytelty. Tämän vuoksi oppineilla ei edes ollut selkeää käsitystä siitä, mitä tragedialla oikein tarkoitettiin ja kuinka näytelmätekstit oli esitetty yleisölle.⁵⁸ Klassisen tragedian katoamista edisti paitsi kreikan kielen taidon harvinaistuminen myös kristillinen ideologia itsessään. Useat kristilliset opinkappaleet kuten Jeesuksen ristikuolema ja marttyyrien kärsimykset eivät kerta kaikkiaan soveltuneet klassisen tragedian pohjaksi, sillä vaikka kertomukset päättyivät päähenkilön fyysiseen tuhoon, Jumalan kaikkivoipaisuus teki uhreista kertomusten todellisia voittajia. Vasta myöhäiskeskiajan uskonnollinen ja moraalipainotteinen draama irrottautui kirkollisista perinteistä ja sijoitti tapahtumansa konkreettiseen ympäristöön, jossa tavallinen ihminen yritti tasapainoilla hyvän ja pahan välimaastossa.⁵⁹ Kansanomainen teatteri puolestaan keskittyi burleskiin huumoriin, jota pohjoismaissa edustivat laskiais-kulkueet ja -näytelmät.⁶⁰ Kansankulttuurissa draamalla saattoi olla laajempikin sija kuin yleensä on oletettu: Terry Gunnellin mukaan esimerkiksi monet Edda-epoksen runot oli itse asiassa tarkoitettu näyteltäviksi eikä vain ääneen luettaviksi.⁶¹

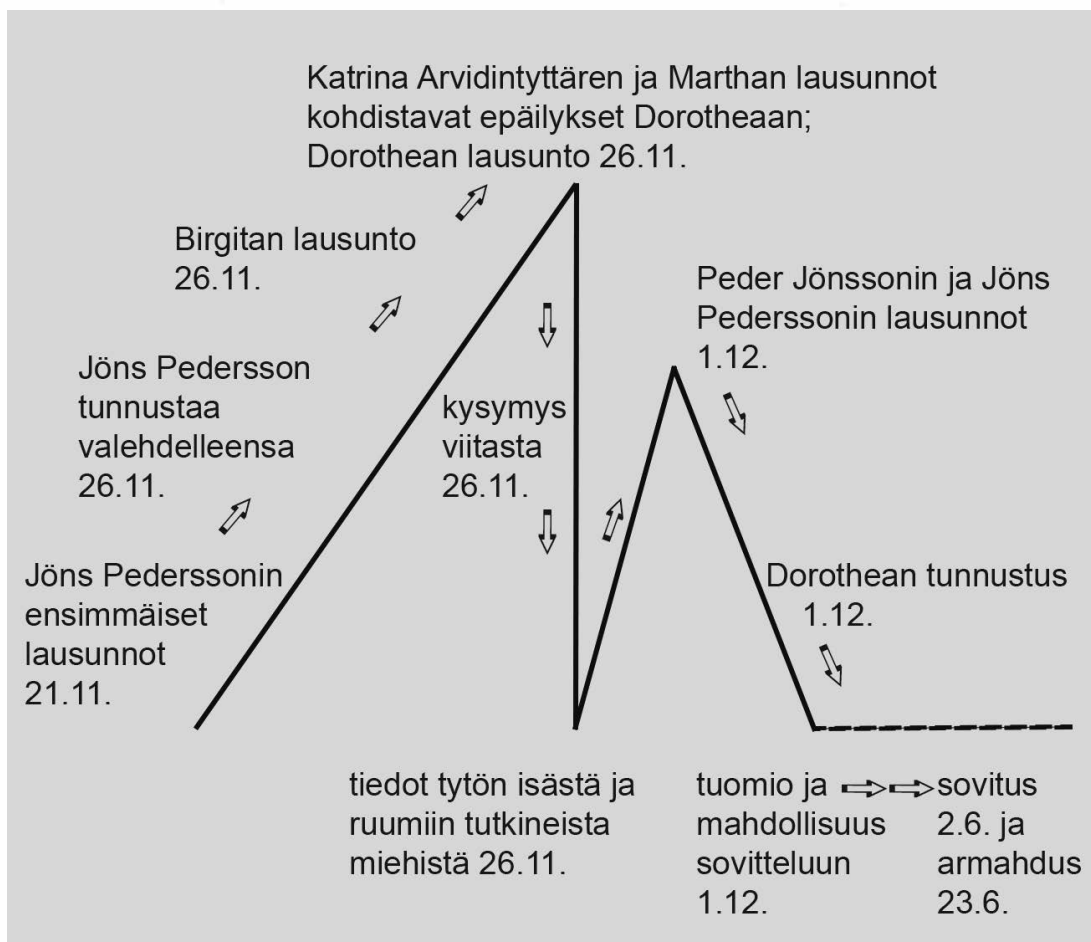
1400-luvun kuluessa, siis juuri Helmik van Nördenin elinaikana, antiikin näytelmäperinteen tuntemus alkoi vihdoinkin elpyä.⁶² Klassikkojen suosimasta viidestä episodista kehkeytyi uuden ajan alussa sääntö, jonka mukaisesti klassisessa draamassa tuli olla viisi näyttöstä.⁶³ Kuten kaaviosta 2 havaitaan, Helmik van Nördenin laatiman pöytäkirjan kuvaama tapahtumakulku muistuttaa melkoisesti klassisen draaman juonenkehittelyä. Katrina Arvidintyttären lausuntoa paimiolaistytön sanoista voidaan pitää kertomuksen kliimaksina; Dorothea Raukan näkökulmasta tapahtumille antoi lopullisen käänteen Jöns Pederssonin nuoren pojan lausunto, joka pakotti isän muuttamaan lausuntoaan ja jätti oikeuslaitokselle vain yhden mah-

dollisen syylliskandidaatin. Klassisena tragediana Helmik van Nördenin dramatisoimaa oikeudenkäyntipöytäkirjaa voi pitää kuitenkin vain, jos tapahtumia katsotaan Dorothea Raukan näkökulmasta. Paimiolaispiika ei tragedian päähenkilöksi sovi, koska hän oli jo oikeudenkäynnin alkaessa menettänyt kaiken, myös elämänsä. Dorothealla sen sijaan oli edelleen kaikki pelissä: henki, omaisuus ja asema yhteisössä. Koko tapahtumaketju oli hänen kohtalokkaan virheensä seurausta, ja ilman hänen ja hänen miehensä epätoivoisia peittelemisyriytyksiä oikeudenkäynti olisi edennyt suoraviivaisemmin.

Erojakin klassiseen dramatisointitekniikkaan voidaan tietysti osoittaa. Ensinnäkään Helmik van Nördenin laatimalla kertomuksella ei ole lainkaan selvää johdantoa, vaan ensimmäiset muistiinpanot koskettelevat jo suoranaisia tapahtumia. Vaikka kerronta eteneekin johdonmukaisesti kohti huippukohtaa, jollaisena on pidettävä Katrina Arvidintyttären todistajanlausuntoa Dorothea Raukan syyllisyydestä, kliimaksinjälkeinen toiminta poikkeaa täysin klassisesta kaavasta. Uhrin taustatietojen ja ruumiin tutkineiden miesten nimien luetteleminen muodostaa itse asiassa täydellisen antikliimaksin. Toisaalta jos nämä jo tiedossa olleet seikat olisi esitetty johdannossa, pöytäkirjan rakenne olisi vastannut täydellisesti klassisen draaman rakennetta.

Selvimminkin etäisyys dramaattiseen kirjoitusperinteeseen näkyy siinä, että Helmik van Nörden on kuvannut vain konkreettisia tilanteita ja lausuntoja yrittämättäkään omaehtoisesti tuoda esille henkilöiden mielentilaa ja sielunliikkeitä. Kuten länsimaista draama-perinnettä teoretisoinut Gustav Freytag kirjoittaa, draama ei kuvaa ”mitään tekoa sen itsensä vuoksi, vaan teon seurauksia ihmis-sielulle”.⁶⁴ Jos Helmik van Nördenin laatimasta oikeudenkäyntipöytäkirjasta etsii kuvauksia henkilöiden mielenliikkeistä kuten pelosta tai katumuksesta, tiedot näistä välittyvät vain Helmikin kirjaamien repliikkien kautta. Joissain myöhemmissä jutuissaan Helmik kuitenkin kuvasi myös todistajien tai syytettyjen käytöstä tavalla, joka heijastuu suuri sisäinen epävarmuus tai mielenkuohunta.

Kaavio 2. Helmik van Nördenin oikeudenkäyntipöytäkirjan juonirakenne.

Lähde: Stockholms stads tänkeböcker 1482–1492, utg. Gottfrid Carlsson (Stockholm 1944), s. 235–239, 272, 279.

Porvariston vaimoihin kohdistuneessa herjausjutussa todistajan haluttomuus toistaa kuulemaansa solvausta välittyä dialogin kautta: todistaja haluaisi sysätä vastuun muille läsnäolleille, mutta pormestarit kehottavat miestä esittämään lausuntonsa heille niin, että muut eivät kuule.⁶⁵ Toisen miehen omaisuuteen ja vaimoon kajoamisesta syytetyn kauppiaan vaikea valinta väärän valan ja tunnustuksen välillä tulee puolestaan ilmi paitsi miehen sanoista myös hänen keskenjääneestä aikeestaan poistua raatihuoneelta — ovella

mies kuitenkin kääntyy ympäri ja palaa raadin eteen tekemään tunnustuksensa.⁶⁶ Todistushaluttomuuden ja omantunnontuskien ulkoisten merkkien kuvaaminen ei ollut pöytäkirjojen virallisen tarkoituksen kannalta olennaista eikä edes tarkoituksenmukaista, mutta Helmik van Nördenillä näyttää olleen silmää rikosten dramaattisille ulottuvuuksille ainakin silloin, kun kyseessä olivat henki, omaisuus tai maine.

Kertojan merkitys

Helmik van Nörden pitäytyi silti aina tiukasti tosiasioissa esittämättä milloinkaan omia kannanottojaan tai tulkintojaan. Kerronnan elävöittäminen perustui viime kädessä yksityiskohtien tavallista runsaampaan kirjaamiseen, ja varsinkin uransa alkuaikoina Helmikillä riitti kiinnostusta myös arkisempiin väkivaltarikoksiin. Esimerkiksi vain runsas kuukausi paimiolaistytön jutun selviämisen jälkeen Helmik käytti enemmän kuin viisi sivua selostaessaan oikeudenkäyntiä taposta syytettyä nahkuria vastaan, vaikka syyllinen oli jo alusta pitäen tiedossa. Surmatyötä edeltänyt nujakka on todistajanlausuntoa siteeraten esitetty värikkäästi ja tarkasti: *”Heti siinä samassa hän iski häntä sääreen, ja Lambrekt tarttui häntä hiuksista molemmilla käsillä, ja toinen tavoitteli Lambrektin hiuksia, ja kun hän huomasi, ettei hänellä ollutkaan hiuksia, hän tarttui häntä kaulasta, ja niin molemmat kaatuivat kadun laitaan ja siinä samassa erkanivat jälleen, ja pitkän puukon tuppi jäi sinne. Silloin Nils [todistaja, joka kertoo oikeudelle tappajalta kuulemansa version] kysyi, iskikö hän häntä käsivarteen tai jonnekin. Silloin hän myönsi antaneensa hänelle vain piston muttei haavoja.”*⁶⁷

Kaupunginraadin pöytäkirjoja ei kuitenkaan laadittu suurta yleisöä varten, vaan ne olivat saksalaisperäisen nimensä mukaisesti kaupunginhallinnon ja tuomioistuimen muistikirjoja (*tänkeböcker*, vrt. nykysaksan *Andenken*, ”muisto”).⁶⁸ Vanhojen pöytäkirjojen sisältöön voitiin tarpeen vaatiessa palata oikeudenkäyntien ja raadin

istuntojen aikana, mutta ajanvietekirjallisuuden tehtävää niillä ei tiettävästi ole ollut. Näin ollen Helmikin rikoksiin liittyvä dramatiikantaju viihdytti todennäköisesti vain häntä itseään. Se, mikä näyttäytyi yhteisölle ja tuomioistuimelle kielteisenä ja rangaistavana, tuotti oppineelle kaupunginkirjurille myös vaihtelua ja ajankulua. Kertojan yksilöllisten ominaispiirteiden, tässä tapauksessa oikeuslaitoksen palveluksessa toimineen kirjurin henkilökohtaisten mieltymysten ja edellytysten ansiosta oikeudenkäyntipöytäkirjat sisältävät aika ajoin seikkaperäisemmin käsiteltyjä oikeusjuttuja. Tällaiset jutut puolestaan syventävät sitä kuvaa, minkä lukumäärältään runsaammat mutta niukkasanaisemmin muistiinmerkityt tapaukset antavat menneen ajan yhteisöstä.

Lähdeviitteet:

- ¹ Stockholms stads tänkeböcker (STb) 2, utg. Gottfrid Carlsson. Stockholm 1933, s. 235–239, 272.
- ² STb 2, s. 239.
- ³ Vanhemmassa kirjallisuudessa on tosin esitetty, että raadin istuntojen yhteydessä olisi pidetty erillistä pöytäkirjaa, jonka pohjalta nykypäiviin säilyneet pöytäkirjat laadittiin. Keskiaikaisten konseptituomiokirjojen olemassaolosta ei kuitenkaan ole todisteita, ja niiden käyttöä vastaan puhuu säilyneiden pöytäkirjojen osin viimeistelemätön ulkoasu, mikä ilmenee mm. epätäydellisinä virkkeinä, yliviivauksina, reunahuomautuksina, tyhjäksi jätettyinä alueina sekä irtolappusten käyttönä. Ks. Sam Clason, Stockholms återfunna stadsböcker från medeltiden. *Historisk tidskrift* 1903, s. 125f; STb 2, utg. Gottfrid Carlsson. Stockholm 1921–1944, s. XI; K. G. Ljunggren, Ett ordskifte på 1480-talet. *Anteckningar till svensk fraseologi*. Arkiv för nordisk filologi 82 (1967), s. 111.
- ⁴ Liisa Saariluoma, Kirjallisuushistoria ja kirjallisuuden teoria. Kirjallisuushistoria tänään, toim. Liisa Saariluoma. Kirjallisuudentutkijain Seuran vuosikirja 43. Pieksämäki 1989.
- ⁵ Natalie Zemon Davis, Martin Guerres återkomst. *The Return of Martin Guerre* (1983), övers. Ingemar E Nilsson. Stockholm 1987.
- ⁶ STb 1–5, utg. Emil Hildebrand et al. Stockholm 1917–1944.
- ⁷ Kari Tarkiainen, Finnarnas historia i Sverige, del 1: Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid. Vammala 1990, s. 26–27. Ks. myös Göran Dahlbäck, I medeltidens Stockholm. Borås 1988, s. 50–53 ja Marko Lamberg, Om finländskt inslag i Stockholms råd under medeltiden. *Släkt och Hävd* 1997:2 (a), s. 259–261, 269–272. Puhuttaessa tilastollisesta yli- tai ali-edustuksesta on muistettava, ettei keskiajan Tukholman väestön etnistä rakennetta tunneta tarkasti. Suomalaisten osuus kaupungin väkiluvusta on 1400-luvun jälkimmäisellä puoliskolla voinut olla huomattavasti suurempikin kuin tutkimuskirjallisuudessa esitetyt 10–20 prosenttia.
- ⁸ Julian Olbers, Drag ur livet i Stockholm vid slutet av medeltiden. *Sankt Eriks Årsbok* 1929, s. 168–169, 172; Henrik Schück, Stockholm vid 1400-talets slut. Andra upplagan, omarbetad av Tord O:son Nordberg. Stockholm 1951, 1:a upplagan 1940, s. 442; Dag Lindström, Crime and Control in the Capital. Stockholm 1475–1625. Eva Österberg & Dag Lindström, Crime and Social Control in Medieval and early Modern Swedish Towns. *Studia Historica Upsaliensia* 152. Lund 1988a, s. 110–111; Marko Lamberg, Säädyllisyyden vartijat. Tukholman valtaporvariston sukupuolimoraali myöhäiskeskiajalla. Jy-

väskylän Historiallinen Arkisto, Vol. 3 (1997b), s. 57, 76; Marko Lamberg, Med mjölk i spenarna men utan man. Ogifta mödrar i senmedeltidens Stockholm. *Historisk Tidskrift för Finland* 1998:3 (a), s. 495–502, 508–511.

- ⁹ Heikki Ylikangas, Väkivaltarikosten motivaatiopohja 1500-luvulla Suomessa. *Historiallinen Arkisto* 65 (1971), s. 134, 137–138; Dag Lindström, Våld, förtal och förlikningar i Stockholm 1475–1625. *Rättshistoriska studier*, serien II, band 14. Lund 1988b, s. 90; Jørn Sandnes, Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet. Oslo 1990, s. 68; Gerd Schwerhoff, Köln im Kreuzverhör. Kriminalität, Herrschaft und Gesellschaft in einer frühneuzeitlichen Stadt. s.l. 1991, s. 310–312; Olli Matikainen, Iskuin ja lyönnein. Väkivalta ja käräjät Käkisalmen läänissä 1618–1651. *Jyväskylän yliopisto, Historian laitos, Suomen historian julkaisuja* 22. Jyväskylä 1995, s. 48–49, 51; Petri Karonen, A Life for a Life versus Christian Reconciliation. Violence and the process of civilization in the towns of the kingdom of Sweden during the years 1540–1700. *Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area*, ed. Mirkka Lappalainen. Helsinki 1998, s. 169–171. Petri Karonen, In Search of Peace and Harmony? The State and the Capital Crimes in Late Medieval and Early Modern Swedish Realm (ca. 1450–1700). *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*, ed. Mirkka Lappalainen and Pekka Hirvonen. Helsinki 1999, s. 216.
- ¹⁰ Ylikangas 1971, s. 144–145; Seppo Suvanto, Knaapista populiin. Tutkimuksia erilaistumisesta Satakunnan talonpojistossa vuosina 1390–1571. *Vammala* 1987, s. 335; Lindström 1988a, s. 95; Lindström 1988b, s. 88; Sandnes 1990, s. 70; Schwerhoff 1991, s. 183–184, 310; Matikainen 1995, s. 48.
- ¹¹ Ylikangas 1971, s. 132–133; Sandnes 1990, s. 68–69; Schwerhoff 1991, s. 301, 458; Matikainen 1995, s. 48; Hans Andersson, Genus och rättskultur. Kvinnlig brottslighet i stormaktstidens Stockholm. *Historisk tidskrift* 1995:2, s. 130, 138.
- ¹² Kirsti Lagerpetz, Naisen aggressio. *Tieteessä tapahtuu* 1998:7, s. 35–36.
- ¹³ Andersson 1995, s. 155; Dag Lindström, Kvinnor, våld och vardagsmentalitet. Teman inom tysk kriminalitetsforskning. *Scandia* 1995:2, s. 144–145.
- ¹⁴ Lindström 1988a, s. 99; Lindström 1988b, s. 91; Schwerhoff 1991, s. 407; Lindström 1995, s. 145–146; Lamberg 1998a, s. 494.
- ¹⁵ STb 1, s. 116–117; Magnus Erikssons stadslag (MEST) i nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Lund 1966, Högmålsbalken I s. 232; Lindström 1998a, s. 102; Lindström 1988b, s. 94; Lamberg 1998a, s. 511.
- ¹⁶ STb 3, s. 384. Ks. myös Schück 1951 (1940), s. 452–453.
- ¹⁷ MEST, Dråpamålsbalken [I] I s. 240, Dråpamålsbalken [II] I–II s. 251, Sårålsbalken [I] XVII s. 265.

- ¹⁸ STb 1, s. 8.
- ¹⁹ Lindström 1988a, s. 102; Lindström 1988b, s. 95.
- ²⁰ Petri Karonen, Kuninkaan luottomiehiä, siniverisiä puoluejunkkareita, päteviä byrokraatteja ja säätyläisten parhaimmistoa. Virkamiehet ja yhteiskunnan muutos uuden ajan alussa (noin 1520–1810). Siperiasta siirtoväkeen. Murros-aikoja ja käännekohtia Suomen historiassa, toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä 1996, s. 53. Saksalaistyyppisestä kaupunkihallinnosta yleensä ks. Eberhard Isenmann, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500*. Weinsberg 1988, luku 4.
- ²¹ Schück 1951 (1940), s. 99–100.
- ²² MEST, Konungsbalken VI s. 4.
- ²³ MEST, Konungsbalken XII s. 7; Sårnålsbalken [I] XVIII s. 265; Lars Wikström, ”Radsens gøman” och ”Stadzsens scriwara”. Några randanteckningar om rådshusarkivet och stadsskrivarna i det medeltida Stockholm. Studier och handlingar rörande Stockholms historia 5. Uppsala 1985, s. 16 ja viite 27.
- ²⁴ STb 2, s. 542–543; STb 4, s. 191.
- ²⁵ Stockholms stads jordeböcker (Sjb) 1, utg. Hans Hildebrand. Stockholm 1876, s. 1; Sjb 2, utg. Hans Hildebrand. Stockholm 1914, s. 1.
- ²⁶ STb 2, s. 192.
- ²⁷ Klaus Wriedt, Das gelehrte Personal in der Verwaltung und Diplomatie der Hansestädte. *Hansische Geschichtsblätter* 96 (1978), s. 28; Rolf Sprandel, *Gesellschaft und Literatur im Mittelalter*. Stuttgart 1982, s. 192–193.
- ²⁸ Wikström 1985, s. 21.
- ²⁹ Stockholms stads ämbetsbok 1419–1544, utg. Joh. Ax. Almquist. Stockholm 1927, s. 1.
- ³⁰ Ammattikuntasäännöt on painettu teoksessa *Skrå-ordningar*, utg. G. E. Klemming *Samlingar utgifna af Svenska fornskrift-sällskapet*. Stockholm 1856. Alkuperäisiä käsikirjoituksia säilytetään Kuninkaallisessa kirjastossa Tukholmassa.
- ³¹ Helmik varusti tosin kaksi ensimmäistä Ingevaldin kuoleman jälkeen pidettyä oikeudenistuntoa latinankielisellä päiväyksellä, mutta siitä eteenpäin päiväysten kielenä oli lähes poikkeuksetta ruotsi. Ks. STb 2, s. 192–193.
- ³² Frans De Brun et al., *Stockholms rådhus och råd*, del 2. Stockholm 1918, S7; Wikström 1985, s. 24f. Ks. myös Lena Moberg, *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*. *Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi* LVIII. Uppsala 1989, s. 32–34 ja viite 2, jossa perustellusti torjutaan oletukset siitä, että Helmik van Nördenin isoisä olisi ollut tukholmalainen raatimies Didrik van der Ore.
- ³³ STb 4, s. 191, 339. ”Piltti” saattoi viitata niin pariskunnan alaikäiseen lapseen

kuin palveluspoikaan.

- ³⁴ Wikström 1985, s. 25 ja viite 60 sivulla 32; Moberg 1989, s. 52–53.
- ³⁵ Moberg 1989, s. 52–53.
- ³⁶ Jollei muuta ilmoiteta, tämän luvun lähteenä on käytetty oikeudenkäynnin kuvausta sellaisena kuin se sisältyy painettuihin pöytäkirjoihin (STb 2, s. 235–239). Helmikin dramatisointitekniikkaa tarkastellaan myös artikkelissa Marko Lamberg, Piian surma ja pohjoismaisen rikoskirjallisuuden historialliset juuret. *Ruumiin kulttuuri* 1998:2 (b), s. 12–16.
- ³⁷ Sven Ljung, Stadsstyrelse, Sverige. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KLN) 17 (s.l. 1972), palsta 1.
- ³⁸ STb 2, s. 214.
- ³⁹ Keskiajan todistuskäytännöstä ks. Terttu Utriainen, Rikosoikeudellisen vastuun alkujuurilla. Rikosoikeudellisen vastuun kehitysvaiheista primitiivisistä yhteisöistä 1700-luvun luonnonoikeudelliseen koulukuntaan. *Mänttä* 1985, s. 98.
- ⁴⁰ Elsa Sjöholm, Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling. Rättshistoriskt bibliotek, serien I, band 41. Lund 1988, s. 148; Lindström 1988, s. 110; Heikki Ylikangas, Väkivallasta sanan valtaan. Suomalaisista menneisyyttä keskiajalta nykypäiviin. Juva 1999, s. 36.
- ⁴¹ Pöytäkirjassa käytetty termi *hustru* on sitaatin suomennoksessa käännetty emännäksi.
- ⁴² Lindström 1988a, s. 110–111; Lamberg 1998a, s. 492. Petri Karonen ja Dag Lindström antavat Tukholman keskiaikaisesta oikeuslaitoksesta hieman todellista ankaramman kuvan — Karonen siksi, ettei hän sovittajaisten vähäisestä määrästä puhuessaan tarkastele rikollisen sukupuolen vaikutusta tuomioihin, eikä Mickel Raukan vaimonsa puolesta maksama sovittajaisumma sisälly hänen aineistoonsa (1999, s. 220); Lindström puolestaan sen vuoksi, ettei hän kiinnitä kylliksi huomiota siihen, että keskiajalla raati mieluummin armahti lapsenmurhaajan kuin tuomitsi hänet kuolemaan, mistä näyttää tulleen vallitseva käytäntö vasta uudella ajalla (1988a, s. 99; 1988b, s. 91).
- ⁴³ STb 2, s. 257.
- ⁴⁴ STb 2, s. 272.
- ⁴⁵ Lars O. Lagerqvist, & Ernst Nathorst-Böös, Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar. Fjärde, reviderade upplagan. Borås 1997, s. 50–52.
- ⁴⁶ STb 2, s. 279.
- ⁴⁷ Heikki Ylikangas, Ätten och våldet. Våldsbrotten i Norden vid övergången till nya tiden. *Historisk tidskrift för Finland* 1994:1, s. 12. Tukholman korvauskäytännöstä ks. Lindström 1988a, s. 135; Lindström 1988b, s. 103.

- ⁴⁸ Heinrich Rüthing, *Der Wechsel von Personennamen in einer spätmittelalterlichen Stadt. Zum Problem der Identifizierung von Personen und zum sozialen Status von Stadtbewohnern mit wechselnden oder unvollständigen Namen. Medieval Lives and the Historian. Studies in medieval prosopography*, ed. Neithard Bults & Jean-Philippe Genet. s.l. 1986, s. 217–222.
- ⁴⁹ STb 1, reg. s. 542; STb 2, reg. s. 725; SJB 2, nr 834, 983, 993, 1046–1047. Lizzie Carlsson, Mickel Rauka och hans hustru. En livsbild från det medeltida Stockholm. Sankt Eriks Årsbok 1954, s. 32–34.
- ⁵⁰ Suvanto 1987, s. 335.
- ⁵¹ Tarkiainen 1990, s. 30.
- ⁵² STb 4, s. 293.
- ⁵³ STb 2, s. 285; STb 3, s. 448–450; STb 4, s. 161; SJB 2, nr 1319; Stockholms stads skottebok 1501–1510, utg. Hans Hildebrand & L. M. Bååth. Stockholm 1915, s. 12, 53, 97, 134, 212, 250, 292, 332. Pariskuntien keskinäisistä sopimuksista ks. Lizzie Carlsson, Giftorätt. KLN 5. s.l. 1960, palsta 295. Keskiajan yhteiselomudoista ks. David Gaunt, Familjeliv i Norden. Malmö 1983, s. 60–66.
- ⁵⁴ Registrum ville Malmøyghe (Malmö stads medeltida minnesbok), utg. John Kroon et al. Malmö 1937, fol. 1. Pormestari Anders Mortensenin rikoksesta ja tuomiosta ks. myös A. U. Isberg, Bidrag till Malmö stads historia, del IIa. Malmö 1897, s. 24–25.
- ⁵⁵ Francis Edwards, *Ritual and Drama. The Medieval Theatre*. s.l. 1976, s. 9. Oma suomennos.
- ⁵⁶ Vrt. Lars Wollinin tulkinta monologin ja dialogin merkityksestä yleisön mielenkiinnon saavuttamiseksi pyhimyskertomusten dramatisoinnissa. Lars Wollin, Helgonlegender och klosterkultur. Arkiv för nordisk filologi 112 (1997), s. 170.
- ⁵⁷ Gustav Freytag, *Die Technik des Dramas. Dreizehnte Auflage*. Leipzig 1922 (Erste Auflage 1863), s. 102–122; Henrik Dyfverman, *Dramats teknik. Vägledning för författaren, teatermannen och publiken*. Andra omarbetade upplagan. Falun 1962, s. 116; Bernhard Asmuth, *Einführung in die Dramenanalyse*. Tübingen 1980, s. 48.
- ⁵⁸ Carl Fredrik Engelstad, *Den medeltida teatern. Teaterhistoria*. Halmstad 1965, s. 92; Henry Ansgar Kelly, *Ideas and Forms of Tragedy from Aristotle to the Middle Ages*. Cambridge 1993; Jan Nygaard, *Teatrets historie i Europa, del I: Teatret før 1750*. s.l. 1995, s. 158.
- ⁵⁹ Willard Farnham, *The Medieval Heritage of Elizabethan Tragedy*. London 1963, first impression 1936, s. 174–177.
- ⁶⁰ Henrik Nyrop-Christensen, *Skuespilkunst*. KLN 16. s.l. 1971, palstat 5–6;

Jean-Claude Aubailly, *Le théâtre médiéval profane et comique*. s.l. 1975; Leif Søndergaard, *Fastelavnsspillet i Danmarks senmiddelalder*. Odense University Studies from the Medieval Centre Vol. 2. Odense 1989; Leif Søndergaard, *Julens och Fastans träta: et svensk fastelavnsspil fra midten af 1400-tallet*. Rig 1991:2.

⁶¹ Terry Gunnell, *The Origins of Drama in Scandinavia*. Cambridge 1995, s. 281.

⁶² Glynne Wickham, *Teatterihistoria. A History of Theatre (1985)*, suom. Kalevi Nyytäjä. Helsinki 1995, s. 99; Nygaard 1995, s. 158.

⁶³ Dyfverman 1962, s. 18–19.

⁶⁴ Freytag 1922 (1863), s. 18.

⁶⁵ STb 2, s. 250.

⁶⁶ STb 2, s. 353.

⁶⁷ STb 2, s. 245.

⁶⁸ Lars Svensson, *Tänkebok*. KLN 19. s.l. 1975, palsta 195.

PETRI KARONEN

”Kunnes kuolema meidät erottaa”

YHTEISÖ JA ”SUUNNITeltu” HENKIRIKOS TURUSSA VUONNA 1643

Poikkeuksellinen henkirikos arkipäivästä ja sen muutoksesta kertomassa

Murha aiheuttaa kammottavuudessaan ja salamyhkäisyydessään inhon- ja kauhunväristyksiä, jos kohta kiinnostaa juuri samoista syistä. Ruotsalais-suomalaisessa yhteiskunnassa käsite tarkoitti jo varhain keskiajalla tekoa, joka oli suunniteltu, ja/tai jossa rikos pyrittiin salaamaan.¹ Historiantutkijat ovat halunneet nähdä suunnitelmallisten tekojen lisääntymisessä ”rationalisoitumista” ja ylipäättään sivilisoitumista ”järjettömiksi” leimattujen — esimerkiksi pikaistuksissa tapahtuneiden — tekojen vähetessä. Nykypäivän rikollisuutta tutkivassa kriminologiassa erotellaan tässä yhteydessä usein ilmaiseva (ekspressiivinen) ja välineellinen (instrumentaalinen) motiivi rikokselle, mikä kuitenkin viittaa ennen muuta oikeusprosessiin, jossa pyritään hahmottamaan tekoa kuin varsinaisesti esimerkiksi väkivaltarikoksen taustalla vaikuttanutta sosiaalista todellisuutta.

Niinpä pikaistuksissa tapahtuneiden tappojenkaan kohdalla ei suinkaan aina ollut kyse ”järjettömästä” teosta, vaan usein väkivallan motiivina oli — ja voi olla edelleenkin — taistelu tärkeästä henkisestä pääomasta, miehen kunnia- ja maineesta. Kunnian ja maineen puolustaminen oli jo keskiajalla ja uuden ajan alussa rationaa-

lista, ei irrationaalista toimintaa. Järjettöminä tapauksina pidettiin tuolloin lähinnä tekoja, joissa ei havaittu mitään järjellistä syytä. Tappo tapahtui silloin *ilman syytä*², mikä tuomiota luettaessa oli raskauttavaa.³

Suurin osa Ruotsin valtakunnan kaupunkien uuden ajan alun murhasta tehtiin pääkaupunki Tukholmassa, jossa yksinomaan 1600-luvulla niitä tunnetaan lähes 30. Suurin osa jutuista oli niin sanottuja suisidaalimurhia (*suicidalmord*), joissa tarkoituksena oli toinen ihminen surmaamalla joutua itse teloitetuksi. Taustalla oli käsitys, jonka mukaan itsemurhaaja joutui ikuiseen kadotukseen: siksi oli parempi surmata joku, tunnustaa teko ja joutua (päästä) itse mestauslavalle. Monet surmista olivat epätoivoisten, mutta suunnitelmallisten ja kylmäveristen ihmisten tekoja.⁴ Tällaisia tekoja ei tunneta mistään muualta. Murhat ylipäätään olivat harvinaisia⁵. Ruotsin valtakunnassa suurin osa henkirikoksista todella tuli tuomioistuinten ja siten myöhemmin historiantutkijain tietoon, sillä 1600-luvun alun uudistusten jälkeen oikeuslaitoksen organisaatio ja instanssijärjestys olivat yksinkertaisia ja valvonta näissä asioissa tiukkaa. Alioikeudet tutkivat ja hovioikeudet langettivat kaikki tuomiot henkirikoksista.⁶

Ruotsin valtakunnan itäosan kaupunkien suurvaltakauden alkupuolen ainoa suunnitelmallinen henkirikos tehtiin Turussa juhannuksen alla vuonna 1643. Kaupungin porvari Märten Horn kuoli poikkeuksellisissa oloissa. Tutkinnassa kävi pian ilmi, että hänet oli myrkytetty ja surmaaja oli oma vaimo Margareta Kitt.⁷

Myrkyttäminen ja tapauksen yhteydessä esiin tulleet seikat tuntuvat viittaavan suunnitelmalliseen tekoon, murhaan. Turussa tunnettiin ja muisteltiin tapauksia, joissa miesten keskinäisissä välienselvittelyissä miekalla, puukolla tai nyrkillä saatiin aikaan pahaa jälkeä. Jos nainen oli osallisena henkirikoksessa, niin yleensä hän oli uhri, tuskin koskaan tekijä. Se, että vaimo tappoi miehensä oli ennenkuulumatonta ja rikkoi patriarkaalisen maailmankuvan tärkeyttä periaatetta vastaan. Mutta vieläkin vaikeampaa oli käsittää

surma-aseen valintaa. Surmaamisväline oli salamyhkäinen ja tuntematon ja aiheutti turkulaisille varmasti kylmiä väristyksiä. Turun kaupungin porvari — sukulainen, ystävä, liikekumppani, naapuri, tuttava, kotikaupungin asukas ja Ruotsin valtakunnan alamainen — Märten Horn surmattiin leipään sotketulla elohopealla.⁸

Juttua tutkivalle yhteisölle oli alusta lähtien vahva epäily teki-jästä. Horn kuoli aamuyöllä lauantaina, ja pyhäpäivän jälkeen heti maanantaina asiasta kuultiin ensimmäisenä vaimoa. Aviopuoliso siirrettiin melkein välittömästi lausunnonantajan paikalta syytettyjen penkille ja sisään marssitettiin suuri joukko todistajia, joista monia haastateltiin useaan otteeseen. Pian kävi ilmi, että kyse oli eräänlaisesta kolmiodraamasta, kun kauppias Martti Ohrapään⁹ osallisuus paljastui. Uusia piirteitä löytyi sikäläkin, että aviossa ollut Ohrapää oli maannut Kittin kanssa, joten kyse oli sekä murhasta että kaksinkertaisesta huoruudesta. Kumpikin teko aiheutti Ruotsin lakien ja Vanhan testamentin määräysten mukaan kuolemantuomion. Aktiivisesti ja jopa aggressiivisesti esiintynyt raastuvanoikeus yritti voimiaan säästämättä puristaa Kittiltä tiedon, oliko Ohrapää neuvonut tai avustanut murhassa. Kitt ei missään vaiheessa myöntänyt Ohrapään osuutta itse tekoon, mutta esitti sen sijaan, että Ohrapää oli *suuri syyllinen siihen, mitä hän miestään vastaan teki*.¹⁰

Tapauksen vakavuus ja iljettävyys muodostivat kovan haasteen raastuvanoikeuden tuomareille, jotka joutuivat ensimmäisinä virallisesti selvittämään asiaa. Heille asia oli kiusallinen myös siksi, että monet tapaukseen sekaantuneet henkilöt kuuluivat kaupungin eliittiin. Porvarisyhteisö puolestaan vaati nopean ja varman päätöksen asiassa, sillä yhteisölle olisi ollut erittäin arveluttavaa — ja jopa tuhoisaa — mikäli tällainen kauhea tapaus olisi jäänyt pitkään kalvamaan sitä. Asiassa oli oma painava sanansa sanottavana valtiolla, kruunulla eli maallisella esivallalla, joka ei missään tapauksessa voinut katsoa tätä törkeää tekoa läpi sormien. Viimeisenä, mutta ei suinkaan vähämerkityksellisimpänä, rikoksen sovittamista vaati kirkko. Kirkko saarnasi tiukkaa uskonnollista puhdasoppisuutta,

jonka peruspilareina toimivat muun muassa kolmisäätyoppi, hierarkkinen maailmankuva, harmonian ja muuttumattomuuden ihannointi. Näitä pönkittämään oli hallitsija ottanut 1500- ja 1600-luvun vaihteessa Vanhan testamentin tiukat määräykset Jumalan ja Mooseksen lain vastaisista rikoksista, joiden mukaan synnin palkka oli kuolema, ja sovittamaton synti nosti Jumalan vihan yhteisön ja valtakunnan päälle.¹¹

”Elohopeamurhan” avulla turkulaista paikallisyhteisöä ja suurvaltakauden yhteiskuntaa voidaan tarkastella paljon yleisemmälläkin tasolla kuin yksinomaan erään karmaisevan teon kuvauksena. Tämä kaikin puolin ainutkertainen ja epänormaali juttu pystyy kertomaan enemmän yleisestä tilanteesta ja tavallisesta elämästä suurvalta-ajan Ruotsin valtakunnan tärkeässä kaupungissa. Samalla on mahdollista asettaa kyseenalaiseksi murhien suunnitelmallisuudesta ja ”rationaalisuudesta” tehdyt päätelmät — vaikka käsittelyssä on periaatteessa vain yksi ainoa yksityistapaus. Kuitenkin lienee tehtävä jo tässä vaiheessa lukijoille selväksi, että uskon uuden ajan alun ihmisten olleen toiminnassaan pääsääntöisesti niin ”rationaalisia” kuin ihmiset ylipäätään voivat olla: omista lähtökohdistaan ja omista näkemyksistään tarkastellen. Kuitenkaan tiedostamatonta irrationaalista puolta ei pitäisi jättää täysin huomioimatta, vaikkei olisikaan valmis ryhtymään psykohistorialliseen tarkasteluun.¹²

Surmatyön yksityiskohtien tarkka selostaminen kronologisessa järjestyksessä ei ole artikkelin tavoitteiden kannalta oleellista. Esitys on jaoteltu teemoittain ja historian tutkimuksessa usein liian keskeiseen asemaan noussut aikajärjestys tarkoituksellisesti sekoittaen. Tapaus ei ole kiinnostava tapahtumana, vaan oleellisempaa on sen antama informaatio turkulaisesta yhteisöstä. Hornin ja Kittin ei niin tavallista rakkaustarinaa ei kerrota yksityisestä näkökulmasta, vaan sen avulla valotetaan yhteisön elämää ja sen hallintaa kriisitilanteessa. Käsittelyssä lienee yhtymäkohtia esimerkiksi ginzburgilaiseen mikrohistorian tutkimukseen, jossa pitkän keston rakenne kohottaa lyhyen keston tapahtuman.¹³

Kun kuolema meidät erottaa, niin raastuvanoikeus tutkii ja yhteisö tarkkailee

Ensin on syytä käsitellä sitä, miksi muita surmaajakandidaatteja kuin aviovaimoa ei juuri pohdittu. Selittäjät löytyvät paljolti aikakauden peruspiirteistä. Oleellisia olivat uhrin viimeiset sanat ja yhteiskunnassa tärkeät kunnian ja maineen käsitteet.

Porvariseliitin juomatavat – merkki kollektiivisesta yhteisöstä irtaantumisesta?

Juttua voi luontevasti ryhtyä purkamaan samasta asiasta kuin mihin raastuvanoikeuskin heti alkuvaiheessa puuttui eli Mårten Hornin viimeisistä sanoista. Horn sanoi kuolemaisillaan vaimon juottaneen hänelle myrkkyä.¹⁴ Asian paljastumisessa keskeiseksi henkilöksi nousi Hornin liikekumppani ja naapuri, raatimies Casper Eichman, joka oli Hornin luona tämän kuollessa. Eichman¹⁵ oli hälytetty paikalle yöpuulta aamuyöllä, ja kokeneena kuulustelijana hän pystyi kysymään Hornilta oleellisia asioita. Jo tuolloin kävi ilmi, että Margaretan miehensä vatsavaivoihin tarjoamassa juomassa oli jotain outoa. Raatimies ryhtyi tositoimiin kuitenkin vasta sen jälkeen, kun Hornin talossa asunut karjaemäntä teki ilmiannon löytämästään morttelista, jossa oli jotakin tuntematonta ainetta. Eichman lukitutti rakennuksen oven ja vaimo otettiin kiinni.¹⁶

Tutkinnan perusteella Mårten Horn oli erittäin mieltynyt alkoholi-juomiin. Tällä on yleisempää merkitystä jo yksistään siksi, että arkena — perjantaina ja kesäkuun puolimaissa — juomista ei pidetty tavallisen rahvaan parissa lainkaan suotavana: kunnon juominen säästettiin juhliin, ja silloin alkoholia kuluikin tynnyreittäin. Lieventävänä seikkana oli kuitenkin se, että Turussa pidettiin samoihin aikoihin suuret markkinat, Henrikin messumarkkinat.¹⁷

Mårten Horn oli viimeisenä elinpäivänään nauttinut runsaasti alkoholia, johon ei tutkinnassa kiinnitetty huomiota, mikä kertoo ylei-

semminkin Hornin ja hänen kollegoidensa elämästä. Niinpä oikeus käsitteli aivan yhtä välinpitämättömästi Margareta Kittin ja talon piian lausuntoja, joiden mukaan Horn oli perjantaiamuna aloittanut juomisen heti herättyään. Kaupungilla eri juomapaikoissa kierreltyään hän oli lopulta sammunut kotiinsa — ryypättyään sitä ennen vielä kotonaan arvostetun porvarin Jacob Trumbellin vaimon kanssa — puolelta päivin. Herättyään kuuden aikaan illalla hän riensi pian samoihin askareisiin. Raastuvanoikeuden kauppaporvariston parhaimmista edustaneet miehet eivät pitäneet asiaa lainkaan kummallisena, eivätkä edes pohtineet mahdollisuutta, että Märten Hornin vaikertama *suuri sydämen tuska* olisi johtunut pitkään jatkuneesta juomisesta tai olisi aiheutunut eri anniskelupaikoissa nautitusta alkoholista.

Myös ilman minkäänlaista reaktioita ohitettiin todistajalausunto, jonka mukaan Martti Ohrapää oli sunnuntai-iltapäivänä pari viikkoa ennen surmaa tilannut Anders Marthensin kellarilta Kittin taloon kannun espanjalaista viiniä. Talon piika juotettiin suunnitelmallisesti niin kovaan humalaan, ettei hän pystynyt kunnolla kävelemään saunasta ulos. Piiasta eroon päästyään Ohrapää ja Kitt olivat jääneet kahden saunaan, ja maanneet keskenään, toisin sanoen aikakauden terminologian mukaisesti harjoittaneet huoruutta.

Menestyneet porvarit alkoivat jo 1600-luvun alkupuoliskolla muodostaa omia moraali- ja kunniakäsityksiään, jotka olivat osin ristiriitaisia kollektiivisten yhteisöjen näkemysten kanssa. Ruotsin valtakunnan suhteellisen pienissä kaupungeissa voi havaita laajemminkin menestyneimpien kauppaporvarien keskuudessa eräänlaista yksilöllistymistä ja perinteisistä tavoista poikkeavia käsityksiä. Kova juominen ja tavallista olutta huomattavasti jalompien juomien nauttiminen olivat yksi osoitus tästä.

Naisen kunnian ja maineen hauraus

Porvariseliitin alkoholinkäyttö erosi siis huomattavasti aikakauden yleisesti hyväksytyistä normeista. Perinteisempi käsitys sen sijaan

tapauksesta on nähtävissä suhtautumisessa kunniaan ja maineeseen. Oikeus ei missään vaiheessa epäillyt myrkytyksen johtuneen eri anniskelupaikoissa nautituista juomista. Tämän rajauksen taustalle oli se, että Hornin viimeisen kapakkapäivän vierailupaikat kuuluivat turkulaisen yhteisön parhaimmistolle: Hans Tunnbindaren, Anders Marthensin ja Casper Eichmanin anniskelupaikat eivät voineet olla epäilyttäviä, sillä niiden omistajat olivat yhteisönsä arvostamia, kunnianarvoisia jäseniä.¹⁸

Sitä vastoin Hornin vaimon maine oli kaikkea muuta kuin tahrauton, mikä oli keskeinen peruste hänen joutumiseensa epäilyksen valokeilaan välittömästi. Margareta Kittin uskottavuusongelma liittyi nimenomaan hänen kunniaansa. Kunnia ja maine olivat aikakauden yhteisöissä yleensäkin keskeisiä, mutta erityisen tärkeitä ne olivat naiselle, varsinkin aviossa olevalle naiselle, joka käytöksellään peilasi aviomiehensä mainetta.¹⁹

Margareta Kitt muuttui yhteisön silmissä hyvin epäilyttäväksi naiseksi samalla hetkellä kuin hänen miehensä kuoli, sillä vain puolisen vuotta aikaisemmin Mårten Horn oli syyttänyt vaimoaan aviorikoksesta erään opiskelijapojan kanssa.²⁰ Syvästi mustasukkaiselta vaikuttanut Horn vaati oikeutta (= miehisen kunniansa palauttamista) sekä akatemian konsistorissa että Turun raastuvanoikeudessa, mistä johtuen turkulainen yhteisö tunsu asian melkein paremmin kuin aviopari itse. Horn kertoi ryhtyneensä ajamaan asiaa akatemian professoreiden ja *hyvien ystävien neuvon* sekä *yleisen huhun* perusteella.²¹ Itse asiassa väite professorien antamasta neuvosta ei pitänyt lainkaan paikkaansa, sillä asiaa konsistorissa tutkittaessa nämä olivat kehottaneet Hornia miettimään *kuinka vaarallista on syyttää aviovaimoaan noin kovasti*. Varoituksella tarkoitettiin juuri naisen kunnian riskeeraamista.²²

Perusteellisissa tutkimuksissa löydettiin ”vain” kahden opiskelijan Margaretalle kirjoittamat rakkauskirjeet. Akatemian konsistori erotti opiskelijat näiden ilmeisen julkeiden kirjeiden perusteella kolmeksi vuodeksi akatemiasta, ja Horn ilmoitti sopineensa asian vaimonsa kanssa. Horn ei lopulta tyytynyt päätökseen, sillä nähtyään

toisen pojista vielä myöhemminkin vaimonsa seurassa, hän toi asian raastuvanoikeuteen — siis koko kaupunkiyhteisön käsiteltäväksi. Horn vaati vaimoaan *vapauttamaan itsensä laillisesti* syytöksistä, vaikka raastuvanoikeus, kuten aikanaan konsistori, olisi ollut valmis sovitteluun aviopuolisoiden vähäiseltä vaikuttavan riidan ilman suurta hälyä. Aviomiehen vaatimus oli nimittäin yksi aikakauden järeimpiä todistuskeinoja silloin, kun rikoksesta ei muuten löytynyt näyttöä. Vaimon oli paitsi itse mentävä valalle asiasta niin myös hankittava viisi valanvahvistajanaista, jotka vannoisivat etteivät tienneet Margaretan olleen yhdynnässä opiskelijan kanssa. Käytännössä myötävannojat sitoutuivat syytettyyn, mistä johtuen epäluotettaviksi leimautuneet tai kunniansa menettäneet ihmiset eivät löytäneet itselleen vaadittuja takaajia. Margareta onnistui löytämään valanvannojat suhteellisen helposti, joten hänet julistettiin syyttömäksi.

Nämä perusteet vakuuttivat yhteisön vielä tammikuussa 1643 Hornin vaimon kunniallisuudesta, mutta vajaa puoli vuotta myöhemmin asia muistui kirkkaasti yhden jos toisenkin kaupunkilaisen ja varsinkin raastuvanoikeuden tuomareiden mieleen. Siksi oikeus ei pitänyt tarpeellisena aviopuolisoiden välien tarkkaa selvittämistä. Motiivin etsimistä ei tarvittu, sillä kaikille oli itsestään selvää, että välit eivät olleet kunnossa ja syynä oli mitä ilmeisimmin vaimon uskottomuus. Margaretan suhde Martti Ohrapäähän joutuikin välittömästi epäilyksen alaiseksi, eikä siihen tarvittu kuin talon piian Valpuri Niilontyttären todistajalausunnon sivulauseeseen sisältynyt toteamus, ettei emäntä ollut halunnut maata miehensä kanssa tämän Tukholmasta paluun jälkeen. Muilta todistajilta ja Margaretalta itseltäänkin alettiin kärttää tietoja Martti Ohrapään vaikuttamista käydä jatkuvasti Hornin talossa vierailulla. Ohrapään puuhut todettiin nopeasti arveluttaviksi, varsinkin kun kummatkin olivat tahoillaan naimisissa. Martti Ohrapää oli jo aiemmin tuomittu uskottomuudesta, mutta hänen maineelleen ei — kuten miesten maineelle yleensäkin — seikalla ollut suurta merkitystä.²³

Martti Ohrapään toiminnasta ilmenee Margareta Kittin yhteisön silmissä jo varhemmin alentunut kunniallisuuden aste. Tässä näkyy menetetyn kunnian toinen puoli. Ohrapää pyrki systemaattisesti kampeamaan toisen miehen vaimon sänkyynsä, mikä oli jyrkässä ristiriidassa kaikkien aikakauden virallisten ja epävirallisten normien kanssa. Jos Margaretan maine olisi yleisesti tunnettu nuhteettomaksi, ei Ohrapää olisi missään tapauksessa ryhtynyt piirittämään häntä. Ohrapään vaikuttamista ei jäänyt paljonkaan epäselvyyttä, mikä vaikuttaa — ainakin todistajalausuntojen antamisen aikaan — tulleen selväksi todistajina kuulluille sivullisillekin.

Martti Ohrapää esiintyi muutenkin tavalla, joka ei ollut valtiotavallan ja yhteisön sinänsä muutostilassa olevan perinteisen kollektiivisen kunniakäsityksen mukaista, mikä vahvistaa edellä alkoholikäytön yhteydessä esitettyä väitettä.²⁴ Ohrapää kielsi oikeudessa harjoittaneensa laitonta seksiä Margaretan kanssa. Tässä hän valehteli aivan tietoisesti ja kirkkain silmin. Se ei sinänsä ollut suinkaan ainutkertaista. Sen sijaan oli erittäin uskaliaasta ilmoittaa heti tämän jälkeen halukkuus päästä Herran ehtoolliselle²⁵. Tällainen julkinen toivomus oli jo sinänsä harvinaista, mutta kun siihen liittyi vielä selvästi vilpillinen tarkoitus, oli se jo aivan tavatonta. Ohrapään asema oli kaikin puolin tukala murha- ja huoruussyyte niskassa, mutta kovin moni ei olisi puhtasoppisuuden ajan yhteiskunnassa uskaltanut vedota vilpillisesti luterilaisuuden toiseen sakramenttiin. Jo vanhastaan ehtoolliselle pääsemiseksi oli vaadittu katekismuksen lukutaidon lisäksi katumusta ja elämän puhtautta — esimerkiksi valehtelu ja aviorikos riittivät kyllä ehtoollisen epäämiseen.²⁶

Tapaus kertoo sekä Martti Ohrapään tietynlaisesta hurjapäisyydestä että yleisemminkin kauppiaskunnan piirissä vähitellen tapahtuneesta perinteisen kunniakäsityksen muuttumisesta, jolloin ”maalliset” arvot korostuivat ensimmäisinä kauppiaiden parissa. Kollektiivisen kunnian ja maineen merkitys yleisenä elämän viitoittajana väheni, vaikkei tietenkään poistunut.²⁷

”Rationaalinen” yksilö ja ”irrationaalinen” yhteisö?

Omasta ajastaan käsin asiaa tarkastelevasta tutkijasta uuden ajan alun ihmisten toiminta, sen rationaalisuus ja irrationaalisuus, saattaa vaikuttaa joskus melko omituiselta. Seuraavassa selvitetään, kuinka *suunnitellusta* surmatyöstä oli kyse ja koetetaan siten päästä käsiksi arkielämän rutiineihin sekä niiden rikkomiseen.

Laskelmoiva murhaaja?

Elohopea oli leivottu leipään, jonka valmistusprosessi kiinnosti luonnollisesti oikeutta suuresti. Maria Wilhelmintytär naapuritalosta kertoi Margareta Kittin pyytäneen apua leipomiseen ja kertoi Margaretan kaivaneen siinä työskentelyn lomassa kätköstä pienen palan taikinaa, joka oli vaaleampaa kuin siihen asti työstetty. Margareta kertoi Marialle, että kyseessä oli uuden jauhun koe-erä. Maria kertoi — osoittaen dramatiikankin tajua — kiusoitelleensa rouvaa sanomalla tälle *te haluatte leipoa siitä rakkaimmellenne* ja samassa maistaneensa erittäin makeaksi osoittautunutta taikinaa. Margareta oli kieltänyt syömästä taikinaa, sitä kun oli niin vähän, kehottaen vaivaamaan taikinaa perusteellisesti. Talon piika puolestaan todisti syöneensä kahteen eri otteeseen pieniä paloja yhdestä orrelta pudonneesta leivästä. Piian mukaan Märten Horn oli syönyt samaa leipää. Todistajat saivat pian voimakkaita vatsaoireita, mutta kumpikaan ei ollut osannut yhdistää kipuja leipään. Vatsakipu, oksennus ja turvotus loksahivat kokonaisuuden osaksi vasta Hornin kuoleman jälkeen.

Margareta Kittin toimintaa on mahdollista tulkita ”rationaaliseksi”, sillä hän ei herättänyt huomiota tai kiusallisia kysymyksiä toiminnallaan. Murha-aseen valmistelu oli täysin avointa, jopa arkipäiväistä, eikä tekijä millään lailla peitellyt myöhemmin epäilyttäväksi osoittautunutta toimintaansa. Asia ei silti ole yksinkertainen, sillä Kitt ei ollut onnistunut tuhoamaan surmaamisessa käytettyjä välineitä: leivän jäännökset löydettiin pirtin uunista ja morttelista

puolestaan tavattiin kummallista ainetta, joka lopulta osoittautui myrkylliseksi.

Margareta Kitt ei ollut tavallinen kauppiaan vaimo, sillä hänellä on aivan välttämättä pitänyt olla avuja, joita läheskään kaikilla hänen aikalaisillaan porvarisnaisilla ei ollut. Kauppiaiden vaimot hoitivat usein liikettä miehen poissa ollessa²⁸, mutta Margareta vaikuttaa pitäneen putiikkia yksinään pystyssä. Hän oli lisäksi suhteellisen hyvin koulutettu, sillä mustasukkaisuusdraama opiskelijapoikien kanssa oli saanut alkunsa kun Margareta oli kommentoinut toisen pojan laatimaa rakkausrunoa sanomalla *hän, joka tämän on kirjoittanut, osaa hyvin sepittää*²⁹. Runojen kommentoiminen vaatii vähintään kohtuullista lukutaitoa ja ymmärrystä. Kaikesta päätellen Margareta teki opiskelijoihin vaikutuksen, sillä kumpikin halusi, tunnetuin seurauksin, esitellä hänelle ainakin kirjoitustaitojaan.

Margareta Kitt oli aikakauden mittapuun mukaan itsenäinen ja jopa sivistynyt nainen. Tässä suhteessa hän sopisi erinomaisesti aiemmassa tutkimuksessa (muun muassa Spierenburg) esitettyyn rationaalisen murhaajan muottiin. Mutta todellisuus ei ollut näin yksioikoinen. Margareta Kitt oli todistusten perusteella yhteisön silmissä hyvin nuori, ehkä parinkymmenen ikäinen. Eräs hänen puolestaan raastuvassa todistaneista porvarisvaimoista totesi, että *hän oli aina ollut leikillinen nuoruutensa vuoksi*.³⁰ Raastuvanoikeuskaan ei aluksi uskonut, että hän, *joka oli nuori ihminen ja ei voinut ymmärtää sellaisista asioista*, olisi yksin voinut keksiä miehensä murhaamisen. Etsittiin siis neuvonantajaa. Margaretan vakuutus, että hän tunsi aineen jo entuudestaan, ei aluksi tyydyttänyt oikeutta.³¹ Tässä näkyy eittämättä patriarkaalinen miesnäkökulma, johon voimakkaasti sekoittui kolmisäätyopin ja huoneentaulun opetuksia — oppien, joita vastaan tämä nainen oli raskaasti rikkonut. Margareta Kitt ei ymmärtänyt, mitä yhteisö odotti naiselta. Hän ei ollut sisäistänyt kolmisäätyopin ja huoneentaulun maailmaa. Aktiivinen seurustelu tuolloin vielä vieroksuttujen — tai ainakin epäilyksiä ja kummastusta herättäneiden — Turun vastaperustetun akatemian nuorikaisten kanssa ei ollut omiaan parantamaan hänen mainettaan.³²

Osin kyse lienee siitä, että Margareta toimi paljon vastuullisemmassa asemassa kuin mitä naisilta tavallisesti odotettiin ja oli vieläpä saanut kaiken nuorempana kuin moni muu nainen. Märten Horn oli jatkuvasti matkoilla, joten vaimolle jäi aikaa ja vapauksia toimia omin päin. Margaretalle monet yhteisön naisille mahdottomina saavuttaa pidetyt asiat olivat itsestäänselvyyksiä.

Sinänsä ihmisen nuoruus ei yksistään tarkoita, etteikö hän olisi pystynyt toimimaan rationaalisesti — tässä tapauksessa murhatesaan miehensä. Kuitenkaan yhteisön ja raastuvanoikeuden todistusta ei voi missään tapauksessa sivuuttaa kokonaan. Päin vastoin, se tuntuu monin tavoin oikeaan osuneelta arviolta.

Edellä jo mainittiin Margareta Kittin väitteestä, että Martti Ohrapäällä olisi osaltaan vaikuttanut Hornin kuolemaan. Margareta perusteli väitettään seuraavasti: Ohrapää ryhtyi jo tuttavuuden hieronnan alkuvaiheessa moittimaan Hornia, joka oli *hyljännyt ja karannut niin kauniin nuoren ihmisen luota*. Ohrapää sanoi ottavansa Margaretan vaimokseen, jos nimittäin olisi leskimies. Martti kertoi vaimonsa olevan *sairas ja turvonnut*. Paikalla ollut piika tokaisi, että jos hän on turvonnut, niin kuolee pian. Martti totesi, että *ellei hän muuten kuole, niin voinhan minä antaa hänelle hieman elohopeaa*.³³ Margareta yhdisti tämän sinänsä huonoa makua osoittavan lausunnon toiseen hieman vastaaventyyppiseen. Nimittäin heti aviorikoksen jälkeen Margareta kysyi Martilta, mitä tapahtuisi, jos Märten Horn tulisi kotiin ja yllättäisi heidät. Ohrapää vastasi *kylle henelle vähän taita anda*, joka käännettiin raastuvanoikeuden pöytäkirjaan ruotsiksi: *nogh kunne man och gifwa nogott åth honom*.

Keskusteluista käy ilmi Ohrapään suhteellisen ronski ja tarkoituksellinen sanankäyttö, jonka ei olisi luullut jättävän kovinkaan paljon tulkinnanvaraa. Margareta Kitt kuitenkin tulkitsi Ohrapään repliikin epämääräiseksi kehotukseksi elohopean käyttöön. Sen sijaan raastuvanoikeus tulkitsi lausahduksen selvästikin ”miehisellä” tavalla, jolloin lauseen merkitys muuttui tyystin. ”Rationaalisena” tällaista henkirikoksen perimmäistä selitystä ei voi pitää, eivätkä aikalaisetkaan pohtineet asiaa siitä näkökulmasta.

Normin ja käytännön ristiriita: laskelmoitu pakeneminen

Martti Ohrapää teki suhteellisen nopeasti omat johtopäätöksensä tapauksen lopputuloksesta. Hän karkasi pikaisesti, jo paljon ennen kuin Kitt oli tunnustanut aviorikoksen. Entisenä oikeuden jäsenenä, kaupungin kämnerinä, Ohrapää oli täysin tietoinen, että totuus saataisiin selville ennemmin tai myöhemmin. Karkaaminen oli tässä tilanteessa hyvin harkittu teko, vaikka se tulkittiin — aivan oikein — osoitukseksi syyllisyydestä.

Ohrapää tiesi aivan kuten moni muukin valveutunut porvari, että oli huomattavasti järkevämpää yrittää saada sovinto aikaan valtion, kirkon ja asianomaisten kanssa vapaalta jalalta. 1630-luvulta alkaen oli nimittäin jälleen yleistynyt käytäntö, jonka mukaan rikollinen, joka yritti itse tai edustajansa välityksellä ottaa yhteyttä hallitsijaan törkeänkin rikoksen tuomion lieventämiseksi, pystyi sovittamaan raskaankin rikoksen. Vanha pragmaattinen käsitys rikoksen sovittamisen mahdollisuudesta muutenkin kuin talio-periaatteella oli otettu uudestaan käyttöön 30-vuotisen sodan ajoista lähtien. Omaksuttu näkemys oli virallisia normeja selvästi lievempi, vaikka nyttemmin pidettiin kiinni periaatteesta, että raskaat rikokset piti hyväksyttää hovioikeudessa *ennen* sovintoneuvottelujen aloittamista. Uusi linja liittyi suoraan aatelisvallan vahvistumiseen, sillä aatellissäädyn etujen mukaista oli, että synti oli mahdollista sovittaa muutenkin kuin verellä. Oleellista pragmaattisessa käytännössä oli juuri synnin sovittaminen (esimerkiksi suurilla rahasakoilla), sillä vain sovittamaton synti saattoi nostattaa kaikkien osapuolten kammoksuman Jumalan vihan.³⁴

Koska kaikki hovioikeuden ja kuninkaallisen majesteetin langettamat tuomiot julkistettiin raatihuoneella koko yhteisölle, oli Ohrapää tietoinen virallisia normeja selvästi lievemmästä rangaistuskäytännöstä. Ohrapää oli paljon paremmin informoitu tässä asiassa kuin monet muut yhteisön jäsenet, sillä entisenä yleisenä syyttäjänä ja sakkotulot keränneenä kämnerinä hänellä oli runsaasti käytännön kokemusta oikeudenhoidosta ja lakipykäliden tulkitsemisesta.

Ohrapään pakoon pääsy tuntuu liian sopivalta ratkaisulta; erittäin todennäköisesti hänet autettiin karkaamaan. Tämä oli porvarisyhteisön tapa pitää huoli omistaan. Paon aikoihin oikeusjuttua seuranneille porvareille oli jo käynyt selväksi, että Ohrapää ei ollut avustanut Margareta Kittin hirveässä rikoksessa.

Tietenkin yksinomaan kaksinkertainen huoruus, johon Martti Ohrapää Kittin kanssa syyllistyi, oli erittäin vakava rikos, joka saattoi nostaa Jumalan vihan yhteisön päälle, mutta tällaisissa tapauksissa porvarisyhteisön ja valtion ja kirkon näkemykset eivät olleet yhtä lähellä toisiaan kuin vakavimpien henkirikosten kohdalla. Lisäksi lieventävänä seikkana oli — kuten usein vastaavissa kaksinkertaisissa henkirikostapauksissa muissakin valtakunnan kaupungeissa — se, että Martti Ohrapään vaimo oli todettu vanhaksi ja kivuliaaksi.³⁵ Korostetusti miesten maailmassa eletessä tällainen patriarkaalista maailmankuvaa peilaava peruste oli yhteisön mielestä aivan validi. Sitä se oli myös valtiovallalle, sillä Ohrapää ei suinkaan tuomittu kuolemaan, vaikka tavallisesti kaksinkertaisesta huoruudesta sellaisia tuomioita jaettiin. Ohrapää kuitenkin vapautettiin maaherran määräyksellä parisen viikkoa Kittin teloituksen jälkeen. Asia on sikäli erittäin kummallinen, että hovioikeus oli tuominnut huoripukin kuolemaan, mutta maaherra käveli tuomioistuimen yli. Tapaus kuvastanee Ohrapään tärkeyttä valtiolle taloudellisessa mielessä. Jos hänen palveluksistaan ei olisi laskettu olevan hyötyä kruunulle myös jatkossa, ei tällaiseen ainutlaatuisen tekoon olisi ryhdytty.³⁶

Professionalisoituva tuomioistuin

Raastuvanoikeus teki lujasti työtä saadakseen vedenpitävän näytön. Siksi se käytti aikakaudella vielä harvinaisia asiantuntijatodistajia surmatyön rekonstruoinnissa. Turun akatemian lääketieteen professori Erik Achrelius ja apteekkari Christian Timberman tekivät morttelista löydetyllä aineella empiirisen kokeen. Ainetta syötettiin koiralle, joka kuoli kahden tunnin kuluessa. Asian-

tuntijatkaan eivät pystyneet sanomaan mistä yhdisteestä oli kyse, mutta myrkyllisyys tuli selväksi. Todistajanlausunnot ja aineen myrkyllisyyden osoittaminen eivät vielä riittäneet oikeudelle. Kuten paikallisyhteisö ja kruunu, oikeuskin piti tärkeänä, että surmaajalta saataisiin tunnustus. Neljän todistajan ja asiantuntijoiden kuulemisen jälkeen Margaretalta tivattiin toisen kerran oliko hän surmannut miehensä: tämä ei halunnut *nyt* tunnustaa, joten hänet vietiin vankilaan odottamaan seuraavaa istuntopäivää.

Margareta tunnusti lopulta kaksi päivää myöhemmin (21.6.) tehneensä teon yksin ja ilman kenenkään apua. Oikeus vaati viikon päästä tunnustuksen toistamista. Kitt ei halunnut tulla paikalle, siksi kolme raatimiestä lähetettiin vankilaan pyytämään lausuntoa, mutta uusia paljastuksia ei tässä vaiheessa kuulunut. Margareta kieltäytyi aluksi saapumasta kuulemaan oikeuden päätöstä, mistä syystä raastuvanoikeus uhkasi jotakuinkin suoraan kidutuksella: *ellei hän halunnut (tulla) hyvällä, niin sitten käytetään muita keinoja*³⁷. Raastuvanoikeus pyrki hartiavoimin selvittämään totuuden asiasta, mistä syystä tuomiota jo julkistettaessa nainen vietiin vielä kerran suljettujen ovien taakse. Vasta nyt hän tunnusti maanneensa Ohrapään kanssa. Tuomareiden itsepintaisuus tunnustuksen puristamisessa osoittaa, että Margareta Kittin kunnia ja maine olivat todella menneet.

Oikeus painosti epäiltyä henkisesti ja fyysisestikin todella voimakkaasti. Vankikoppi oli jo sinällään kova henkinen painostuskeino hyvän perheen tytölle ja aikakauden mittapuun mukaan korkealuokkaisissa asumuksissa ikänsä asuneelle naiselle. Monien muiden vankiloiden tapaan Turun vankila oli pieni, pimeä ja saastainen koppi. Margareta Kittin oli lisäksi kärsittävä rangaistustaan yksin, mikä oli 1600-luvun ihmisille vaikea paikka. Yleensäkin yhteisöstä eristäminen oli äärimmäinen keino ihmisen musertamiseksi, mutta tässä tapauksessa asiaan liittyi vielä ylimääräistä henkistä painostusta ja tietoisuus teon raskaudesta.³⁸

Kittiä uhattiin peiteltysti kidutuksella, mutta silti tärkeämpää oli suljettujen ovien takana suoritettu kuulustelu, jolloin muut kuin tuo-

marit eivät voineet nähdä tai kuulla epäiltyä. Kyse oli sekä tunnus-
tamisen helpottamisesta että painostuksesta. Tässä tapauksessa tak-
tiikka toimi, sillä kaikki oleelliset tiedot kerättiin ilman yleisöä.³⁹
Keskieurooppalaisessa tutkimuksessa vuosien 1500–1800 välille
ajoitettu siirtyminen julkisesta tuomioistuinmenettelystä suljettu-
jen ovien takana toimivaan oikeuteen oli Turussa vielä kesken —
mutta prosessi oli jo hyvin liikkeellä.⁴⁰ Oikeus halusi saada Ohrapään
vastaamaan teostaan, sillä Ohrapään syyllisyyden vahvistavaa
tuomionosaa ei julkistettu muun tuomionlukemisen yhteydessä.

Kaikesta huolimatta oikeudenkäynti oli suurelta osin porvaristolle
julkinen. Todistajalausunnot ja melkein koko tuomio olivat koko
yhteisön kuultavissa. Suhteellisen avoimen käsittelyn tarkoitukse-
na oli puhdistaa yhteisön ilmapiiri huhuista ja lieventää jutun aiheut-
tamia henkisiä paineita ja pelkotiloja. Samaan aikaan avoimen oi-
keudenkäynnin pelottava merkitys varoittavana esimerkkinä oli
huomattava. Näin myös maallinen ja hengellinen esivalta pystyivät
osoittamaan mahtinsa ja siten vaikuttamaan yhteisön sisäiseen il-
mapiiriin.

Kaupunkiyhteisö uskon ja tiedon rajamailla

Margareta Kitt sai rangaistuksensa vasta lähes vuosi tapauksen julki-
tulosta. Täytäntöönpano kesti kauan, ja kaupunkiyhteisö oli var-
pailaan ennen lopullisen tuomion langettamista, sillä raskaan syn-
nin aiheuttama Jumalan vihan uhka leijui yhteisön päällä aina syn-
nin lopulliseen sovittamiseen saakka. Käsityksen kaupunkilaisten
pelosta saa vain viikkoa ennen hovioikeuden päätöksen saapumis-
ta. Tuolloin vankien valvonnassa havaittujen laiminlyöntien yhtey-
dessä korostettiin erityisesti, että Margareta Kitt oli lyötävä käsi-
rautoihin:⁴¹ hänen karkaamisensa olisi ollut katastrofi. Sitä vastoin
Ohrapään karatessa puolisen vuotta aikaisemmin ei mitään vastaa-
vaa ”kritiikkialaveria” järjestetty.

Osin syynä hitaaseen täytöntöönpanoon oli Margaretan todettu raskaus ja synnytys.⁴² Oikeusturvan kannalta keskeistä oli, että Turun hovioikeus tarkasti raastuvanoikeuden tuomion. Hovioikeus muutti rangaistusta periaatteellisesti huomattavasti, sillä raastuvanoikeus oli langettanut lain mukaisen kuolemanrangaistuksen polttamalla, mutta hovioikeus lievensi tuomiota miekalla teloittamiseksi ja vasta sen jälkeen ruumis tuli polttaa *muille varoitukseksi*.⁴³ Tässä tapauksessa yhteisön käsitykset ja arvostukset eivät juurikaan eronneet maallisen ja hengellisen esivallan käsityksistä. Kaikkien osapuolten mielestä kyse oli rikoksesta, jonka ankara rankaiseminen oli täysin välttämätöntä.⁴⁴

Raastuvanoikeus ei tuominnut Margareta Kittiä kuolemaan ensi sijassa murhasta, vaan aviopuolison surmaamisesta. Sinänsä asialla ei ollut kovinkaan suurta merkitystä, sillä kumpikin lainkohta tuomitsi rikokseen syylliseksi todetun naisen poltettavaksi. Raastuvanoikeus kuitenkin tulkitsi, että kyse ei ollut sinänsä ”murhasta” — siis suunnitelmallisesta teosta. Siksi oikeus päätyi korostamaan aviopuolison surmaamisesta annettua rangaistusta. Tuomioistuimien katsottiin, ettei Margareta Kitt ollut murhannut miestänsä, hänen käsityskykynsä ei riittänyt siihen. Teko oli silti monin tavoin yhteisten pelisääntöjen vastainen: se oli henkirikos vailla syytä ja siksi häpeällinen ja raskaasti tuomittava.

Edellä on käynyt ilmi, että omasta näkökulmastaan ja omasta ajastaan tarkastellen tapaukseen liittyy runsaasti ”rationaalisia” piirteitä. Sen sijaan ”irrationaalisia” piirteitä löytyy vain niukasti, eikä esimerkiksi niin sanotusta irrationaalisesta perustelusta voida puhua anakronismiin syylistymättä.⁴⁵ Malcolm Gaskillin mukaan Englannissa Kaitsemuksen merkitys rikosten tuomitsemisessa käytetyssä retoriikassa alkoi vähentyä hitaasti 1600-luvun puolimaista, jolloin rikostutkinnassa omaksuttiin uusia todistus- ja tieteellisiä menetelmiä.⁴⁶ Margareta Kittin tapauksessa uskonnollisen puhdasoppisuuden mukanaan tuomat jyrkät käsitykset tällaisten rikosten tuomitsemisesta vaikuttivat taustalla, mutta missään tapauksessa ne

eivät yksin tai edes pääasiallisesti ohjanneet juttua tutkineen raastuvanoikeuden tai kaupunkiyhteisön jäsenten päätöksiä. Monet tällaisiin rikoksiin liittyvät määräykset olivat hyvin vanhaa perua ja siten yhteiskunnassa laajasti hyväksytyä. Turussa tapausta ei myöskään edes peiteltysti moralisoitu, vaan oikeus keskittyi totuuden selville saamiseen.⁴⁷

Yhteisön ”rationaalisuus” ja ”uudenaikaisuus” näkyivät myös raastuvanoikeuden suorittaman empiirisen kokeen muodossa sekä suhteellisen voimallisina kuulustelumenetelminä, joissa ei kaihdettu edes viekkautta. Ruotsin valtakunnan kaupunkien pormestareista ja raatimiehistä vain harva oli ammattituomari, juuri vuosisadan puolimaissa yleisiksi tulleita kuninkaallisia pormestareita lukuun ottamatta. Silti Ruotsin tiukka oikeudenkäyntijärjestys (törkeät asiat alistettava hovioikeuden tarkastettavaksi), vain vähän tulkintamahdollisuuksia jättänyt laki, yksinkertainen instanssijärjestys (ei erikoistuomioistuimia) ja viime kädessä kaupunkiyhteisön oma sosiaalinen kontrolli takasivat oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin kaikille tai ainakin suurimmalle osalle yhteisöön ja johonkin valtakunnan neljästä säädystä kuuluville ihmisille. Kaiken kaikkiaan edellä esitetyt esimerkit osoittavat selvästi, kuinka Turussa oikeuslaitoksen professionalisoituminen oli jo pitkällä 1600-luvun alkupuolella.⁴⁸

Kaupunkiyhteisö ylipäätään oli muutostilassa. Osittain se koski yksinomaan taloudelliseen parhaimmistoon kuulunutta porvaristoa, mutta murrosajasta kertoo myös maailmankuvan kannalta keskeinen aikakäsityksen muutos. Henrik Ågren on liittänyt 1600- ja 1700-luvulla havaitsemansa aikakäsityksen muutoksen vahvan valtion mukanaan tuomaan ajan kurinalaistamiseen, mikä johti väistämättä lineaarisen ajan merkityksen kasvuun. Työt piti saada tehtyä heti, eikä vasta ennen seuraavaa kirkollista juhlapäivää. Ilmiö pitää samalla liittää kapitalismin ja ylipäätään kaupunkielinkeinojen aseman nousuun, sillä Tukholman keskusvirastoja lukuun ottamatta ainakaan 1600-luvulla lineaarisesta ajasta ei voinut puhua juuri muualla kuin kaupungeissa, joissa kelloja ylipäätään oli.

Ågren pitää lineaarista aikakäsitystä enemmänkin oikeuslaitoksen ja virkamiesten ihannekuvana ja normina kuin paikallisyhteisön arjen rutiinina.⁴⁹ Turkulainen aineisto ei kaikilta osin tue Ågrenin tuloksia, sillä aikamääreiden esittely on aikakauden mittapuun mukaan tarkkaa ja ajoituksia tekevät muutkin kuin virkamiehet. Tarkka ajoitus tarkoitti suurvalta-ajalla sitä, että ilmiön kesto esitettiin tunneissa, siis mitattavina aikasuureina eikä esimerkiksi ”hetkinä” tai samanaikaisuuksina. Niinpä Margareta Kitt pystyi kertomaan tuntien tarkkuudella miehensä viimeisistä vaiheista ja Casper Eichman Hornin kuoleman ajankohdasta. Samoin Margareta anoi kuulusteluissa tunnin taukoa, joka myönnettiin. Oikeus puolestaan kirjasi myrkyt koetuksessa testatun koiran kuolleen kahdessa tunnissa ja Martti Ohrapään paenneen vankilasta kello yhdeksän aikaan. Märten Hornin piika taas kertoi Ohrapään odottaneen Margaretan kotiinpaluuta kaksi tuntia eräänä iltana ja toisena 1½ tuntia. Piika todisti Ohrapään poistuneen sunnuntaina vasta kellon lyötyä yhdeksän. Vastaavia suhteellisen tarkkoja määryksiä löytyy muitakin.

Kieltämättä osa tiedoista oli sen laatuista, että ne palvelivat lähes yksinomaan raastuvanoikeuden ja hovioikeuden virkamiehiä. Valtiolta oli antanut määräyksiä, joissa korostettiin tarkkojen kellon-aikojen muistiin merkitsemisen tärkeyttä. Juuri tästä samasta syystä oikeus tuskin ryhtyi vääntelemään esimerkiksi todistajien esittämiä tietoja, mikä vastaavasti osoittaa, että aikaa osattiin laskea myös porvaristoa alemmissa sosiaaliryhmissä.

1600-luvun puoliväliä ei ole pidetty paikallisyhteisöjen kannalta minään suuren muutoksen tai murroksen ajanjaksona, ainakaan kaupungeissa. Toki ajanjakso ei ollut vailla tärkeitä tapahtumia, sillä erityisesti Westfalenin rauhan 1648 jälkeen alkanut läänityslaitoksen laajeneminen vaikutti suuresti varsinkin maaseutuyhteisöjen elämään. Sen sijaan kaupungeissa monet uudistuksista oli tehty jo aikaisemmin: joko aivan 1600-luvun ensimmäisillä kahdella vuosikymmenellä tai Suomen tapauksessa viimeistään kenraalikuvernööri Pietari Brahen ensimmäisellä hallintokaudella. Tutkimus on

ollut kiinnostunut ennen muuta hallinnollisista, oikeudellisista ja taloudellisista ilmiöistä ja kehityskuluista. Märten Hornin ja Margareta Kittin surullisen tapauksen perusteella myös ”henkisellä” puolella tapahtui muutoksia, vaikka ajan kuluminen, sen käsittäminen ja sen nopeus eivät olleetkaan tasatahtisia. Yhden oikeusjutun avulla saadaan mikrotason ilmiöiden lisäksi runsaasti tietoa makrotason kehityksestä, kun tapauksen yksityiskohdat liitetään voimakkaasti yleisiin ”valtakunnallisiin” yhteyksiinsä.⁵⁰

Lähdeviitteet:

- ¹ Renvall, Pentti, 1500-luvun oikeuskäsitys. Historiallinen Aikakauskirja 1947: 3, s. 139–140; Renvall, Pentti, Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatso-
mustensa valossa. Turun yliopiston julkaisuja. Sarja B. Osa XXXIII. Turku
1949, s. 17–19; Hemmer, Ragnar, Studier rörande straffutmätningen i medeltida
svensk rätt. Helsingfors 1928, s. 18–19, 41–45. Vaikka maanlait olivat suh-
teellisen yksiselitteisiä murha -käsitteen määrittelyssä, esiintyy eri kaupun-
geissa erilaisia kirjaamistapoja. Kuitenkin juttujen käsittelystä ja tuomioiden
sanamuodoista on pääteltävissä, milloin kyseessä on ollut todella murha ja
milloin oikeus on halunnut muuten korostaa ”tavallisen” henkirikoksen
kamaluutta viittaamalla *mordiin*. — Katso esimerkiksi Jönköpings stads
tänkebok 1456–1548. Utgifven af Carl M Kjellberg. Jönköping 1919, s. 107
(Morthen -niminen mies teiltiin 1518 *murhasta, jonka hän oli tehnyt — for
thz mans mord han giorth hade*). Toisaalta Jon Arvidsson tuomittiin samassa
kaupungissa kymmenen vuotta myöhemmin (s. 119) 80 markan sakkoihin kau-
pungille ja kuninkaalle *murhasta*, sillä hän oli surmannut renkinsä. Käsitteestä
ja lain määräyksistä ennen muuta Ordbok över svenska språket utgiven av
Svenska Akademien. Sjuttonde bandet. Markis – Möte. Lund 1945, palstat
1346–1354 ja Samling af Sveriges gamla lagar XI. Konung Magnus Eriks-
sons stadslag. Utgifven af C. J. G. Schlyter. Lund 1865, s. 320–321, 326–327
(Tärkeimpien asioiden kaari (Högmålsbalken) I ja VIII *Um madher myrdher
man ella konu ja Um nokor troskylder swen draepir sin raetta herra ella husfrw
sin bonda*). Nykyisessä Suomen lainsäädännössä murhaan liittyy teon raskaut-
ta ja törkeyttä korostavia ominaisuuksia, joista tärkein liittyy surmatyön teke-
misen vakaasti harkiten. Murhan tärkeitä tunnusmerkkejä ovat myös muun
muassa teon raakuus ja kohdistuminen virkamieheen. — Matikkala, Jussi,
Henkirikokset. Encyclopaedia iuridica Fennica. Suomalainen oikeustietosana-
kirja. IV. Rikos- ja prosessioikeus. Jyväskylä 1995, palstat 102–104.
- ² Keskiäajalla ja uuden ajan alussa käytettiin raskauttavana tekijänä henki-
rikoksissa sanontaa *ingen orsaak*, mikä nykykielessä merkitsee teon tapahtu-
neen ”ilman syytä”. Tutkimusjaksolla fraasi tarkoitti, että tekijällä ”ei (ollut)
syytä vihaan (tai riitaan)” eli että surmaamisen taustalla ei ollut pitkäaikaista
näkyvää syytä tai motiivia tekoon. — Tästä tarkemmin Karonen, Petri, A Life
for a Life Versus Christian Reconciliation: Violence and the Process of
Civilization in the Towns of the Kingdom of Sweden During the Years 1540–
1700. Teoksessa Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area.
Publications of The History of Criminality Research Project. Edited by Mirk-
ka Lappalainen. Helsinki 1998 (Karonen 1998A).

³ Esimerkiksi Karonen 1998A. Muun muassa Pieter Spierenburg on halunnut nähdä henkirikollisuuden muuttuvan *vähemmän impulsiiviseksi ja enemmän rationaaliseksi* ja että *rituaalit kuten impulsiivinen väkivalta* kuuluvat *menneisiin yhteiskuntiin*. Spierenburg perustaa väitteensä paljolti keskieurooppalaiseen aineistoon, ja Keski- ja Etelä-Euroopan rituaalit poikkesivat merkittävästi pohjoismaalaisista. — Spierenburg, Pieter, *Faces of Violence: Homicide Trends and Cultural Meanings*: Amsterdam, 1431–1816. *Journal of social history*. Summer 1994. Vol. 27: 4, esimerkiksi s. 705; Spierenburg, Pieter, *Long-term Trends in Homicide: Theoretical Reflections and Dutch Evidence, Fifteenth to Twentieth Centuries*. Teoksessa *The Civilization of Crime. Violence in Town and Country since the Middle Ages*. Edited by Eric A. Johnson and Eric H. Monkkonen. S. a. 1996, s. 71; Spierenburg, Pieter, *Sailors and Violence in Amsterdam, 17th–18th Centuries*. Teoksessa *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*. Editors Pekka Hirvonen and Mirkka Lappalainen. Helsinki 1999, s. 113–114; Muir, Edward, *Ritual in Early Modern Europe*. *New Approaches to European History*. Cambridge 1997. Katso myös Jonas Liliequistin (*Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden*. Teoksessa *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*. Editors Pekka Hirvonen and Mirkka Lappalainen. Helsinki 1999, erityisesti s. 184–185) artikkeli, jossa Spierenburgin käsitystä kritisoidaan. Suomalaisista tutkijoista eniten asiaan lienee kantaa ottanut Pentti Renvall (1949, esimerkiksi s. 180, 182–183, 192). Matti Peltonen (Carlo Ginzburg ja mikrohistorian ajatus. Teoksessa *Ginzburg, Carlo, Johtolankoja. Kirjoituksia mikrohistoriasta ja historiallisesta metodista*. Suomentanut Aulikki Vuola. Esipuhe Matti Peltonen. Tampere 1996, erityisesti s. 15–17) esittelee eri tutkijoiden käsityksiä menneiden vuosisatojen ihmisten rationaalisuudesta. Kriminologian tavasta jaotella rikollisuuden motiivitaustaa ja ”perinteisen” hahmotuksen (ekspressiivinen – instrumentaalinen) kritiikistä katso Kivivuori, Janne, *Suomalainen henkirikos. Tekopiirteet ja tekojen olosuhteet vuosina 1988 ja 1996*. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja 159. Helsinki 1999, s. 53.

⁴ Jansson, Arne, *Mörda för att få dö*. Teoksessa *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*. Under medverkan av Hans Andersson, Börje Bergfelt, Eva Eggeby, Arne Jansson, Arne Jarrick, Johan Söderberg. Red: Arne Jarrick och Johan Söderberg. *Monografier utgivna av Stockholms stad vol 118*. Uppsala 1994, s. 24; Jansson, Arne, *From Swords to Sorrow. Homicide and Suicide in Early Modern Stockholm*. *Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Economic History*. Stockholm 1998, s. 49–70, jossa Jansson käsittelee tosin yksinomaan suisidaalimurhia.

- ⁵ Ruotsin valtakunnassa tehtiin varhempina vuosisatoina suhteellisen niukasti murhia, mihin viittaavat muun muassa Janssonin tutkimustulosten lisäksi muun muassa se, että Christfrid Ganander (Nytt Finskt Lexicon. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 676. Hämeenlinna 1997; Ganander, Christfrid, Nytt Finskt Lexicon. Hakemisto. Toimittanut Liisa Nuutinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 688. Hämeenlinna 1997) esittää 1700-luvun suomenkielestä huomattavasti enemmän vastineita ja esimerkkejä ei-suunnitelmallisille henkirikoksille, vertaa hakusanat ”surma”, ”tappo”, ”murha”.
- ⁶ Esimerkiksi Thunander, Rudolf, Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699. Rättshistorisk Bibliotek. Fyrtionde bandet. Lund 1993; Karonen, Petri, The Worst Offenders in the Provincial Towns: Serious Urban Crime and its Perpetrators in the Early Years of Sweden’s Period as a Great Power. *Scandinavian Journal of History* 1998: 3–4 (Karonen 1998B).
- ⁷ Mårten Horn oli asunut Turussa viimeistään vuodesta 1636, aluksi kestinä. Hän oli todennäköisesti kotoisin Tukholmasta. Myöhemmin Horn meni naimisiin turkulaisen kauppiaan Henrik Iisakinpojan lesken kanssa, joka kuoli viimeistään 1640. Horn meni uudestaan naimisiin Margareta Kittin kanssa vuosien 1640–1642 välillä. Horn harjoitti ulkomaankauppaa ja kuului siten kaupungin vähälukaiseen valtaporvaristoon. Kaikki viittaa siihen, että Hornilla ei tosiaan ollut sukulaisia seudulla, sillä vuonna 1644 Margareta Kittin isä Alexander Kitt vaati ja sai osan Hornin omaisuudesta tämän ”pienien lasten” ylläpitoon. Mårten Hornin lapset (joista ilmeisesti yksi oli Margareta Kittin ja Hornin yhteinen) olivat jääneet vaimon suvun hoidettaviksi. Alexander Kitt ei vaikuta olleen kovinkaan merkittävä turkulainen porvari 1630–1650-luvulla, sillä hänen toiminnastaan on suhteellisen vähän tietoja. Ensimmäisen kerran hän esiintyy Turussa porvarina vuonna 1632. Todennäköisesti hän oli yksi monista 1600-luvun alkupuolella kaupunkiin muuttaneista ulkomaalaisista — melko varmasti Skotlannista — joilla oli taipumus olla läheisessä kanssakäymisessä keskenään, mikä toteutui muun muassa ryhmän sisäisillä avioitumisilla. Hornista: Kansallisarkisto (KA) Turun henkikirjat 1636–1643; KA Turun raastuvanoikeuden pöytäkirjat (TRO) 4.12.1639: 67; 23.1.1640: 88–89; 6.7.1640: 321; 11.7.1640: 336; 20.7.1640: 344–345, 350–351 (kumpiakin lähteitä käytetty Jyväskylän yliopiston historian laitoksen mikrofilmikokoelman mikrofilmikopioina); Möller, Sylvi, Suomen tapulikaupunkien valtaporvaristo ja sen kaupankäyntimenetelmät 1600-luvun alkupuolella. *Historiallisia Tutkimuksia* XLII. Forssa 1954, s. 46. Kittistä: KA Turun henkikirjat; TRO 20.7.1644: 452, 18.11.1644: 68; *Utdrag ur Åbo stads dombok 1626–1632*.

Bidrag till Åbo stads historia. Första serien. IV. Utgifna af Carl von Bonsdorff. Helsingfors 1887, s. 115; Ulkomaalaisten tulosta Turkuun esimerkiksi Karonen, Petri, Turun ensimmäinen kaupantarkastaja Hans (John) Bogge. Suomen Sukututkimusseuran vuosikirja 44. Helsinki 1999, s. 127–147, erityisesti s. 128, 137 ja mainituissa kohdissa esitetyt lähteet.

⁸ Elohopean käyttämisestä ihmisten surmaamisessa ei liene samalla lailla perimätietoa toisin kuin arsenikista, joka tunnettiin kansanuskomuksissa pitkään ”syytinkipulverina”, jolla päästiin eroon raihnaisista ja hyödyttömiksi käyneistä vanhuksista. Sen sijaan elohopea kupan parannuskeinona lienee tunnettu Suomessa jo 1600-luvun alkupuolella. — Gaunt, David, Familjeliv i Norden. Malmö 1983, s. 154; Karvonen, J. J., Spitaalitauti ja veneeriset taudit Suomessa. Oma maa. Tietokirja Suomen kodeille. Toinen, uudistettu painos. Suunnitellut E. G. Palmén. V osa. Syyskuu–lokakuu. Porvoo 1924, s. 443; Ks. myös Joutsivuo, Timo, Pyhä guajakki – ranskantaudin ihmelääke renessanssissa. ”Se rakkain kotipolku”. Erkki Kouri ja yleinen historia. Toimittajat: Kustaa Multamäki, Markku Peltonen ja Hannes Saarinen. Helsingin yliopiston Historian laitoksen julkaisuja 15. Helsinki 2000, s. 69–70.

⁹ Martti Vilpunpoika Ohrapään isä Vilppu (Filip) Ohrapää toimi vuoteen 1632 Turun raatimiehenä. Martti puolestaan tavataan itsenäisenä kauppiana oikeudessa 1630-luvun puolimaista lähtien. Hänet valittiin 1638 kaupungin kämneriksi. Tavallisesti kämnerin virasta edettiin nopeasti kaupungin raatiin, mutta Martti Ohrapää oli 1600-luvun Turun kämneriestä ensimmäinen, jota ei valittu raatimieheksi heti kämnerinä toimitun vuoden jälkeen — eikä koskaan myöhemminkään. Syynä oli mitä ilmeisimmin miehen vuosien 1638–1639 vaiheilla tekemä aviorikos. Ranta, Raimo, Turun kaupungin historia 1600–1721. Ensimmäinen ja toinen nide. Turku 1975, s. 573; Karonen, Petri, Raastuvan oikeutta alempien tuomioistuinten perustaminen Suomen kaupunkeihin 1600-luvun alkupuoliskolla (noin vuosina 1620–1660). Suomen historian lisensiaatin työ. Jyväskylän yliopiston historian laitos 1992, s. 314–315; jäljempänä viite 23.

¹⁰ Tapauksen tutkinnasta viitataan yleisesti KA TRO 1643, f. 393–407. Kitten lausunnot Ohrapään osallisuudesta olivat esimerkiksi seuraavanlaisia: *Åhrapå, hafwer waritt stoor orsaak; sade hon att han derigenom war stoore orsaak till dett som hon eemott sin man giortt hade; Mårten Åhrapå wore skyldigh i saaken.*

¹¹ Katso esimerkiksi Karonen, Petri, POHJOINEN SUURVALTA. Ruotsi ja Suomi 1521–1809. Juva 1999 (Karonen 1999B), s. 47–52, 118, 161–166 ja mainituissa kohdissa viitattu kirjallisuus.

¹² Esimerkiksi Karl Figlio korostaa irrationaalisuuden tunnustamisen välttämät-

tömyyttä historiantutkimuksen ja psykoanalyysin yhtäläisyyksiä pohtivassa artikkelissaan. — Figlio, Karl, Historical Imagination/Psychoanalytic Imagination. History Workshop Journal 1998, s. 209–215.

- ¹³ Margareta Kittin ja Märten Hornin jutussa makrotaso koskee kuitenkin muutakin kuin populaarikulttuuria, sillä eliittien kulttuurit ja niiden luomat normit ja käytänteet ovat tärkeässä roolissa. Mikro- ja makrotason tutkimuksen ongelmista katso esimerkiksi Peltonen 1996, erityisesti s. 12–13; Kallioinen, Mika, Onko makrohistoriaa olemassa? Historiallinen Aikakauskirja 1997: 1; Katso myös Davis, Natalie Zemon, Sosiaalishistorian haasteet. Teoksessa Matkoja moderniin. Lähikuvia suomalaisten elämästä. Toim. Marjatta Rahikainen. Historiallinen Arkisto 107. Helsinki 1996, s. 9–13.
- ¹⁴ Märten Horn ilmoitti juoman olleen *een sleem dryck*, mikä viittasi nesteen epäterveellisyyteen, epäpuhtauteen ja huonouteen. — SAOB 16, Skräpp–sluv. Lund 1977, hakusana Slem.
- ¹⁵ Casper Eichman oli Turun pitkäaikainen raatimies, joka valittiin 1640-luvun lopulla Uudenkaupungin pormestariksi. Hän oli suurkauppia, moninkertainen Turun ja Uudenkaupungin valtiopäiväedustaja ja siten kummankin kaupunkiyhteisön luottomies. Eichman oli yksi Suomen kaupunkien parhaista suurvalta-ajan alkupuolen hallintomiehistä. Hän asui henkikirjojen perusteella aivan Märten Hornin naapurissa. — Karonen, Petri, Kämnerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurvalta-ajan alkupuolella (noin 1620–1660). Studia Historica Jyväskylänensia 48. Jyväskylä 1994, passim.
- ¹⁶ Myös esimerkiksi Gaskill, Malcolm, Reporting murder: fiction in the archives in early modern England. Social history 1998, s. 1–30.
- ¹⁷ Henrikin messumarkkinoiden virallinen pitopäivä oli 18.6. Vuonna 1643 päivä osui sunnuntaiksi, joten todennäköisesti markkinapäivä oli lauantai. Hornin kuolemaa käsiteltäessä asiaa ei tuotu lainkaan esille. — Staf, Nils, Marknad och möte. Studier rörande politiska underhandlingar med folkmenigheter i Sverige och Finland intill Gustav II Adolfs tid. Stockholm 1935, s. 368. Yleisesti Qvist, Johannes, Finlands marknader och finska landsbygdens handelsplatser 1614–1772. En historisk-geografisk undersökning. Helsingfors 1909.
- ¹⁸ Kaupungeissa harjoitetusta juopottelusta ja alkoholin nauttimisen ajankohdasta, katso ja vertaa Vilkuna, Kustaa H. J., Alkoholin nauttimispaikka, juopottelijat ja juomisen ajankohta 1500–1700-luvun Suomessa. Teoksessa Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina. Jyväskylän historiallinen arkisto. Jyväskylän yliopiston historian laitos, Jyväskylän maakunta-arkisto, Jyväskylän historiallinen yhdistys. Toimittajat Heikki Roiko-Jokela ja Timo Pitkänen. Jyväskylä 1995, s. 251–269, 289–299. Turkulaisen porvarisyhteisön

jäsenistä katso ennen muuta Carpelan, Tor, Åbo i genealogiskt hänseende på 1600- och början af 1700-talet. Länsi-Suomi III. Bidrag till kännedom af Västra Finland utgifna af Västfinska Afdelningen. Helsingfors 1890; Ranta 1975.

¹⁹ Muun muassa Anthony Fletcher (Gender, Sex and Subordination in England 1500–1800. Avon 1995) käsittelee miehen ja naisen, aviomiehen ja vaimon kunniaa teoksessaan, erityisesti luku 6. Ruotsissa asiaa on tarkasteltu ruumissaarnejen avulla, jolloin on pystytty esittelemään erilaisia hyveisiin ja vastaaviin liittyviä tekijöitä, katso Bergner, Barbro, Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden. Teoksessa Jämmerdal och fröjdesal. Red. av Eva Österberg. Stockholm 1997, s. 71–124.

²⁰ Tapausta käsiteltiin ensin Turun akatemian konsistorissa, jolla oli tuomiovalta oman yhteisönsä jäseniin. — Consistorii academici Aboensis äldre protokoll. Utgifna af Finska historiska samfundet. I. Todistuskappaleita Suomen historiaan. Julkaissut Suomen historiallinen seura. Utgifna af A. G. Fontell. Helsingfors 1884 (CAA), s. 69–73 (9.11.1642, 15.11.1642, 23.11.1642); KA TRO 5.12.1642: 151; 7.12.1642: 151–154; 10.12.1642: 154–155; 12.12.1642: 156; 14.12.1642: 157; 17.12.1642: 158–159; 16.1.1643: 159; 18.1.1643: 159–160.

²¹ Huhuista Eilola, Jari, Naapurin piika kirmusi olutta sarvet molemmilla sivuillaan: huhut ja kunnia noituusjutuissa 1600-luvun pikkukaupungissa. Teoksessa Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvaritjat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet. Jyväskylän Historiallinen Arkisto 3. Toimittanut Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä 1997, erityisesti s. 100–. Artikkelissa viitataan ennen muuta noituustapauksissa esiintyviin piirteisiin, mutta monet esitetyistä havainnoista voidaan liittää paikallisyhteisön ilmapiirin tutkimukseen yleisemminkin.

²² CAA, s. 72 (15.11.1642).

²³ Ohrapään maine kauppiana ja porvarina oli joutunut koetukselle vain muutama vuosi aikaisemmin. Hän ja naimaton irtolaisnainen Maalina Tuomaantytär oli tuomittu sakkoihin yksinkertaisesta huoruudesta. Ohrapään uskottavuus oli palautunut sakkojen maksun myötä, ainoa todellinen yhteisöllinen sanktio oli se, ettei hänestä koskaan tullut raatimiestä. Turussa raastuvanoikeus ei ottanut jäsenekseen tällä tavoin ”virallisesti” kunniansa menettänyttä henkilöä, sillä vain muutamaa vuotta aiemmin pitkäaikainen raatimies oli joutunut eroamaan tehtävästään vastaavanlaisen tapauksen johdosta. Käytännössä tuomiolla ei ollut Ohrapäälle kovinkaan suurta merkitystä, sillä paikallisyhteisössä miehen kunniaan ei siveellisyysrikkomuksilla — ainakaan yksinkertaisella huoruudella — ollut juuri mitään vaikutusta. Katso esimerkiksi Karonen, Petri, Raiskaus — lähes tuntematon rikos 1500- ja 1600-luvulla? Teoksessa Lait-

tomuuden laitatiellä. Rikos Suomessa 1500-luvulta nykypäiviin. *Studia Historica Helsingiensis*. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 1/1996. Toimittanut Sari Forsström. Helsinki 1996 (Karonen 1996B), s. 90-92; Aalto, Seppo, Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina. Seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700. *Bibliotheca Historica* 12. Helsinki 1996. Suomen kaupungeista vain Turusta on 1600-luvun alkupuolelta säilynyt systemaattisesti Turun hovioikeuden langettamia tuomioita. Sarjasta löytyvät myös Kittin ja Ohrapään tuomiot, Turun kaupunginarkisto (TKA), Turun raastuvanoikeuden arkisto (TROA), Turun raastuvanoikeuden tuomiokirjat (kaupungin puhtaaksikirjoitetut kappaleet (TRO) 1639, liitteet, hovioikeuden päätös saapunut 19.11.1639 (Ohrapään yksinkertaisesta huoruudesta saama tuomio).

²⁴ Tässä lähdetään olettamuksesta, että kollektiivinen kunniakäsite on vaikuttanut uuden ajan alun ruotsalais-suomalaisessa yhteiskunnassa. Eri tutkijat ovat asiasta suhteellisen yksimielisiä, joskin esimerkiksi Johan Söderberg ja Arne Jarrick pitävät kunnian merkitystä vähäisenä ja samalla katsovat kunniakäsitteen olleen yksilöllinen jo varhemmin. — Vertaa esimerkiksi Söderberg, Johan, *En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätten 1540–1660*. *Historisk tidskrift* 1990: 2, s. 246–248; Jarrick, Arne, Söderberg, Johan, *Spontaneous Processes of Civilization. The Swedish Case*. *Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology* 23: 1 (1993); Söderberg, Johan, *Väld och civilisering i Sverige 1750–1870. Andra reviderade upplagan*. Landskrona 1999, s. 76–77; kollektiivisesta kunniakäsitteestä esimerkiksi Ylikangas, Heikki, *Väkivaltarikosten motivaatiopohja 1500-luvulla Suomessa*. *Historiallinen Arkisto* 65. Loviisa 1971; Lindström, Dag, *Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden*. *Historisk Tidskrift* 1994: 4; Matikainen, Olli, *Iskuin ja lyönnein. Väkiältä ja käräjät Käkisalmen läänissä 1618–1651*. Jyväskylän yliopisto. *Historian laitos. Suomen historian julkaisuja* 22. Jyväskylä 1995; Andersson, Hans, *”Androm till varnagel ...” Det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i ett komparativt perspektiv*. *Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Economic History* 28. Stockholm 1998, s. 19–20; Karonen 1998A, s. 140–143.

²⁵ *wille Märthen icke kiännas, uthan eendels neekade dher till, dock tillstood han winet wara kiöpt, och sade han sigh weela annamma herrans höghreediga Nattward och der på bådhe lefwa och döo, att sådant — talat, förde honom wijdare till gemöte.*

²⁶ Luther suhtautui kielteisesti ehtoolliselle pakottamiseen ja kehotti papistoa houkuttelemaan ja kehottamaan seurakuntalaisia ehtoolliselle, joka oli

sakramenttina keskeinen: ehtoollisen laiminlyöjä ei ollut kristitty. Näitä sää-döksiä pyrittiin Ruotsissakin noudattamaan, vaikka käytännössä valtakunnassa vallitsi ehtoollispakko. Vuoden 1686 kirkkolaki antoi tarkkoja määräyksiä ehtoollisella käynnistä. Esimerkiksi yli vuoden ehtoolliselta poissaollut henkilö saatettiin tuomita ankariin kirkollisiin häpeä- ja pannarangaistuksiin (julkirippi ja panna), joista saattoi seurauksena olla seurakunnasta erottaminen. Käytännössä seurakunnasta erottaminen merkitsi usein täydellistä paikallisyhteisön ulkopuolelle joutumista. Ehtoollisen suuresta merkityksestä yleensä luterilaisuudessa ja erityisesti Ruotsissa puhdasoppisuuden aikana esimerkiksi Sabean, David Warren, *Power in the Blood. Popular culture & village discourse in early modern Germany*. S. I. 1987, s. 39–60, erityisesti s. 44, 46; Lempiäinen, Pentti, *Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 64. Forssa 1963, s. 227–243, 354–355 ja passim.; Nokkala, Immo, *Ehtoollispakkokysymys Suomessa 1818–1910*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 137. Jyväskylä 1986, s. 19–29.

²⁷ Myös esimerkiksi Hans Andersson (1998, s. 80–81) viittaa kunnikäsitteiden muutokseen tarkastellessaan miesten ja naisten väkivallan ja kunnianloukkausten suhteellista osuutta Tukholmassa 1600–1700-luvulla. Andersson esittää hypoteesin, jonka mukaan taustalla saattoi olla taloudellinen kehitys, jonka myötä rahasta tuli kunniaa ja mainetta tärkeämpi tekijä. Ruotsin valtakunnan kaupunkien aineisto tuntuu tukevan oletusta, sillä kollektiivinen kunnikäsite alkoi muuttua kauppiasryhmässä individualisemmaksi jo 1600-luvun alkupuolella. Kustaa H. J. Vilkuna (*Jumala elä rankase minua. Yksilöllisen subjektin synty*. Teoksessa *Siperiasta siirtoväkeen. Murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa*. Toimittanut Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä 1996, s. 84–85) esittää ehtoollisella käyntiin liittyen mielenkiintoisen tapauksen, jossa eräs talonpoika kieltäytyi 1700-luvulla menemästä ehtoolliselle, koska katsoi sen omatuntonsa vastaiseksi. Vilkuna tulkitsee tämän osoitukseksi yksilöllistyvästä subjektista. Tietyllä lailla Ohrapään toiminta ehtoollisen yhteydessä on kääntäen osoitus samasta asiasta.

²⁸ Katso esimerkiksi Möller 1954.

²⁹ CAA, s. 70 (15.11.1642).

³⁰ KA TRO 17.12.1642: 158–159. — Toinen syytetyistä opiskelijoista viittasi samaan toteamalla havainneensa pian kuinka *hän (Kitt) oli leikkisä ja hauska puheessaan ja käytökseltään*. — CAP, s. 71 (15.11.1642) (*hoon war lustig och kårtwilligh i taal och åthäfwor*). Kustaa H. J. Vilkunan mukaan (*Ikäihmiset ja vanhuuden tauti 1750–1900*. Teoksessa *Vanhuus, vaivat ja erilaiset*. Jyväskylän Historiallinen Arkisto 4. Toimittanut Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä

1999, s. 55, myös viite 65) työstä tuli nainen joko avioon mennessään tai viimeistään ensimmäisen lapsen syntymän jälkeen. Margareta Kitt oli ensimmäisen kerran raskaana oikeudenkäynnin aikana, joten aikuisuutta hän ei ehtinyt kokea.

³¹ — *yttermera frågades henne, huem som hade henne detta onda råd h ingifwit, ty hon waar een ungh menniska och kunde eij förstå sigh på sådane saaker, swarade hon ingen uthan hon hade förledne winter seedt sin sal. man sällia aff samma slag i baaden.*

³² Turun akatemian opiskelijoiden ja kaupunkilaisten suhteista Karonen, Petri, Pohjolan vaarallisimmat asuinpaikat. Rikollisuus, pelko ja turvattomuus Suomen kaupungeissa uuden ajan alussa (noin 1540–1660). Teoksessa Laittomuuden laitatiellä. Rikos Suomessa 1500-luvulta nykypäiviin. Studia Historica Helsingiensis. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 1/1996. Toimittanut Sari Forsström. Helsinki 1996 (Karonen 1996A), s. 76, 81–82; Strömberg, John, Studenter, nationer och universitet. Studenternas härkomst och levnadsbanor vid akademien i Åbo 1640–1808. Skrifter utgivna av svenska litteratursällskapet i Finland 601. Ekenäs 1996.

³³ — *hafwer han begynt taala om Märthen Horn; lastandes honom för det han skulle så öfvergifwa och rymma i från een sådan wacker ungh menniskia, och sade om han war änkligh, han wille taga henne sigh till hustru, då hafwer hon sagdt, I hafwer — hustru, han swaratt, hon är så siukligh och upswullen, då skall pigan sagdt, är hon upswullen, så döör hon fuller snart. Jaa swarade åter han, döör hon icke elliest, så kan iagh gifwa henne litet MERCURIUM.*

³⁴ Hallitsijan ja holhoojahallitusten jakamista turva- ja suojeleuskirjeistä sekä niiden merkityksestä törkeiden rikosasioiden tuomioiden lieventäjänä Karonen, Petri, In Search of Peace and Harmony? — The State and Capital Crimes in Late Medieval and Early Modern Swedish Realm (ca. 1450–1700). Teoksessa Crime and Control in Europe from the Past to the Present. Editors Pekka Hirvonen and Mirkka Lappalainen. Helsinki 1999 (Karonen 1999A).

³⁵ Ruotsin kaupungeissa esiintyi 1630-luvun lopulla ja seuraavan vuosikymmenen alussa runsaasti tapauksia, joissa paikallisyhteisö hyväksyi aviomiehen siveellisyysrikosta lieventäväksi seikaksi vaimon korkean iän ja sairaaloloisuuden. Katso tästä tarkemmin Karonen 1998B, s. 230. Vanhuuden käsite oli uuden ajan alussa liukuva ja poikkesi monin tavoin nykyaikaisesta: jo 50-vuotiasta saatettiin pitää aivan ikäloppuna. — Vilkuna KHJ 1999, s. 43–65.

³⁶ Tapaus on käsitykseni mukaan toistaiseksi ainoa tunnettu 1600-luvulla. Periaatteessa ja käytännössäkään maaherralla ei olisi pitänyt olla mitään sananvaltaa oikeuslaitoksen päätöksiin, sillä vuoden 1634 hallitusmuoto ja 1635 maaherrain ohjesääntö veivät läänin johtajan virallisen oikeuslaitoksen

- valvontavallan. TKA TROA TRO 1644, liitteet, saapunut 12.4.1644. Ohrapää vapautui 15.4.1644.
- ³⁷ — *tillsades och Margareta Kitt endligen att opkomma doomen att anamma, och om hon medh godo eij wille, skulle der till brukass annatt medell* —
- ³⁸ Vilkuna, Kustaa H. J., Menneisyyden ihmisen todellinen unimaailma: unet ja persoonallisuus historiassa. Teoksessa Roiko-Jokela (toim.) 1997, s. 17; Karonen, Petri, Väkivalta, kunnia ja oikeuskulttuurit Pohjanmaan kaupungeissa puhdasoppisuuden ajalla. Kokkola ja Vaasa 1620–1670. — Online: <http://educa.kpnet.fi/kpkeko/chydeni/digiluku/petrik/karoalku.htm> (Karonen 1998C).
- ³⁹ Kiduttamisesta sinänsä on Ruotsin valtakunnasta 1600-luvulta vain niukasti näyttöä muissa kuin valtiopetos- ja vastaavissa valtakunnan ulkoiseen tai sisäiseen turvallisuuteen liittyneissä jutuissa.
- ⁴⁰ Katso esimerkiksi Dülmen, Richard van, *Theater of Horror. Crime and Punishment in Early Modern Germany*. Translated by Elisabeth Neu. Cornwall 1990; legaalaisesta todisteluteoriasta ja sen ilmenemisestä Ruotsissa ja muualla Euroopassa uuden ajan alussa Langbein, John H., Nousiainen, Kevät, *Kirjallisuutta. Lakimies 1997/3*, s. 481–509 (arvostelu teoksesta Pihlajamäki, Heikki, *Evidence, Crime, and the Legal Profession. The Emergence of Free Evaluation of Evidence in the Finnish Nineteenth-Century Criminal Procedure*. Helsinki 1996 (painamaton väitöskirja)); Pihlajamäki, Heikki, *Evidence, Crime, and the Legal Profession. The Emergence of Free Evaluation of Evidence in the Finnish Nineteenth-Century Criminal Procedure*. Rättshistorisk Bibliotek. Femtiofjärde bandet. Lund 1997.
- ⁴¹ Raastuvanoikeus nuhteli kovin sanoin kaupunginpalvelijaa, jonka todettiin laiminlyöneen vankityrmin vankien valvonta. Siksi kaupungin kämneri ja kaupunginvouti määrättiin tarkastamaan joka ilta vankilan asukkien lukumäärä. KA TRO 27.3.1644: 227–228.
- ⁴² Lapsi syntyi helmikuun puolimaissa 1644. Margareta Kitt väitti, että lapsi oli Märten Hornin, vaikka myöhemmin oli paljastunut laiton seksisuhde myös naimattomaan kauppakestiin Jacob Gierdneriin. — TKA TROA TRO konseptit 1644, saapui raatihuoneelle 31.3.1644; KA TRO 26.2.1644; 2.4.1644: 257–259.
- ⁴³ TKA TROA TRO 1644, liitteet. Jonas Liliequistin (*Brott, synd och straff. Tidlagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet*. S. 1., 1992, esimerkiksi s. 177) mukaan rikollisen mestaaminen ja vasta sen jälkeen tapahtunut polttaminen roviolla mahdollisti rikollisen ja Jumalan välisen sovinnon. Aikaisempi — ja laissa pitkään virallisena normina säilynyt — käytäntö määräsi esimerkiksi eläimeensekaantumistapauksissa ja murhajutuissa tekijän poltettavaksi. Kittin tapauksessa ei sinänsä ole samaa tendenssiä kuin minkä esimerkiksi

Sabine Juratic (Meurtriere de son mari: Un ”destin” criminel au XVIIIe siecle? L’affaire Lescombat. *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine* 1987) on havainnut 1700-luvun Ranskasta, jossa nainen tuomittiin huomattavasti useammin kuolemaan miehensä tappamisesta kuin tapauksissa, joissa mies tappoi aviovaimonsa. Tässä tapauksessa yhteisöllä ja valtiolla oli yhteinen ongelma, jonka ratkaiseminen — synnin sovittaminen — vaati kuolemanrangaistusta.

⁴⁴ Vertaa tästä esimerkiksi Muir, Edward, Ruggiero, Guido, Afterword: Crime and the Writing of History. Teoksessa *History from Crime*. Edited by Edward Muir and Guido Ruggiero. Selections from *Quaderni Storici*. Translated by Corrada Biazzo Curry, Margaret A. Gallucci, and Mary M. Gallucci. Baltimore 1994, s. 227–228; Fiume, Giovanna, The Old Vinegar Lady, or the Judicial Modernization of the Crime of Witchcraft. Teoksessa *History from Crime*. Edited by Edward Muir and Guido Ruggiero. Selections from *Quaderni Storici*. Translated by Corrada Biazzo Curry, Margaret A. Gallucci, and Mary M. Gallucci. Baltimore 1994. Artikkeleissa viitataan tapaukseen, jossa syytettynä ollut nainen itse luuli juttunsa kuuluvan taikuuden piiriin, mutta viranomaiset tulkitsivat omaksumansa uudenlaisen oikeuskäsityksen mukaan tapauksen myrkyttämällä murhaamiseksi, mistä syystä nainen teloitettiin. Vertaa myös Andersson (1998, s. 15, 17), jonka mukaan toisaalta ruotsalaisen yhteiskunnan kannalta tärkeässä kunniakäsityksessä eliitin ja kansan väliset erot eivät olleet kovinkaan suuria, mutta toisaalta eliitin ja ”alempien luokkien” oikeuskulttuurissa oli eroja.

⁴⁵ Hans Andersson (1998, s. 108–109) pitää ”irrationaalinen perusteluna” 1600-luvun Tukholmassa esimerkiksi tapausta, jossa varkaudesta syytetty piika puolusteli tekoaan sanomalla olevansa *nuori ja ymmärtämätön*. Nainen oli aikaisemmin tuomittu kaksi kertaa varkaudesta, joten hän tiesi jo, että raastuvan-oikeus ja hovioikeuskin käyttivät juuri samaa fraasia lieventäessään ankarien normien mukaisia kuolemanrangaistuksia sakoiksi tai ruumiinrangaistuksiksi. Lausunto kertoi aikakauden ajatusmaailman tuntien nimenomaan poikkeuksellisen harkitusta toiminnasta. Syytetty vetosi nuoruuteensa ja ymmärtämättömyyteensä, koska rahvaalle opetetun kolmisäätyopin perusteella nainen oli heikompi astia ja sikäli ymmärtämätön. Toisaalta nuoria puolestaan pidettiin vähemmän ymmärtävinä kuin vanhempia ihmisiä jne. Oikeuslaitos ei pitänyt tällaista perustelua lainkaan kummallisena tai järjettömänä. Vertaa myös edellä viitteessä 3 mainitut Spierenburgin tutkimukset; katso esimerkiksi Karonen, Petri, Rättskultur och rättskydd i stormaktstidens Stockholm. *Historisk tidskrift för Finland* 1998: 3, s. 584–590 (Arviointi Anderssonin (1998) teoksesta).

⁴⁶ Gaskill, Malcolm, The displacement of Providence: policing and prosecution in seventeenth- and eighteenth-century England. *Continuity and Change* 11,

1996. On vaikea arvioida, oliko Englannissa Kaitselmuksen ja ylipäätään uskonnollisten argumenttien käytön merkitys suurempi kuin Ruotsissa. Gaskill kuitenkin perustaa väitteensä uskonnollisten tekijöiden keskeisestä merkityksestä paljolti pienpainatteisiin ja sanomalehtitietoihin, jotka todennäköisesti pyrkivät tuomioistuinaineistoa (varsinaista tuomiota ehkä lukuun ottamatta) huomattavasti enemmän moralisoimaan tekoja ja samalla opettamaan lukijoitaan. Gaskillin esitys sisältää jonkin verran sisäänrakennettua kehitysuskoa, eikä ole muutenkaan kovin analyttinen ”kaitselmuksesta tieteelliseen tutkimusmenetelmään” -näkemyksessään.

⁴⁷ Vertaa tästä esimerkiksi Muir 1997, s. 108–110, 138–140, erityisesti 109, jossa kuvataan uuden ajan alun ”oikeutta” rikollisen leimaavaksi joko maineen tai ruumiillisen rangaistuksen muodossa. Eikä Muir kerro perinteisistä piiskausrangaistuksista, vaan silpomisista, jotka hänen mukaansa olivat tavallisia. Lisäksi Muirin mukaan *hallitukset yrittivät muuttaa yksityiset kostot julkisiksi teloituksiksi* (s. 109). Ruotsin valtakunnan osalta oikeuden kuva ei juuri muistuta edellä mainittua. Katso ja vertaa myös esimerkiksi Spierenburg, Pieter, *The spectacle of suffering. Executions and the evolution of repression: from a preindustrial metropolis to the European experience*. Cambridge 1984; Ylikangas, Heikki, *What happened to violence? An analysis of the development of violence from mediaeval times to the early modern era based on Finnish source material*. Teoksessa Lappalainen 1998.

⁴⁸ Karonen 1998B; Karonen 1999A; Vertaa Gaskill (1996, s. 344–347, lainaus s. 346), jonka mukaan englantilaiset tuomarit ja muut oikeuden virkamiehet eivät olleet aina tehtäviensä tasalla, — *yksin amatöörimäisyys tarkoitti, että oikeudenkäyntiä edeltävä menettelytapa oli arvaamaton*.

⁴⁹ Ågren, Henrik, *Tidigmodern tid. Den sociala tidens roll i fyra lokalsamhällen 1650–1730*. *Studia Historica Upsaliensia* 185. Stockholm 1998, passim. Kiinnostavasti ja yleisemmästä näkökulmasta katso Kalela, Jorma, *Aika, historia ja yleisö*. Kirjoituksia historiantutkimuksen lähtökohdista. Turun yliopisto. Poliittinen historia. Julkaisuja C: 44. Jyväskylä 1993, eri paikoin.

⁵⁰ Katso esimerkiksi Davis (1996, erityisesti s. 14–17), jonka mukaan mikrohistoria on avain jonkin tietyn aikakauden ymmärtämiseen. Tällöin esimerkiksi valtio tai ylipäätään esivalta eivät ole tutkimuksen välittömiä kohteita, vaan makrotasolta tarkastelussa ovat etupäässä vain tutkittavien ihmisten elämään vaikuttavat seikat.

PIIA VUORELA

PIKKUTULLIN VOIMAAN- SAATTAMISEN AIHEUTTAMAT KONFLIKTIT TUKHOLMASSA 1620-LUVULLA

Pikkutullin näyttävä esiinmarssi

Vuoden 1622 lopulla hyväksyttiin kaupunkien kannettavaksi vero, jonka mukaan kaikesta torille ja markkinoille tuotavasta kulutustavarasta kuten ruuasta oli suoritettava tullia. Veroa ruvettiin kutsu-
maan pikku- tai maatulliksi erotukseksi isoon meritulliin¹. Pikkutullin täydennyksinä hyväksyttiin samaan aikaan aksiisit² ja leivinuunirahat. Aksiiseja kannettiin juomien valmistuksesta ja myynnistä, eläimien teurastuksesta ja lihan myynnistä, leivinuuneista ja kaupustelusta. Ylimääräinen vero oli suunnattu valtakunnan sota-
voimien ja ennen kaikkea Puolan sodan rahoittamiseen, mutta käytännössä siitä muodostui vakinainen vero noin kahdeksi sadaksi vuodeksi.³

Pikkutullin säätäminen aiheutti erityisesti valtakunnan pääkaupungissa poikkeuksellisen voimakkaita vastalauseita⁴. Tukholmassa tullin kantoa alettiin järjestellä vuoden 1623 alussa. Raatihuoneella luettiin helmikuun alussa Hans Nilsson Benickin laatima asiaa koskeva muistio, jonka avulla pyrittiin lähinnä kartoittamaan ketkä harjoittivat pikkutullin, aksiisin ja leivinuunirahan määrittämää veronalaista toimintaa. Samalla pyydettiin kyseisiä porvareita ilmoittautumaan. Muistiota oli tuskin luettu, kun muutama porvari astui esiin yleisön joukosta huutaen ”täältä ulos, täältä ulos” ja kun Hans Nilsson meni torille kaupunkilaisia hyökkäsi hänen kimppuunsa

huutaen ja haukkuen häntä mm. kelmiksi, Makkara-Hansiksi ja paloviinan kaupustelijaksi: ”*Du schellm, du skallt få din löhn, du Pölse Hans, sylte och kårfulle månglare, brenwidz krämare.*”⁵ Pormestarien lähettäessä kaupunginpalvelijat ottamaan kiinni muutamien huutajista kaupunkilaiset uhkasivat, että jos yhteenkään heistä koskettaisiin, kaupunginpalvelijat⁶ eivät pääsisi elossa takaisin. Vasta illan suussa ihmisten mentyä kotiin Hans Nilsson Benick tuli esiin vahingoittumattomana ja neljä miestä vangittiin välikohtauksen johdosta. Yhtäaikaisesti torin tapahtumien kanssa oli hyökätty Hans Nilssonin rengin kimppuun ja tullikirjuria oli varoitettu menemästä ulos, jos hän halusi pysyä hengissä. Välikohtausta käsiteltiin myöhemmin oikeudessa, mutta lopullisista tuomioista tai rangaistuksista ei ole tietoa.⁷

Torimellakka tarjoaa tyypillisen esimerkin viranomaisten toiminnasta: protestoivaa väkijoukkoa ei lähestytty väkivallalla vaan suostuttelemalla. Myöhemmin Kustaa II Aadolfin kaudella samaa taktikkaa käytettiin vastaavissa tilanteissa. Levottomuuksien odotettiin ensin rauhoittuvan itsestään ja vasta tämän jälkeen muutamia osanottajia otettiin kiinni, asia tutkittiin ja lopulta langetettiin koivat tuomiot. Näin demonstroitiin esivallan asemaa ja peloteltiin alamaisia ryhtymästä vastaaviin selkkauksiin.⁸ Esivallan kunnioitus oli keskeinen elementti yhteiskunnallisessa harmoniassa. Kolmissäätyoppi ja hierarkkinen maailmankuva sitoivat yksilön alamaiseksi valtiolliseen ja aatteelliseen kokonaisuuteen, jossa jokaisella oli määrätty tehtävänsä.⁹

Raatihuoneen tapahtumat olivat kuitenkin vasta alkusoittoa ja toisaalta enteilivät tulevaa. Jo torille kokoontunut porvaristo syytti uusista rasituksista Hans Nilsson Benickiä ja vielä vuosienkin jälkeen kaupunkilaisten kauna kohdistui ennen kaikkea häneen, vaikka useinmiten suorien hyökkäysten kohteiksi joutuivatkin veronkerääjät. Tilanne kulminoitui marraskuussa 1623, kun Norrmalmilla¹⁰ lyötiin hengiltä leivinuunirahojen kerääjä. Tämä tapaus oli viimeinen pisara kruunulle, sillä jo saman kuukauden lopulla määrättiin tullivirkailijoiden haukkumisesta, lyömisestä tai mistä

tahansa väkivallasta heitä kohtaan rangaistukseksi kuolemantuomio.¹¹

Tässä artikkelissa tarkastelen pikkutullin säätämisen aiheuttamia levottomuuksia; edellä selostettu ja Lars Ericsonin tutkima helmikuun 1623 ”katumellakka” (*vplopp*) jää vähemmälle huomiolle ja pääpaino on myöhemmissä kahnauksissa kaupunkilaisten ja tullinkerääjien välillä.¹² Seuraavina vuosina Tukholmassa käytiin läpi laaja skaala vastarinnan muotoja passiivisesta aktiiviseen protestointiin, magiasta väkivaltaan. Passiivista ja arkipäiväistä vastustusta lukuunottamatta muut protestit asettuivat laittoman kategoriaan, ne olivat kiellettyjä ja vaarallisia.¹³ Ajallisessa ja paikallisessa kontekstissaan juuri pikkutullin vastaiset protestit eivät ihmetytä, sillä Tukholmassa elettiin harvinaisen levottomia aikoja 1620-luvulla. Tarkastelun kohteina ovat ennen kaikkea porvarillisen vastarinnan muodot: minkälaisia keinoja paikallisyhteisö saattoi käyttää taistelussaan vihattuja määräyksiä vastaan kruunun valvovan silmän alla? Avainasemassa tapahtumissa oli kaupungin raati ja sen pyrkimykset harmonian palauttamiseen. Raati jakoi esivallan laillisuuskulman ja korosti sitä porvaristolle. Paikallisen hallintolaitoksen ohella kruunu näki tilanteen uhkaavana ja puuttui voimakkaasti tapahtumiin. Vähitellen kaupunki sopeutuikin — mutta mikä hinta siitä jouduttiin maksamaan?

Tukholman pikkutullikahakoita on tutkimuskirjallisuudessa käsitelty lähinnä viittauksenomaisesti. Jo edellä mainittu Lars Ericson on tutkinut pikkutullimääräyksen aiheuttamaa torimellakkaa artikkelissaan ”*Hemmafrontens revolt*”¹⁴, jossa kuitenkin pääpaino on tapahtumien taustoittamisessa ja tapahtumakulun selvittämisessä. Kevään 1623 jälkeiset tapahtumat jäävät täysin Ericsonin tarkastelun ulkopuolelle. Tulleista tutkimusta löytyy enemmän, mutta niissä kaupunkilaisten reaktiot ovat ymmärrettävästi toissijainen tutkimuskohde. Näistä tärkeimpiä ovat Åke Sandströmin, Veikko Kerkkosen ja William Smithin tutkimukset. Erityisesti Sandströmin teoksessa ”*Mellan Torneå och Amsterdam*”¹⁵, selvitetään laajalti tulleja ja niiden käytännön järjestelyjä, mutta ennen kaikkea

suhteutetaan maksut tukholmalaisten arkipäivään ja tutkitaan jossain määrin myös niiden aiheuttamia reaktioita.

Artikkelissa on käytetty lähteinä Tukholman tuomiokirjoja 1620-luvulta. Tarkastelun painopiste on vuosissa 1623–1627, jolloin pikkutulli ja ennen kaikkea leivinuuniraha aiheuttivat voimakkaita protesteja kaupungissa. Tästä syystä mahdollisia yrityksiä pyrkiä käyttämään laillisia vaikutuskanavia eli valituksia kuninkaalle ei ole tutkittu¹⁶ ja huomio keskittyy konflikteihin. Tukholman ”tänkebokit”¹⁷ ovat raadin eli paikallishallinnon ja oikeuslaitoksen toiminnasta kertova lähdesarja, jonka luotettavuus on — kuten tuomiokirjojen yleensäkin — aika ajoin asetettu kyseenalaiseksi. Pikkutulliasetuksen aiheuttamien levottomuuksien vuoksi tuomiokirjat kuitenkin ovat todennäköisesti hyvin luotettava lähde kertomaan juuri kyseisistä tapauksista. Kuohunta uusien maksujen ympärillä nähtiin kruunun taholla vaarallisena ja siihen kiinnitettiin erityishuomiota, ei vähiten helmikuun 1623 tapahtumien vuoksi. Toisaalta on pidettävä mielessä, että pormestari ja raatimiehet edustivat tässä kysymyksessä vahvasti esivaltaa, sillä heidän roolinsa oli vakauttaa tilanne paikallisella tasolla ja saada porvaristo suorittamaan maksunsa kuuliaisesti.¹⁸

Kaupunki kurimuksessa

Sotien tuomat rasitukset näkyivät Tukholmassa, kuten kaupungeissa yleensäkin, selvästi. Konkreettisimmillaan ne olivat miesten värvämisessä laivastoon, mutta lisäksi porvaristoa rasitettiin sotaväen majoittamisella. Tämän ohella kerättiin ylimääräisiä veroja sekä elintarvikkeita laivaston varustamiseen. Uudet rasitukset kuitenkin hyväksyttiin valtiopäivillä eli säädyillä oli ainakin nimellisesti mahdollisuus vaikuttaa asioihin. Myös tullitaksoissa näkyi varustautuminen sotaan. Jo Kaarle IX:n aikana tullit olivat nousseet jatkuvasti, mutta Kustaa II Aadolfin astuminen valtaistuimelle merkitsi jossain määrin helpotusta tullitaakkaan. Tosin tullien tason on

sanottu laskeneen ”äärimmäisen korkealta tasolta hyvin korkeaksi”, joten vaikutukset eivät olleet järin suuret. Korkeaa tasoa perusteltiin levottomilla ajoilla, mutta toisaalta taustalla oli myös ajatus, että kauppiaat maksaisivat alennetun tullin kuuliaisemmin.¹⁹ Merkittävimpänä kauppakaupunkina Tukholma sai erityisaseman sodan rahoittajana ja ennen kaikkea rahatulojen hankkijana sodankäyntiin.²⁰

Uuden veron, pikkutullin, muodon saneli kruunun näkökulma välillisen verotuksen paremmuudesta välittömään nähden. Pikkutulli oli edistysellinen, sillä verovelvollisiin luettiin suurempi joukko väestöstä kuin aikaisemmin. Esivallan näkökulmasta tarkasteltuna tullit ja aksiisit olivat lisäksi vähemmän alamaisia rasittavia kuin muut verot sen vuoksi, että ne kannettiin nimenomaan myytäväksi tuotavasta tavarasta. Lisäksi maksu tapahtui pienissä erissä ja jakautui moneen osaan.²¹ Kaupunkilaiset eivät kuitenkaan varauksetta jakaneet kruunun näkökulmaa koska protestit muodostuivat poikkeuksellisen laajoiksi.

Miksi juuri pikkutulli aiheutti levottomuuksia, vaikka kruunu näki sen edistykselliseksi? Osaltaan porvariston mielialoihin vaikutti pikkutulliasetuksen kanssa samaan aikaan tullien keräämisessä aloitettu uusi käytäntö: kruunu antoi koko valtakunnan tullinkannon vuokralle. Tämä tarkoitti, että tullien keräämisestä vastasivat yksityiset vuokraajat, jotka maksoivat valtiolle sovitun vuokrasumman tiettyyn aikaan. Kruunu sai näin varman ja säännöllisen rahatulon ja säästyi käytännön järjestelyiltä. Vuokraajina olivat yksityiset ja usein ulkomaalaiset kauppiaat. Tukholmassa pikkutullit vuokrattiin todennäköisesti jo ennen varsinaista toimeenpanoa tai ainakin hyvin pian tämän jälkeen Hans Nilsson Benickille. Järjestelmä ei ollut porvariston suosiossa, sillä vuokraajien katsottiin olevan kruunua armottomampia veronkerääjiä.²²

Kaiken kukkuraksi pikkutullin voimaansaattamisen ajoittuminen juuri vuoden 1623 alkupuolelle sattui mahdollisimman huonoon vaiheeseen. Erilaisten rasisusten lisäksi henkinen ilmapiiri kaupungissa oli kireä, sillä talvella 1622–1623 pelättiin ja huhuttiin²³ puo-

lalaisten hyökkäävän kaupunkiin. Tästä syystä Tukholman saaristoon oli keskitetty laivastojoukkoja. Vaikka hyökkäystä ei koskaan tapahtunutkaan sen uhka oli todellinen ja pelko konkreettista. Tilannetta ei helpottanut vaikea ruttoepidemia, joka riehui samana talvena ja koko seuraavan kesän²⁴. Kuninkaan luottomiehen ja Tukholman ensimmäisen kuninkaallisen pormestarin, Olaus Bureuksen, kommentti kesällä 1623 kertoo kaupungin vaikeista olosuhteista: kruunun vaatiessa laivaolutta Bureus ihmetteli kuinka sen hankkiminen olisi mahdollista ”näin huonona aikana” (*i thenne oläglige tijden*).²⁵ Talvella tilanne oli ollut vielä moninverroin huonompi.²⁶

Kaikkiaan 1620-luvun alkupuoliskoa voidaan pitää poikkeuksellisen levottomana aikana ja yksi suurimmista syistä tähän oli juuri sotilaiden majoittaminen kaupungissa. Vuonna 1623 annettiin kaupunginvahdeille lupa ampua kaduilla ihmisten kimppuun hyökkäileviä miehiä. Erityisesti nuoriso osoitti humalatilansa metelöimällä suurina joukkoina kaupungin kaduilla ja suoritti näin miehuuskokeensa. Kaupungeissa tapa tarttui myös nuoriin sotilaisiin. Sotilaiden läsnäolo aiheutti järjestyshäiriöiden ohella runsaasti kahnauksia paikallisen väestön kanssa ja vuonna 1625 nimettiin yksi raatimiehistä istumaan kämnerintuvalle eli alioikeuteen selvittämään sotilaiden ja porvariston välisiä asioita.²⁷

Niskurointia vai nälkää?

Tukholmassa suurinta ongelmaa eivät muodostaneet varsinainen pikkutulli tai muut aksiisit, vaan leivinuuniraha. Kenties asiaan vaikutti, että pikkutulli kerättiin staketilla ja, kuten on jo mainittu, nimenomaan myytäväksi tuotavasta tavarasta pienissä erissä. Leivinuunirahat sen sijaan kerättiin vuosittain tiettyyn määräaikaan mennessä ovelta ovelle eli maksun suorittaminen oli henkilökohtainen toimenpide²⁸ ja konfliktin syntyminen herkemmissä. Veronkantajat tunkeutuivat kaupunkilaisten koteihin vaatimaan maksuja, jolloin myös heidän haukkumisensa oli helpompaa kuin julkisella areenal-

la. Joskus aksiisipalkollisia (*accistiänare*) vastassa olivat humalaiset miehet, mikä ei yleensä edesauttanut rauhanomaisia ratkaisuja konfliktitilanteissa. Humalalla usein myös selitettiin pahoja puheita raastuvassa ja vedottiin unohdukseen, mutta oikeus ei nähnyt humalatilaa lieventävänä asianhaarana.²⁹

Leivinuuniraha ja sen keräämisvaikeudet nousivat esiin raadin kokoontumisissa. Raastuvanoikeus oli areena, jossa vastakohtaisuudet ja konfliktit tulivat esiin. Varsinkin vuonna 1623 porvaristoa jouduttiin jatkuvasti muistuttamaan, että leivinuuniraha piti maksaa. Missä määrin oli kyse protestoinnista: johtuiko porvariston passiivisuus tietoisesta halusta vastustaa uutta rasitusta eli oliko kyse passiivisen vastarinnan muodosta vai oliko taloudellinen tilanne yksinkertaisesti niin huono, että maksut viivästyivät sen vuoksi? Osin oli selkeästi kyse protestimielialasta, sillä tullin ja aksiisihuooneen esimiehet valittivat, että porvaristo ei halunnut maksaa aksiisia leivinuuneistaan. Uuden maksun ollessa kyseessä sen vakiintuminen otti myös aikansa ja raadin toimissa tulee selvästi esiin pyrkimys legitimoida uusi rasitus. Porvaristoa kehoitettiin maksamaan leivinuuniraha hyväntahtoisesti. Muutaman kerran vedottiin porvariston merkitykseen valtiopäiväsäätynä ja huomautettiin, että rasitukset, jotka he olivat hyväksyneet, piti hoitaa. Vasta muutaman kuukauden maanittelun jälkeen otettiin sanktiona sakot esiin ja samaan hengenvetoon muistutettiin valtiopäivien roolista aksiisimääräyksen taustalla. Toisaalta paikallisella tasolla oltiin kuitenkin valmiita joustoihin ja siirtämään annettuja määräaikoja. Syksyllä 1623 voitiinkin todeta, että suurin osa porvaristosta oli maksunsa suorittanut, mutta kruunun palkollisista ei kukaan.³⁰ Seuraavana vuonna samaan aiheeseen jouduttiin kuitenkin palaamaan jälleen. Tällöin selvittiin yhdellä huomautuksella määrääjän kulumisesta umpeen ja rangaistuksella uhkaamisella.³¹

Raadin rooli kruunun ja porvariston välissä nousi selkeästi esiin. Kaupungin hallintolaitos ei ollut suoranaisesti vastuussa maksujen suorittamisesta, mutta ylimpänä paikallishallintoelimenä raadin tehtävänä oli legitimoida maksut ja saada porvaristo sisäistämään

velvoitteensa. Tässä yhteydessä ei vedottu kruunun rahantarpeeseen vaan verojen laillisuuteen: mikä oli valtiopäivillä päätetty piti myös hyväksyä käytännössä. Kun viitattiin porvaristoon valtiopäiväsäätynä vihjattiin samalla hallinnon vastavuoroisuuteen: koska porvaristolla oli oikeuksia sillä oli myös velvoitteita.

Norrmalmilla leivinuunirahan ohella myös teurastuksesta kannettava aksii si aiheutti ongelmia. Kyse ei kuitenkaan ollut pelkästä aksiisin suorittamisesta vaan samalla myös käsityön järjestämisestä. Suurvalta-ajan alussa alettiin kiinnittää elinkeinoelämään huomattavasti aikaisempaa enemmän huomiota ja ammattikuntareformi toteutettiin vuosina 1621–1622, lähinnä Tukholmaa silmälläpitäen. Kaupunkihallinnon ja kruunun kontrollin alla olevan ammattikuntalaitoksen avulla voitiin valvoa käsityötä, hintoja ja laatua, mutta samalla käsityöläisten verottaminen helpottui ja voitiin taistella laittoa kaupustelijoita vastaan. Paitsi tuottoisa kauppa myös kukoistavat käsityöammatit olivat kruunun intresseissä. Lisäksi 1620-luvulla annettiin useita mm. lihan myyntiä ja teurastamista koskevia aksiisisääntöjä. Aksiisien kerääminen ja käsityöammattien järjestäminen kietoutuivat näin jossain määrin yhteen: esimerkiksi teurastaminen ja leipominen olivat aksiisin alaista toimintaa ja samalla kuuluivat käsityön piiriin.³²

Syksyllä 1623 aksiisipalkollinen antoi Norrmalmin raastuvanoikeudessa tiedoksi peräti kolmekymmentä naista, jotka olivat teurastaneet ja myyneet lihaa aksiisimääräyksen vastaisesti. Kyse oli tietoisesta rikkomuksesta, sillä tuomiokirjasta käy ilmi, että syytettyjä oli ”huolellisesti varoitettu” uudesta määräyksestä. Tässä yhteydessä on kuitenkin vaikea puhua aktiivisesta vastarinnasta, sillä naisten tavoite ei ollut protestoida määräystä vastaan vaan pelkästään ruokkia perheensä ja naapurinsa. He eivät halunneet näännyä nälkään ja vetosivat oikeusistuimeen, että ei ollut muuta keinoa ruokkia perheitä. On mielenkiintoista, että naiset nostivat esiin kaupungin ja maaseudun suhteen: kivikatu ei ruokkinut ihmisiä, ”..*efter wij ähre här boendes opå een skarp steengatu, och wette icke annadtt medell*

födha oss medh. ”³³ Oikeuteen naisten perustelut eivät kuitenkaan tehonneet, vaan jokainen sai 40 markan sakot ja liha takavarikoitiin.³⁴

William Smithin mukaan pikkutulli täytti kaikki edellytykset tyytymättömyydelle porvariston keskuudessa: se oli uusi vero sekä vero, jota maksettiin välttämättömistä tuotteista ja kerättiin suoraan alamaisilta.³⁵ Pikkutullin kerääjiä vastaan nousivat poikkeuksellisen usein naiset. Naiset olivat ensisijaisesti vastuussa perheen ruokkimisesta ja määräyksiä vastaan toimiminen oli rationaalinen ratkaisu, jos vaihtoehtona oli nälkä. Jos tarkastellaan Norrmalmilla teurastuksesta syytettyjä naisia, huomiota herättää leskien suuri osuus: heitä oli lähes kaksi kolmannesta syytetyistä. Joukon koostuminen pääasiassa sotilaiden³⁶ sekä laivamiesten tai laivureiden vaimoista ja leskistä viittaa leskien kaikkiaan suuren määrän ohella, että kyse todella oli taloudellisesti vaikean tilanteen sanelemasta välttämättömyydestä. Etenkin ei-porvarillisilta leskiltä puuttui usein turva-verkko, lähisukulaiset, jotka olisivat pitäneet heistä huolta. Syytettyjen joukkoon kuului lisäksi käsityöläisten³⁷ puolisoita ja myös aikaisemmin porvarina olleen miehen tytär sekä toisen porvarin leski. Kahden ”porvarisvaimoksi” mainitun naisen ohella syytettiin myös edesmenneen raatimiehen puolisoa, jolle leskeys oli todennäköisesti merkinnyt taloudellista alamäkeä.³⁸ Teurastusaksiisi iski selvästi taloudellisesti heikossa asemassa oleviin ryhmiin.

Solvaukset aseina veronkantoa vastaan

Paikallisyhteisöllä oli kaksi mahdollisuutta reagoida kruunun vaatimukseen: sopeutua ja hyväksyä vaateet sellaisinaan sekä luoda edellytykset niistä selviytymiseksi tai vaihtoehtoisesti protestoida, torjua vaatimukset ja yrittää aikaansaada muutos.³⁹ Näiden väliin sijoittui kuitenkin myös harmaa vyöhyke, jossa olosuhteet sanelivat ihmisten ratkaisut, kuten Norrmalmin teurastusjutussa tapahtui. Tällöin kyse ei ollut tietoisesta tavoitteesta uhmata esivaltaa oman

aseman parantamiseksi vaan hengissä selviytymisestä. Aktiivinen vastarinta taas merkitsi selkeästi valintaa.

Norrmalmilla naiset ottivat aktiivisen roolin myös protestoijina⁴⁰. Tullin esimies Hans Nilsson Benick valitti syksyllä 1623 naisjoukosta, joka oli laivamiehenleski Beatan johdolla hyökännyt hänen kimppuunsa. Benickin mukaan heillä oli ollut mukanaan kiviä, joilla he olivat aikoneet lyödä häntä. Naiset olivat myös sanoneet, että Hans Nilsson Benickin kuoliaaksi lyöminen olisi hyvä teko (*dedh woro wällgiordtt slå honom till dödhz*). Beatan mukaan hän oli valittanut vain uusien maksujen ja määräysten myötä syntynyttä tilannetta, sillä enää ei voinut ostaa kaupustelijoilta leipää ja muita tavaroita kuten aikaisemmin. Hän sanoi myös ”nöyrtyen pyytäneensä”, että kaupustelijat saisivat elättää itsensä. Beatalla oli esittää todistajia, Hans Nilssonilla taas ei, joten juttua siirrettiin ja se todennäköisesti hautautui saman tien.⁴¹

Samana päivänä myös Hans Nilsson Benickin palkollinen⁴² Håkon Svensson, joka myöhemmin marraskuun vaihteessa lyötiin hengiltä, valitti hampunpunojan lesken haukkuneen häntä. Beatan tavoin myös kyseinen Botilla oli sekaantunut Norrmalmin laittomaan teurastukseen. Håkon Svenssonin mukaan Botilla oli haukkunut häntä ja hänen virkaveljiään makkarapalkollisiksi (*kårffue tiener*) hänen kerätessään leivinuunirahaa. Lisäksi leski oli todennut, että kun sotaväki tulee kaupunkiin niin he hakkaavat veronkantajat alas.⁴³ Lesken käsityksissä veronkantajat edustivat valtiosta irrallista voimaa, jonka kruunu sotajoukkoineen poistaisi piinaamasta rahvasta. Tämä oli kuitenkin melko poikkeuksellinen näkökulma, sillä pääosin porvaristo hyväksyi uudet rasitukset ja ymmärsi niiden menevän sodan ja sotajoukkojen rahoittamiseen.⁴⁴

Håkon Svensson valitti samana päivänä vielä kolmannestakin naisesta, hatuntekijän leskestä Annasta, joka oli leivinuunirahojen keruun yhteydessä sanonut: ”Luoja suokoon, että kaikki leivinuunin kivet ovat Makkara-Hansin kaulalla” (*Gudh gifue, att alle steenar, som ähre i baakugnen, lågho opå Kårffue Hanses hals*).⁴⁵ Håkon Svensson oli käskenyt naista varomaan sanomisiaan, mutta tämä

oli vastannut Hans Nilssonin olevan silti Makkara-Hans. Annan tunnustettua sanoneensa näin kiihavastuksissaan juttu siirrettiin jatko-selvitykseen, mutta toisesta käsittelystä tai mahdollisesta tuomios-ta ei tänkebokeista löydy mainintaa.⁴⁶ Todennäköisesti leski selvisi nuhtelulla tai pienillä sakoilla. On myös mahdollista, että oikeus ei ole pystynyt puuttumaan tapaukseen, mikä viittaa taitavaan vasta-rintaan.

Norrmalmin osalta on poikkeavaa juuri naisten suuri osa leivin-uunirahan kerääjille protestoinneista. Tukholmasta löytyy vain kaksi vastaavaa tapausta ja molemmissa syytettynä oli mies, nahkureiden mestarioppipoika sekä lihakauppias⁴⁷. Tukholman elinkeinorakenne poikkesi Norrmalmista: varsinaiseen kaupunkiin oli keskittynyt run-saasti kauppiaita, kun taas pohjoisessa eli paljon käsityöläisiä ja pikkukauppiaita. Heidän jokapäiväiseen toimeentuloonsa uudet maksut löivät tuntevan loven. Vaikutus tuntui moninkertaisena leskillä ja muilla heikommin toimeentulevilla ryhmillä. Toinen huo-mattava ero verrattaessa Norrmalmia Tukholmaan olivat suorat hyökkäykset Hans Nilssonin henkilöä kohtaan. Norrmalmilla Hans Nilsson Benick oli henkilöitynyt vihattujen tullien kautta, tullin-vuokraajana eli veronkantajien esimiehenä. Tukholmassa hän taas oli tehnyt sekä raadille että porvaristolle selväksi asemansa ja val-tansa kruunun luottomiehenä tulliasiassa — siellä ei todennäköi-sesti uskallettu nousta miestä vastaan.⁴⁸

Tukholmassa myös raati puuttui asiaan ja osaltaan vaikutti sii-hen, ettei Hans Nilsson Benick muutamaa poikkeusta lukuunotta-matta esiintynyt raastuvassa syyttämässä porvareita veronkerääjiensä huonosta kohtelusta. Päivää Norrmalmin tapahtumien jälkeen Hans Nilsson Benick yritti syyttää edellä mainittua oppipoikaa haukku-misesta Makkara-Hansiksi, mutta koska hänellä ei tälläkään kertaa ollut todistajia, oikeus jyrähti hänelle todistajien merkityksestä. Raati huomautti Benickille, että ketään ei voida tuomita pelkästään hä-nen oletustensa pohjalta (*kan man inthet döma på Hans Nilssons præsumption och blåtta föregiffwande*) vaan tarvitaan todistajat, jotka tulevat paikalle ja vakuuttavat, että todella on tapahtunut niin

kuin väitetään.⁴⁹ Hans Nilsson sai näin vakavan varoituksen siitä, että Tukholmassa oikeuteen oli turha tulla valittamaan ilman todellista juttua ja todisteita tapahtuneesta. Hiukan mielenosoituksellisesti hän palkollisineen boikotoi seuraavaa raadin istuntoa, jossa leivinuunirahojen suorittamisesta muistutettiin⁵⁰. Nuhteilla oli kuitenkin tehoa: seuraavan kerran Benick esiintyi oikeudessa pikkutullien vuoksi vasta kahta vuotta myöhemmin.

Aktiivinen protestointi ei kuitenkaan merkinnyt välttämättä pelkkää haukkumista tai uhkailua, vaan käytössä olivat myös maagiset keinot. Samana päivänä nuhteidensa kanssa Hans Nilsson Benick pyysi lesken⁵¹ haastamista, sillä hän oli haukkunut Benickiä, nostanut hameensa näyttäen häpynsä ja käskenyt ottamaan leivinuunirahat sieltä.⁵² Tämä liittyi käsitykseen, jonka mukaan nainen saattoi käyttää alaruumistaan vahingoittaakseen toista ihmistä. Ihmisellä oli kaksi ruumista, siveellinen ylempi ja vyötärön alapuolella häpeällinen alempi ruumis, ja kääntämällä ne ylösalaisin toistettiin käännetyin maailman teemaa: ylhäiset alennettiin ja alhaiset korotettiin heidän hallitsijoikseen. Kyse oli reaktiivisesta magiasta, samalla tavalla kuin esimerkiksi väkivallassa oli kyse reaktiivisesta teosta.⁵³

Vastaavalla tavalla Hans Nilssonin palkollinen valitti oikeudessa Jon pellavankutojasta, joka käytti maagisia keinoja. Pellavankutojalla ei ollut ollut maksaa leivinuunirahaa ja hän oli ”antanut tullinvuokraajille pirun käteen” (*gifuit arrendatorerne den håle i händer*) sekä lisäksi väittänyt näiden olevan ostettavissa (*Har du põlsa faal*). Juttu kuitenkin siirrettiin todistajien hankkimiseksi paikalle, eikä siitä löydy toista mainintaa.⁵⁴ Tässä tapauksessa nimeä tai paremminkin pirun kiertoilmausta pyrittiin käyttämään vastapuolen vahingoittamiseen. Vahvan voimalatauksen omaavan olennon nimen lausuminen antoi voimansa kiroukselle. Samoin myös kirouksella sanoiksi puettuna oli konkreettinen muoto ja reaalinen voima. Puhuttaessa pirusta paholainen oli todella läsnä ja herjaus piti torjua, ettei vahinkoa tapahtuisi.⁵⁵

Pyöveli vastarinnan rauhoittajaksi

Väkivallalla uhkaaminen oli keskeisiä teemoja tullinkantajiin ja heidän esimieheensä kohdistetuissa verbaalisissa loukkauksissa.⁵⁶ Ensimmäinen todellinen väkivallanteko oli tullinkantaja Håkon Svenssonin kuolemaan johtanut tapaus Norrmalmilla, Anders sahurin lesken Sisilian talossa. Tapahutumien kulku oli tyypillinen: tullinkantajien mennessä taloon paikalla oli kaksi sotilasta ryyppäämässä ja toinen heistä alkoi soittaa suutaan tullimiehille. Lopulta tilanne ryöstäytyi hallinnasta, sotilaat hyökkäsivät Håkon Svenssonin kimppuun miekkoja heilutellen sekä huutaen ”Hij haa” ja tappoivat hänet.⁵⁷

Kyseiset sotilaat olivat saapuneet samalla laivalla Riikasta vasta muutamaa päivää aikaisemmin. Toinen heistä oli karkuteillä. Lesken luona he kertoivat olevansa sen vuoksi, että he eivät tunteneet kaupungista muita ihmisiä, kun taas Sisilia oli toisen sotilaan vanha tuttu. Tästä oikeus sai aiheen epäillä, että juttu oli järjestetty. Sisilia oli lisäksi päivää aikaisemmin sopinut tullimiesten kanssa suorittavansa puuttuvan osuuden leivinuunirahasta juuri sinä päivänä eli hän tiesi odottaa tullinkantajia. Leski kuitenkin kielsi kaikesta ja kertoi lisäksi toisen sotilaista yrittäneen estää toveriaan. Sotilaskarkuri nimettiin siis syylliseksi tappoon, eikä häntä edes kuultu oikeudessa.⁵⁸ Kahden oikeuskäsittelyn jälkeen juttu hävisi tuomiokirjasta ilman tuomiota.⁵⁹ Todennäköisesti se siirrettiin suoraan hovioikeudelle tai kuninkaalle, sillä oli kyse liian vakavasta jutusta Norre Förstadenin oikeusistuimen käsiteltäväksi.

Sotilaat eivät kuuluneet porvaristoon, joten mitä heidän toimintansa voi kertoa paikallisyhteisöstä? Vaikka osa tullinkantajia vastaan nousseista sotilaista oli todistusten mukaan vasta saapunut Tukholmaan he kuitenkin tiesivät ”makkaranihdeistä” ja käyttivät täsmälleen samoja haukkumanimiä kuin kaupungin asukkaat. Sotilaiden kytkennät paikallisyhteisöön olivat ymmärrettävästi läheisiä heidän majoittuessaan porvaristalouksiin. Vaikka porvaristo ei Tuk-

holmassa aktiivisesti protestoinutkaan uusia rasituksia vastaan niin pinnan alla kuohui yhä. Maksut suoritettiin ajallaan, koska sopeutumisen tilanteeseen oli käytännössä ainoa vaihtoehto. Oikeuden ulottumattomissa pikkutulli kuitenkin puhutti ja nostettiin esiin olutkannun ääressä vasta kaupunkiin saapuneiden sotilaidenkin kanssa. Äänetön vastarinta eli esivallan ulottumattomissa.⁶⁰

Muutamaa kuukautta myöhemmin Södermalmilla joukko saksalaisia ja ruotsalaisia sotilaita kävi jälleen tullinkantajien kimppuun, sekä haukkuen että lyöden. Tilanne lähti liikkeelle samalla tavalla: humalaisten sotilaiden suunsoitto muuttui väkivallaksi. Sotilaat myönsivätkin ”lyöneensä, töytäisseensä ja iskeneensä” tullimiehiä, mutta kielsivät jyrkästi haukkuneensa heitä⁶¹. Talon isäntä, porvari Samuel Jörenson kuitenkin todisti toista ja kertoi sotilaiden puhuneen makkaranihdeistä (*kårfsknäcte, Wurst Knechter*). Yksi sotilas vetosi hulluuteensa ja puolustautui kertoen puhuvansa humalassa mitä sattuu. Tapaus yritettiin kääntää myös tullimiesten provosoimaksi ja lopulta kaikki syy vieritettiin yhden sotilaan niskaan. Hänen kerrottiin olevan narri, jota ilman mitään kahakkaa ei olisi koskaan syntynyt. Oikeus kysyi, eivätkö sotilaat tunteneet kuninkaan määräystä aksiisipalkollisten kimppuun käymisestä, mutta he väittivät, etteivät olleet koskaan kuulleet sellaisesta. Osa oli vasta saapunut Ruotsiin. Tästä huolimatta armoa ei tunnettu ja raati tuomitsi kaikki neljä sotilasta kuolemaan.⁶² Kruunulla oli tosin armahdusoikeus.

Vuonna 1624 aksiisikirjuri Jon Hemmingsson valitti merivoimien luutnantista, joka oli haukkunut häntä ”ihrakoiraksi” ja ”konnaksi” sekä uhannut lyödä kannulla. Alkoholi liittyi tähänkin tapaukseen. Oikeuden mukaan koko riidassa oli kyse siitä, että luutnantti oli väittänyt kirjurin vaimon saavan kaupustella ilman aksiisimaksuja. Sotilaan mukaan tullimiehet pitivät yhtä: eivät vaatineet toisiltaan maksuja tai paljastaneet toisiaan. Tästä syystä oikeuden päätös oli, että luutnanttia ”ei voitu tuomita kruunun ankaran mandaatin mukaan kuolemaan” (*kunnde retten icke effter H.K.M:ts stränge mandat döma honom till döden*), vaan hän sai pelkät sakot.⁶³ Sana-

muodosta voi päätellä, että kuninkaan antama määräys riiteli, ainakin jossain määrin, raadin jäsenten oikeustajua vastaan: rikoksesta saatu yleinen mielikuva ei ollut suhteessa kovaan rangaistukseen.⁶⁴ Laivaston luutnantti tosin oli henkilö, jota tuskin olisi tuomittu kuolemaan samanlaisista jutuista, mistä muut sotilaat lähetettiin armotta pyövelin luo.

Porvaristo jakoi todennäköisesti raadin käsityksen rangaistuksen kovuudesta suhteessa rikokseen. Tämä liittyi osaltaan kysymykseen tullinvuokraajasta: Benickin alaisuus ei ollut porvariston silmissä sama asia kuin kruunun alaisuus. Kuitenkin tullinkantajia vastaan nousemisesta rangaistiin yhtä ankarasti kuin majesteettirikoksesta. Lain mukaan kyse olikin hallitsijaa vastaan nousemisesta, mutta porvariston näkökulmasta aksiisipalkolliset olivat pelkkiä veronvuokraaja Benickin verikoiria. Tuomitsemista mandaatin mukaan vaadittiin, aksiisikirjurin sanoin, ”koska kuningas oli ottanut tullin tarkastusmiehet (*tillsynesmännen*) sekä heidän alaisensa kuninkaalliseen suojaan ja turvaan”. Niskottelijoiden rankaiseminen kovalla kädellä olikin tullin intresseissä, sillä kuolemantuomioiden pelotusvaikute oli tehokas keino pitää porvaristoa ja kaupungin muita ryhmiä aisoissa.⁶⁵ Porvaristolle tilanne ei kuitenkaan ollut yhtä yksiselitteinen.

Myös Torniojoella syntynyt Anders Tomesson oli sotilaiden tavoin ulkopuolinen kun hänet tuomittiin kuolemaan aksiisipalkollisen haukkumisesta makkaranihdiksi. Hän oli toiminut raatimies Ingevald Olofssonin luona palkollisena, ilmeisesti renkinä, mutta joutunut luopumaan työstään viinaanmenevyytensä vuoksi. Syytteistään Anders Tomasson sanoi, ettei hänellä ole aavistustakaan haukkuiko hän veronkantajaa makkaranihdiksi vai eikö, sillä hän oli niin humalassa. Syytetty vetosi olevansa muutenkin hiukan hullu ja kertoi, että varsinkaan humalassa hän ei hallitse itseään, eikä tiedä mitä puhuu. Juttu oli siis hyvin tyypillinen: syytettynä oli porvariston ulkopuolinen henkilö ja alkoholi liittyi tilanteeseen kiinteästi. Poikkeuksellista oli kuitenkin, että haukkuminen ei tapahtunut suoraan päin naamaa, vaan porvari Mats Matsson oli joutunut sanaharkkaan

Anders Tomassonin kanssa veronkerääjän jo lähdettyä ja tilanne oli kehkeytynyt iskujen vaihdoksi. Mats Matsson oli kertonut tapauksesta myöhemmin tullimiehille ja nämä toivat jutun oikeuteen. Suomalaiset haukkumasanat olivat selvästi kaikille tuttuja: ”*Joda häffwu wittu*”.⁶⁶

Kunnia nousi esiin vuonna 1627 tapahtuneessa välikohtauksessa, jossa laivakapteeni Olof Persson löi veronkantajalle ”kaksi reikää päähän” hiilihangolla. Kapteeni tunnusti teon tapahtuneen kiivastuksissa ja sanoi menettäneensä malttinsa kun tullinkantajat olivat hakanneet hänen porttiaan kuin huoratalon porttia, vaikka hän on rehellinen mies. Oikeusistuimen linjan mukaisesti myös hänet tuomittiin kuolemaan, minkä jälkeen hän yritti vielä vedota olleensa humalassa, mutta oikeus pysyi päätöksessään ja jätti armahdusoikeuden kuninkaalle. Lopullinen tuomio oli, että Olof Persson sai itse valita tuomionsa: hän joko menettää oikean kätensä ja joutuu kaakinpuussa piiskattavaksi tai menettää päänsä. Häpeärangaistus olisi käytännössä merkinnyt sosiaalista kuolemaa ja kapteeni valitsikin kuolemantuomion.⁶⁷

Kruunu puuttuu peliin

Hans Nilsson Benick oli vihattujen tullien henkilöitymä. Hänen epäsuosionsa kaupunkilaisten keskuudessa oli osin peräisin jo ajalta Vaxholmin ”käskynhaltijana”, jolloin hänen tehtävänsä oli valvoa meriliikennettä Tukholmaan.⁶⁸ Kun hän myöhemmin sai tehtäväkseen pikkutullin kannon järjestämisen se oli osoitus kruunun suosioista ja samalla tunnustus hyvin tehdystä työstä. Kruunu varmasti myös taktikoi nimittäessään juuri Hans Nilssonin tehtävään: kun oli kyse vihatuista tullimääräyksistä ja uusista rasituksista pyrittiin siihen, että ’alamaiset’ kantoivat vastuun ja saivat samalla syyt niskoilleen⁶⁹. Jo etukäteen kaupunkilaisten epäsuosiossa olleen miehen nimittäminen hankalaksi tiedettyyn tehtävään oli riski, mutta samalla se oli varma keino saada huomio kiinnittymään Hans

Nilssoniin uusien rasitusten sijaan. Kruunun osuus uusien maksujen määräämisessä onnistuttiinkin tässä tapauksessa ohittamaan lähes täysin, sillä koko pikkutulli- ja aksiisikysymys henkilöityi Hans Nilsson Benickiin.⁷⁰

On kuitenkin kyseenalaista kuinka pitkälti kyse oli kruunun taktiikasta ja kuinka paljon tavallisesta käytännöstä hoitaa asioita. Uusien maksujen määräminen tapahtui usein rahan tarpeen mukaan ilman suurempaa suunnitelmallisuutta ja päätöksiä tehtiin valtakunnan tasolla nopeasti. Tässä suhteessa kaupunkilaiset tuskin tiesivät mitään uusien rasitusten valmistelusta⁷¹ ja niiden tuominen porvariston tietoon raastuvassa leimasi kruunun sijaan määräyksen valmistelijan tai esittelijän. Tässä suhteessa Hans Nilsson Benick oli haavoittuva kohde, sillä hänellä ei ollut raadin arvovaltaa tai oikeudellista statusta, eikä toisaalta ainakaan kaupunkilaisten silmissä käskynhaltijaan verrattavaa kuninkaallista mandaattia, jonka suojista tuoda julki määräyksiä. Porvaristolle Hans Nilsson oli ennen kaikkea kestikievarinpitäjä.

Helmikuun 1623 torimellakka oli selkeästi reaktio uusia maksuja vastaan, mutta se oli samalla suunnattu Hans Nilsson Benickiä vastaan. Porvariston suoran reaktion jäätyä tehottomaksi yritettiin Benick saada vastuuseen toisella tavalla ja valitettiin hänen käyttäneen asemaansa Vaxholmin käskynhaltijana laittoman kaupan harjoittamiseen.⁷² Vaikka oikeusjutun nostaminenkaan ei tuottanut tulosta, oli Hans Nilssonin asema kaupungissa käynyt niin tukalaksi, että käskynhaltija jopa ehdotti levottomuuksien pelossa Axel Oxenstiernalle Benickin korvaamista toisella miehellä.⁷³ Kruunu kuitenkin valitsi päinvastaisen taktiikan ja nimitti Hans Nilsson Benickin kuninkaalliseksi pormestariksi vuonna 1624 — porvariston vastustuksesta huolimatta tai juuri sen vuoksi.⁷⁴

Oli tavallista, että kruunun viroissa kunnostautuneita miehiä kierrätettiin edelleen parantamaan ja tehostamaan kaupunkien hallintoa ja oikeudenhoitoa nimittämällä heitä kuninkaallisella mandaatilla kaupunkihallinnon ylimpiin virkoihin. Kaupunkihallinnon kehittäminen oli yksi aikakauden tärkeimmistä painopisteistä

linkittyessään tiukasti keskushallinnon uudistuksiin sekä valtioneuvoston tehostamispyrkimyksiin.⁷⁵ Hans Nilsson Benickin nimittämisen taustalla oli kruunun halu saada tehokkaaksi osoittautunut ja luotettu mies Tukholman hallinnon johtoon⁷⁶. Toisaalta kaupunkilaisten vihaaman miehen nimittäminen kuohuvan kaupungin ylimmäksi viranhaltijaksi porvarillisen valintamenettelyn ohittamalla oli kruunulle vielä riskialttiimpaa kuin hänen nimittämisensä pikkutullia järjestelemään. Kenties nimitys olikin ennen kaikkea reagointia levottomuuksiin: pikkutullin ohella personoitiin nyt myös hallinto- ja oikeuslaitos Hans Nilsson Benickiin ja luotiin vallan keskittymä, jota vastaan oli entistä vaikeampi nousta. Raadin auktoriteetti oli Tukholmassa tunnetusti vahva, joten kynnys nousta pormestari Benickiä vastaan oli aiempaa korkeampi⁷⁷. Uusi järjestely myös mahdollisti pikkutulliasetuksen toteuttamisen ”kahdella tasolla” saman miehen hoitaessa sekä käytännön toimia että vaikuttaessa kaupungin raadissa, joka piti huolta niskuroijista.

Kaupungissa tapahtuneet levottomuudet ja Hans Nilssonin persoonana saivat myös raadin rivit rakoilemaan. Marraskuussa 1625 porvaristo nurisi raastuvassa aksiisipalkollisista, jotka hyökkäilivät porvariston kimppuun ja selvisivät rangaistuksitta.⁷⁸ Tilanne oli uhkaava, sillä meteli lisääntyi ja väki alkoi käydä levottomaksi. Raati mies Anders Henriksson nousi varoittamaan porvaristoa, mutta samassa puheenvuorossa hän myös pyysi Hans Nilsson Benickiä poistamaan tällaisen käytöksen ja nuhtelevaan palkollisiaan. Veronkantajien ei pitäisi aiheuttaa kapinaa tai levottomuutta (*tumult och perlemente*) ja Hans Nilssonin pitäisi rangaista heitä, eikä hyväksyä heidän laittomia toimiaan. Nuhteet kuultuaan Hans Nilsson sanoi: ”Jumala auttakoon kuninkaan kotiin, sinä Anders Henriksson, saat tuhat pirua” (*Gudh hielpe H.K.M:t heem, du Anders Hend. Schall få ett tusend dieflar*).⁷⁹ Anders Henriksson nosti samalla esiin alkusyksyllä oikeuteen tuodun jutun, jossa Staffan aksiisipalkollinen tuomittiin valapatoksi⁸⁰, mutta hän ei joutunut kärsimään rangaistustaan. Porvariston hälinä kuitenkin jatkui ja heitä jouduttiin uh-

kaamaan jo heittämisellä ulos torille, mutta ilmeisesti tilanne kuitenkin rauhoittui ilman mitään toimenpiteitä.⁸¹

Vielä kahden vuoden jälkeenkin tilanne kaupungissa oli räjähdysherkkä. Raati halusi ennen kaikkea rauhoittaa porvaristoa: pikkutulli oli ja pysyi voimassa ja siihen tosiasiaan piti sopeutua. Veronvuokraajana Hans Nilssonin katsottiin olevan vastuussa palkollisistaan ja kehoitettiin häntä vaikuttamaan tilanteeseen, etteivät veronkantajat ainakaan provosoisi lisälevottomuuksia. Hyvin tietoisena omasta asemastaan kaupungissa pormestari Benick saattoi kuitenkin solvata toista raadin jäsentä ja uhata häntä kruunun kustolla. Ainakin raadin silmissä hänen valtansa oli todellista ja ilmeisesti hän ei myöskään kovin paljon liioitellut suhteitaan kruunuun, sillä jo kuninkaan mainitseminen toimi pelotteena. Raastuvan tapahtumien yhteydessä raatimies Anders Henriksson jopa pyysi oikeudelta todistusta tapahtuneesta, ”jos hänelle tästä syystä tehdään vääryyttä”⁸². Hans Nilsson Benickin intresseissä ei kuitenkaan ollut taipuminen tai periksi antaminen: kuten myöhemminkin pormestari-kaudellaan hän ajoi ennen kaikkea omaa etuaan sen suuremmin välittämättä kaupungin kohtalosta.

Pyrkimys harmoniaan

Pikkutullin voimaansaattaminen aiheutti voimakkaita reaktioita Tukholmassa, mutta eurooppalaisessa mittakaavassa kaupungin 1620-luvun tapahtumat olivat yksittäisiä ja harmittomia⁸³. Tämä viittaa yhteiskunnallisen järjestyksen ja vallan menestyksekkääseen legitimointiin. Porvaristo ymmärsi paikkansa ja velvoitteensa neljän säädyn kokonaisuudessa. Vaikka uusia rasituksia vastaan osoitettiin mieltä laiminlyömällä maksuja ja nurisemalla esivallan ulottumattomissa, alkuvaikeuksien jälkeen velvoitteet hoidettiin moitteitta. Sotilaiden esiintymisen kautta voidaan kuitenkin päätellä, että kaikkiaan kyse oli vakavammasta uhasta yhteiskunnalliselle

harmonialle kuin miltä päällisin puolin näytti. Näennäisen rauhallinen porvaristo oli räjähdysherkässä mielentilassa ja pieninkin provokaatio olisi saattanut ajaa tilanteen Tukholmassa kaaokseen. Tämä selittää kruunun voimakkaita toimenpiteitä. Raati oli ratkaisevassa asemassa tilanteen rauhoittamisessa: korostamalla laillisuutta ja pysyttelemällä puolueettomassa tuomarin roolissaan se onnistui ylläpitämään porvariston luottamuksen.

Vastarintaa esiintyi kuitenkin kaikissa muodoissaan: maksuja kieltäydyttiin maksamasta, vaiettiin tapahtumista, solvattiin ja tartuttiin kättä pitempään tullikantajien tullessa tupaan. Tukholmassa porvaristo selvisi uusista rasituksista paremmin kuin Norrmalmilla, jossa aksiisit ja käsityöammattien järjestäminen kietoutuivat kysymykseen ihmisten toimeentulosta. Varsinainen porvaristokaan ei kuitenkaan hyväksynyt varauksetta uusia maksuja tai varsinkaan tapaa, jolla ne kerättiin. Ongelmallinen kysymys on sotilaiden väkivaltaisuus: missä määrin oli kyse pelkästä tavallisesta rikollisuudesta verrattaessa tapauksia porvarilliseen vastarintaan? Sotilailla ei varsinaisesti ollut mitään tekemistä koko pikkutullin kanssa, he olivat vain tilapäisesti majoittuneita kaupunkiin. Heidän reagoitinsa voidaankin nähdä osana laajempaa sotilaiden aiheuttamaa levottomuutta kaupungissa. Toisaalta sotilaiden syyllistyminen juuri pikkutullin kantajien haukkumiseen tai lyömiseen oli kenties oire siitä katkeruudesta, joka porvariston keskuudessa vallitsi. Humalaiset sotilaat provosoituivat herkästi veronkerääjän ilmestyessä ovelle ja toimivat ikään kuin ukkosenjohdattimina.⁸⁴ Sotilaat olivat kaupungissa ulkopuolisia ja jos samankaltaisia rikoksia olisivat tehneet tavalliset porvarit, rangaistukset olisivat tuskin olleet yhtä armottomia. Tätä kysymystä raadin ei tosin tarvinnut pohtia, sillä kaupungin porvariston kanssa näkyviä ongelmia ei vaikean alun jälkeen ollut.

Hinta, joka harmonian palauttamisesta maksettiin, ei langennut porvariston vaan sotilaiden osalle. Kuolemantuomioiden jakaminen ei ollut pelkkä esivallan reaktio pikkutullista nurisseita porvareita vastaan vaan samalla yritys vaientaa kaupungissa yleisemmin-

kin vallinnut levoton ilmapiiri. Myöskään raati ei voittanut rauhattomuuksissa, sillä kruunun pormestarinimitys merkitsi valtion otteen kiristymistä entisestään. Lainoppineen sijaan pormestariksi saatiin itsevaltainen ja häikäilemättä omaa etuaan ajanut Hans Nilsson Benick. Harmonian nimissä Tukholma integroitiin yhä tiukemmin osaksi voimistuvaa suurvaltaa.

Lähdeviitteet:

- ¹ Aikalaisille ”pikkutulli” ja sen täydennyksinä voimaan tulleet aksiisit sekä leivinuuniraha olivat usein yksi kokonaisuus. Leivinuunirahasta puhuttiin leivinuunirahana, mutta sekin liitettiin aksiiseihin samojen miesten kantaessa maksua. Ks. esim. Stockholms tänkeböcker (ST) från år 1592. Utgivna av Stockholms stadsarkivet. Del I–XVII, 1592–1628. Stockholm 1939–1998: 1624 (30.8), s. 141. Tuomiokirjoissa on mainittu myös nimitys ”pieni aksiisi” (*lille accisen*). ST 1624 (2.6), s. 83. Kun tuomiokirjojen päivämäärän yhteydessä ei ole tarkempaa tietoa tuomiokirjaversiosta tai oikeusistuimesta on aina kyse Tukholman raastuvanoikeuden puhtaaksikirjoitetusta tuomiokirjaversiosta.
- ² Aksiisi ei ollut uusi veromuoto, sillä niitä tunnetaan jo 1500-luvulta. Kerkkonen Veikko, Etelä-Suomen kaupunkien kruununverot 1614–1650. Historiallisia tutkimuksia 30. Helsinki 1945, s. 192.
- ³ Stiernman And. Anton von, Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar angående Sveriges Rikes commerce, politie och oeconomie. Första del. Stockholm 1747 (20.11.1622, 6.12.1622), s. 822–834, 841–886; Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer (PRFSS) VI, 1621–1632. Utgiven av Carl-Fredrik Corin och Folke Sleman. Stockholm 1985: (20.11.1622, 12/1622, 6.12.1622, päivämätön 1623), s. 157–158, 162–174, 175–179, 180–184; Kerkkonen 1945, s. 163, 165, 192, 201; Sandström Åke, Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600–1650. Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad 102. Stockholm 1990, s. 75–76.
- ⁴ Reagoinnista Suomen kaupungeissa ks. Kerkkonen 1945, s. 169–181.
- ⁵ ST 1623 (5.2), s. 122–123; Stiernman 1747 (6.12.1622), s. 841–886.
- ⁶ ”...så framt the rörde en af them, då skulle de aldrigh gå med lifuet där ifrå.” ST 1623 (5.2), s. 123. Uhkaus oli todennäköisesti kohdistettu juuri kaupunginpalvelijoita vastaan, sillä Hans Nilsson Benickin henkeä tuskin olisi uskallettu uhata, olihan hän kruunun asialla.
- ⁷ Tuomiokirjassa tuomioista ei ole mainintaa. Kuninkaan kirjeessä sen sijaan ei pidetty tuomioita oikeina, vaan käskettiin lähettää tuomitut ”hyvin saatettuina” Västeråsiin, jossa kuningas kyseisenä ajankohtana majaili. Tarkempaa selvitystä tuomioista ei kirjeessäkään ole. Syytettyjen lopullinen kohtalo ei selviä muistakaan lähteistä. ST 1623 (5.2, 10.2), s. 122–125, 527 (viite 47); PRFSS VI (26.2.1623 päivätty kuninkaan kirje Tukholman käskynhaltijalle, Gabriel Oxenstiernalle), s. 183–184; Ericson Lars, Hemmafrontens revolt. Kravallerna på Stortorget i Stockholm 1623. Meddelande XXXXVII. Armémuseum.

Värnamo 1987, s. 70–79; Sandström 1990, s. 105.

- ⁸ Ericson 1987, 79; vrt. Katajala Kimmo, Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697. Historiallisia tutkimuksia 185. Jyväskylä 1994, s. 158; Karonen Petri, A Life for a Life Versus Christian Reconciliation. Violence and the process of civilization in the towns of the kingdom of Sweden during the years 1540–1700. Teoksessa Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area. Ed. Mirikka Lappalainen. Publications of the History of Criminality Research Project. Helsinki 1998, s. 171.
- ⁹ Karonen Petri, Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809. Juva 1999(a), s. 118; Lindström Dag – Simonson Örjan, Fru Justitia I statlig tjänst? Teoksessa Makt & vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid. Red. Av Stellan Dahlgren, Anders Florén och Åsa Karlsson. Tredje tryckningen. Malmö 1998, s. 112–113; Nováky György, Den ansvarsfulle handelsmannen. Teoksessa Makt & Vardag.. 1998, s. 215–217, 223; Österberg Eva, Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige. Scandia 1992:1, s. 90–94, 97.
- ¹⁰ Tukholman Norre Förstaden erotettiin itsenäiseksi kaupungikseen, Norrmalmiksi, vuonna 1602 ja liitettiin takaisin pääkaupunkiin vuonna 1635. Norrmalmilla oli itsenäinen oikeuslaitos, mutta verot oli yhä maksettava Tukholmaan. PRFSS IV (26.11.1602), s. 302–303; Östman Nils, Stockholms magistrat och rådhusrätt. Kortfattad öfversikt. Teoksessa Stockholms rådhus och råd. Festskrift utgifven till minne af nya rådhusets invigning hösten MCMXV. Stockholm 1915, s. 25, 29–30; Ericson Lars, Borgare och byråkrater. Omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637. Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad 84, Borås 1988, s. 47. Tässä artikkelissa Norrmalmin tapahtumia käsitellään, lähteiden sen salliessa, yhteydessä Tukholmaan, kaupunkejahan erotti käytännössä vain kapea vesikaistale ja tulliaita. Tapon tarkasta ajankohdasta ei ole tietoa, mutta se tapahtui loka-marraskuun vaihteessa.
- ¹¹ ST 1623 (Norre Förstaden 3.11), s. 370–373, 375. Kuninkaallinen patentti tulli- ja aksiiisivirkamiesten turvaksi: ”...*hwilken som effter thenna dagh blifwer antingen å ferska gerning beträdd och beslagen eller medh witnom skäligen öfvertygat och tilwunnen, at han offtbemälte våre deputerade tilsynesmän eller theras vnderhafwande medh oqwädens ord, smädeskrifter, hugg eller slag öfverfaller och antaster, eller elliest något wäldsamligit tilfogar, then sammna skal effter en föregången ransakning och doom såsom wår fredz och förbudzbrytare straffas til lijfwet.*” Stiernman 1747 (26.11.1623), s. 900–902; Smith, William, Studier i svensk tulladministration. Första delen: Från äldsta tid till omkring 1718. Sveriges Allmänna Tulltjänstemannaförenings skriftserie

III. Solvesborg 1950, s. 287.

- ¹² Myöskin tullinkannossa tapahtuneet epäselvyydet ja niistä tehdyt valitukset on jätetty tutkimuksen ulkopuolelle. Tapauksia oli vain muutama. Ks. ST 1623 (5.5), s. 154; ST 1625 (konsepti 12.11), s. 417–418; ST 1626 (konsepti 10.5), s. 206. Mellakasta vrt. Friedrichs Christopher R., *The Early Modern City, 1450–1750*. Singapore 1995, s. 303–315.
- ¹³ Villstrand Nils-Erik, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*. Ekenäs 1992, s. 26–29.
- ¹⁴ Ericson 1987.
- ¹⁵ Sandström 1990. Myös Hans Andersson huomioi tapahtumat väitöskirjassaan, mutta ei liitä niitä laajempaan kontekstiin. Andersson Hans, ”Androm till varnagel...”. *Det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i ett komparativt perspektiv*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Economic History 28. Stockholm 1998, s. 52.
- ¹⁶ Ks. Villstrand 1992, s. 13–14, 26–28.
- ¹⁷ ”Tänkebokit” eivät oleet sanan tavallisessa mielessä tuomiokirjoja vaan pikemmin muistikirjoja, mihin myös nimi viittaa. Niihin kirjattiin oikeudenhoidollisten asioiden ohella runsaasti hallintojuttuja. Lindström Dag, *Väld, förtal och förlikningar i Stockholm 1475–1625. Rättshistoriska studier*. Fjortonde bandet. Lund 1988(a), s. 75–76; Lindström Dag, *Crime and Control in the Capital*. Teoksessa Österberg Eva – Lindström Dag, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*. *Studia Historica Upsaliensia* 152. Lund 1988(b), s. 68–69. Tuomiokirjoista lähteenä ks. Vuorela Piia, *Raadin vallassa, kruunun varjossa — Tukholman kaupungin hallinto- ja oikeuslaitos kasvavien vaatimusten puristuksissa 1580–1627. Painamaton pro gradu -tutkielma*. Jyväskylän yliopisto 1997, s. 8–17. Tässä yhteydessä käytetään synonyyminä ”tänkebokin” kanssa kuitenkin tutumpaa termiä tuomiokirja.
- ¹⁸ Vrt. Villstrand 1992, s. 15–16.
- ¹⁹ Sandström 1990, s. 97, 99; vrt. Katajala 1994, s. 39, 50–51.
- ²⁰ Ks. tästä esim. Heckscher Eli F., *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Första delen före frihetstiden 2*. Stockholm 1936, s. 307; Heckscher Eli F., *Svenskt arbete och liv från medeltiden till nutiden. Med kompletterande tillägg av professor Arthut Montgomery och fil. lic. Bengt Svensson*. Stockholm 1957, s. 83; Ericson 1988, s. 43–44; Sandström 1990, passim.
- ²¹ Kerkkonen 1945, s. 164–166.
- ²² Heikkinen Sakari, *Suomeen ja maailmalle. Tullilaitoksen historia*. Helsinki 1994, s. 51; Vuorela 1997, s. 46; Katajala 1994, s. 37–38, 57–58, 398–399;

Friedrichs 1995, s. 307–308.

- ²³ Kaupungissa kiersi pikkutulliasetuksen antamisen jälkeen helmikuun lopulla huhuja myös muista ordinantioista. ”Todellisia ja uskollisia” asukkaita käskettiin kuitenkin katkomaan näiltä huhuilta siivet. ST 1623 (27.2), s. 130.
- ²⁴ Tilanteen vakavuutta kuvaa hyvin raastuvassa vielä lokakuussa 1623 tehty selvitys: ”*Höltz ransakning huru många i huart embete äre döde och huru många ännu leffve.*”. ST 1623 (10.11), s. 222. Toisaalta ruton vaikutus ei jäänyt pelkäästään fyysisiin seurauksiin. Tautiepidemia merkitsi tarttumisvaaran vuoksi kaupan keskeytymistä ja taloudellinen tilanne huononi, mikä taas vaikutti edelleen veromaksukykyyn. Ks. esim. ST 1624 (7.4), s. 36.
- ²⁵ Ericson 1987, s. 66, 68.
- ²⁶ Kaupungista oli myös lähtenyt paljon ihmisiä tautia pakoon, jotkut olivat jopa sanoneet irti porvariutensa. ST 1623 (25.2), s. 128. Levottomuuksien taustoista ja teorioista tiivistetysti ks. Katajala 1994, s. 32, 37–38, 59.
- ²⁷ ST 1623 (27.8), s. 185–186; ST 1625 (21.3), s. 240; vrt. Vilkuna Kustaa H.J., Alkoholin nauttimispaikka, juopottelijat ja juomisen ajankohta 1500–1700-luvun Suomessa. Teoksessa Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina Jyväskylän historiallinen arkisto. Jyväskylä 1995, s. 255, 290.
- ²⁸ Sandström 1990, s. 67.
- ²⁹ Esim. ST 1626 (13.2), s. 20–22. Ks. Kustaa H.J. Vilkuna tarkemmin alkoholin nauttimisesta, nauttijoista ja nauttimispaikoista sekä niiden julkisuudesta. Vilkuna 1995, s. 217–218, 227, 231, 252, 255–256. Alkoholista ja sen vaikutuksista myös Matikainen Olli, Iskuin ja lyönnein. Väkipalva ja käräjät Käkisalmen läänissä 1618–1651. Suomen historian julkaisuja 22. Jyväskylän yliopisto. Jyväskylä 1995, s. 52–54; ks. myös Katajala 1994, s. 141, 147, 149; Friedrichs 1995, s. 306–307.
- ³⁰ ST 1623 (21.6, 27.8, 10.9, 13.9, 9.10), s. 166, 185, 194, 199, 217; Villstrand 1992, s. 14; Katajala 1994, s. 48, 135, 137. Pikkutulli ei saanut valtiopäivillä kovin myönteistä vastaanottoa, mutta tästä huolimatta kruunu sai tahtonsa läpi. Kerkkonen 1945, s. 165.
- ³¹ ST 1624 (1.3), s. 22.
- ³² Karonen Petri, Turun ensimmäinen kaupantarkastaja Hans (John) Bogge. Suomen sukututkimusseuran vuosikirja 44. Helsinki 1999 (b), s. 130–132. Ammattikuntiin kiinnitettiin huomiota jo 1500-luvulla, etenkin vuosisadan lopulla, mutta laajemmat mittakaavat toiminta sai vasta 1600-luvulla. Lindström Dag, Skråhantverket. Mellan mästarhushåll och statsmakt. Teoksessa Makt & vardag.. 1998, s. 204–208.
- ³³ ST 1623 (Norre Förstaden 9.9), s. 366.
- ³⁴ Ibid.; vrt. Friedrichs 1995, s. 303–304.

- ³⁵ Smith 1950, s. 287.
- ³⁶ Myös ”*enspännare*” on laskettu sotilaisiin. Tuntemattomiksi naisista jää kaksi.
- ³⁷ Näistä viidestä peräti kolme oli sahaajien leskiä ja puolisoita.
- ³⁸ Joukossa oli myös yksi kirjurin tytär. Käsityöläisistä yhden kohdalla oli kyse kirvesmiehen tyttärestä. ST 1623 (Norre Förstaden 9.9), s. 366.
- ³⁹ Villstrand 1992, s. 16; vrt. Katajala 1994, s. 48, 136. Huomaamaton, jokapäiväinen vastarinta, jota varmasti myös esiintyi, jää pitkälti tutkijan tavoittamattomiin. Katajala esittää tällaisiksi vastarinnan muodoiksi mm. teeskennellyn tietämättömyyden, väärän myöntövyöden sekä kunnianloukkaukset.
- ⁴⁰ Ks. myös ST 1624 (kämnerinoikeus 28.1), s. 458.
- ⁴¹ ST 1623 (Norre Förstaden 9.9), s. 365; vrt. Katajala 1994, s. 49. Haukkumisesta yleensä ks. Katajala 1994, s. 140–151.
- ⁴² Tullimiehistä ja veronkantajista käytettiin usein nimitystä ”Hans Nilssonin palkollinen” tai aksiisipalkollinen, joten aikalaisnimityksiä on tässä käytetty synonyymeina. Lisäksi samassa merkityksessä on käytetty esim. termejä tullinkantaja ja veronkerääjä. Kyse on samoista miehistä. Valitettavasti veronkantajien taustaa ei tuomiokirjoista ole mahdollista selvittää ja sitä kautta etsiä mahdollisia selityksiä tapahtumille. Todennäköisesti, mihin kirjurin käyttämä nimityskin viittaa, veronkantajat olivat Hans Nilssonin palkkaamia. Vrt. Smith 1950, s. 271–274.
- ⁴³ ST 1623 (Norre Förstaden 9.9), s. 365.
- ⁴⁴ Ks. Karonen 1999a, s. 21, 60; Katajala 1994, s. 146, 330–333.
- ⁴⁵ ST 1623 (Norre Förstaden 9.9), s. 367. Tässä viitattiin selvästi naisilla käytettyyn häpeärangaistukseen eli kaupungin kivien kantamiseen. Myös tämä solvaus liittyy myöhemmin tässä kappaleessa esiin tulevaan käännetyn maailman teemaan. Katajala 1994, s. 143.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ ST 1623 (10.9), s. 196; ST 1628 (konsepti 21.7), s. 89. Lisäksi Tukholmasta löytyy vuodelta 1625 kolmas juttu, jossa on kyse aksiisipalkollisten haukkumisesta makkaranihdeiksi, mutta kyse on kuulo- ja tapaus poikkeaa edellisistä suorista haukkumisista. ST 1625 (konsepti 10.8), 338–340, ks. myös viite 196, s. 510, jossa asia on esitetty toisessa konseptissa hiukan selkeämmin kuin varsinaisessa konseptissa.
- ⁴⁸ Ks. myöhemmin kappale ”Kruunu puuttuu peliin”.
- ⁴⁹ ST 1623 (10.9), s. 196.
- ⁵⁰ Koska aksiisihuoneelta ei saapunut paikalle Hans Nilsson Benickiä tai kirjureita veroluetteloiden kanssa niin ilmeisesti myös muistutus porvaristolle jäi antamatta. ST 1623 (13.9), s. 199.

- ⁵¹ Lesken henkilöllisyys ei selviä lähteistä.
- ⁵² ST 1623 (10.9), s. 194.
- ⁵³ Katajala 1994, s. 143–145; ks. lisää Apo Satu, Naisen väki. Tutkimuksia suomalaisten kansanomaisesta kulttuurista ja ajattelusta. Hämeenlinna 1995, s. 17, 20–25; Stark-Arola Laura, Lempi, tuli ja naisten väki. Dynamistisista suhteista suomalais-karjalaisessa taikuudessa ja kansanuskossa. Teoksessa Amor, genus & Familia. Kirjoituksia kansanperinteestä. Toim. Jyrki Pöysä ja Anna-Leena Siikala. Tietolipas 158. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Pieksämäki 1998, s. 118.
- ⁵⁴ ST 1923 (10.9), s. 196.
- ⁵⁵ Hautala Jouko (toim.), Jumin keko. Tutkimuksia kansanrunoustieteen alalta. Tietolipas 17. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Forssa 1960, s. 14–21; Siikala Anna-Leena, Suomalainen šamanismi — mielikuvien historiaa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 565. Hämeenlinna 1994, s. 64, 68–69, 103.
- ⁵⁶ Joissakin tapauksissa syytetyt yrittivät kääntää tapahtumat aksiisipalkollisten syyksi syyttämällä näitä provosoinnista kuten haukkumisesta tai uhkailusta, mutta suoranaista väkivallasta heitä ei syytetty. Yhdessä tapauksessa oli kuitenkin todistajia, jotka kertoivat veronkantaja Staffan Olofssonin lyöneen kauppias Johan Höghusenian. Mm. raatimies Pável Henriksson näki molempien lyövän, mutta hän ei ollut nähnyt tapahtumien alkua toisin kuin eräs laivuri. Jutun lopputuloksesta tai mahdollisesta rangaistuksesta aksiisipalkolliselle ei ole tietoa, sillä tapaus siirrettiin jatkokäsittelyyn ja haastettiin syytetyn todistajat paikalle. ST 1625 (konsepti 12.11), s. 418, 524–525 (viite 318); vrt. esim. ST 1623 (10.9), s. 196; ST 1624 (10.3), s. 25–29; Katajala 1994, s. 135, 157–158.
- ⁵⁷ ST 1623 (Norre Förstaden 3.11), s. 370–373. Väkivaltaisesta ja väkivalottomasta vastustuksesta ks. Katajala 1994, s. 49.
- ⁵⁸ Ibid.
- ⁵⁹ Ks. myös ST 1623 (Norre Förstaden 7.11), s. 375.
- ⁶⁰ Vrt. Katajala 1994, s. 135, 157–158. Katajalan mukaan väkivalta tuli mukaan usein yksittäistapauksissa. Vrt. myös Liliequist Jonas, Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden. Teoksessa Crime and Control in Europe from the Past to the Present. Ed. Mirkka Lappalainen & Pekka Hirvonen. Helsinki 1999, s. 180–185, 197–202.
- ⁶¹ Yksi polttavimmista keskustelunaiheista oli todennäköisesti kruunun patentti tullinkantajia vastaan nousemisesta. Kuolemantuomio haukkumisesta riiteli porvariston oikeustajua vastaan. Ilmeisesti yksityiskohta oli jäänyt myös sotilaiden mieleen heidän tunnustaessaan väkivallan, mutta kieltäessään haukku-

misen.

⁶² ST 1624 (10.3), s. 25–29.

⁶³ ST 1624 (30.8), s. 141–142.

⁶⁴ Karonen 1999a, s. 51; vrt. Karonen 1998, s. 150, 152–153; Karonen Petri, In Search of Peace and Harmony? Capital Crimes in Late Medieval and Early Modern Swedish Realm (ca. 1450–1700). Teoksessa *Crime and Control*. 1999(c), s. 222, 228. Mandaatin nimittäminen ”kovaksi” tuomiokirjassa oli raadilta vahva kannanotto sitä vastaan. Tässä tapauksessa on tuskin kyse kirjurin omasta mielenilmauksesta, sillä maininta on tuomion yhteydessä. Toisaalta Tukholman hallinto oli jo 1620-luvulla niin professionalisoitunutta, että tuomiokirja ilmentää nimenomaan kollektiivisen hallintoelimen näkemyksiä silloin kun muuta ei erityisesti mainita.

⁶⁵ Seuraavan vuonna toisen jutun yhteydessä aksiisipalkollisista myös puhuttiin kuninkaan palkollisina, ”*konungens tjänare*”. ST 1627 (viite 62), s. 247–248. Karonen 1999a, s. 49–52.

⁶⁶ Konseptissa asia on ilmaistu hiukan toisin sanoin, ”...*badh Anders honom kyssa heffwu wittu*”. ST 1626 (konsepti 13.2), s. 132–135; ST 1626 (13.2), s. 20–22; ks. myös ST 1626 (konsepti 22.2, 8.3, 11.3), s. 144, 153, 159–160. Myös tässä viitataan käännettyyn maailmaan. Ks. Katajala 1994, s. 143.

⁶⁷ ST 1627 (konsepti 19.2), s. 15–16, ks. myös renovoitu (viite 62) s. 247–248 ja 6.3.1627 Svean hovioikeuden Tukholman käskynhaltijalle lähettämä kirje (viite 66) s. 248; ST 1627 (konsepti 21.11), s. 154.

⁶⁸ Ks. lisää Vuorela 1997, s. 44–45; Sandström 1990, s. 105.

⁶⁹ Sandström 1990, s. 69, 105. Kruunun toimista maaseudun suhteen ks. Nilsson Sven A., *Politisk mobilisering i den svenska militärstaten*. Scandia 1994:2, s. 115–130.

⁷⁰ Vuorela 1997, s. 45 (viite 149); Nilsson 1994, s. 125. Vrt. Turun kaupantarkastaja Hans (Johan) Boggeen. Karonen 1999b, passim.

⁷¹ Sandström 1990, s. 70, 102.

⁷² Ks. lisää Vuorela 1997, s. 46–47.

⁷³ Sandström 1990, s. 105–106. Vrt. Halmstadiin myöhemmin kuninkaalliseksi pormestariksi nimitettyyn tukholmalaiseen porvariin, joka oli harjoittanut laajamittaista kauppaa lain ulkopuolella (okonventionell) Bergslagenissa. Hänet nimitettiin kruunun virkaan nimenomaan reformoimaan kauppaa. Ei ollut poikkeuksellista, että kruunu katsoi läpi sormien alaistensa aseman hyväksikäyttöä. Olsson, Anders, *Borgmästare, bastioner och tullbommar: Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630–1660*. Bibliotheca Historica Lundensis 84. Lund 1995, s. 109, 164, 205.

⁷⁴ Vuosikymmenen alussa raati oli kirjoittanut hallitsijalle ja kanslerille ainakin

kolmesti pyytäen koulutettuja ja hyväpalkkaisia lainoppineita kaupungin johtoon. Taustalla oli raadin kasvanut työmäärä. Hans Nilssonin pormestarikausi kesti vuoteen 1636. Ericson 1988, s. 117; vrt. Olsson 1995, s. 125; Karonen, Petri, ”Raastuvassa tavataan”. Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikana. *Studia Historica Jyväskyläänsia* 51. Saarijärvi 1995, s. 73, 75. Raadin työmäärästä ja Hans Nilssonin pormestarinurasta ks. Vuorela 1997, passim.

⁷⁵ Kruunun uudistuspyrkimyksistä erityisesti kaupunkien näkökulmasta ks. esim. Karonen, Petri, Kämnerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurvalta-ajan alkupuolella (noin 1620–1660). *Studia Historica Jyväskyläänsia* 48. Jyväskylä 1994, s. 40–43; Karonen 1995, s. 20–37.

⁷⁶ Huolimatta jo aiemmin kuninkaalliseksi pormestariksi nimitetystä Olaus Bureuksesta Hans Nilsson vaikuttaa olleen kaupungin raastuvanoikeudessa kiistaton johtohahmo. Ks. lisää Vuorela 1997, s. 42–43.

⁷⁷ Vrt. Katajala 1994, s. 147.

⁷⁸ Porvariston kiihtymykseen vaikutti laiturilla tapahtunut selkkaus, jossa aksiisipalkollisen (ilmeisesti kyseessä oli sama Staffan, joka aikaisemmin oli tuomittu valapattoisuudesta, ks. viite 80) väitettiin hyökänneen kauppiaan kimppeun. Tapausta käsiteltiin oikeudessa ja tämän jälkeen porvaristo osoitti tyytymättömyyttään tilanteeseen. ST 1625 (konsepti 12.11), s. 418, ks. myös 524–525 (viite 318).

⁷⁹ ST 1625 (konsepti 12.11), s. 419–420, 525–526.

⁸⁰ Tässä tarkoitetaan ilmeisesti juttua, jossa kaksi aksiisipalkollista syytti (todistajien mukaan perättömästi) kirvesmiestä makkaranihdiksi haukkumisesta. *Meenderij* eli valapattoisuus merkitsi tässä tapauksessa kuolemantuomiota. ST 1625 (konsepti 10.8, 13.8), s. 338–340, 342–343, ks. myös 510 (viite 196). Juttu on poikkeuksellisen epäselvä.

⁸¹ ST 1625 (12.11), s. 525–526; vrt. Katajala 1994, s. 136, 227.

⁸² ST 1625 (konsepti 12.11), s. 419–420.

⁸³ Friedrichs 1995, s. 303–315.

⁸⁴ Vrt. Katajala 1994, s. 32.

MIKA JOKIAHO

Suvun, perheen ja kotitalouden kunnian tähden

SEKSUAALISUUS JA SIVILISOITUMINEN UUDEN AJAN ALUSSA POHJANMAALLA (1540–1690)

Asemestarin ja Lussi Laurintyttären salattu rakkaus¹

Lussi Laurintytär avioitui Erkki Erkinpojan kanssa vuonna 1650. Hän oli kieltäytynyt aluksi avioliitosta miehen nuoruuteen vedoten, mutta oli tullut toisiin ajatuksiin, koska myöhemmin heidät mainittiin avioparina. Solmimalla avioliiton Lussi ja Erkki välttivät matkan käräjätupaan ja salavuoteudesta nostetun kanteen. Jatkossa Lussi ei kuitenkaan selvinnyt yhtä helpolla yhteiskunnan tiukasta sukupuolikontrollista. Avioliiton solmimisen jälkeen Erkki värvättiin sotaväkeen Narvaan, ja Lussi jäi viljelemään verosta vapautettua taloa yksin Kyrkobyhyn.² Kolme vuotta tämän jälkeen Lussi oli syytettynä käräjillä laittomasta sukupuolisuhteesta renki Antti Matinpojan kanssa. Kielletystä suhteesta oli todisteena lapsi. Renki ja Lussi tuomittiin yksinkertaisesta huoruudesta oman tunnustuksensa perusteella sakkoihin. Renki sovitti 40 markan sakkonsa kujanjuoksulla. Lussille langetettiin avioliiton rikkojana 80 markan sakko, jota hänellä ei ollut varaa maksaa ja jonka hän kärsi kaakinpuussa piiskarangaistuksena. Aviorikos paljastui tavallisesti aviottoman lapsen vuoksi, mutta tässä tapauksessa Lussin aviomies Erkki Erkinpoika ilmiantoi vaimonsa. Palattuaan takaisin Narvasta

ja saatuaan tietää Lussin suhteesta rengin kanssa Erkki kertoi tapahtuneesta kirkkoherralle. Erkki pani vireille avioeron ja kiisti käräjillä vaimoltaan oikeudet antamaansa huomenlahjaan.

Kesän ja alkaneen syksyn aikana kylässä alkoi liikkua huhuja Lussi Laurintyttärestä. Kuulopuheiden mukaan Lussi oli saatu kiinni naimisissa olevan sundbyläisen asemestari Erkki Paavonpojan kanssa. Huhun oli laittanut liikkeelle Lussin hyvä ystävä Saara Niilontytär, jolta asiaa kysyttiin tarkemmin 1654 kesäkäräjillä. Saara kertoi vierailleensa Lussin luona ja pimeän yllättämänä jääneensä yöksi. Lussi oli tarjonnut Saaralle sänkynsä ja asettunut itse makamaan lattialle talossa samaan aikaan yöpyneen asemestari Erkki Paavonpojan viereen. Talon emännällä oli ollut yllään paita ja asemestarilla jalassaan housut. Saara kertoi valallisesti asemestarin maanneen Lussin yöllä kolme kertaa — kaksi kertaa ennen nukkumaan menoa ja kolmannen kerran herättyään. Lussi oli hyväillyt sylissä nukkuvaa asemestaria, että tämä olisi herännyt nopeammin. Saara oli teeskennellyt nukkuvansa koko ajan.

Tapahtuneen jälkeen Saara Niilontytär oli mennyt uudelleen Lussi Laurintyttären luokse ja sanonut: ”Minkä herätyksen sinä järjestitkään minulle asemestarin kanssa silloin, kun yövyin luonasi!” Tähän Lussi oli vastannut, että kyse oli ollut pelkästään pilailusta. Silloin Saara oli sanonut: ”Minä en voi hyvällä omallatunnolla salata tapahtunutta, jonka omin avoimin silmin näin sinun ja asemestarin tekevän.” Lussi oli alkanut itkeä ja anoa Saaralta, että tämä vaikenisi asiasta heidän vanhan ystävyytensä vuoksi. Saara ei kuitenkaan ollut suostunut tähän vaan sanoi paljastavansa Lussin ja asemestarin. ”Jumala armahtakoon minua!” Lussi oli sanonut. ”Tämä teko oli suurempi kuin se edellinen.”

Saara Niilontytär ei ollut paljastanut asiaa kirkkoherralle vaan asemestarin Riitta-vaimolle. Tieto miehen suhteesta Lussi Laurintyttären kanssa oli tullut hänelle ilmeisesti täysin yllätyksenä. Asemestarin vaimo ei aluksi ollut uskonut Saaran puheita ja oli epäillyt jutun olevan Lussi Laurintyttären aviomiehen Erkki Erkinpojan keksimä ja levittämä. Saaran kertomus oli jäänyt vaivaamaan, kos-

ka hän oli mennyt samana iltana Lussin luokse selvittämään asiaa. Epäilykset osottautuivat oikeiksi. Riitan tullessa Lussin talolle asemestari oli levännyt emännän sängyssä. Tilanne oli kärjistynyt, kun Lussi ei ollut suostunut päästämään asemestarin vaimoa sisälle. Riitta oli uhannut särkeä ikkunan, ellei ovea avattaisi. Päästyään sisälle Riitta oli ihmetelty, miksi asemestari ei ollut tullut takaisin kotiin vaan oli asettunut Lussin luokse asumaan. Kun mies ei ollut sanonut vaimolleen mitään, tämä ilmiantoi miehensä kirkkoherralle, joka vaati miestä vastuuseen teostaan ja ilmiantoi hänet nimismiehelle.

Piika Marketta Jönsintytär kertoi, että Lussin edellisenä talvena synnyttämän lapsen kuoleman jälkeen oli asemestari Erkki Paavonpojan takki roikkunut yön yli tuvan ovenpielessä. Lisäksi piika todisti, että eräänä sunnuntaina jumalanpalveluksen jälkeen asemestari ei ollut mennyt kotiin vaimonsa luokse vaan kiiruhtanut kirkosta suoraan Lussin talolle. Syötyään asemestari oli ripustanut takkinsa jälleen ovenreunaan, mennyt kamariin ja lähettänyt piian pois. Piian mukaan asemestari ja Lussi olivat maanneet kamarissa pari tuntia.

Vaikka asemestari oli aluksi sanonut oikeudessa, ettei ollut koskaan maannut Lussin kanssa, niin piian todistuksen jälkeen hän myönsi maanneensa tämän vieressä. Sukupuolisuhteen hän kiisti. Asemestaria kuulusteltiin painokkaasti ja suostuteltiin kaikin tavoin tunnustamaan asia. Hänelle vakuutettiin, ettei juttu ollut niin vakava ja ettei hänen pitäisi ajatella rangaistusta. Kehotukset ja lupaukset eivät saaneet asemestaria tunnustamaan. Lussikin kielsi kaiken. Lautamiehet ja lainlukija panivat merkille, miten kiihtynyt Lussi oli asiaa käsiteltäessä.

Lainlukija antoi tapauksen tutkinnan jälkeen kahdentoista lautamiehen tuomittavaksi. Pyydettyään Jumalalta vastausta avukseen lautamiehet uskoivat, että Erkki Paavonpoika oli syyllistynyt kaksinkertaiseen huoruuteen Lussi Laurintyttären kanssa, joka ei ollut vielä eronnut miehestään. Kuolemantuomio annettiin törkeiden asiainkaaren viidennen pykälän mukaan, ja asia jätettiin korkeimman kuninkaallisen hovioikeuden ratkaistavaksi. Lautakunnan pää-

töksen kuultuaan Lussi ”menetti järkensä” ja pakeni metsään kuu-
deksi päiväksi. Tapaus ei ratkennut tähän vaan talvikäräjillä 1655
hovioikeus pyysi asiasta lisätietoja kihlakunnanoikeudelta. Se ha-
lusi tietää, oliko Lussin mies Erkki Erkinpoika ollut pitäjässä vai
sodassa vaimonsa ensimmäisen huoruustapauksen sattuessa. Nai-
nen ei ollut itse paikalla käräjillä, mutta lautakunta, kirkkoherra ja
käräjärahvas todistivat Erkin olleen tuolloin Narvassa kolme vuot-
ta poissa Lussin luota.

Seksuaalisuus ja sivilisoituminen tutkimuskohteena

Seksuaalisuus oli uuden ajan alun ihmiselle osa yksilön yhteisöllis-
tä toimintaa ja maailmankuvaa. Seksuaalisuuden harjoittaminen ei
ollut muotoutunut vielä yksityisyyden ja intiimiyden verhoamaksi
tapahtumaksi. Lussi Laurintytär ja asemestari harjoittivat sukupuoli-
yhdyntää samassa huoneessa nukkuvasta Saara Niilontyttärestä piit-
taamatta. Ahtaat asunto-olot rajasivat yksilön yksityisyyttä, ja kol-
lektiivinen nukkumiskäytäntö nähtiin luontevana käytäntönä
talonpoikaisyhteisössä. Sänky ja lattialle sijattu vuode olivat yleis-
impiä seksuaalisuuden harjoittamispaikkoja.³ Puhuttaessa uuden
ajan alun ihmisen seksuaalisuudesta on syytä huomata, että seksu-
aalisuus liittyi kiinteästi yhteisön perheen, kotitalouden ja suvun
kunniaa ja mainetta koskeviin mentaliteetteihin. Seksuaalisuudella
oli erityisen tärkeä merkitys avioliiton solmimisen yhteydessä. Kih-
laus vahvistettiin tavallisesti yhdessä vietetyllä yöllä.⁴ Aviopuolisoi-
den välinen seksuaalinen kanssakäyminen oli tärkeää sen vuoksi,
että se lisäsi puolisoitten välistä kiintymystä ja harmoniaa perheen
ja kotitalouden sisällä. Seksuaalisuuden merkitys avioliitossa nä-
kyi siinä, että avioliittoa, jossa seksuaalisuus ei päässyt toteutumaan,
ei katsottu todelliseksi avioliitoksi. Erityisesti kyvyttömyyttä suku-
puoliyhteyden pidettiin pätevänä syynä haettaessa avioeroa tuomio-
kapitulilta.⁵

Seksuaalisuus on moderni käsite, ja sellaisena sitä on käytetty vasta 1800-luvulta lähtien. Moderni seksuaalisuus liittyi yksilön syntymiseen ja kollektiivisen ajattelutavan murtumiseen uudella ajalla tapahtuneen sivilisoitumisen seurauksena.⁶ Seksuaalisuus joutui sivilisoimisen kohteeksi Ruotsin valtakunnassa 1500–1600-luvulla, kun kirkko ja kruunu pyrkivät sanelemaan normit seksuaaliselle kanssakäymiselle. Moderni valtio tavoitteli rahvaan käyttäytymisen yhdenmukaistamista. Suurvalta-aseman vaatima hallinnon keskittäminen ja järjestäminen oli kiinteässä yhteydessä kauaskantoisiin uudistuksiin talouselämän, oikeuslaitoksen, kirkon ja koulun alueella. Yhdenmukaistamispolitiikka syöpyi samankaltaisuutta tavoittelevana keskelle yhteiskunnan arkielämää. Uskonnon yhdenmukaisuudesta tuli valtiollinen periaate: uskonnollinen erimielisyys oli uhka valtakunnan yhtenäisyydelle, kun taas uskonnollisen yhdenmukaisuuden nähtiin sitovan kansalaisia toisiinsa.⁷ Ruotsin valtakunnasta muodostui erityisen voimakas kansallisvaltio uuden ajan alun Euroopassa. Valtakunnan uskonnolliset olot olivat homogeeniset, ja luterilaisuudesta tuli uskonpuhdistuksen jälkeen valtakunnan uskonnollinen perusta.⁸

Moderni valtio ja kirkko pyrkivät rajaamaan seksuaalisuuden avioliittoon kriminalisoimalla avioliiton ulkopuoliset sukupuolisuhteet. Rangaistuskäytännössä rikokseen syyllistynyt suljettiin seurakunnan ulkopuolelle tapauksen käsittelyn ajaksi, mikä käytännössä merkitsi ehtoolliskieltoa. Maanlain törkeidenasiainkaari tuomitsi aviorikokseen syyllistyneen ”miehen mestattavaksi ja naisen panttavaksi elävältä maahan”.⁹ Yksinkertaisesta huoruudesta (*enkelt hor*) tuomittiin, kun toinen rikoksen osapuolista oli siviilisäädyltään naimisissa oleva ja toinen naimaton. Kaksinkertaisessa huoruudessa (*dubbelt hor*) molemmat rikokseen syyllistyneet olivat avioituneita. Käytännössä maanlain määräämä kuolemantuomio lievennettiin rahasakoksi yksinkertaisten huoruustapausten osalta hovioikeudessa.¹⁰ Aviorikoksen ohella kuolemantuomion uhka oli sukurutsan (*kätterti*) ja väkisinmakaamisen (*våldtäkt*) yllä. Sukurutsaksi katsot-

tiin sukulaisten kesken solmitut sukupuoli-suhteet neljänteen polveen. Lisäksi avioliiton kautta sukulaisuussuhteessa olevien seksuaalinen kanssakäyminen oli kriminalisoitu.¹¹ Väkisinmakaamista ei pidetty seksuaalirikoksena vaan väkivaltarikoksena, johon tuli liittyä väkivaltaista pakottamista.¹² Raiskauksen ja seksuaalisen kanssakäymisen välillä oli selvä ero, mikä käy ilmi seurusteluun liittyvissä riiteissä. Keskeistä oli, että näihin riitteihin liittyi jonkinlainen testi rakkauden osoittamiseksi. Nainen vaati mieheltä pidättäytymistä seksuaalisesta kanssakäymisestä ennen kuin suostui miehen lähentymisyrityksiin.¹³ Sekä yksinkertaiset että kaksinkertaiset huoruustapaukset olivat rikoksia, joihin vaadittiin molempien osapuolien suostumus.

Seksuaalisuuteen kohdistettu kurikampanja oli osa kansan sivilisoimisyritystä, jota palvelemaan valjastettiin kirkon ohella kihlakunnankäräjät. Laki, paikalliset tavat ja paikallisyhteisön yhteisöllinen oikeudenhoito pyrkivät yhdessä säilyttämään kosmisen järjestyksen. Oikeudenhoito oli 1500-luvulla yhteisöllistä oikeudenkäyttöä, jossa korostuivat asianosaisten ja sukujen vahva asema ja valtion kontrollipyrimykset. Oikeudenkäyttöä ei sidottu lakiin vaan yhteisön kiistat ja riidat pyrittiin sopimaan oikeudellisessa neuvonpidossa. Yhteisymmärryksen löytäminen oli keskeistä riidanratkaisussa. Tämä konsensus muodosti yhteisön oikeuskäsitysten perustan, keskenään samanarvoisten yhteisön jäsenten oikeudessa saavutettujen arvojen, normien ja etujen tasapainon.¹⁴ Hovioikeuden perustamisen jälkeen 1600-luvun alkupuolella kehitys alkoi kulkea päinvastaiseen suuntaan. Hovioikeus vaati oikeuden yhdenmukaisuutta ja valvoi alioikeuksien lainkäyttöä. Lainlukijoiden lainopillista koulutusta lisättiin. Muutoksen seurauksena kihlakunnankäräjien johto siirtyi vähitellen lautakunnilta lainlukijalle, joka oli vastuussa tuomioista hovioikeudelle. Lainlukija ja lautakunta ratkaisivat yhdessä jutun asiallisen ja oikeudellisen puolen. Lautakunta toimi useiden käräjien aikana eikä sitä nimitetty erikseen jokaista oikeusistuntoa varten.¹⁵ Käräjät alkoi palvella enenevässä määrin esiteollisen yhteiskunnan ja voimistuvan mo-

dernin valtion intressejä. Käräjien alkuperäinen merkitys säilyi kuitenkin ennallaan, ja niitä pidettiin paikallisyhteisössä edelleen henkilökohtaisten vastakkainasettelujen ratkaisupaikkana.

Modernin valtion sivilisoimisyritys legitimoitiin luterilaisella yhteiskuntaetiikalla, joka oli muotoiltu huoneentauluun. Johannes Gezelius vanhempi julkaisi huoneentaulun suomeksi kirjassaan *Yxi paras lasten tavara puhtasoppisen kirkkokurin ollessa kovimmillaan 1600-luvun puolivälissä*. Huoneentauluun määritelty luterilainen yhteiskunta oli luonteeltaan jyrkän patriarkaalinen ja hierarkkinen. Kolmisäätyopin mukaan yhteiskunta jakaantui hengelliseen, maalliseen ja huoneen hallitukseen, joiden alaisiksi jokainen kristitty miellettiin. Huoneentaulu määritteli paitsi valtion, kirkon ja yhteisön välisiä suhteita niin myös yhteisön sosiaalisen ja sukupuolten hierarkian. Huoneentaulussa korostettiin kotitaloutta, sen johtamista, isännän oikeuksia ja velvollisuuksia sekä perheenjäsenten ja työntekijöiden velvollisuuksia. Patriarkaalisen käsityksen mukaan talonpojan valta ulottui paitsi välittömästi perheeseen, vaimoon ja lapseen myös kotitaloudessa eläneisiin ja palkkaa nauttineisiin palvelijoihin.¹⁶ Huoneentaulun maailmankuvan keskiössä on patriarkaalisen yhteiskunnan käsitys miehen kunnian ja maineesta perheen, kotitalouden ja suvun päässä.

Huoneentauluun rakennettu luterilainen yhteiskuntahierarkia piti sisällään kosmisen järjestyksen vaatimuksen. Kosminen järjestys perustui agraariyhteisössä yhteisön ja talouden sosiaaliseen ja eläinten ja kasvien biologiseen reproduktioon sekä tämän jatkuvuuden turvaamiseen. Pyhäksi miellettiin yhteisön maailmankuvassa toimeentulon ja jatkuvuuden kannalta sellaiset asiat, jotka takasivat yhteisön vuodontulon ja elämänkierron säilymisen. Yhteisön perheen, kotitalouden ja suvun kunniaan ja maineeseen, hedelmällisyyteen ja suvun jatkamiseen liittyvät mentaliteetit ja toimintatavat määriteltiin pyhiksi.¹⁷ Yksilö oli sidottu pyhän kosmisen järjestyksen ja luterilaisen yhteiskuntahierarkian välityksellä yhteisöön. Yksilön sovittamaton synty veti Jumalan vihan yhteisön päälle. Jumala rankaisi sovittamattomista synneistä yhteisöä vastoinkäymisillä

— kadoilla, hallalla ja rutolla sekä sodalla. Sovittamaton synti järkytti yhteisön kosmisen järjestyksen perustaa ja yhteisöllisen toimeentulon edellytyksiä, vuodontuloa ja terveyttä sekä rauhaa.¹⁸ Sivilisoimistavoitteen taustalla oli modernin valtion rakentaminen tilanteessa, jossa valtakunta oli sidottu laajoihin uskonsotiin Euroopassa. Yhteisön ja esivaltojen tavoitteena oli säilyttää kosminen järjestys, joka piti sisällään niin yhteisön elämän jatkumiseen ja vuodontuloon liittyvän kierron jatkumisen ja yhteiskuntarauhan sekä -järjestyksen säilymisen vaatimuksen. Puhdasoppisen luterilaisuuden korostama Jumalan viha koettiin uhkana sekä yhteisölle että valtakunnalle, ja se oli keskeinen osa sekä eliitin että rahvaan maailmankuvaa. Jumalan viha haluttiin torjua ja säilyttää harmonia yhteiskunnassa.¹⁹

Saksalaisen sosiologin Norbert Eliasin hahmottelema sivilisaatio-teorian lähtökohta on Erasmus Rotterdamilaisen käyttäytymisoppaiden analyysissä ja modernin valtion muotoutumisessa. Eliasin teesien pohjalta sivilisaatioprosessi on nähty uuden ajan alkupuolella modernin valtion synnyn seurauksena ylhäältä alaspäin kulkevana muutoksena, jonka lopputuloksena syntyi yksilö. Uuden ajan alussa seksuaalisuuteen liittyvät ruumiintoiminnot eivät olleet vielä yksityistyneet vaan olivat julkisia. Sivilisoitumisen myötä ruumiintoiminnot haluttiin kätkeä ja julkisesta tehtiin salattua.²⁰ Eliaksen sivilisaatiotulkinnan ja uuden ajan alun aikalaissäilytyksen lähtökohdat ovat pitkälti samat. Rahvaan seksuaalikäyttäytymisen lisäksi Ruotsin valtakunnassa kontrolli ulottui arkipäiväiseen käyttäytymiseen ruokailutavoista ruumiin toimintoihin, kuten nenän niistämiseen, kasvojen ilmeisiin ja ”vatsanpuhallusten” hallitsemiseen liittyviin ohjeisiin. Erasmus Rotterdamilaisen 1500-luvulla kirjoittaman käyttäytymisoppaan suomentaminen ja julkaiseminen 1600-luvun puolivälin jälkeen oli osa rahvaan sivilisoimistavoitetta.²¹ Ruotsin valtakunnassa hovikultuurin käyttäytymisohjeiden omaksuminen ei ollut kuitenkaan sivilisoitumisen lähtökohta ja tavoite vaan ne löytyivät patriarkaalisesta yhteiskuntakäsityksestä ja huoneentaulun maailmankuvasta.

Norbert Eliasin sivilisaatioteoriaa on kritisoitu erityisesti siitä, että siinä yhteiskunnassa tapahtuvat muutokset yhdistetään persoonallisuudessa tapahtuneisiin muutoksiin. Keskiajan ja uuden ajan alun ihminen on spontaanisti viettiensä mukaan käyttäytyvänä, kunnes sivilisoitumisen myötä alkaa kontrolloida impulssejaan.²² Ylhäältäpäin tapahtuvaa sivilisaatioprosessia on kritisoitu myös siitä, että korkeakulttuurin arvojen, asenteiden ja tavoitteiden sekä ideologioiden on nähty ohjaavan historiallista muutosta. Sivilisoimisen kohde on nähty tyhmänä ja vailla luovan subjektin historialliseen muutokseen vaikuttavia voimia. Rahvas kykeni ainoastaan ylemmistä sosiaaliryhmistä annettujen esikuvien jäljittelyyn. Tavallisen rahvaan ulkopuolelle jättävää tulkintaa sivilisoitumisprosessista on kritisoitu anakronistiseksi ja normatiiviseksi.²³

Ruotsalaiset historiantutkijat Johan Söderberg ja Arne Jarrick ovat esittäneet sivilisaatioteorian, joka ohjautuu spontaanisti alhaalta yhteisöllisenä muutoksena. Yhteisön taloudellisissa oloissa tapahtuneet muutokset selittävät yhteisön arvojen ja normien sekä käyttäytymismallien muuttumista suvaitsevaisemmiksi. Ihmisten itsekontrolli ja sosiaaliset taidot kehittyvät, ja sivilisoituminen näkyy yhteisön toiminnassa väkivallan määrän vähenemisenä, taloudellisten verkostojen muodostumisena, siirtolaisuutena, maallistumiseen johtavana kehityksenä sekä valistuksena.²⁴ Spontaani sivilisaatioteoria on saanut kritiikkiä siitä, että se sulkee modernin valtion ja puhdasoppisen kirkon pois selittäessään prosessin yhteisön sisällä tapahtuneilla taloudellisilla muutoksilla.²⁵

Englantilainen kulttuurihistoriantutkija Peter Burke korostaa sivilisaatiotulkinnassaan elitistisen kulttuurin ja kansankulttuurin välistä vuorovaikutusta. Kulttuurien välillä tapahtui assimilaatiota, sulautumista, niin ylhäältä alaspäin kuin alhaalta ylöspäin. Kansankulttuuri oli 1500–1700-luvulla dynaamista, vaikka se ei omaksunutkaan nopeasti muutoksia tai varioinut elitististä kulttuuria. Kansankulttuuri peilasi muutosta useimmiten vastarinnan kautta.²⁶ Burke sivuuttaa kuitenkin modernin valtion synnyn ja merkityksen kulttuurin muutosta koskevassa tulkinnassaan. Sivilisoitumisen taust-

talla hän näkee ensisijassa uskonpuhdistuksen ja kirkon ajamat intressit. Uskonpuhdistus pyrki puhdistamaan pois kansankulttuurin pakanalliset elementit ja tuomaan uskonnon lähemmäksi kansaa.²⁷

Sivilisaatioprosessin ympärillä käyty keskustelu liittyy kysymykseen uudella ajalla tapahtuneesta kulttuurin määrittelemisestä toisaalta korkeakulttuuriksi ja kansankulttuuriksi, elitistisen ja kansankulttuurin lähentymisestä toisiaan kohti sekä yksilön asemasta tässä muutoksessa. Sivilisaatio-käsitteen ongelma on sen kaksijaakoisuudessa: menneisyyttä koskevissa tulkinnoissa kulttuuri on jaettu korkeakulttuuriin ja kansankulttuuriin, vaikka pelkistetyn jaotellun sisältä on löydettävissä monia eri tasoja ja kulttuureja. Kulttuurintutkimus on kritisoinut perinteistä eliitti–rahvas vastakkainasettelua. Kategorioinnin sijasta on korostettu kansankulttuurin vaikeasti rajattavaa ja määriteltävää luonnetta. Kansankulttuuri nähdään alueena, johon elitistinen valtakulttuuri pyrki aktiivisesti vaikuttamaan, mutta joka samalla toimi itse aktiivisena toimijana.²⁸ Käsitteellisesti kulttuuri pitää sisällään sosiaalisen, taloudellisen ja poliittisen ulottuvuuden ja muodostaa tutkimuksellisen kontekstin, joka kattaa yhteisön sosiaalisen hierarkian sisällä tapahtuvaa toimintaa selittäviä ja määrittäviä mentaliteetteja, arvoja ja normeja sekä toimintastrategioita.²⁹ Sellaisenaan se ei viittaa yhteen yhtenäiseen talonpoikaiskulttuuriin vaan pitää sisällään paikallisyhteisön eri sosiaaliryhmien arvoja ja normeja sekä toimintastrategioita.³⁰ Arkipäivän elämä sisälsi monenlaisia vallankäytön muotoja paikallisyhteisön tasolla, mutta myös suhteessa moderniin valtioon ja puhdasoppiseen kirkkoon. Ranskalainen sosiologi Michel Foucault ei näe vallan keskittyvän yhteen keskukseen vaan jakaantuvan yhteiskunnassa kaikkialla vallitsevina ja vaikuttavina valtasuhteina.³¹ Vallan käsite ilmentää yhteisön monikerroksisuutta, verkostoja ja toimintastrategioita sekä eri sosiaaliryhmien ja sukupuolten välisiä jännitteitä niin yhteisön sisällä kuin suhteessa esivaltaan — moderniin valtioon ja kirkkoon.³²

Tarkasteltaessa menneisyyden ihmisen toimintaa osana sivilisointuprosessia on otettava huomioon ihminen psykofyysissosiaalisena kokonaisuutena.³³ Kognitiivinen psykologia on nostanut affektien

ja refleksiön rinnalle myös ihmisen ajatteluun ja maailman hahmotamiseen liittyviä lähestymistapoja. Selvitettäessä eri aikoina eläneiden ihmisten maailmankuvaa ja sen muotoutumista tutkimuksen lähtökohtana on pikemminkin analysoida ihmisten eri asioille antamia tulkintoja ja merkityksiä kuin kvantifioida ihmisten eri käyttäytymisen piirteitä ja eri asioiden välisiä ärsykeyhteyksiä.³⁴ Nämä merkitykset muodostavat ihmisen maailmankuvan, joka voidaan nähdä laajemminkin yhteisön jakamien arvojen, normien ja mentaliteettien sekä käyttäytymissäntöjen kosmologiana.³⁵ Uuden ajan alun ihmisen tutkimisessa on tärkeä ottaa huomioon ajalle tyyppillinen maaginen maailmankuva. Keskeinen lähtökohta on tunnistaa irrationaalisen ja tiedostamattoman merkitys uuden ajan alun ihmisen kokemusmaailmassa. Ruumiin ja sukupuolten välisten erojen merkitys on keskeinen osa tätä maagista maailmankuvaa.³⁶

Artikkelissa tarkastellaan modernin valtion ja kirkon rahvaan seksuaalisuuteen kohdistamaa sivilisoimisyritystä ja sen vaikutusta yhteisöntasolla Pietarsaaren pitäjässä 1500–1600-luvun Pohjanmaalla. Keskeiseksi kysymyksiksi nousevat, onnistuiko modernin valtion ja puhtasoppisen kirkon rahvaan seksuaalisuuden sivilisoimispyrkimys ja miten sivilisoiminen vaikutti yksilön ja yhteisön väliseen suhteeseen. Tarkastelun näkökulma on yhteisöllisessä kontrollissa ja maailmankuvassa sekä toimintatavoissa. Keskeistä on selvittää, miten perheen, kotitalouden ja suvun kunnia ja maine määrittivät yksilön ja yhteisön välistä suhdetta ja miten kruunu ja kirkko käyttivät yhteisölle tärkeitä mentaliteetteja ja toimintatapoja osana omaa kontrolliaan. Perheellä tutkimuksessa tarkoitetaan ydin- tai suurperhettä, johon lukeutuivat isännän ja emännän lisäksi lapset, kun taas kotitalous nähdään laajempina talousyksikkönä, johon perheenjäsenten lisäksi kuuluivat esimerkiksi talossa työskentelevät palkolliset. Suvulla viitataan lähisukulaisten muodostamaan verkostoon ja eri sukupolvien väliseen hierarkiaan perheessä ja kotitaloudessa sekä paikallisyhteisössä. Käsiteinä perhe, kotitalous ja suku ovat päällekkäisiä ja kuvaavat patriarkaalille yhteiskunnalle tyyppillistä isäntäkeskeistä maailmankuvaa.

Tutkimusongelma kulminoituu kysymykseen, miten aviorikos, väkisinmakaaminen ja sukurutsa uhkasivat yhteiskunnan kosmista järjestystä erityisesti perheen, kotitalouden ja suvun kunnian ja maineen näkökulmasta. Toisaalta tarkastellaan, minkälaisia käsitteitä yhteisö liitti aviorikokseen, väkisinmakaamiseen ja sukurutsaan. Aviorikoksen, väkisinmakaamisen ja sukurutsan ottaminen tutkimuskohteeksi on mielekästä, koska sekä yhteisö että valtio ja kirkko kokivat aviorikoksen, väkisinmakaamisen ja sukurutsan järjettävän kosmisen järjestyksen perustaa, minkä vuoksi niitä pyrittiin kontrolloimaan. Lussi Laurintyttären ja asemestarin kaksinkertaisessa huoruustapauksesta nousee korostetusti esille yhteisön merkitys seksuaalisuuden valvonnassa. Lussi Laurintyttären tekemien aviorikosten ilmitulossa näkyy yhteisön asenteet aviorikoksen tekijöitä kohtaan, huhujen ja kuulopuheiden sekä Lussin aviomiehen Erkki Erkinpojan osuus tapauksen paljastumisessa. Miehen kunnia vaati oman vaimon ilmiantamista kirkkoherralle ja avioeron hakemista. Tuomionlangettamisessa lainlukija antoi lautamiesten julistaa asemestarin ja Lussi Laurintyttären kuolemantuomion.

Aikaisempi tutkimus on lähestynyt rahvaan seksuaalikäyttäytymistä historiallisen kriminologian näkökulmasta. Kysymyksenasettelun lähtökohtana on tavallisesti ollut seksuaalirikollisuuden tarkasteleminen yhteiskunnallisena ilmiönä kartoittamalla pitkiä tilastollisia sarjoja ilmitulleen rikollisuuden määrän vaihteluista. Tutkimuksissa korostuvat modernin valtion ja kirkon roolit kansan seksuaalisuuden valvojina. Kansan seksuaalisuuteen liittyviä normijärjestelmiä ja asenteita tai sitä miten esivallan organisoima kurikampanja onnistui ja muutti rahvaan seksuaalikäyttäytymistä on tutkittu vähän. Huomiota ei ole kiinnitetty siihen, mitä nämä muutokset merkitsivät yksilölle ja yhteisölle ja miten ne tulkittiin osana arkipäivän elämää. Seksuaalirikosten tarkastelu on keskittynyt lähes yksinomaan suurvalta-aikaan, jolloin luterilainen puhdasoppisuus tiukensi otettaan kansan käyttäytymisestä. Paikallis-yhteisön käsitysten selvittämiseksi on perusteltua hahmottaa yhteis-

sön seksuaalinormistoa myös kontrollin kulta-aikaa edeltävältä ajalta.³⁷

Lähdeaineistona artikkelissa on käytetty 1500-luvun osalta voudin laatimia sakkoluetteloita ja 1600-luvun osalta kihlakunnanoikeuden tuomiokirjoja. 1500-lukua koskevat tiedot jäävät niukoiksi, kun taas tuomiokirja-aineisto tarjoaa mahdollisuuden tapausten laajempaan analysointiin. Tuomiokirjojen runsaan ja rikkaan kerronnallisuuden vuoksi niiden kautta pääsee käsiksi myös yhteisön arvoihin ja normeihin sekä toimintastrategioihin. Lähdekritiikin korostamisen sijasta tuomiokirjojen deskriptiivisyys on nähty historiantutkimuksessa viime vuosina enemmänkin haasteena ja tutkimusta rikastuttavana piirteenä kuin ongelmana. Tässä yhteydessä on korostettu kertovalle ainekselle asetettujen kysymysten mielekkyyttä sekä tuomiokirjojen aikalaistulkintaa välittävää otetta.³⁸

Aviorikosten yhteisöllinen kontrolli

Lussi Laurintyttären ja asemestarin kaksinkertainen huoruustapaus oli harvinainen omana aikanaan. Pietarsaaren pitäjässä vastaavia tapauksia, jossa molemmat osapuolet olivat naimisissa, oli vain neljä 1500–1600-luvulla ilmitulleista aviorikoksista. Kaikkiaan kihlakunnanoikeudessa käsiteltiin tutkimusaikana 64 huoruustapausta. Tyyppillinen aviorikos oli yksinkertainen huoruustapaus, jossa naimisissa oleva mies oli maannut naimattoman ja alemmassa sosiaalisessa asemassa olevan lesken, palkollispiian tai irtolaisnaisen kanssa. Miehet kirjattiin 1500-luvulla sakkoluetteloon ja 1600-luvulla tuomiokirjaan ilman sosiaalista statusta. Ainoastaan muutamassa tapauksessa kirjuri oli merkinnyt tuomiokirjaan miehen sosiaalisesti asemaksi talonpojan. Tuomiokirjoihin merkittyjen nimien vertailu henki- ja maakirjojen sekä sotaväenottoluetteloiden tietoihin osoittaa, että tuomiokirjoihin ilman sosiaalista taustaa kirjatut miehet olivat pääasiassa talojen isäntiä. Paikantamatta jääneet mie-

het olivat todennäköisemmin itsellisiä ja maaseudun muita naimisissa olevia miehiä.³⁹

Vaikka isännät solmivat ulkoaviollisia suhteita piikojen kanssa, tutkimusalueen vähäpalkollisuus heijastui siinä, että isännät makasivat erityisesti leskien, mutta myös irtolaisnaisten kanssa, jotka eivät olleet onnistuneet saamaan itselleen palkollispestiä. Talonisäntä ja piika olivat muualla Ruotsin valtakunnassa useimmiten syytettyinä aviorikoksesta.⁴⁰ Laittomaan sukupuolisuhteeseen tarjoutui tilaisuus, kun isännät hyödynsivät palkollispestiä vaille jääneitä tilattomia irtolaisnaisia työvoimana talossa. Tilapäistyövoiman käyttö oli kuitenkin suhteellisen vähäistä korkeiksi nousseiden palkkojen vuoksi.⁴¹ Todennäköisemmin isännät tekivät lähempää tuttavuutta irtolaisnaisten kanssa ostaessaan näiltä olutta ja viinaa. Naimattomilla naisilla ei ollut muita vaihtoehtoja palkollispestin ohella toimeentulonsa turvaamiseen kuin myydä olutta, viinaa tai taloustuotteita.⁴² Naisen sosiaalinen asema jää epäselväksi yli kolmasosassa isäntien solmimista ulkoaviollisista suhteista. Tähän ryhmään kuuluneet naiset olivat irtolaisia, piikoja ja naapurin isäntien tyttäriä tai muita sukulaisia.

TAULUKKO 1 Aviorikokseen syyllistyneiden naimattomien sosiaalinen asema Pietarsaassa 1626–1685.

Miehet	Abs.	Naiset	Abs.
Renki	4	Piika	6
Sotilas		Leski	7
Irtolainen		Irtolainen	4
Muut	4	Muut	7
Yhteensä	8	Yhteensä	24

Lähde: KA rr 1–13, qq 3, ss 3–8; RA Strödda domböcker och rättegångshandlingar vol. 4.

Sotilaiden ja upseerien tekemät aviorikokset tapahtuivat pääasiassa sodasta palaamisen jälkeen ja olivat usein yhteydessä aviopuolisoiden toisistaan vieraantumiseen. Sotilaan tekemän aviorikoksen taustalla oli usein vaimon miehen sodassa oloaikana tekemä syrjähyppy. Sotilas Olavi Kärnän vaimo Kirsti Olavintytär syyllistyi kaksinkertaiseen huoruuteen, kun hän makasi naimisissa olevan Henrikki Kallenpojan kanssa. Aviomiehen palattua sodasta nainen oli karannut tuomiokirjassa huoripukiksi-nimitetyn Henrikin ja suhteen seurauksena syntyneen lapsen kanssa. Olavi Kärnä lähti vaimonsa perään ja etsi tätä Hämeestä asti, mutta turhaan. Palattuaan takaisin kotiinsa Lappajärvelle Olavi solmi laittoman sukupuolisuhteen naimattoman Anna Olavintyttären kanssa. Ulkoaviollinen suhde paljastui ja mies tuomittiin kuolemaan.⁴³ Aviopuolisoiden toisistaan vieraantumisen ohella avioeroprosessin hitaus oli syynä aviorikoksiin. Erkki Samuelinpoika asui vaimostaan Marketasta erossa ratsutilan varustamana ja ylläpitämänä Lapualla. Marketta oli syylistynyt kolmannen kerran laittomaan sukupuolisuhteeseen ennen kuin oli eronnut laillisesti miehestään.⁴⁴ Erkki ei ollut myöskään pysynyt uskollisena vaimolleen avioeroprosessin aikana. Talvikäräjillä 1658 naimaton leski Marketta Hannuntytär tunnusti olleensa luvattomassa sukupuolisuhteessa Erkin kanssa, joka ei ollut vielä eronnut vaimostaan.⁴⁵

Avioero oli mahdollista saada aviollisen uskottomuuden tai omavaltaisen hylkäämisen perusteella. Avioeron myöntäminen kuului kirkollisille viranomaisille. Kihlakunnanoikeus tutki kanteeseen perustuvat asiat sekä tuomitsi rangaistuksen avioeron perusteeksi esitetystä seikasta. Lopullisesti avioero tuli voimaan tuomiokapitulin myönnettyä sen. Päätöksestä annettiin avioeroon oikeutetulle erokirja.⁴⁶ Kirkon etujen mukaista oli painostaa ja rohkaista riitojen selvittämisessä. Ensisijaisesti pyrittiin sovintoon, ja jos siinä ei onnistuttu, asia siirrettiin tuomiokapituliin.⁴⁷ Avioeron hakemisesta sovittiin ulkoaviollisen suhteen paljastumisen yhteydessä kirkkoherran kanssa. Erkki Erkinpoika ilmoitti kirkkoherralle haluavansa

avioeron vaimostaan Lussi Laurintyttärestä tämän solmittua laitto-
man sukupuolisuhteen miehensä sotapalveluksen aikana. Ase-
mestarin ja Lussi Laurintyttären kaksinkertainen huoruustapaus
osoittaa, miten aviorikoksen seurauksena perheen ja kotitalouden
sosiaaliset ja taloudelliset rakenteet hajosivat. Avioliitto perustui
uuden ajan alussa tunteiden ohella taloudellisiin realiteetteihin —
perheen omaisuus- ja perintöjärjestelyihin. Avioliitolla oli keskei-
nen merkitys suvunjatkamisessa ja lasten sosiaalistamisessa vallit-
seviin talonpoikaisyhteisön normeihin ja arvoihin. Avioliitto oli jous-
tava ja saattoi aviorikoksesta huolimatta kestää, jos muut syyt oli-
vat liiton säilymisen takana.⁴⁸ Miehet hakivat kuitenkin avioeroa,
kun nainen oli ollut uskoton. Naisiin kohdistuneesta tiukemmasta
sukupuolimoraalista kertoo se, että avioero näytti väistämättömältä
silloin, kun nainen oli ollut uskoton.⁴⁹ Miehen maine ja kunnia vaa-
tivat avioeron hakemista ja suhteen lopettamista vaimon tekemän
syrjähyypyn jälkeen. Avioliitto perustui patriarkalisessa yhteiskun-
nassa miehen kunniaa ja mainetta koskeville käsityksille. Tehdes-
sään aviorikoksen nainen loukkasi erityisesti miehen kunniaa ja
mainetta, joka oli sidottu miehen perheessä tapahtuvaan vallankäyt-
töön, kotitalouden hoitoon ja suvun jatkamiseen.⁵⁰

TAULUKKO 2 Aviorikokseen syyllistyneiden naimisissa olevien sosiaalinen asema Pietarsaassa 1626–1685.

Miehet	Abs.	Naiset	Abs.
Sotilas	4	Sotilaan vaimo	9
Upseeri	1		
Käsityöläinen	2		
Talonpoika	2		
Muut	17	Muut	3
Yhteensä	27	Yhteensä	12

Lähde: KA rr 1–13, qq 3, ss 3–8; RA Strödda domböcker och
rättegångshandlingar vol. 4.

Naisiin kohdistetusta tiukemmasta seksuaalikontrollista kertoo myös se, että avioituneet naiset syyllistyivät harvoin laittomiin sukupuolisuhteisiin. Naisten tekemien syrjähyppyjen harvinaisuutta korostaa se, että yksinkertaisesta huoruudesta syytetyistä naimisissa olevista naisista lähes kaikki olivat sotilaiden vaimoja, joiden mies oli ollut kauan aikaa sodassa. Sotilaan vaimo paljastui tavallisesti vasta miehen palattua sodasta tai aviottoman lapsen paljastamana. Nihtien vaimot solmivat ulkoaviollisia suhteita isäntien poikien ja veljien sekä renkien kanssa. Sotilaiden vaimoja paljastui vähän verrattuna sotaan lähteneiden naimisissa olevien isäntien määrään. Vaikuttaisi siltä, että sotilaiden vaimot olivat uskollisia sotaan lähteneille miehilleen.⁵¹ Sotilaiden vaimot joutuivat olemaan pitkiä aikoja erossa miehistään eivätkä välttämättä tienneet, olivatko heidän puolisonsa enää elossa.⁵²

Laittoman sukupuolisuhteen seurauksena saatu maine ja häpeä lankesivat erityisesti naisen päälle. Avioliitto purkautui lähes aina, kun nainen oli syyllistynyt aviorikokseen. Naisen seksuaalisuudella, suvulla ja perheellä sekä sukulaisten kesken sopimilla sopimuksilla oli tärkeä merkitys paikallisyhteisössä. Suku ja suvun jatkaminen, lisääntyminen ja lapsen hankkiminen olivat agraariyhteisössä pyhäksi määriteltyjä asioita. Naisen tekemä aviorikos loukkasi yhteisön arvoja ja normeja sekä toimintatapoja. Aviorikoksen katsottiin rikkovan sukujen välisen sopimuksen ja hajottavan perheen ja kotitalouden rakenteet. Ankara laittomien sukupuolisuhteiden yhteiskunnallinen kontrolli esti naisia solmimasta ulkoaviollisia suhteita. Naiset saattoivat reagoida miehiä herkemmin ulkoaviollisten suhteiden pelotusvaikutukseen — alioikeuden langettamaan kuolemantuomioon ja koviin muuntorangaistuksiin. Toisaalta syrjähyppy pyrittiin varmasti pitämään salassa. Suhteen seurauksena syntynyt avioton lapsi kuitenkin paljasti kuudennen käskyn rikkojat ennemmin tai myöhemmin. Naiset eivät myöskään halunneet vaarantaa sosiaalistaloudellista asemaansa talonpoikaisyhteisössä. Lähestulkoon kaikissa ilmitulleissa aviorikoksissa avioliitto ei ollut toteutunut naista seksuaalisesti tyydyttävällä tavalla, kun mies oli ollut sodassa.

Seksuaalisuus kuului luonnollisena osana yhteisön käsitykseen miehen kunniasta ja maineesta sekä miehenä olemisesta. Vaimon sairastuessa tai ollessa raskaana aviopuolison solmimat ulkoaviolli-
set suhteet olivat sallittuja. Vaimo ei välttämättä katsonut tulleeensa loukatuksi, jos miehen makaama nainen oli huonommassa sosiaali-
sessa asemassa kuin petetty itse.⁵³ Evijärveläinen lautamies Pietari Laurinpoika tuomittiin vuoden 1573 rovastinkäräjillä huoruudesta piikansa kanssa kuuden markan sakkoon. Pietarin vaimon kerrottiin olevan raajarikko spitaalinvuoksi.⁵⁴ Spitaalinvuoksi sairastunut vaimo katsottiin likaiseksi ja saastaiseksi, jolloin sukupuolinen kanssakäyminen oli kiellettyä.⁵⁵ Sairauden ohella naisen raskausaikana, jolloin miehen katsottiin olevan ”pässinkarsinassa”, seksuaalinen kanssakäyminen vaimon kanssa oli kiellettyä. Yhteisöllinen ajattelutapa selittää erityisesti miesten tekemien yksinkertaisten huoruustapausten yleisyyttä. Talojen isännät saattoivat käyttää hyväksi vaimonsa raskausaikana piikojen taloudellissosiaalisen aseman epävarmuutta. Vaikka talon isäntä oli piialle auktoriteetti, jota tuli totella, piika oli tuskin täysin isännän armoilla.

Modernin valtion synnyn ja puhdasoppisen kirkon kontrollin seurauksena seksuaalisuuden valvonta kohdistui 1600-luvulla enenevässä määrin myös mieheen. Miehet syyllistyivät aviorikokseen useammin kuin naiset, ja esivalta pyrki kontrolloimaan myös miesten tekemiä aviorikoksia. Tämä näkyi yksinkertaisten huoruustapausten lisääntymisen lisäksi rikoksen tekijöihin kohdistetun rangaistuskäytännön tiukentumisena ja oikeudenkäytön yhdenmukaistumisena. Miehet eivät enää 1600-luvulla selviytyneet aviorikoksista muutama markan sakkorangaistuksella. 1600-luvulla kihlakunnanoikeudessa langetettu tuomio oli kuolemantuomio niin yksinkertaisesta kuin kaksinkertaisesta huoruudesta. Yksinkertaisesta huoruudesta langetetut kuolemantuomiot muunnettiin hovioikeudessa rahasakoksi. Kuningatar Kristiinan rangaistusjärjestys vahvisti vuonna 1653 yksinkertaista huoruutta koskevan oikeuskäytännön, mikä mahdollisti rahasakon langettamisen jo alioikeudessa yksinkertaisista huoruustapauksista.⁵⁶ Rangaistuskäytäntö kuitenkin kiristyi, koska sa-

malla otettiin muuntorangaistukset käyttöön. Muuntorangaistukset olivat luonteeltaan ruumiiseen kohdistettuja häpeärangaistuksia. Piiskarangaistus oli naisia ja kujanjuoksu miehiä varten. Piiskuri suoritti piiskaamisen käräjien aikana kaakinpuuhun sidotun syyllisen kärsiessä tekonsa piiskaniskuina. Raskaana olevia naisia ei piiskattu. Kujanjuoksussa tuomittu juoksi kahden keppiä kädessään pitelevän miesrivin läpi samalla kun jokainen mies löi vuorollaan tuomittua paljaalle selälle. Rangaistuksen kovuus riippui siitä, miten sen toimeenpanijat suhtautuivat rikokseen ja tuomittuun.⁵⁷

Asemestarin ja Lussi Laurintyttären lopullista kohtaloa on vaikea selvittää, koska tuomiokirjoista ei käy ilmi, vahvistiko hovioikeus kuolemantuomion. Arvoitus ei ratkea henkikirjojenkaan perusteella, koska sotilaat ja sotilaiden vaimot eivät maksaneet veroa. Götan hovioikeus lievensi kaksinkertaisesta huoruudesta tuomittujen sotilaiden vaimojen kuolemantuomiot rahasakoiksi tapauksissa, joissa naisella ei ollut tilillään muita rikoksia.⁵⁸ Turun hovioikeus osoitti ennen lopullista tuomiotaan mielenkiintoa Lussin ensimmäistä aviorikosta kohtaan halutessaan lisäselvityksen siitä, oliko Erkki Erkinpoika ollut sodassa rikoksen tekohetkellä. Käräjäyhteisö vakuutti Lussin miehen olleen sodassa. Tämä saattoi pelastaa Lussi Laurintyttären kuolemantuomiolta. Hän kuitenkin kantoi selässään koko loppuelämänsä ajan ensimmäisestä aviorikoksestaan tuomitun piiskarangaistuksen arpia ja miehensä pettäneen huoran leimaa.

Kunnia ja maine kontrollin välineenä

Kunnialla ja maineella oli keskeinen merkitys uuden ajan alun ihmiselle. Kunnia ja maine nähtiin esiteollisessa yhteiskunnassa kollektiivisena ominaisuutena, joka yksilöllä joko oli tai ei ollut. Henkilökohtainen kunnia ei määrittynyt yksinomaan yksilön toiminnan kautta vaan perustui erityisesti kollektiiviseen kunnia käsitykseen. Yksilön kunnia oli sidottu perheen, kotitalouden ja suvun maineeseen, jonka kautta yksilö kiinnittyi laajemmin muu-

hun yhteisöön. Jokaisella perheellä, kotitaloudella ja suvulla oli omat kunniakäsityksensä ja normijärjestelmänsä, jotka yhdistivät yhteisön jäseniä toisiinsa.⁵⁹ Kunnialla oli uuden ajan alussa monia ulottuvuuksia ja ne olivat keskenään ristiriitaisia. Kollektiivinen kunnia-käsitys korostui erityisesti yhteisön omassa kunniaa ja mainetta koskevassa käsitteistössä sekä kirkon paikallisyhteisöön kohdistamassa saarnakasvatuksessa. Saarnaretoriikassa Jumalan viha lanke si kollektiivisesti yhteisön päälle. Moderni valtio korosti yksilöllistä kunnia-käsitystä, mikä ilmeni vaatimuksessa saada lakia rikkooneet vastaamaan itse syytteeseen oikeudessa.⁶⁰

Kihlakunnanoikeudessa käsiteltyjen kunnianloukkausten määrä väheni 1500–1600-luvulla Pietarsaaren pitäjässä. 1500-luvulla kihlakunnanoikeudessa langetettiin sakko 79 haukkumasanasta. Rovastinkäräjillä kunnianloukkausten käsitteleminen oli harvinaisempaa. Siellä langetettiin sakko ainoastaan kolmesta kunnianloukkauksesta. 1600-luvulla kihlakunnanoikeudessa kunnianloukkauksesta oli kyse 38 nostetussa kanteessa. Kunnianloukkauksiksi luetaan herjausten ohella solvaukset. Kun herjaus viittasi epäilyyn rikollisesta teosta, solvauksella oli enemmänkin halventava ja loukkaava sävy. Haukkumasanaja ei kirjattu tarkemmin 1500-luvulla Pietarsaaren kihlakunnankäräjillä sakkoluetteloihin vaan yleisesti viitattiin käytettyyn sopimattomaan sanaan (*oquedes ordh*). 1500-luvulla oli tavallista kanteen nostaminen haukkumasanasta, herjauksesta, joka viittasi tehtyyn rikokseen — tavallisimmin varkauteen ja aviorikokseen. Yhteisön oikeuskulttuuri perustui yhteisölliseen oikeudenhoitoon, minkä vuoksi kanteen nostamisen kynnyks haukkumasanasta ja mustelmasta oli matalampi 1500-luvulla. Mustelmien ohella käräjillä vaadittiin hyvitystä lausutuista solvauksista.⁶¹

Tuomiokirjat ovat informatiivisempia 1600-luvun kunnianloukkausten osalta, vaikka haukkumasanaja jätettiin useimmiten mainitsematta. Modernin valtion otteen tiukentuessa kihlakunnankäräjistä herjausten ja solvausten määrä väheni väkivaltarikosten ja neidonloukkaustapausten ohella 1600-luvulla. Solvausten määrä lisääntyi herjauksiin verrattuna, mutta ne liittyivät yhä useammin yhteiskun-

nan eriytymiseen ja sääty-yhteiskunnan syntymiseen. Kirkkoherra, lainlukija ja nimismies olivat kunniastaan entistä tarkempia.⁶² Tavallisen rahvaan kunniaa koskevista jutuista oikeudessa käsiteltiin 1600-luvulla ainoastaan herjaukset, väärät kanteet, jotka olivat saaneet alkunsa huhuista ja kuulopuheista tai perättömistä ilmiannoista ja jotka viittasivat rikokseen. Suurimmassa osassa kunnianloukkausjuttuja oli kyse aiheettomista syytöksistä aviorikoksesta tai varkaudesta. Huoraksi ja varkaaksi haukkuminen olivat yleisimpiä käräjillä kunnianloukkauksina käsiteltyjä haukkumasanoina myös 1600-luvulla.⁶³

Haukkumasanalla oli keskeinen merkitys yhteisön sisäisessä kontrollissa, jossa sillä lyötiin huoran leima naiseen tai mieheen ja pyrittiin järkyttämään haukkumisen kohteen perheen, kotitalouden ja suvun mainetta ja kunniaa. Epäillessään kuulopuheiden paikkaansa pitävyyttä asemestarin vaimo puki sanoiksi patriarkaaliselle yhteiskunnalle tärkeän miehen kunniaa koskevan toimintastrategian. Asemestarin vaimon esittämä epäily paljasti yhteisön käsityksen miehen ja perheen, kotitalouden sekä suvun kunnian ja maineen merkityksestä yhteisöllisessä ajattelussa tilanteessa, jossa perheen ja kotitalouden sosiaaliset ja taloudelliset rakenteet olivat hajonneet. Asemestarin vaimo epäili Lussi Laurintyttären miehen Erkki Erkinpojan haluavan kostaa vaimolleen miehen kunniaan kohdistaman loukkauksen. Asemestarin vaimo luuli, että Lussista avioeroa hakeva Erkki oli laskenut huhun liikkeelle kostakseen tämän ensimmäisen aviorikoksen rengin kanssa.⁶⁴ Kruunun ja kirkon valvonnan tiukentuessa esivallan kontrollista tuli osa yhteisön sisäistä valvontajärjestelmää. Haukkuminen ja perättömien huhujen levittäminen oli osa yhteisöllistä kontrollia.⁶⁵

Haukkumasanan haavoittavuus perustui siihen, että ne olivat keskeinen osa esivallan seksuaalisuuden valvontaa ja niiden ilmituloa ja paljastamista. Kunniaa ja mainetta, huhuja ja kuulopuheita sekä esivallan seksuaalisuuden kontrollia käytettiin yhteisön keskinäisissä suhteissa kontrollin välineenä. Lausuttu haukkumasanana tai tietoisesti levitetty perätön juoru saattoi olla alku huhujen ja kuulopu-

heiden leviämislle. Kirkkoherran, kuudennusmiesten tai nimismiehen korviin kantautuessa puheet nostivat tapauksen kihlakunnan-oikeuden käsittelyyn.⁶⁶ Aviorikoksesta lankeava kova rangaistus oli tehokas motiivi puhdistaa maine ja kunnia käräjillä. Forsbyläinen Lauri Knuutinpoika tuli oikeuteen oikaisemaan kylällä liikkuvia huhuja hänen entisen vaimonsa elinaikana solmimasta sukupuoli-suhteesta leski Malin Paavontyttären kanssa. Laurin mukaan puheet olivat perättömiä. Oikeudessa ei ollut ketään, joka olisi pystynyt todistamaan huhut oikeiksi. Selvityksen jälkeen Lauri Knuutinpoika vapautettiin epäilyistä.⁶⁷

Haukkumasanojen ja huhujen merkitys yhteisöllisessä valvonnassa oli, että perätönkin huhu kulkeutui viranomaisten korviin. Haukkumasanan käyttäminen ja huhujen levittäminen olivat kohteen leimaamista muun yhteisön silmissä. Pahan teon katsottiin lyövän ”luotaantyöntävän, pelkoa ja inhoa herättävän leiman” yksilöön. Pitäjässä liikkuvat huhut leimasivat ja pilasivat yksilön maineen ja kunnian. Haukkumasana ei kuitenkaan yksin riittänyt vaan konfliktitilanteessa lausuttuna se viittasi yhteisössä käräjien ulkopuolella soviteltuihin pikkurikoksiin, kuten näpistyksiin tai epäilyihin isännän ja piian välisistä suhteista tai aviovaimon uskottomuudesta. Haukkumasanaan täytyi liittyä teko tai ainakin jotain viitteitä, jotka yhteisö saattoi tulkita liittyvän johonkin yhteisön normijärjestelmää rikkovaan käyttäytymiseen.⁶⁸

Huoraksi haukkuminen sisälsi syytöksen aviorikoksesta. Haukkumasana liitti haukutun kohteen aviorikokseen, jonka seurauksena naisen yhteiskunnallinen asema laski perheen ja kotitalouden sosiaalisten ja taloudellisten järjestelyjen murentuessa. Huorittelu kohdistui huoraksi haukuttuun naiseen, mutta myös naisen aviomieheen. Lausuttu haukkumasana piti sisällään ajatuksen perheen, kotitalouden ja suvun kunnian loukkaamisesta. Miehen kunnia vaati panemaan vireille avioeroproessin ja vaatimaan naiselle annettua huomenlahjan palauttamista miehelle. Lussi Laurintytär menetti rengin kanssa solmimansa yksinkertaisen huoruustapauksen seurauksena

huomenlahjansa, minkä vuoksi joutui rahattomana vastaanottamaan rikoksesta tuomitun rahasakon piiskarangaistukseksi muunnettuna.

Naapurusten välisessä konfliktitilanteessa haukkumasanaa tehokkaampi ase oli laskea liikkeelle perättömiä puheita. Kesäkäräjillä 1667 otettiin käsiteltäväksi pitäjällä kiertänyt huhu, jonka mukaan naimisissa oleva evijärveläismies Lauri Laurinpoika olisi maannut Mikael Olavinpojan vaimon Karin Paavontyttären kanssa. Knuutti Hannunpojan kuusitoistavuotias tytär Brita oli puhunut asiasta, ja isä oli tyttärensä puolesta vastaamassa oikeudessa. Lauri vapautettiin syytteestä näytön puuttuessa. Knuutti tuomittiin sakkoon kunnianloukkauksesta.⁶⁹ Lauri Laurinpoika ei kuitenkaan tyytynyt sakkoihin vaan ilmiantoi Knuutti Hannunpojan siitä, että tämä oli lyönyt Erkki Antinpoikaa kirkkotiellä heidän palatessaan kirkosta eräänä sunnuntaina. Knuutti oli kutsunut Erkkiä varkaaksi, johon Erkki oli vastannut samalla mitalla takaisin, jolloin Knuutti oli lyönyt häntä. Knuutti joutui maksamaan lyönnistä sakkoa rauhanvalankaaren mukaan.⁷⁰ Vaikka tapaus koskettaa useita eri henkilöitä, kysymyksessä on Knuutti Hannunpojan ja Lauri Laurinpojan välinen konfliktitilanne, joka kärjistyi kun Knuutin tytär oli väittänyt Laurin syyllistyneen kaksinkertaiseen huoruuteen. Tapauksen käsittelystä ei käy ilmi syytä huhulle, mutta todennäköisesti Knuutin ja Laurin välillä oli meneillään riita. Tapaus osoittaa, miten tärkeä merkitys kunnialla oli paikallisyhteisön tasolla ja miten yhteisö käytti huhuja ja juoruja sekä esivallan tiukentunutta seksuaalikontrollia yhteisöllisen kontrollin välineenä. Knuutti ja tämän tytär halusivat Lauri Laurinpojan syytteeseen kaksinkertaisesta huoruudesta ja laskivat liikkeelle juorun.

Lausuttua haukkumasanaa seurasi välittömästi vastapuolen hyökkäys, kuten Knuutin ja Erkin välien kiristyminen kirkkotiellä osoittaa. Erkki oli vastannut Knuutin syytökseen, minkä jälkeen Knuutti oli lopuksi lyönyt Erkkiä. Kunnian loukkaaminen vaati aina puolustautumista ja vastaamista haukkumasanalla, väkivallalla tai oikeuskanteella. Kunnianloukkaukseen reagoimatta jättäminen merkitsi yksilölle auktoriteettinsa, kunniansa ja maineensa, menet-

tämistä yhteisön silmissä. Yksilön häpeä koitui häpeäksi perheelle, kotitaloudelle ja suvulle. Tapaus olisi mitä ilmeisemmin jäänyt unohduksiin eikä Knuutti Hannunpojan ja Erkki Antinpojan riita kirkkotiellä olisi koskaan paljastunut ellei sitä olisi kaivettu oikeudessa lyömäaseeksi Knuutin maineen mustaamiseksi.

Kunniaa ja mainetta ei koettu yhteisön tasolla aina uhatuksi, vaan se liittyi tavalla tai toisella yhteisön sisäisiin konfliktitilanteisiin. Oikeuteen tuodut solvaukset ja herjaukset lausuttiin naapurusten välisissä riidoissa ja kiistoissa. Pitkät välimatkat käräjäpaikalle karisivat tehokkaasti suurimman osan kunnianloukkauskanteista. Toisaalta kunnian puolustamiseksi turvautuminen iskuihin ja lyönteihin oli nopeampi tapa puolustaa kunniaa ja mainetta kuin ottaa asia esille usein pitkänkin ajan kuluttua käräjillä. Lausutut haukkumasanat ja mustelmat sovittiin käräjätuvan ulkopuolella. Erkki Antinpojan ja Knuutti Hannunpojan kirkkotiellä tapahtuneita välienselvittelyn tapaisia tilanteita oli varmasti enemmän, mutta ne jätettiin tuomatta oikeuteen. Haukkumasana loukkasi, jos se oli lausuttu konfliktitilanteessa ja jos se uhkasi johtaa kanteen nostamiseen ja rangaistukseen kihlakunnanoikeudessa.⁷¹

Yhteisön suhtautumistapa kihlakunnanoikeudessa syytettyjen maineeseen ja kunniaan tuli esille siinä, että kukaan ei halunnut kytkeä itseään häneen valanvahvistajana. Yksilön kunnian ja maineen merkitys osana paikallisyhteisöä konkretisoitui valamenettelyssä. Asianomainen saattoi käyttää valaa todistelukeinona todistaakseen oman syyttömyytensä. Kun huhuttiin yleisesti jonkun tehneen pahan teon tai rikoksen, tämä saattoi Kristoferin maanlain käräjäkaaren mukaan tarjota valan ja tulla julistetuksi syyttömäksi. Muussa tapauksessa hän oli syyllinen ja velvollinen maksamaan sakkoa sen mukaan, millainen rikos oli. Vastaajan tuli tarjota valaa myös silloin, kun joku nosti häntä vastaan kanteen, vaikka hänellä ei ollut todistajia eikä näyttöä, ja vastaaja kielsi. Suuremmissa jutussa vala vahvistettiin myötävannojen valalla. Heidän lukumääränsä vaihteli asian tärkeyden tai törkeyden mukaan, mutta jutun asialliseen puoleen heidän toimintansa ei liittynyt. Valanvahvistajat

ainoastaan vakuuttivat asianosaisen vannoneen oikein, takasivat olemassaolollaan ja arvovallallaan hänen uskottavuutensa. Myötävannojainstituutio oli alun perin eräänlainen sukuvala, joka lakkautettiin vasta 1695. Se kertoo kollektiivisesta ja statukseen, sukulaissiteisiin, perustuneesta oikeudesta.⁷² Myötävannojain valassa kunnialla ja maineella oli keskeinen merkitys siinä saiko syytetty tarvitsemansa myötävannojat puolelleen ja käräjille todistamaan kunniansa puolesta.⁷³

Valamenettelyllä oli keskeinen rooli 1500-luvulla oikeuden käytössä, mutta sen merkitys väheni 1600-luvulla oikeudenkäytön legalisoitumisen myötä. Valaa käytettiin erittäin harvoin ratkottaessa kihlakunnanoikeudessa kysymystä henkilön syyllisyydestä 1600-luvulla. Valanvahvistajajärjestelmä menetti merkitystään modernin valtion syntymisen seurauksena tapahtuneen oikeudenhoidon legalisoitumisen myötä, kun oikeudenkäynnissä painopiste siirtyi aihetodisteisiin.⁷⁴ Keskeisempää oli kiinnittää huomiota siihen, että kuulopuheen alullepanija oli saapunut oikeuteen selvittämään levittämänsä huhua. Lussi Laurintyttären ja asemestarin tapauksessa Saara Niilontytär oli oikeudessa selventämässä tapahtunutta asiaa. Oikeus ei edellyttänyt Lussia eikä asemestaria käyttämään myötävannoja maineensa puhdistamissa. Asemestarin ja Lussin tapauksessa lautamiehet vahvistivat tuomion. Kylällä kiertäneeseen huhuun saadaan vahvistus todistajalausunnoista ja tuomio luetaan, vaikka tekijät eivät tekoaan tunnustaneetkaan. Vaikka myötävannojainstituution merkitys väheni 1600-luvulla, maine ja kunnia säilyivät tärkeänä osana oikeudenkäyntikulttuuria. Oikeuskäytännössä korostui yhteisöllisen valamenettelyn sijasta modernin valtion yksilöllistä kunniaa korostava menettelytapa.

Yhteisön kaksinaismoraalia ja sosiaalista vastarintaa

Modernin valtion ja puhdasoppisen kirkon harjoittama seksuaalikontrrolli ei ollut kaikilta osin yhteneväinen yhteisön mentaliteettien

ja toimintatapojen kanssa. Tämä koski erityisesti esivallan pyrkimystä kontrolloida miesten seksuaalisuutta. Ulkoaviollisten suhteiden tiukka valvonta ja ulottaminen myös miehiin ilmeni paikallisyhteisön tasolla kaksinaismoraalina ja sosiaalisena vastarintana esivallan harjoittamaa seksuaalisuuden kontrollia kohtaan. Kaksinaismoraalissa oli kyse yhteisön ja esivallan mentaliteeteissa ja toimintatavoissa olevista käsityseroista. Yhteisön kaksinaismoraali ja sosiaalinen vastarinta näkyivät aviorikosten käsittelyn vaikeuttamisena kihlakunnanoikeudessa. Salailu, kieltäminen ja käräjiltä poisjääminen sekä karkaaminen lisääntyi 1660–1670-luvulla Pietarsaaren pitäjässä, kun kirkkokuri oli vakiinnuttanut asemansa ja toimi tehokkaimmillaan. Salailu ja valehtelu lisääntyi tai ainakin paljastui myös Porvoon kihlakunnassa 1660-luvulta alkaen entistä useammin.⁷⁵

Yhteisöllinen seksuaalisuuden kontrolli kohdistui erityisesti naisiin. Kruunu ja kirkko korostivat kuitenkin tasa-arvoista kontrollipolitiikkaa ja pyrkivät tuomitsemaan myös aviorikoksiin syyllistyneet miehet. Esivalta suhtautui vakavasti aviorikoksen tehneisiin ja ulkoaviollisista suhteista syytettyjen tuomitseminen oli tärkeää. Aviorikokset tuli tuomita ja syylliset puhdistaa kuudennen käskyn rikkomisesta aiheutuneesta synnistä, ettei Jumalan viha kohdistuisi yhteisön päälle. Kysymyksessä oli viime kädessä kontrollikoneiston uskottavuus laittomien sukupuolisuhteiden valvojana.

Yhteisön sosiaalinen vastarinta oli harvoin avointa kapinaa ja väkivaltaa. Väkivallattomia keinoja olivat passiivisuus ja hidastelu erityisesti seksuaalirikosten kärjäkäsittelyn yhteydessä. Vastustajan solvaaminen oli yksi tapa protestoida.⁷⁶ Talvikäräjillä 1687 Elias Danielson sai kirkkoherran kunnianloukkauksesta 40 markan sakon. Eliaksen vaimo oli väittänyt kirkkoherran olevan tulevan lapsen isä. Elias oli vaatinut kirkkoherraa menemään naimisiin Liisan kanssa.⁷⁷ Tapauksen oikeuskäsittelyn yhteydessä ei ilmene kirkkoherran ja Eliaksen välillä mitään kiistoja ja riitoja, jossa Eliaksen vaimo olisi esittänyt syytökset. Lisäksi lapsi syntyi Eliaksen ja Liisan välisessä avioliitossa, jolloin siihen ei liittynyt rikosta.

Yhteisön näkökulmasta tapauksessa oli kyse enemmän pilasta kuin tietoisesta kunnianloukkauksesta. Pilassa yhteisön arvo- ja normijärjestelmä käännettiin ylösalaisin. Kirkkoherran asema yhteisössä kääntyi seksuaalisuuden valvojan roolista valvotun rooliin ja vastaavasti Eliaksen rooli päinvastoin. Roolien kääntämisen tarkoituksena oli tasavertaistaa ja tehdä tutuksi, poistaa pelko ja kunnioitus. Rahvaan puheelle oli tyypillistä kiistämisen kulttuuri, jossa puhe toimi yhtenä tavallisen kansan vallankäytön muotona suhteessa esivaltaan.⁷⁸ Huumori oli keskeinen yhteisön vastarinnan keino. Juttu kuvastaa yhteisön sosiaalista ja kulttuurista vastarintaa kirkkoa ja kirkkoherraa, johon esivallan seksuaalikontrolli yhteisön tasolla henkilöityi, kohtaan. Avioliiton ulkopuolista seksuaalisuutta valvova kirkkoherra joutui yhteisön silmissä pilkan kohteeksi, kun Elias Danielsonin vaimo väitti synnyttäneensä kirkkoherran lapsen. Pilaa täydensi se, että Elias neuvoi kirkkoherraa menemään naimisiin hänen vaimonsa kanssa. Pilan kohdistuessa kirkkoherraan, joka edusti yhteisön seksuaalimoraalin esikuvaa, tapaus käsiteltiin oikeudessa, koska samalla oli kyseenalaistettu kirkon seksuaalikontrollin uskottavuus. Pilassa kirkkoherran toimintaa leimasi sama kaksinaismoraalisuus, joka oli tyypillistä rahvaan seksuaalimoraalille.

Suorat solvaukset olivat harvinaisia ja kirkkoherran nostama kunnianloukkauskanne jää tuomiokirja-aineistossa poikkeukseksi. Yhteisön suhtautumistapaa aviorikosten valvontaan kuvastaa enemmänkin tapausten oikeuskäsittelyn vaikeuttaminen, tapahtuneen teon kieltäminen, käräjiltä poisjääminen ja karkuruus. Käräjiltä poisjääminen oli tehokas keino vastustaa esivallan seksuaalikontrollia. Sosiaalisen vastarinnan muotona käräjiltä poisjääminen oli harvinaista. Suurin osa oikeutta pakoilleesta oli naimattomia irtolaisnaisia ja piikoja, jotka sosiaalistaloudellisen asemansa vuoksi saattoivat helposti lähteä, kun rikos paljastui. Yksinkertaisissa huoruustapauksissa miehet lähtivät harvoin pitäjistä. Tärkeämpää oli saada asia pois päiväjärjestyksestä, että tavallinen elämä saattoi jatkua. Miehet pyrkivät välttämään pelottavan ja häpeällisen muuntoran-

gaistuksen. Miehet joko maksoivat sakon tai pyrkivät muilla keinoin järjestämään takauksen.⁷⁹ Vasta kujanjuoksun edessä jätettiin saapumatta käräjille tai lähdettiin pitäjästä. Yhteisön toimintatavat olivat pitkälti miesten selviytymisstrategioita. Nainen joutui miestä useammin kärsimään muuntorangaistuksen aiheuttaman kivun ja häpeän.

TAULUKKO 3 Käräjiltä poisjääneiden aviorikoksesta syytettyjen sosiaalinen tausta Pietarsaassa 1638–1685

Miehet	Abs.	Naiset	Abs.
Sotilas	2	Irtolainen	3
Muut	5	Piika	2
		Sotilaan vaimo	1
Yhteensä	7	Yhteensä	6

Lähde: KA rr 1–13, qq 3, ss 3–8; RA Strödda domböcker och rättegångshandlingar vol. 4.

Tunnustuksen merkityksen kasvaessa seksuaalirikosten oikeuskäsittelyssä teon kieltämisestä tuli strategia välttää tuomio ja rasakat sakot. Aviorikoksesta syytetty saattoi yksinkertaisesti kieltää tapahtuneen rikoksen. Asemestari Erkki Paavonpoika ei ollut sunnuntaina jumalanpalveluksen jälkeen mennyt kotiinsa vaimonsa luokse vaan kiiruhtanut kirkosta suoraan Lussi Laurintyttären talolle. Kihlakunnankäräjillä asemestari ja Lussi Laurintytär kiistivät makaamisen ja pyrkivät siten välttämään syytteet kaksinkertaisesta huoruudesta. Matti Antinpoika kiisti vuoden 1686 talvikäräjillä yksinkertaista huoruutta koskevan syytteen ja kielsi maanneensa irtolaisnaisen, Karin Kallentyttären kanssa. Hän tunnusti maanneensa samassa sängyssä naisen kanssa, mutta sukupuoliyhteyden hän kielsi. Teon tunnustaneelle naiselle langetettiin sakko ja kirkko-

rangaistus yksinkertaisesta huoruudesta. Matin osalta tapaus lähetettiin hovioikeuden ratkaistavaksi.⁸⁰

Harvinaista ei myöskään ollut se, että toinen syytetyistä ei muistanut toisen syytetyn nimeä. Naimisissa oleva alajärveläinen Kirsti Simontytär oli syytettynä vuoden 1683 talvikäräjillä edellissyksynä syntyneestä aviottomasta lapsesta. Kirstin mies kertoi palanneensa sodasta kotiinsa ja tavanneensa vaimonsa raskaana. Nainen väitti oikeudessa, että ei tuntenut miestä, jonka kanssa oli maannut. Nainen oli tavannut nuoren vaaleahiuksisen miehen Alajärven ja Savokylän välillä. Mies oli ollut tulossa kaupungista ja sanonut nimensä olevan Pietari. Nainen ei myöskään tiennyt, oliko mies naimaton vai naimisissa oleva. Tapahtuneen jälkeen mies oli lähtenyt. Kirstin naapurit tiesivät, että samainen mies oli noutanut Kirstiä Lappajärvelle edellistalvena. Pienen taivuttelun jälkeen Kirsti tunnusti valehdelleensa ja kertoi lapsen oikean isän olevan lappajärveläinen Matti Mikaelinpoika, joka oli mennyt myöhemmin naimisiin.⁸¹ Hän tunnusti syyllisyytensä kesäkäräjillä asian tullessa uudelleen käsitelyyn. Köyhyytensä vuoksi hän joutui käymään läpi muuntorangaistuksen kujanjuoksuna.⁸² Kirstin valehtelemisella oli suuri merkitys Matti Mikaelinpojalle, koska hänellä ei ollut varaa maksaa sakkoa ja hän halusi välttyä kujanjuoksulta.

Aviorikoskäsittelyssä selviytymisstrategiat olivat yleensä miesten keinoja selviytyä kovasta tuomiosta. Sellaisena ne heijastavat yhteisöllisen ajattelun piirteitä miehen oikeudesta aviorikokseen ja korostavat myös naisen yhteisöllisen seksuaalisuuden kontrollin vaatimusta. Harvinaisempaa sen sijaan oli, että aviorikoksesta syytetyn naisen mies puolusti oikeudessa vaimoaan. Tavallisestihan naisen solmima ulkoaviollinen suhde johti avioeroon ja perheen ja kotitalouden rakenteiden hajoamiseen. Antti Erkinpojan vaimo Anna Antintytär oli syytettynä kaksinkertaisesta huoruudesta naimisissa olevan irtolaisrenki Hannu Antinpojan kanssa vuoden 1688 talvikäräjillä. Nainen väitti miehen raiskanneen hänet heinäladossa. Anna Antintyttären aviomies yhtyi vaimonsa syytökseen. Irtolaisrenki oli poistunut pitäjästä eikä ollut saapunut oikeuteen.⁸³

Anna Antintytär vetosi väkisinmakaamiseen, koska halusi mitä todennäköisemmin välttyä aviorikossyytteestä. Kysymyksessä oli vakava kaksinkertainen huoruustapaus, jossa molemmat osapuolet olivat naimisissa olevia. Annan mies ei myöskään ollut värvättynä sotaan, joten oli todennäköistä, että tapauksesta langetettua kuolemantuomiota ei olisi muutettu hovioikeudessa rahasakoksi. Vetoaminen väkisinmakaamiseen tuli kysymykseen, koska toinen osapuoli oli irtolaismies ja poistunut jo pitäjältä. On vaikea sanoa, minkälainen maine Annan maanneella Hannu Antinpojalla oli ja miten yhteisö tapahtuneeseen suhtautui, koska oikeuskäsittelyssä asiaan ei puututtu. Kirkkoherra muistutti Annan aikaisemmin tekemää tunnustuksesta, mikä ratkaisi tapauksen olleen kaksinkertainen huoruustapaus. Anna Antintyttären väitteet väkisinmakaamisesta tulkittiin oikeudessa yritykseksi selviytyä yksinkertaisesta huoruussyytteestä.⁸⁴

Mies toimi vaimonsa puolesta käräjillä edusmiehenä kunnianloukkaustapauksissa, mutta aviorikosjutuissa nainen oli aina yksin oikeuden edessä. Tämä johtui miehen kunnian ja maineen haavoittuvuudesta. Antti Erkinpoika oli joutunut kiusalliseen tilanteeseen, kun aviovaimo oli maannut talossa työskennelleen irtolaisrengin kanssa. Antti Erkinpoika halusi selittää tapahtuneen rikoksen väkisinmakaamiseksi, koska vaimon solmima ulkoaviollinen suhde oli loukkaus hänen kunniaansa ja mainettaan kohtaan. Tämän vuoksi Antti Erkinpoika ja Anna Antintytär olivat itse nostamassa oikeudessa syytettä pitäjältä poistunutta irtolaisrenkiä vastaan. Tapauksen taustalta hahmottuu käsitys seksuaalisesta kanssakäymisestä, jossa korostui toiminnan ja suorittamisen merkitys. Sukupuolisuhteeseen liittyi yhteiskunnan ja yhteisön, mutta myös miehen itselleen asettamia odotuksia. Miehen kunnia vaati miestä suoriutumaan tästä tehtävästä.⁸⁵ Miehellä oli keskeinen rooli perheen, kotitalouden ja suvun päänä, ja miehen tehtävänä oli jatkaa sukua. Täyttääkseen odotukset miehen tuli solmia avioliitto ja perustaa perhe ja kotitalous. Miehen kunnia ja maine vaativat suoriutumaan myös seksuaaliaktista.⁸⁶ Seksuaalisuus nähtiin tärkeänä osana

avioelämää, ja tilanteessa, jossa mies ei pystynyt tyydyttämään vaimoaan tämä saattoi maata talossa työskentelevän irtolaisrengin kanssa. Naisen tekemä aviorikos kyseenalaisti loukatun miehen miehisyyden ja suvunjatkamiskyvyn.

Miehen kunnia ja maine sekä väkisinmakaaminen

Raiskaukset olivat erittäin harvinainen rikos Ruotsin valtakunnassa 1500–1600-luvulla. Valtakunnan kaupungeissa nostettiin vuosina 1540–1700 vähemmän kuin parikymmentä raiskausta koskevaa kannetta. Näistä puolet ei johtanut tuomioon näytön puutteen takia.⁸⁷ Oikeuteen tuotuihin raiskaussyytöksiin suhtauduttiin epäilevästi ja ne tutkittiin perinpohjaisesti. Suomen puolelta kaupungeista on jäljitetty ainoastaan neljä raiskauskannetta 1620–1660-luvulla. Kanteista ei ainoakaan johtanut kuolemantuomioon vaan ne raukesivat riittämättömään näyttöön. Vastaavasti 1500-luvulta säilyneiden sakkoluetteloiden perusteella kaupungeissa ei tehty yhtään raiskausta.⁸⁸ Rikoksena raiskaukset olivat harvinaisia myös maaseudulla. Käkisalmen läänissä tuomittiin väkisinmakaamisesta kuolemaan kaksi henkilöä 1600-luvulla.⁸⁹ Pietarsaaren pitäjästä kerätty sakkoluettelo- ja tuomiokirja-aineisto tukevat käsitystä raiskauskien harvinaisuudesta. Tutkimusalueella ei langetettu ainoatakaan tuomiota väkisinmakaamisesta 1540–1680-luvulla. Ainoastaan yhdessä tapauksessa, jota käsiteltiin edellisessä luvussa, nainen väitti joutuneensa raiskauksen kohteeksi. Sekin paljastui aviorikokseksi.

Miesten naiseen kohdistama väkivalta on tulkittu miehisisyyden osoittamiseksi ja naisen alistamiseksi.⁹⁰ Tulkinta on ongelmallinen, koska se ei ota huomioon väkisinmakaamistapausten ja yleensä naiseen kohdistetun väkivallan vähäistä määrää. Naiseen kohdistettu väkivalta oli uuden ajan alkupuolella huomattavasti vähäisempää kuin miehiin kohdistettu. Suoranaiset perheväkivaltaan viittaavat tapaukset tuomiokirja-aineistossa ovat harvinaisia.⁹¹ Patriarkaalisessa yhteiskunnassa miehellä oli oikeus kurittaa niin piikojaan,

tyttäriään kuin vaimoaankin. Naisen ei kuitenkaan tarvinnut kestää silmitöntä väkivaltaa. Pääsääntöisesti puolisoiden väliset riita-asiat jäivät kirkon selvittäväksi. Tärkeää oli saavuttaa yhteisymmärrys perheen sisällä.⁹² Isäntien piikoihin kohdistamasta väkivallasta on muutama tuomiokirjamaininta tutkimusalueelta. Lappajärveläistä Olavi Mikaelinpoikaa syytettiin vuoden 1684 kesäkäräjillä piika Agnis Yrjöntyttären laittomasta makaamisesta. Olavi oli tehnyt naiselle lapsen ja lyönyt ja pahoinpidellyt naista, niin ettei kukaan tiennyt, oliko nainen enää elossa vai ei. Tapaus siirrettiin seuraavien käräjien käsiteltäväksi. Olavi Mikaelinpojan kerrottiin paenneen pitäjältä.⁹³ Yhteisö suhtautui kielteisesti raskaana olevan naisen pahoinpitelyyn. Tämä johtui siitä, että aikalaiset katsoivat sosiaalisten, fyysisten ja emotionaalisten kokemusten vaikuttavan naisen ja lapsen hyvinvointiin. Raskaana olevan naisen lyömisestä tai henkisestä järkyttämisestä saattoi olla seurauksena keskenmeno.⁹⁴

Raiskaustapausten vähäisyyttä selitettäessä on keskeistä tarkastella yhteisön väkisinmakaamistapauksiin ja -kanteisiin liittyviä käsityksiä ja asenteita. Raiskausten vähäisyyttä selittää osaltaan yhteisön suhtautumistapa naiseen ja käsitys väkivallan käytön luonteesta. Yhteisön uskomukset ja käsitykset naisesta ja saastaisuudesta määrittivät miesten suhtautumista naiseen ja erityisesti naisen seksuaalisuuteen. Raskausaika oli naiselle aikaa, jolloin hän oli likainen ja saastainen, minkä vuoksi hänet oli suljettu seurakunnan ulkopuolelle. Raskaana olevan ja kirkottomattoman naisen uskottiin olevan erityisen altis noituudelle.⁹⁵ Synnytyksen jälkeen kuuden viikon kuluttua naisen oli käytävä läpi riitti, jossa hänet otettiin takaisin seurakunnan yhteyteen. Kirkottamisessa nainen puhdistettiin perisyynnistä ja odotusaikaan liittyneestä liasta ja saastaisuudesta. Eristämistä perusteltiin myös terveydellisin syin.⁹⁶ Tähän likaiseksi ja saastaiseksi koettuun aikaan liittyi kansan uskomus seksuaalisen kanssakäymisen kieltämisestä raskausaikana ja raskauden jälkeen. Nainen oli periodisesti pyhä, miehiltä erotettu ja rajattu ja samalla ulkopiiriin rinnastettava toinen tilanteissa, joissa fysiologiset muutostilat avasivat hänen ruumiinsa sisä- ja ulkopuolen erotta-

vat rajalinjat.⁹⁷ Naisen ruumiiseen ja sukupuolielimiin liitettiin kansanomaisessa ajattelussa sekä hyvään että pahaan liittyviä käsityksiä ja uskomuksia. Tämä käy ilmi kansanperinteen 1800-luvulle säilyneistä tavoista, joissa nainen saattoi ruumiillaan sekä suojata ja torjua että vahingoittaa ja pilata.⁹⁸

Väkisinmakaamistapauksissa korostui niin raiskaajan kuin uhrinkin kunnian ja maineen merkitys sekä paikallisyhteisön tuki jutun oikeuskäsittelyssä.⁹⁹ Väkivalta yhteisön tasolla oli miehen kunnian ja maineen palauttamista kun taas raiskaus tekona oli enemmänkin naisen kunnian ja maineen riistämistä. Naisen kokeminen likaiseksi ja saastaiseksi yhteisöllisessä ajattelussa vaikutti siihen, että nainen kontrolloi ruumistaan viime kädessä itse. Mies ei voinut väkivalloin maata naista vaan naisen oli annettava suostumus sukupuoli-suhteeseen. Yhteisöllinen ajattelu perustui dynamistiseen ajatteluun väen tasapainosta, mikä liittyi oleellisesti yhteisön tapaan ymmärtää kosmisen järjestyksen säilyminen. Väki samaistettiin rahvaan maailmankuvassa voimaan, jota kaikki oliot ja olioluokat kantoivat itsessään. Dynamistiseen ajattelutapaan liittyi käsitys voiman siirosta, eri voimien yhdistämisestä sekä yhteensopimattomien voimien törmäyksestä ja kamppailusta, jossa vahvempi voitti heikomman.¹⁰⁰ Väkisinmakaaminen oli teko, joka järkytti yhteisön kosmisen järjestyksen perusteita ja uhkasi yhteisön hyvinvointia vetämällä Jumalan rangaistuksen yhteisön päälle. Väkisinmakaamiseen syylistynyt mies loukkasi yhteisön perinteisiä avioitumiseen ja lisääntymiseen sekä sukulaisuuteen liittyviä arvoja ja normeja. Raiskauksesta oli seurauksena yhteisön ulkopuolelle sulkeminen ja kunnian ja maineen menettäminen.

Niissä harvoissa tapauksissa, joissa raiskaus oli tapahtunut nainen oli pääsääntöisesti kunnialtaan huonomaineinen ja yhteisön ulkopuolelle suljettu.¹⁰¹ Yhteisön ulkopuolelle rajatun raiskaaminen ei voinut uhata yhteisön hyvinvointia. Yhteisön ulkopuolisuus selittää myös sota-aikoina tehtyjä raiskauksia. Sotilaat raiskasivat valloitetun alueen naisia, koska yhteisön saastaisuutta koskevat arvot ja normit eivät koskeneet ulkopuolista valloittajaa. Yhteisön

ulkopuolelta tulleet sotilaat eivät olleet osa yhteisöä eivätkä heidän kunniansa ja maineensa olleet sidottuja yhteisön kunniakäsityksiin. Raiskaus oli osa vihollisen sotatoimia ja raiskauksella oli symbolinen merkitys alueen valloittamisessa.¹⁰² Samalla kun yhteisö sulki ulkopuolelle raiskaajan se teki samoin myös raiskatuille naisille. Yhteisön suhtautumistapa ja venäläisten sotilaiden isonvihan aikana raiskaamista naisista käyttämät halventavat nimitykset osoittavat, miten naiset menettivät maineensa ja kunniansa yhteisön silmissä. Raiskauksen ja pahoinpitelyn sekä yhteisön ulkopuolelle joutumisen seurauksena saattoi olla mielisairaus, kun yksilö ei kollektiivisessa arvomaailmassa kyennyt jäsentämään omaa paikkaansa kokemiensa kauheuksien jälkeen uudelleen.¹⁰³

Suvun, perheen ja kotitalouden kunnia

Väkisinmakaamisen ohella sukurutsa oli harvinainen rikos uuden ajan alussa. Sakkoluettelo- ja tuomiokirjamerkintöjen perusteella sukurutsa oli raiskausta yleisempi rikos. Sukurutsasta (*kätteri*) langetettiin 1500-luvulla kihlakunnanoikeudessa kaksitoista sakkoa ja rovastinkäräjillä yksi. Sakkoluetteloissa makaamisen on kerrottu tapahtuneen lähisukulaisen kanssa sukulaisuussuhdetta tarkemmin selvittämättä.¹⁰⁴ Sakkoluetteloissa on yksi tapaus, jossa rikos oli tehty sisarusten välillä. Kaarina Jönssintyttäreille langetettiin 40 markan sakko vuoden 1557 kesäkäräjillä siitä, että tämä oli maannut kahden veljensä kanssa.¹⁰⁵ Oikeusmateriaalista ei käy ilmi, miksi Kaarina Jönssintyttären kahta veljeä ei sakotettu sukurutsasta. Veljekset olivat todennäköisesti niin nuoria, että heitä ei sen takia tuomittu. Tätä tulkintaa puolustaa sekin, että syy oli vieritetty yksinomaan Kaarina Jönssintyttären niskoille.¹⁰⁶ Tapauksissa, joissa sukurutsaan syyllistyneet olivat nuoria, kyse saattoi olla myös esipuber-teettiin liittyvästä heräävästä seksuaalisuudesta, joka ilmeni sisaren ja veljien välisenä laittomana sukupuolisuhteena.¹⁰⁷

Sukurutsatapausten määrä on huomattavasti vähäisempi 1600-luvulla, jolloin kihlakunnanoikeudessa sukurutsasta tuomittiin ainoastaan yksi tapaus. Martti Olavinpoikaa ja Marketta Erkontytärtä syytettiin sukurutsasta kevättalvella 1642. Teon vakavuutta kuvaa maanlaissa määrätyn kuolemanrangaistuksen lisäksi se, että asiaa ei jätetty seuraaville kesäkäräjille vaan tapaus otettiin välittömästi oikeuden käsiteltäväksi ylimääräisillä käräjillä. Makaaminen oli tapahtunut avioliiton kautta sukulaisuussuhteessa olevien kesken. Martti Olavinpoika oli maannut nuoremman neljä ja puoli vuotta sitten sotaan lähteneen veljensä vaimon kanssa. Makaamisen seurauksena oli syntynyt avioton lapsi, joka oli ilmeisesti paljastanut rikoksen. Molemmat tunnustivat ja vanhoivat, että makaaminen oli tapahtunut yhden kerran. Martti Olavinpoika ja Marketta Erkontytär tuomittiin kuolemaan.¹⁰⁸

Sukurutsan rangaistuskäytäntö kiristyi 1500–1600-luvulla. Sukurutsasta selvisi sakkorangaistuksella 1500-luvulla. Alimmillaan sukurutsasta langetettiin 40 markan ja kovimmillaan 140 markan sakkorangaistus.¹⁰⁹ Sukulaisten kesken solmittujen laittomien sukupuolisuhteiden rangaistuskäytäntö ei kuitenkaan vastannut lain kirjainta Pietarsaaren pitäjässä, sillä Eerik XIV:sta vonna 1563 antaman törkeidenasiainpatentin jälkeenkä teosta selvisi rahasakolla. Kihlakunnanoikeudessa langetetut sakot sukurutsasta kasautuvat 1550-luvun loppupuolelle ja 1560-luvun alkuun ennen patentin antamista. Käytäntö alkoi vastata lain kirjainta lopullisesti vasta puhdasoppisen kirkkokurin aikana 1600-luvulla, kun Mooseksen laki oli otettu oikeudenkäytön perustaksi. 1600-luvulla sukurutsasta ei enää selvinnyt rahasakolla, eikä hovioikeus lieventänyt alioikeuden langettamaa kuolemantuomiota. Turun hovioikeuden vuosilta 1630–1640-luvun vaihteesta säilyneissä sakkoluetteloissa ei ole mainintoja sukurutsasta langetetuista sakkorangaistuksista.¹¹⁰

Tavallinen rahvas mitä todennäköisemmin tiesi perheen ja suvun sukulaisuussuhteet ja vältti puolison hakemista lähisuvun piiristä. Myöhemmässä suomalaisessa kansanperinteessä korostuu ajatus,

että sukurutsaan ajaututtiin aina vahingossa eikä tietoisesti. Sukulaisuussuhteita ei tunnettu tilanteessa, jossa sisarukset olivat ajautuneet syystä tai toisesta erilleen eivätkä tunteneet toisiaan. Tämän vuoksi tyttöjä kiellettiin solmimasta sukupuolisuhteita sellaisten miesten kanssa, joita he eivät tunteneet.¹¹¹ Esivallan puuttuminen tiukentuvalla kädellä sukurutsaan ja kiristynyt rangaistuskäytäntö pakottivat kiinnittämään enemmän huomiota sukulaisuussuhteiden selvittämiseen ennen avioliiton solmimista. Kirkollisen väestökirjanpidon kehittyminen 1600-luvun lopulla helpotti osaltaan yhteisöntasolla kielletyn asian valvomista. Avioliittoaiheet kumottiin viimeistään rovastinkäräjillä sakottamalla laittomasta kihlauksesta. Pietarsaaren pitäjän rovastinkäräjien sakkoluettelossa on 1500-luvulla muutamia viittauksia laittomiin kihlauksiin, mutta niissä ei mainita tarkemmin syytä kihlauksen purkamiseen.¹¹² Rovastinkäräjien pöytäkirjoista laittomien kihlausten määrä vähentyi 1600-luvulla.¹¹³

Yhteisö piti sukulaisten kesken solmittuja sukupuolisuhteita tabuna. Pojan ja äidin välinen seksuaalinen kanssakäyminen määriteltiin ensimmäisen polven sukurutsaksi ja sellaisena se koettiin yhteisön tasolla tabuna. Ulkoisen ja sisäisen rajat rakentuvat saastaisuutta määrittelevien riittien kautta, jotka häivyttävät pois subjektin pelon oman identiteetin lopullisesta uppoamisesta äitiin. Saastaisuutta määrittävistä riiteistä inestikielto on keskeisin.¹¹⁴ Sukurutsaan liittyvä kielto perustui yhteisön naista koskeviin saastaisuutta ja likaisuutta määritteleviin kieltoihin ja rituaaleihin. Nainen oli periodisesti perheen, kotitalouden ja suvun sekä yhteisön ulkopuolelle sulkema. Samalla kun naisen ruumis toimi väylänä alisen ja ylisen maailman välillä, naisen ruumiin rajat nähtiin symbolisessa suhteessa valtakuntaa ja paikallisyhteisöä suojaaviin metafyyssisiin rajoihin.¹¹⁵

Perheen ja suvun hallussa oleva maaomaisuus muodosti yhteisön tasolla ne konkreettiset rajat, jotka samaistivat symbolisella tavalla suvun maaomaisuuden suvun naispuolisten jäsenten ruumiisiin. Koska nainen koettiin yhteisöllisessä ajattelussa likaisena ja saastaisena se rajattiin maaomaisuutta ja perintöä koskevassa oi-

keuskäytännössä perheen, kotitalouden ja suvun maaomaisuuden ulkopuolelle. Perheen ja suvun maineelle oli tärkeää, että suvun omistuksessa olevat maa-alueet säilyivät perheen ja suvun käsissä miespuolisen sukulaisen kautta. Maaomaisuutta koskevassa lainsäädännössä korostui 1500–1600-luvulla pyrkimys säilyttää maaomaisuus jakamattomana ja yksissä käsissä, mikä tarkoitti perintöä ja tilansiirtoa koskevassa oikeuskäytännössä tilanjättämistä vanhimmalle pojalle. Maat haluttiin pitää saman suvun piirissä, mikä ilmeni maan sukulunastusoikeuskäytännössä.¹¹⁶ Vaikka Kristoferin maanlaissa naiselle oli myönnetty oikeus periä aina puolet siitä mitä mies käytännössä naisen myötäjäiset samaistettiin hänen perintöosakseen.¹¹⁷

Suvun jatkumiselle maaomaisuuden lisäksi hedelmällisyys ja lisääntyminen olivat keskeisiä tekijöitä. Lisääntyminen miellettiin pyhäksi ja tärkeäksi osaksi perheen ja suvun olemassaoloa ja selviytymistä osana kosmista järjestystä. Hedelmällisyyttä ja naisen lisääntymiskykyä pidettiin tärkeänä solmittaessa avioliittoja. Yrjö Simonpoika ja Anna Tapanintytär olivat maanneet avioliittolupauksen aikana. Nainen synnytti aviottoman lapsen, joka oli kuollut synnytyksessä, minkä jälkeen Yrjö oli kieltäytynyt solmimasta avioliittoa.¹¹⁸ Avioton lapsi ei alkuaan ollut naimisiin menemisen syy, koska avioliitosta oli sovittu ennen makaamista. Yrjö Simonpojan motiivi avioliiton perumiseen liittyi yhteisön naiseen kohdistamiin odotuksiin. Lapsen kuolema tulkittiin huonoksi enteeksi ja merkiksi siitä, että naisen oli vaikea saada lapsia.¹¹⁹ Hedelmällisyyteen ja suvunjatkamiseen liittyi erilaisia onnia aina naima- ja lapsionnesta, vilja- ja karjaonneen. Seksuaalisuutta ja parisuhdetta arvostettiin suuresti ja niitä pidettiin elämän jatkumiselle välttämättöminä asioina. Avioliitto, miehen ja naisen muodostama pari, oli yhteisön perusyksikkö. Käsitys perustui yhteisön työnjakoon liittyviin käsityksiin ja käytäntöihin. Seksi, miehen halu kiima, liimasi miehen ja naisen yhteen. Naisen lemmen tuli herättää miehessä tämä halu. Toimiva parisuhde oli edellytyksenä perheen ja kotitalouden tuotannolle ja uusiutumiselle sekä suvun jatkumiselle.¹²⁰

Avioliitolla oli keskeinen merkitys solmittaessa sosiaalisia, taloudellisia ja poliittisia liittoja sukujen ja perheiden välillä. Lain perusteella avioliittoa ei voida pitää sukujen välisenä taloudellisena sopimuksena, koska naittajalle avioliitosta ja häistä koitui enemmän kustannuksia kuin tuloja. Avioliiton solmimisessa oli pikemminkin kyse yhteisön sosiaalitaloudellisten ja poliittisten suhteiden solmimisesta ja säilyttämisestä.¹²¹ Avioliitto ja sen solmiminen liittyivät talonpoikaisyhteiskunnalle tunnusomaiseen tulevaisuuden epävarmuuden hallitsemiseen perhestrategioiden kautta. Perheet pyrkivät turvaamaan työvoiman saannin sekä saavutetun sosiaalisen asemansa. Naimalla omasta ryhmästä perhe saavutti parhaat edut ja loi läheiset suhteet toiseen perheeseen. Endogamiolla pyrittiin vahvistamaan demografisesti epätasapainoista perhettä.¹²²

Avioliiton solmiminen ei kuulunut perinteisessä agraariyhteisössä nuorille itselleen vaan perheelle ja suvulle. Miehen oli pyydettävä naisen isältä suostumusta avioliittoon.¹²³ Maanlaki määritteli vastoin perheen ja suvun tahtoa avioliiton solmineen perinnöttömäksi.¹²⁴ Naisen seksuaalisuuteen kohdistettu kontrolli liittyi kosmisen järjestyksen säilyttämisen vaatimukseen yhteisön tasolla. Sukulaisten kesken solmittu sukupuolisuhde, väkisinmakaaminen tai naisen tekemä aviorikos uhmasivat tätä järjestystä. Kun kysymyksessä oli dynamistiseen ajatteluun perustuva kosminen järjestys, yhteisön toimeentulolle ja elämän jatkumiselle keskeisten onnien toteutuminen saattoi järkkäyä.

Ruumis, sukupuoli ja yhteisön ulkopuolelle sulkeminen

Rahvaan ajattelussa seksuaalisuus oli kiinteä osa ruumista ja sen toimintoja. Kiellettyihin aviorikoksiin, väkisinmakaamiseen tai sukurutsaan lankeamiset yhteisö selitti lihan heikkoudella. Yksinkertaisesta huoruudesta sotilaan vaimon kanssa tuomittu Matti Mikaelinpoika syytti lihansa ja mielensä heikkoutta (*beklagde sin skräplighet och hufwudh swagheet*) siitä, että oli solminut laitto-

man sukupuolisuhteen.¹²⁵ Yhteisöllisessä ajattelussa ruumis koettiin kontrolloimattomana, ja liha itsenäisenä toimijana. Mieli ei pystynyt valvomaan ruumiin toimintaa. Sen vuoksi oikeudessa korostettiin aviorikosten ja sukurutsatapausten yhteydessä, että teko oli tapahtunut yhden ainoan kerran, millä pyrittiin osoittamaan, että teko ei ollut harkittu. Saara Niilontyttären todistus kolme kertaa yön aikana tapahtuneesta yhdynnästä oli osoitus Lussi Laurintyttären ja asemestarin rikoksen vakavuudesta. Lihan heikkous ja sen vaikea hallittavuus liittyi yhteisöllisessä maailmankuvassa käsitykseen, että ruumiinosat saattoivat irrota ja viettää itsenäistä elämää kehon ulkopuolella jättäen muun ruumiin toissijaisena varjoonsa.¹²⁶

Yhteisöllisessä maailmankuvassa ruumis nähtiin maailmojen välisenä väylänä, joka yhdisti maailman pääkerrostumia, keskistä, ylistä ja alista maailmaa toisiinsa. Koska väylät olivat ladattuja voimakkaalla väellä, niitä tuli kontrolloida erilaisten kieltojen ja rituaalien kautta.¹²⁷ Ruumis nähtiin uudelleen ja uudelleen muotoutuvana ja sen katsottiin nielaisevan maailman ja joutuvan maailman nielaiseksi. Tärkeimpiä osia olivat ne ruumiinosat, joissa ruumis ylitti itsensä ja omat rajansa ja pani alulle uuden ruumiin. Ulokkeiden ja aukkojen yhteisenä piirteenä oli se, että niissä ylitettiin kahden ruumiin sekä ruumiin ja maailman väliset rajat. Ne toimivat vaihdon ja vuorovaikutuksen alueena. Syöminen, juominen, hikoileminen, nenän niistäminen ja aivastaminen, sukupuoliyhdyntä, raskaus, synnytys, kasvu, vanhuus, sairaudet, kuolema, raatelu, kappaleiksi repiminen ja toisen ruumiin nielaiseksi joutuminen tapahtuvat kaikki ruumiin ja maailman rajalla tai uuden ja vanhan ruumiin rajalla. Ruumiin tapahtumissa elämän alku ja loppu kietoutuvat kiinteästi toisiinsa.¹²⁸

Sukupuolella oli tärkeä merkitys tavallisen kansan ruumiskäsityksessä. *Gender* oli keskeinen ajattelun ja diskurssin kategoria, ja sukupuolella oli keskeinen rooli yhteiskunnallista järjestystä koskevassa diskurssissa.¹²⁹ Yhteisöllisessä maailmankuvassa ja arkipäivän elämässä sukupuolten väliset erot korostuivat enemmän kuin samankaltaisuus.¹³⁰ Suhtautumistapa naisen ruumiiseen oli

kaksijakoinen, mikä näkyi toisaalta naisen ruumiiseen liitetyissä li-kaisuutta ja saastaisuutta koskevissa käsityksissä ja toisaalta taas sen kykynä jatkaa sukua. Naisen ruumiin vaarallisuus ja kontrolloimattomuus näkyi siinä, että erityisesti nainen nähtiin aloitteen-tekijänä. Lussi Laurintytär oli herättänyt asemestarin yöllä hyväilyihin tuvan lattialla. Sotilaan vaimo Marketta Matintytär oli vietellyt samalla tavalla nuoren rengin Lauri Erkinpojan. Marketta ja Lauri olivat yöpyneet molemmat samassa tuvassa. Marketta oli mennyt makaamaan ja pyytänyt Lauria vuoteeseen. Kun Lauri oli jäänyt polttamaan piipputupakkaa ja mennyt omaan sänkyynsä tuvan toiselle seinustalle, Marketta oli mennyt Laurin vuoteeseen.¹³¹

Ruumiin ja sen toimintojen keskeinen merkitys patriarkaalisen yhteiskunnan maailmankuvassa nousee esille ajan rangaistuskäytännössä, jossa rangaistus kohdistettiin ruumiiseen. Aviorikoksesta, väkisinmakaamisesta ja sukurutsasta langetettiin kuolemantuomio. Muuntorangaistuksina häpeällinen kujanjuoksu ja piiskarangaistus kohdistuivat ruumiiseen. Ruumiiseen kohdistuneen rangaistuksen lisäksi häpeää lisäsi se, että kihlakunnanoikeus tuomitsi seksuaalirikoksiin syyllistyneet suorittamaan kirkkorangaistuksen ja pyytämään pääsyä takaisin seurakunnan yhteyteen. Kirkkorangaistuksen perimmäinen tarkoitus oli sielunhoidollinen ja tavoitteena oli syntiä tehneen katumus ja parannus, mutta siihen liittyi myös häpeärangaistuksen piirteitä. Julkirippi sisälsi katumusharjoituksia ja rikoksen tehneen synnin lukemisen saarnastuolista. Syntiä tehneen tuli pyytää seurakunnalta ja papilta pääsyä takaisin seurakunnan yhteyteen.¹³² Seurakuntaan takaisin ottaminen oli yhteisöllinen tapahtuma ja keskittyi jumalanpalveluksen yhteyteen.

Ehtoolliselta poissulkeminen merkitsi yksilölle joutumista Jumalan valtakunnan, seurakunnan ja yhteisön ulkopuolelle. Jumalanpalveluksessa ja ehtoollisen nauttimisessa heijastuivat puhtasopisen yhteiskunnan ideologia ja käsitys uskonnon kollektiivisesta luonteesta, mutta myös käsitys yhteisön sosiaalisesta sekä taloudellisesta hierarkiasta. Jumalanpalveluksessa käynti ja ehtoollisen nauttiminen olivat 1600-luvun ihmiselle kollektiivisiä asioita ja tapah-

tumia. Yhteisön sosiaalinen ja taloudellinen hierarkia toistui sisäänrakennettuna penkkijärjestyksessä.¹³³ Käytäntö toisintaa kansankulttuurissa tyypillistä ajatusta ruumiin ja yhteisön rajojen symbolisesta yhteydestä. Ehtoolliskielto oli konkreettinen muistutus yksilölle yhteisön ulkopuolelle joutumisesta. Vaikka uskonnollinen elämä oli luonteeltaan kollektiivista, yksilölle kysymyksessä oli aina myös sielun tuomitseminen kadotukseen. Yksilön ja yhteisön välinen raja häveni, kun oli kyse sielun pelastumisesta. Lussi Laurintytär vaipui kyyneliin ja pyysi Jumalaa armahtamaan hänet, kun Saara Niilontytär kertoi paljastavansa asemestarin ja Lussin laittoman sukupuolisuhteen. Saara oli sanonut, ettei voi hyvällä omalla tunnolla salata tapahtunutta rikosta.

Kunnian yksilöllinen luonne korostui erityisesti naisen ruumiiseen ja seksuaalisuuteen kohdistetun kontrollin kohdalla ja ilmeni modernin valtion seksuaalisuuden kontrollissa. Aviovaimon tekemän aviorikoksen jälkeen sukujen välinen sosiaalinen ja taloudellinen järjestely purkautui ja nainen vastasi itse oikeudessa huoruudesta nostettuun syytteesen. Naisesta tuli oikeudenkäynnin ja teosta koituvan häpeän seurauksena subjekti.¹³⁴ Uuden ajan alun ihminen määritteli kuitenkin asemansa yhteisöstä käsin, mikä korostui myös niissä tilanteissa, jossa yksilö joutui yhteisön ulkopuolelle. Tämä saattoi ilmetä epärationaalisena käyttäytymisenä ja aggressioina joko itseä tai muita yhteisön jäseniä kohtaan.¹³⁵ Lussi Laurintyttärellä tämä näkyi haluna paeta yhteisöstä metsään, joka miellettiin järjestäytyneen hierarkkisen yhteiskunnan vastakohtaksi. Metsään paettiin rikoksen seurauksia, yhteiskunnan velvollisuuksia, mutta sinne myös karkotettiin pahoja voimia, sairauksia ja pakkasia.¹³⁶ Metsään pakenemisessa konkretisoitui käytännössä yhteisön ulkopuolelle joutumisen merkitys yksilön kannalta. Yhteisö määritteli Lussin reaktion ”järjen menettämiseksi”.

Seksuaalisuus ja sivilisoituminen rahvaan ja eliitin maailmankuvassa

Moderni valtio ja puhdasoppinen kirkko pyrkivät sivilisoimaan kansan seksuaalikäyttäytymisen uuden ajan alussa. Kruunun ja kirkon yhdenmukaistamispolitiikka näkyi paikallisella tasolla kansan laittomien sukupuolisuhteiden kontrolloimisena. Esi- ja ulkoaviolliset suhteet kiellettiin, ja avioliiton merkitystä seksuaalisen käyttäytymisen muotona painotettiin. Sivilisoitumisessa kruunu ja kirkko kohdistivat kontrollin kunniaan ja maineeseen, jolloin esivalta pystyi puuttumaan yksilön ja yhteisön väliseen suhteeseen. Kruunun ja kirkon kontrollipolitiikka perustui yhteisöllisessä maailmankuvassa keskeisiin käsityksiin kunniasta ja maineesta, yhteisön kollektiivisesta luonteesta sekä ruumiista ja sen toiminnoista. Seksuaalikontrollista teki tehokkaan se, että yhteisön omat käsitykset, arvot ja normit, toimintastrategiat olivat kiinteä osa kruunun ja kirkon organisoimaa seksuaalisuuden kontrollia. Modernin valtion vallan keskittäminen ja yhteiskuntarauhan luominen rakentui yhteisön ajattelussa keskeisen kosmisen järjestyksen vaatimuksen varaan. Seksuaalisuuden kontrolloiminen oli osa sekä yhteisön että esivallan selviytymisstrategiaa, jonka tavoitteena oli säilyttää järjestys yhteiskunnassa aikana, jolloin valtakunta oli sidottu laajoihin Euroopassa käytyihin uskonsotiin. Menestyminen näissä sodissa edellytti yhteiskunnan poliittisen tuen, joka haettiin yhteisön maailmankuvan keskeisistä mentaliteeteista.

Yhteisön tasolla kosminen järjestys liittyi jokapäiväisen elämän jatkumisen ja turvaamisen tavoitteisiin. Suurin uhka kosmistä järjestystä kohtasi ruumiin ja sen toimintojen taholta, minkä vuoksi niitä pyrittiin kontrolloimaan erilaisilla kielloilla, jotka näkyivät esimerkiksi sukurutsaa ja väkisinmakaamista sekä naisen aviorikosta koskevissa kielloissa. Kunnia ja maine olivat yhteisön ja yksilöiden toimintaa sääteleviä mentaliteetteja, joilla pyrittiin hallitsemaan ruumista ja ruumiin toimintoja. Naisen ruumis oli kosmisessa järjestyksessä yhteiskunnan huomion kohteena. Periodisesti pyhä, li-

kainen ja saastainen ruumis teki naisesta ja naisen seksuaalisuudesta sekä yhteisön että modernin valtion ja kirkon kontrollin kohteen. Yhteisön ruumista koskevat kiellot ja uhat liittyivät yksilön pelkoon joutua toisen ruumiin nielaisemaksi, mikä konkretisoitui sukurutsaa koskevassa kiellossa. Patriarkaaliseen maailmankuvaan kuuluva kosmisen järjestyksen vaatimus oli samalla myös sukupuoleen liittyvää järjestystä (*gender order*), jossa sukupuoli määritteli miehen ja naisen asemaa esimodernissa yhteisössä. Valtasuhteet ja sosiaaliset vaikutussuhteet rakentuivat avioliiton ympärille, ja sukupuolten erot määriteltiin avioliiton päivittäisissä suhteissa.¹³⁷

Sivilisointiprosessissa oli kyse yhteiskunnan ja yhteisön käymästä pyhää koskevasta diskurssista, jossa nainen ja naisen ruumis ja sen toiminnot sekä seksuaalisuus nostettiin sivilisoinnin kohteeksi. Naisen ruumis ja sen toiminnot määriteltiin kunnian ja maineen sekä häpeän kautta suhteessa naisen hedelmällisyyteen ja suvunjatkamiseen sekä avioitumismahdollisuuksiin. Julia Kristeva on huomauttanut, että yhteiskunnissa, joissa tavataan saastaisuudelta ja likaisuudelta suojaavia uskonnollisia kieltoja, naisten ja erityisesti äitien asema korostuu merkittäväällä tavalla. Sukupuolet pyrittään pitämään toisistaan erillään, ja esimerkiksi oikeuslaitos ja oikeudenkäyttö on muotoutunut siten, että oikeudellinen valta naiseen nähden on miehillä. Vaikka naiset on saatettu passiivisen objektin asemaan, heidät koetaan hallitsemattomaksi mahdiksi ja onnettomuutta tuottaviksi juonittelijoiksi. Naisen tulkitaan näissä kulttuureissa edustavan perimmäistä pahaa, jota pyritään hallitsemaan ja kontrolloimaan. Keskeistä on huomata, että näistä yhteiskunnista puuttuu autoritaarinen valtakeskus, joka saattaisi voimaan yhden sukupuolen ylivallan.¹³⁸ Ruotsin valtakunnassa uuden ajan alkupuolella moderni valtio pyrki ottamaan keskeisen roolin naisen seksuaalisuuden kontrolloinnissa. Naisen ruumiin kontrolli pyrittiin keskittämään kruunun ja puhtasoppisen kirkon käsiin. Kontrolli ilmeni ennen kaikkea seksuaalisuuden, noituuden ja taikuuden kontrollointina.¹³⁹

Aviorikosten, väkisinmakaamisen ja sukurutsan kontrollin tarkasteleminen perheen, kotitalouden ja suvun kunnian yhteydessä osoittaa, että sivilisoitumisessa ei ole pelkästään kyse ylhäältä tai alhaalta johdetusta historiallisesta muutoksesta vaan eliitin ja rahvaan kulttuurin välisestä vuorovaikutuksesta. Sivilisaatio-prosessissa eliitin ja rahvaan välistä suhdetta tarkasteltaessa on keskeistä huomata niiden maailmankuvien päällekkäisyys. Yhteiskunnan valtahierarkia oli legitimoitu yhteisöllisessä elämässä tärkeäksi koetulla kosmisen järjestyksen vaatimuksella ja kristillisellä ideologialla. Modernin valtion ja kirkon sekä yhteisön seksuaalisuuden valvonta perustui ruumiin ja sen toimintojen kontrolloimisen vaatimukseen. Ruumista ja sen toimintaa oli kontrolloitava, koska se uhkasi jatkuvasti kosmista järjestystä. Vallan käsite hahmottui 1500–1600-luvulla eläneille ihmisille kosmisen järjestyksen kautta, ja se oli luonteeltaan dynamistista ja liittyi rahvaan maailmankuvassa elämän jatkumista uhkaavien tekijöiden kontrolloimiseen yhteisön tasolla hyväksytyjen toimintatapojen ja rituaalien kautta. Avioliiton solmiminen ja suvun perintö- ja maaomaisuuteen liittyvät järjestelyt olivat tärkeä osa perheen, kotitalouden ja suvun toimintastrategioita. Perheen ja suvun kunnialle oli keskeistä suvun jatkaminen ja toimeentulon turvaaminen, mikä näkyi yhteisön lisääntymistä ja hedelmällisyyttä sekä maaomaisuutta koskevissa käsityksissä. Maaomaisuus haluttiin säilyttää saman suvun omistuksessa, mikä edellytti suvun jatkamista ja perillisten hankkimista. Perheen, kotitalouden ja suvun kunnia samaistettiin miehen kunniaan ja maineeseen.

Kruunun ja kirkon harjoittaman seksuaalisuuden kontrollin seurauksena kiristynyt seksuaalisuuden valvonta loi pohjaa 1700–1800-luvun herätysliikkeiden ja pietismin korostamalle yksilöllisyydelle ja yhteisöllisen ajattelutavan murtumiselle. Yksilön syntyminen tapahtui viimeistään 1700-luvun alkupuolella isonvihan ja pietismin myötä.¹⁴⁰ Kruunun ja kirkon seksuaalisuuden kontrollilla oli kahdenlainen vaikutus yksilön ja yhteisön väliseen suhteeseen. Ensimmäkin tiukan kontrollipolitiikan seurauksena naisesta tuli yhä

enemmän kontrollin kohde ja seksuaalirikoksesta syytettynä yhteisön ulkopuolelle rajattu. Kiristynyt seksuaalisuuden valvonta leimasi virallista seksuaalinormistoa rikkoneet syntiä tehneiksi naikkosiksi ja huoriksi. Kunnian yksilöllinen luonne korostui erityisesti naisen seksuaalisuuteen kohdistetun kontrollin kohdalla. Avio-
vaimon tekemän aviorikoksen jälkeen sukujen välinen sosiaalinen ja taloudellinen järjestely purkautui ja nainen vastasi itse oikeudessa huoruudesta nostettuun syytteeseen. Häpeä ja yhteisön ulkopuolelle joutuminen olivat kollektiivisen kunniakäsityksen käänköpuolia. Yksilölle yhteisön ulkopuolelle sulkemiseen liittyi ahdistuksenkokemus, joka tuomiokirjaan oli määritelty järjen menettämiseksi ja joka Lussi Laurintyttären kohdalla ilmeni haluna paeta metsään. Toisaalta taas kontrollipolitiikan seurauksena perheen, kotitalouden ja suvun merkitys yksilölle tuli entistä tärkeämmäksi.¹⁴¹

Lähdeviitteet:

- ¹ Tiedot Lussi Laurintyttärestä ja hänen solmimistaan ulkoaviollisista suhteista perustuvat seuraaviin Pietarsaaren pitäjän käräjäpöytäkirjoihin: KA rr 8, 233v, 4.–6.3.1654; rr 8, 273v–275v, 21.8.1654; rr 9, 38v–39, 20.–21.2.1655; Ks. myös Jokiaho, Mika, Salattua rakkautta. Laittomat sukupuolisuhteet Pietarsaaren pitäjässä suurvalta-ajan alkupuolella (1626–1665). Suomen historian pro gradu –työ Jyväskylän yliopiston historian laitoksella. Jyväskylä 1996.
- ² Vuoden 1654 henkikirjan loppuun kruunun nihdeistä ja heidän vaimoista kirjattun luettelon mukaan Lussi Laurintytär viljeli yhden manttaalin suuruista tilaa, mikä osoittaa talon olleen suhteellisen vauras muiden nihtien sekä veroa maksavien talonpoikien tiloihin verrattuna. Vaurautta osoittaa sekin, että Lussilla oli apunaan piika talon töissä. KA 9138, 172.
- ³ Elias, Norbert, *The Civilizing Process. The History of Manners and State Formation and Civilization*. Cornwall 1994, s. 134; Ks. myös Pohjola-Vilkuna, Kirsi, *Eros kylässä. Maaseudun luvaton seksuaalisuus vuosisadan vaihteessa*. Suomi 177. Mikkeli 1995, s. 82–89.
- ⁴ Knuutila, Jyrki, *Avoliitto oikeudellisena ja kirkollisena instituutiona Suomessa vuoteen 1626. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 151*. Helsinki 1990, s. 84–96; Pylkkänen, Anu, *Puoli vuodetta, lukot ja avaimet. Nainen ja maatalous oikeuskäytännön valossa 1660–1710*. Helsinki 1990, s. 240–244.
- ⁵ Knuutila 1990, s. 190–192; Ks. myös Wiesner-Hanks, Merry E., *Christianity and Sexuality in the Early Modern World. Regulating Desire, Reforming Practice*. London 2000, s. 63–64.
- ⁶ Seksuaalisuus on määritelty yksityiseksi elämänalueeksi, joka liittyy seksuaalisten toimintojen ja halujen tyydyttämiseen. Wiesner–Hanks 2000, s. 3.
- ⁷ Lehtinen, Erkki, *Hallituksen yhtenäistämispolitiikka Suomessa 1600-luvulla (1600–n. 1680)*. Historiallisia tutkimuksia 60. Lahti 1961, s. 35, 37, 163–165.
- ⁸ Karonen, Petri, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. Juva 1999, s. 230–234, 433; Karonen, Petri, *A Life for a Life versus Christian Reconciliation. Violence and the process of civilization in the towns of the kingdom of Sweden during the years 1540–1700*. Teoksessa *Five Centuries of Violence in the Finland and the Baltic Area*. Publications of The History of Criminality Research Project. Helsinki 1998a, s. 132, 139–140.
- ⁹ KrML Corkeimbain syiden kaari 5. luku. Kristofferin kuninkaan maanlaki. Herra Martin suomennos vuodelta 1548. Agricola tietokanta. (<http://www.utu.fi/agricola/hist/kkktk/lait/kris/>).
- ¹⁰ Thunander, Rudolf, *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699*. Lund 1993, s. 96–100, 103–100; Sundin, Jan, *För Gud, Staten och Folket*.

Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840. Lund 1992, s. 129.

- ¹¹ Sukurutsasta määrättiin kuolemantuomio ensimmäisen kerran Eerik XIV:sta antamassa törkeiden asiain patentissa vuonna 1563. Matinolli, Eero, Huomioita oikeuskäsityksistä 1600- ja 1700-luvuilla. HArk 1962:58, s. 217; Sukurutsaksi katsottiin neljännessä polvessa solmitut sukupuolisuhdet. Tämän lisäksi sukurutsana pidettiin sellaista laitonta sukupuolisuhdetta, joka oli solmittu avioliiton kautta toisilleen sukua olevien kesken. Ensimmäisen ja toisen polven sukurutsaa pidettiin tuomittavampana kuin kolmannen ja neljännen polven sukurutsaa. Knuutila 1990, s. 112–136, 141–149; Thunander 1993, s. 94–95.
- ¹² KrML Wala sacoin kaari 12. luku.
- ¹³ Muir, Edward, *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge 1997, s. 133; Suomalaisessa seurustelukulttuurissa pidättäytyminen seksuaalisessa kanssakäymisessä mitattiin erityisesti yöstelyssä, jossa tarkat riitit ohjasivat nuorten tutustumista ja seurustelua, mahdollistivat nuorten oman keskinäisen seksuaalisuuden kontrollin. Kylän pojat kävivät järjestäytynein joukoin yöjalassa vakiintuneita muotoja noudattaen. Pohjanmaalla joukoilla oli johtajansa, ja uudet tulokkaat otettiin ryhmään initaatioseremonioin. Heillä oli ensimmäisillä yöjalkakäynneillään mukana vanhempi poika puhemiehenä. Talve, Ilmari, Suomen kansankulttuuri. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 514. Mänttä 1990, s. 220.
- ¹⁴ Karonen 1999, s. 51–52; Letto-Vanamo, Pia, Käräjyhteisön oikeus. Oikeudenkäyttö Ruotsi-Suomessa ennen valtiollisen riidanratkaisun vakiintumista. Oikeushistorian julkaisuja 2. Helsinki 1995, s. 264–268; Ylikangas, Heikki, Väkivallasta sanan valtaan. Suomalaista menneisyyttä keskiajalta nykypäiviin. Juva 1999, s. 51–53; Ks. myös Österberg, Eva, Brott och social kontroll i Sverige från medeltid till stormaktstid. Godtyckte och grymhet — eller sunt förnuft och statskontroll? HT (Norsk) 1991:2, s. 163–164; Taussi Sjöberg, Maria, Staten och tinget under 1600-talet. HT 1990:2, s. 187–189.
- ¹⁵ Hemmer, Ragnar, Suomen oikeushistorian oppikirja 1. Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja. b-sarja n:o 46. Helsinki 1950, s. 137–138; Letto-Vanamo, Pia, Tuomioistuinmenettelyn historiaa. Rahvaan oikeudenkäytöstä valtiolliseen prosessiin. Suomen oikeushistorian pääpiirteet. Sukuvallasta moderniin oikeuteen. Toim. Pia Letto-Vanamo. Jyväskylä 1992, s. 32, 39–40; Lainlukijan palkkauksesta ja tuomarinvirkojen läänittämisestä ks. Blomstedt, Yrjö, Laamannin- ja kihlakunnantuomarin virkojen läänittäminen ja hoito Suomessa 1500- ja 1600-luvuilla (1523–1680). Oikeushistoriallinen tutkimus. Historiallisia tutkimuksia 51. Forssa 1958.
- ¹⁶ Gezelius, Johannes, Yxi paras lasten tawara. Turusa prändätty Petar Hannuxen pojalta 1666. Kirja sisältä ABC-kirjan, Katekismuksen ja Raamatun opetuksia

sekä kristilliseen elämäntapaan liittyviä kysymyksiä ja vastauksia. Kirja kuvaa hyvin luterilaisen yhteiskunnan tavoitetta lukutaitoisesta ja kristilliset tavat omaksuneesta seurakunnan jäsenestä; Huoneentaulun sisältö esillä myös Huonen-Speili -kirjassa vuodelta 1699. Mennander, Jonas, Huonen-Speili. Prändätty Wuonna 1699. Näköispainoksen toimittanut nykysuomennoksineen Piispa, Matti, Huoneen peili. Keuruu 1998; Ks. myös Vilkuna, Kustaa H. J., Arkielämää patriarkaalisisessa työmiestyhteisössä. Rautaruukkilaiset suurvaltaajan Suomessa. Historiallisia Tutkimuksia 196. Helsinki 1996c, s. 157; Stadin, Kekke, Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid? Stormaktstidens svenska stat och kontruktionen av genus. Scandia. Band 63. 1997:2, s. 203–205; Englund, Peter, Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden. Stockholm 1994, s. 25–48; Roper, Lyndal, The Holy Household Women and Morals in Reformation Augsburg. Wiltshire 1991, s. 252–253.

- ¹⁷ Kosminen järjestys yhteisön tasolla näkyi kahtena kiertona: yksilön elämänkiertona ja yhteisöllisenä kalenterivuodenkiertona. Molemmat olivat luonteeltaan pyhiä, ja esimerkiksi ihmisen elämää säätelivät pyhät rituaalit syntymästä kuolemaan. Samalla tavalla kalenterivuosi jakaantui pyhiin juhliin ja arjen työhön. Ks. tark. Scribner, Bob, Cosmic Order and Daily Life: Sacred and Secular in Pre-Industrial German Society. Religion and Society in Early Modern Europe 1500–1800. Ed. Kasper von Greyerz. London 1984, s. 17–18; Muir 1997, s. 16–17; Pyhällä tarkoitetaan kulttuurintutkimuksessa uskomuksellista kognitiivista kategoriaa, joka liittyy yhteisön tapaan hahmottaa maailmaansa ruumiista käsin ja suojata ruumiin marginaalin alueita yhteisöllisillä kielloilla ja uhkilla, jotka sisältävät yhteisön rituaaliseen saastaisuuteen ja likaisuuteen liittyviä käsityksiä. Mary Douglasin mukaan ruumiin eritteet ovat symboleita, joilla ilmaistaan rajallisten kategorioiden integriteettiin kohdistuvia uhkia tai vaaroja. Ruumiin eritteet, jotka tunkevat esiin rumin aukoista, koetaan marginaalisina, rajalla olevina, koska ruumis on muuten selvärajainen. Sylki, veri, maito, kyynel, virtsa tai ulosteet ovat symboleita, joiden katsotaan olevan poikkiteloin inhimilliseen pyrkimykseen nähden ylläpitää mielikuvaa ihmisruumiista ja yhteisöstä kiinteänä ja selvärajaisena. Jokaisella kulttuurilla on oma tulkintansa uhkista ja vaarista, jotka liittyvät rajojen ylittämiseen. Erityisesti ruumiin eritteet, jotka ovat yhteydessä ruumiin rajojen sisä- ja ulkopuolen kanssa koetaan uhkaaviksi ja vaarallisiksi. Ruumiin eritteet ovat kaikissa kulttuureissa hierarkkisesti järjestäytyneitä — ne jäsenetään kognitiivisesti niiden puhtauden ja saastaisuuden kukaan. Douglasin mukaan on metodinen virhe tarkastella kulttuurisia suhtautumistapoja eritteisiin erillään sosiaalisen elämän marginaalisista tiloista.

Douglas mainitsee erikseen synnytyksen, puberteetin ja kuoleman. Synnytyksen lisäksi sukupuolisuuteen ja seksuaalisuuteen liittyvät käytännöt liittyvät marginaalituloihin ja -alueisiin. Douglas, Mary, Purity and danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo. Cornwall 2000, s. 7–29, 112–129; Anttonen, Veikko, Ihmisen ja maan rajat. ”Pyhä” kulttuurisena kategoriana. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 646. Helsinki 1996, s. 83–84; Julia Kristeva on liittänyt Douglasin tulkinnan psykoanalyttiseen viitekehykseen. Kristeva käsittää pyhän kaksipuoliseksi muodostelmaksi, joka sisältää sekä puhtaasti oman että ulossuljetun, abjektin, johon liittyy tabu eli kognitiivinen raja, jota ei saa ylittää. Abjekti on ei-objekti, mikä tarkoittaa, että siitä ei ole muodostunut objektia, koska siihen tiedostamattomasti liittyy torjuttu halu. Saastaisuus on sosiaalisesti rakentunut kognitiivinen kategoria, jolla abjekteille osoitetaan paikka osana yksilön käyttäytymisen kokonaisuutta. Suhtautumista abjektiksi muodostunutta asiaa kohtaan ohjaa subjektin epävarmuus sekä sisäisen ja ulkoisen tilan välinen rajan häilyvyys, kyvyttömyys eron tekemiseen. Samalla se Kristevan mukaan luo perustan neuroottiseen symbolisuteen rakentuvalla persoonallisuudelle, jota sävyttää pelko ja abjektiin liittyvä ambivalenttinen käyttäytyminen. Kristeva, Julia, Puhuva subjekti. Tekstejä 1967–1993. Tampere 1993, s. 189–195; Anttonen 1996, s. 78–79.

¹⁸ Viikuna, Kustaa H. J., Jumala elä rankase minua. Yksilöllisen subjektin synty. Teoksessa Siperiasta siirtoväkeen. Murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä 1996b, s. 74–76; Roper 1991, s. 66; Scribner, 1984, s. 24–25.

¹⁹ Ks. myös Karonen 1998a, s. 176–178.

²⁰ Elias 1994, s. 134–138; Elias, Norbert, Kuolevien yksinäisyys. Tampere 1993, s. 53–55; Eliaslainen akkulturaatioteorian kannattaja on myös ranskalainen historiantutkija Robert Muchembled, joka korostaa oikeuslaitoksen ja kirkon merkitystä rahvaan käytöksen sivilisoimisessa. Muchembled, Robert, Lay Judges and the Acculturation of the Masses (France and the Sothern Low Countries, Sixteenth to Eighteenth Centuries). Religion and Society in Early Modern Europe 1500–1800. Ed. Kasper von Greyerz. London 1984, s. 56–65; Muchembled, Robert, Popular Culture and Elite Culture in France 1400–1750. Louisiana 1985, s. 312–320; Kritiikistä ks. esim. Wirth, Jean, Against the Acculturation Thesis. Religion and Society in Early Modern Europe 1500–1800. Ed. Kasper von Greyerz. London 1984, s. 67–69, 76–77.

²¹ Erasmus Rotterdamilaisen käyttäytymisopas julkaistiin nimellä Kullainen kirja vuonna 1665. Ks. otteita käytösoppaasta Juvelius, Einar W., Suomen kansan aikakirjat. IV osa 1680–1721. Helsinki 1930, s. 38–47.

²² Roper, Lyndal, Oedipus and the Devil. Witcraft, sexuality and religion in early

modern Europe. Cornwall 1994, s. 6–7.

²³ Knuuttila, Seppo, Tyhmän kansan teoria. Näkökulmia menneestä tulevaan. Tietolipas 129. Vaasa 1994, s. 23–27; Peltonen, Matti, Matala katse. Kirjoituksia mentaliteettien historiasta. Tampere 1992, s. 48–49; Katajala, Kimmo, Oliko talonpoika rivo sälli? HAik 1995:2, s. 99–106.

²⁴ Söderberg ja Jarrick summaavat teoriansa neljään pääkohtaan: 1) elämän ja humanin omanarvontunnon kunnioittamiseen ja väkivaltaan ja brutaalisuuteen suhtautumiseen; 2) heikoista huolehtimiseen; 3) oikeuteen yhdenmukaisesta kohtelusta; 4) itsenäiseen autonomiaan ja suvaitsevaisuuteen, jossa kansalaisten perustuslailliset vapaudet ja oikeudet ovat keskeisiä. Jarrick, Arne & Söderberg, Johan, Spontaneous Processes of Civilization. The Swedish Case. *Ethnologia Europea. Journal of European Ethnology*. 1993:23, s. 5–23 ja Jarrick, Arne & Söderberg, Johan, Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm. Falun 1998, s. 215–237; Söderberg, Johan, En fråga om civilisering. Bråttmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660. HT 1990:2, s. 229–257 ja Söderberg, Johan, Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750–1870. En regional analys. *Acta Universitatis Stockholmiensis* 18. Stockholm 1993, s. 254–257; Ks. myös Bergfeldt, Börje, Den teokratiska statens död. Sekularisering och civilisering i 1700-talets Stockholm. *Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Economic History* 25. Stockholm 1997, s. 5–10.

²⁵ Petri Karonen on kritisoinut Johan Söderbergiä ja Arne Jarrickia siitä, että he jättävät suurelta osin huomioimatta modernin valtion ja kirkon merkityksen ja vaikutuksen sivilisaatioteoriassaan. Karonen on huomauttanut, että sivilisoituminen ei alkanut valtakunnan pääkaupungista Tukholmasta vaan pienemmistä kaupungeista. Tukholmassa murhista ja tapoista langetettujen tuomioiden määrä oli huomattavasti korkeampi kuin valtakunnan pienemmissä kaupungeissa. Karonen 1998a, s. 135, 158–159; Karonen, Petri, The Worst Offenders in the Provincial Towns: Serious Urban Crime and its Perpetrators in the Early Years of Sweden's Period as a Great Power. *Scandinavian Journal of History*. Nov. 3–4, 1998b, s. 237; Spontaaniin sivilisaatioteoriaan kohdistetusta kritiikistä ks. myös Anderson, Hans, Heder och civilisering. HT 1996:2, s. 283–286 ja Sandén, Annika, Strategier för stabilitet, försörjning och välfärd. Om Äktenskapet, förmodernitet och civilisering. Svenska historikernötet den 23.–25.4.1999 Linköping 1999, s. 1–4.

²⁶ Burke, Peter, *Popular Culture in Early Modern Europe*. Revised reprint. Cambridge 1999, s. 280–281.

²⁷ Burke 1999, s. 207–243.

²⁸ Burke, Peter, *Popular Culture between History and Ethnology*. *Ethnologia*

Europaea. *Journal of European Ethnology* 1984: XIV/1, s. 5–7; Lottes, Günther, *Popular Culture and the Early Modern State in 16th Century Germany. Understanding Popular Culture. Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century.* Ed. Steven L. Kaplan. Berlin 1984, s. 150; Chartier, Roger, *Culture as Appropriation: Popular Cultural Uses in Early Modern France. Understanding Popular Culture. Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century.* Ed. Steven L. Kaplan. Berlin 1984, s. 229–233; Sabeau, David Warren, *Power in the Blood. Popular Culture & Village discourse in early modern Germany.* Cambridge 1984, s. 28–29; Katajala 1995, s. 104.

²⁹ Historiallista antropologiaa on kritisoitu siitä, että se jättää huomioimatta usein tarkasteltavan kulttuurin taloudellisen ja poliittisen kontekstin. Lottes 1984, s. 149.

³⁰ Burke 1984, s. 6; Peltonen 1992, s. 132–134.

³¹ Foucault, Michel, *Seksuaalisuuden historia.* Tampere 1998; Ks. myös Zemon Davis, Natalie, *Kolme naista. Kolme elämää 1600-luvulla.* Keuruu 1997, s. 264.

³² Hall, David, *Introduction. Understanding Popular Culture. Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century.* Ed. Steven L. Kaplan. Berlin 1984, s. 11; Wiesner, Merry E., *Women and Gender in Early Modern Europe.* Cambridge 1993, s. 239–240; Eilola, Jari, *Naapurin piika kirmusi olutta sarvet molemmilla sivuillaan: Huhut ja kunnia noituusjutuissa 1600-luvun pikkukaupungeissa. Teoksessa Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylän Historiallinen Arkisto vol. 3. Jyväskylä 1997, s. 111.*

³³ Vilkuna, Kustaa H. J., *Menneisyyden ihmisen todellinen unimaailma: Unet ja persoonallisuus historiassa. Teoksessa Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylän Historiallinen Arkisto vol. 3. Jyväskylä 1997, s. 11.*

³⁴ Affekteja korostanut kehitys- ja hahmopsykologia vaikuttivat erityisesti 1900-luvun alkupuolella psykologiassa, mikä heijastui myös lähitieteisiin. Pentti Renvallin tulkinnoissa erityisesti 1500-luvun väkivaltarikollisuuden selittämisessä näkyy 1920–1930-luvun hahmo- ja kehityopsykologian vaikutus historiatieteeseen. Sarjala, Jukka, *Renvall ja 1500-luvun ihmisen affektijärjestelmä. HAik 1995:3, s. 229; Renvall korosti teoriassaan 1500-luvun ihmisen erilaista kauseliteettikäsitystä ja toisenlaista elämysmaailmaa, jolle oli luonteenomaista affektien keskeinen merkitys, hahmottomuus, epämääräisyys ja erikoistumattomuus; Ks. tark. Renvall, Pentti, *Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatsomuksiansa valossa. Turun yliopiston julkaisuja. Sarja B, osa 33. Turku 1949; Renvallin tulkinnassa on kritisoitu affektien keskeistä**

roolia ja oman rationaalisen ajattelun puuttumista. Renvallin tulkinta yksilön käyttäytymisestä on tiivistetty jalostumattomaksi ja affektien ohjaamaksi. Renvallin konseptiossa hallitsemattomat tunnekuohut, kiukuttelu, lyhytjänteisyys ja alttius kaikenlaisille ulkoisille ärsykeille olivat tyypillisiä uuden ajan alun ihmisen toimintatapoja. Mikrohistoria on leimannut renvallilaisen tulkinnan elitistiseksi. Totaalisen ja eheän subjektin sijasta on nostettu esiin näkemys epätäydellisestä, erehtyvistä ja ristiriitaisesta ihmisestä. Peltonen 1992, s. 41–44; Katajala 1995, s. 99–100, 106. Renvallin tulkinnassa ei ole kuitenkaan korostettu tarpeeksi uuden ajan alun ihmisen elämysmaailman ilmeikkyyttä. Tapahtumilla oli 1500-luvun ihmisen silmissä oma ilmeensä, joka kuului oleellisesti tapahtuman luonteeseen ja johon reagoitiin affektein. Affektijärjestelmä oli siten osa ihmisen maailmankuvaa. Kosmisen järjestyksen säilyttämiseksi oli tarkoituksenmukaista, että osattiin reagoida oikealla tavalla niin hyvään kuin pahaankin. Moraali ei perustunut yksilön sisäiseen moraaliseen aistiin vaan affektiiviseen herkkyyteen ja tunnistuskykyyn. Sarjala 1995, s. 230–233; Affektien säätelemät käyttäytymismallit olivat osa 1500-luvun ihmisen kollektiivista normistoa ja koodisäännöstöä, jonka mukaan yksilö toimi osana laajempaa yhteisöä. Esimerkiksi väkivalta oli kulttuurisesti ohjattua ja rationaalista, yhteisön kunniaa ja mainetta sekä miehisyyttä koskevien käsitysten määräämää. Liliequist, Jonas, Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden. Lappalainen, Mirka & Hirvonen, Pekka (eds.), Crime and Control in Europe from the Past to the Present. Helsinki 1999, s. 185, 203–204; Toiminnan tarkoituksena olivat sellaiset rationaaliset toiminnat kuin ruoan hankkiminen ja toimeentulon turvaaminen. Levi, Giovanni, Aineeton perintö. Manaajapappi ja talonpoikaisyhteisö 1600-luvun Italiassa. Helsinki 1992; Peltonen 1992, s. 41–44; Katajala 1995, s. 106; Mikkeli, Heikki, Mentaliteettien historiaa: oliko 1500-luvun ihminen ahne ateisti? Katsauksia, tulkintoja ja näkemyksiä historiasta historioitsijalle. Toim. Marjatta Hietala, Päivi Setälä ja Matti Viikari. HArk 82. Vammala 1984, s. 138–139.

³⁵ Knuuttila, Seppo, Kansanhuumorin mieli. Kaskut maailmankuvan aineksina. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 554. Jyväskylä 1992, s. 23–29; Knuuttila 1994, s. 22.

³⁶ Roper 1994, s. 3.

³⁷ Seksuaalirikokset ovat olleet kriminologisen historiantutkimuksen ohella esillä eurooppalaisessa ja pohjoismaisessa perhettä koskevassa sosiaali- ja väestöhistoriassa, jossa ilmiötä on lähestytty tarkastelemalla avioutonta syntyvyyttä ja avioliiton solmimista. Tutkimuksen keskittyminen kärkeä toimintaan ja rikollisuuteen on nostanut seksuaalirikokset päivänvaloon myös pohjoismaisessa tutkimuskentässä 1980-luvulta alkaen. Lähtökohtia on haettu pääasiassa

anglosaksisesta tutkimusperinteestä. Keskeisimpiä ovat olleet sosiaaliseen kontrolliin, sosiaalitaloudellisiin asetelmiin ja normeihin perustuvat näkökulmat, mutta myöskään naishistorian tuomia mahdollisuuksia ei ole jätetty hyödyntämättä. Laittomien sukupuolisuhteiden moninainen yhteiskunnallinen ulottuvuus on myös realiteetti, joka on ohjannut eri näkökulmien yhdistämiseen. Pohjoismaisesta rikollisuuden ja kärkevien tutkimuksesta ks. tarkemmin Österberg, Eva, *Brott och rättspraxis i det förindustriella samhället. Tenderser och tolkningar i skandinavisk forskning*. HT 1993:2, s. 201–226; Lindström, Dag, *Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden*. HTF 1994:4, s. 513–552; Karonen, Petri, *Debatt. Brottsligheten i Norden på 1500- och 1600-talen*. HT 1995:1, s. 67–74; Seksuaalirikosten osalta ks. myös Gunnlaugsson, Gisli, *Agust, Sedlighetbrott i Norden 1550–1850. Rapport II. Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550–1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet*. Red. Kåre Tønnesson. *Det 22. nordiske historikermøte Oslo 13.–18. august 1994*, s. 104–105; Seksuaalirikoksia on tarkasteltu oikeus- ja rikoshistoriallisissa yhteyksissä, jolloin on pyritty selvittämään seksuaalirikosten määrässä tapahtunutta merkittävää kasvua 1600-luvulla. Selityksiä on haettu yhteiskunnan sosiaalisissa, taloudellisissa ja poliittisissa tekijöissä tapahtuneista muutoksista. Eriytisesti kontrollinäkökulma on saanut laajaa kannatusta sosiaalitaloudellisten ja demografisten selitysten ohella. Aalto, Seppo, *Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina. Seksuaalisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700*. *Bibliotheca Historica* 12. Helsinki 1996, s. 215–217; Sundin, Jan, *Världslig pragmatism och religiöst nit. Om sexualitetens gränser i Sverige 1600–1850*. HT (Norsk) 1991:2 ja Sundin 1992; Österberg, Eva, *Den gamla goda tiden. Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället*. *Scandia* 1982:48 ja Österberg, Eva, *Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. Tenderser och tolkningar*. *Scandia* 1991:57; Österberg, Eva & Lindström, Dag, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*. *Studia Historica upsaliensia* 152. Lund 1988; Thunander, Rudolf, *Förbjuden kärlek. Sexualbrott, kärleksmagi och kärleksbrev i 1600-talets Sverige*. Stockholm 1992; Taussi Sjöberg, Maria, *Kvinnorna på Njurundatinget på 1600-talet*. HT 1992:2; Taussi Sjöberg, Maria, *Sexualiteten som samhällsfara. Teoksessa Vad våldet har skapat. Om brott och straff i svensk och europeisk historia*. Toim. Anders Björnsson. Stockholm 1994.

³⁸ Katajala, Kimmo, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*. *Historiallisia tutkimuksia* 185. Jyväskylä 1994, s. 64–65; Matikainen, Olli, *Kurkijoen manaajapappi. Teoksessa Manaajista maalaisaateliin. Tulkintoja toisesta historian, antropologian ja maantieteen*

- välimaastossa. Toim. Kimmo Katajala. Tietolipas 140. Jyväskylä 1995b, s. 175; Ks. myös Sabean 1984, s. 2–3; Muir, Edward & Ruggiero, Guido, Afterword: Crime and the Writing of History. Teoksessa *History from Crime. Selections from Quaderni Storici*. Ed. Edward Muir and Guido Ruggiero. Baltimore 1994, s. 226–236.
- ³⁹ Jokiaho 1996, s. 55–56; Ks. myös Sundin 1992, s. 95, 98.
- ⁴⁰ Ks. myös esim. Aalto 1996, s. 83; Österberg 1982, s. 52; Thunander 1992, s. 58–59;
- ⁴¹ Wilmi, Jorma, Isäntäväet ja palvelusväen pito 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella. Taloudellispohjainen tutkimus Turun ja porin sekä Pohjanmaan läänien maaseudulta. *Studia Historica Jyväskyläensia* 43. Jyväskylä 1991, s. 200–203.
- ⁴² Pylkkänen 1990, s. 227; Alkoholien nauttimisesta ja juopottelusta lähemmin ks. Vilkkunen, Kustaa H. J., Alkoholien nauttimispaikka, juopottelijat ja juomisen ajankohta 1500–1700-luvun Suomessa. Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina. Toim. Heikki Roiko-Jokela ja Timo Pitkänen. Jyväskylän Historiallinen Arkisto. Jyväskylä. 1995.
- ⁴³ KA rr 6, 330, 7.6.1648.
- ⁴⁴ KA rr 10, 260–260v, 27.8.1657.
- ⁴⁵ KA rr 10, 383v, 11.–12.2.1658.
- ⁴⁶ Mahkonen, Sami, Avioero, Tutkimus avioliittolain erosäännösten taustasta ja tarkoituksesta. Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja A:149. Vammala 1980, s. 29–30, 33–42.
- ⁴⁷ Pylkkänen 1990, s. 293–294.
- ⁴⁸ Phillips, Roderick, Putting Asunder. A History of Divorce in Western Society. New York 1988, s. 359–360.
- ⁴⁹ Ks. myös Aalto 1996, s. 83–84.
- ⁵⁰ Ks. myös Roper 1991, s. 204–205; Roper 1994, s. 64–66.
- ⁵¹ Sotaväenottoluetteloiden perusteella Pietarsaaren pitäjässä 70 isäntää merkittiin kutsuntaluetteloihin lähtemään sotaan vuosina 1627–1655. KrA Roterings- och utskrivningslängder vol. 754–779; KA Sotaväenottoluettelo 9104; Sotiin lähteneiden miesten vaimoista vastaavana aikana ainoastaan kolme syyllistyi aviorikokseen. Jokiaho 1996, s. 58–60; Talonpojat saattoivat väenottojen jälkeen palkata itselleen sijaisen, joka oli useimmiten renki tai muu sukulainen. Esimerkiksi vuoden 1653 väenottoluettelossa on muutaman talollisen kohdalla merkintä, että isäntä itse on värvätty nihdiksi, kunnes tilalle saadaan joku toinen. KrA Roterings och utskrivningslängder vol. 776; Ks. myös Villstrand, Nils Erik, Anpassning eller protest: lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten. Åbo 1992, s. 174; Pohjanmaalla

palkattujen sijaisten käyttö on yleisempää kuin muualla maassa, mikä johtuu alueen varallisuudesta. Isännät pyrkivät välttämään jalkamieheksi lähdön mihin hintaan tahansa. Lappalainen, Jussi T., *Elämää Suomen sotaväessä Kaarle X Kustaan aikana*. *Studia Historica Jyväskyläänsia* 12. Jyväskylä. 1975, s. 40, 172–173; Talonpoikien sopeutumisesta sotaväenottoihin ja tiukkenevaan verotukseen helpotti ekspansiivinen tervanpoltto. Villstrand, Nils Erik, *Med stor möda i en hop gropar i marken. Tjärbränning kring Bottniska viken under svensk stormaktstid*. *HTF* 1992:1, s. 288; Ylikangas, Heikki, *Mennyt meissä. Suomalaisen kansanvallan historiallinen analyysi*. Porvoo 1990, s. 191–192; Sijaisten puute oli tuskin syynä sille, että isäntä itse joutui vetämään sotilaan puvun ylleen vaan talon varallisuus ja tilakoko. Sotaan lähteneet isännät olivat manttaalimäärältään pienimmistä taloista. Ks. ja vert. Lindegren, Jan, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*. *Studia Historica Upsalaensia* 117. Upsala 1980, s. 160–161.

⁵² Thunander 1992, s. 63–64.

⁵³ Ks. myös Aalto 1996, s. 195–196.

⁵⁴ KA 4704, 5; 4719, 13–14; 4736, 128–129; 4739, 92, 105; Ks. myös Oja, Aulis, *Pietarsaaren ylämaalaisten eli järviseutulaisten käräjäjutut vuosilta 1543–1600*. *Kytösavut X*. Seinäjoki 1966, s. 142–144.

⁵⁵ Yhteisö pelkäsi erityisesti tarttuvia tauteja, jollaiseksi spitaaliruton ohella miellettiin. Spitaali muutti ihmisen ulkonäön ja ellei tautia pyritty eristämään sen katsottiin leviävän nopeasti. Taudin tartuntamekanismit olivat tuntemattomia, mutta varmimmaksi keinoksi jäi sairaan eristäminen tai poistaminen yhteisöstä. Eilola, Jari, ”Ehkä se on Jumalasta, mutta voi se olla pahoista ihmisistäkin...” *Sairauden kokeminen, tulkinta ja parantaminen uuden ajan alussa*. Teoksessa *Vanhuus, vaivat ja erilaiset*. Toim. Heikki Roiko-Jokela. *Jyväskylän historiallinen arkisto vol. 4*. Jyväskylä 1999a, s. 99–100; Vilkuna, Kustaa H. J., *Kun hullujenhuoneeseen kerran joutuu, ei poispääsyä enää ole*. *Mielenheikkous, kehitysvammaisuus ja tartuntavaara 18. vuosisadalla*. Teoksessa *Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvaajina*. Toim. Heikki Roiko-Jokela ja Timo Pitkänen. *Jyväskylän Historiallinen Arkisto vol. 2*. Jyväskylä 1996d, s. 221, 229. Spitaalini ja muiden sairauksien ei kuitenkaan katsottu mitätöivän avioliittoa. *Knuutila* 1990, s. 193–194.

⁵⁶ Hemmer 1950, s. 98–99.

⁵⁷ Luukko, Armas, *Etelä-Pohjanmaan historia III*. Vaasa 1945, s. 357–359.

⁵⁸ Thunander 1992, s. 67–70.

⁵⁹ Söderberg 1990, s. 246–247; Sandmo, Erling, *Tingets tenkemåter: Kriminalitet og rettssaker i rendalen, 1763–97*. *HT (Norsk)* 1991:2, s. 338–350; *Telste* 1993, s. 115, 221; Lindström 1994, s. 539–541, 550; Ylikangas 1994, s. 16–

- 17; Ks. ja vert. myös Renvall 1949, s. 142–155.
- ⁶⁰ Karonen 1998a, s. 140–143.
- ⁶¹ Ks. myös Ylikangas, Heikki, Valta- ja väkivalta keski- ja uudenajan taitteen Suomessa. Juva 1988, s. 165–166; Katajala 1994, s. 142; Matikainen, Olli, Iskuin ja lyönnein. Väkivalta ja käräjät Käkisalmen läänissä 1618–1651. Suomen historian julkaisuja 22. Jyväskylä 1995, s. 57; Pentti Renvall on huomauttanut, että vaikka useimmiten haukkumasana yhteisön välisissä konfliktitilanteissa valittiin siten, että sillä oli myös rikosoikeudellista sisältöä, solvauksetkaan eivät olleet harvinaisia. Tahtoessaan solvata toista turvauttiin mahdollisimman konkreettiseen haukkumasanaan, jolloin loukkaus sisälsi myös syytöksen rikoksesta. Renvall 1949, s. 156.
- ⁶² KA ss 9, 69–74, 10.–11.2.1687; Ks. myös Katajala 1994, s. 142; Matikainen 1995, s. 57.
- ⁶³ Ks. myös Katajala 1994, 142.
- ⁶⁴ Ks. myös Mäntylä, Ilkka, Ja yhteinen rahvas todisti. Kollaasi 1600-luvun suomalaisista tuomiokirjoista. Porvoo 1969, s. 65–66.
- ⁶⁵ Ks. myös Wickham, Chris, Gossip and Resistance among the Medieval Peasantry. Past & Present. Number 160. August 1998, s. 18, 23.
- ⁶⁶ Ks. myös Heikkinen, Antero, Paholaisen liittolaiset. Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla. Historiallisia tutkimuksia 78. Helsinki 1969, s. 245–246; Taussi Sjöberg 1992, s. 163; Aalto 1996, s. 200–201.
- ⁶⁷ KA rr 7, 195, 12.–13.9.1650; Ks. ja vert. Sandmo 1991, s. 340.
- ⁶⁸ Renvall 1949, s. 143–150, 162–171; Levi 1992, s. 75; Kunnian menettäminen ja leiman jääminen loukkauksen kohteeseen vaati yhteisön tuen. Haukkumasanaan liittyvä paheellisuus eristettiin yhteisössä pesäkkeisiin, tiettyyn naiseen, perheeseen tai sukuun ja niihin suhtauduttiin ikään kuin yhteisön sisällä asuviin ulkopuolisiin. He merkitsivät uhkaa yhteisölle ja heidän kanssaan oli oltava varuillaan. Eilola 1997, s. 105, 109; Satu Apo tarkoittaa paheen pesäkkeistämällä agraariyhteisössä mentaalista ajattelua, jossa yhteisön tasapainoa horjuttava toiminta, kuten seksuaalinen holtittomuus ja huoruus ovat tietyn sosiaalisen yksikön pysyviä ominaisuuksia ja ne voivat siirtyä perintönä sukupolvelta toiselle. Apo, Satu, Naisen väki. Tutkimuksia suomalaisten kansanomaisesta kulttuurista ja ajattelusta. Hämeenlinna 1995, s. 189; Jari Eilola on huomauttanut, että paheen pesäkkeistämisen malli kuvaa hyvin yhteisön suhtautumistapaa 1600-luvun noituudesta epäiltyjä kohtaan. Eilola 1997, s. 105.
- ⁶⁹ KA rr 12, 74–74v, 26.–28.8.1667.
- ⁷⁰ KA rr 12, 74v–75, 26.–28.8.1667.

- ⁷¹ Ks. myös Ingram, Martin, *Church Courts, Sex and Marriage in England, 1570–1640*. Cambridge 1988, s. 292–319; Gowing, Laura, *Gender and the Language of Insult in Early Modern London*. *History Workshop Journal*. Issue 35. Spring 1993, s. 18.
- ⁷² Letto-Vanamo 1992, s. 39.
- ⁷³ Karonen 1999, s. 50.
- ⁷⁴ Letto-Vanamo 1992, s. 39–42.
- ⁷⁵ Aalto 1996, s. 134–135.
- ⁷⁶ Taussi Sjöberg 1990, s. 187; Katajala 1994, s. 135–139.
- ⁷⁷ KA ss 9, 69–74, 10.–11.2.1687.
- ⁷⁸ Bahtin, Mihail, François Rabelais, *Keskiajan ja renessanssin nauru*. Helsinki 1995, s. 7–14, 17–18; Knuutila 1992, s. 71–77; Katajala 1994, s. 142–151.
- ⁷⁹ KA ss 8, 196, 30.–31.8.1686.
- ⁸⁰ KA ss 8, 244–245, 9.–11.3.1686.
- ⁸¹ KA ss 5, 104–105, 6.–8.3.1683.
- ⁸² KA ss 5, 138, 31.8.–3.9.1683.
- ⁸³ KA ss 5, 101–102, 6.–8.3.1683.
- ⁸⁴ Ks. myös Karonen, Petri, *Raiskaus — lähes tuntematon rikos 1500- ja 1600-luvulla? Laittomuuden laitatiella. Rikos Suomessa 1500-luvulta nykypäiviin*. Toim. Sari Forsström. *Studia Historica Helsingiensis*. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 1/1996. Helsinki 1996, s. 89–92.
- ⁸⁵ Siltala, Juha, *Miehen kunnia. Modernin miehen taistelu häpeää vastaan*. *Keuruu* 1994, s. 391–392.
- ⁸⁶ Ks. myös Fletcher, Anthony, *Manhood, the Male Body, Courtship and the Household in Early Modern England*. *The Journal of the Historical Association*. History vol. 84 no. 275. July 1999, s. 426–427, 432, 436; Capp, Bernard, *The Double Standard Revisited: Plebeian Women and Male Sexual Reputation in Early Modern England*. *Past & Present*. Number 162. February 1999, s. 71.
- ⁸⁷ Karonen 1998, s. 148.
- ⁸⁸ Karonen 1996, s. 89–92.
- ⁸⁹ Matikainen 1995, s. 59.
- ⁹⁰ Roper 1991, s. 86; Muir 1997, s. 28; Ks. tark. miehyyden, väkivallan ja kunnian välisestä suhteesta Liliequist 1999, s. 174–204.
- ⁹¹ Ks. myös Matikainen 1995, 58–59; Taussi Sjöberg 1996, s. 124–127; Väkivaltarikoksista ja niiden taustoista ks. tarkemmin Ylikangas, Heikki, *Väkivaltarikosten motiivipohja Suomessa 1500-luvulla*. *HArk* 65. Loviisa 1971 ja Matikainen 1995
- ⁹² Matikainen 1995, s. 58; Ks. ja vert. Gowing 1996, s. 13.
- ⁹³ KA ss 6, 3, 14.–16.7.1684; Tapauksen jatkokäsittelystä ei ole saatavissa tar-

kempaa tietoa, koska vuoden 1685 tuomiokirjamateriaali on kosteusvaurion vuoksi lukukelvoton.

- ⁹⁴ Rublack, Ulinka, *Pregnancy, Childbirth and the Female Body in Early Modern Germany. Past and Present* n:o 150. February 1996, s. 84–110.
- ⁹⁵ Eilola 1999a, s. 120.
- ⁹⁶ Kirco-Laki ja Ordningi 1686, 5. luku, 1§.
- ⁹⁷ Anttonen, Veikko, Pihlaja, naisen kiima ja kasvuvoiman pyhä locus. Teoksessa *Amor, genus & familia. Kirjoituksia kansanperinteestä*. Toim. Jyrki Pöysä ja Anna-Leena Siikala. Pieksämäki 1998, s. 138; Anttonen 1996, s. 139–140.
- ⁹⁸ Apo 1995, s. 22–39; Anttonen 1998, s. 136–138; Eilola 1999a, s. 118–126; Vastaavasti suun kautta voitiin toivottaa yhteisön jäsenille sekä hyvää että paha. Yhteisö piti suulle lyömistä oikeutettuna, kun se tapahtui tilanteessa, jossa oli lausuttu tilanteeseen sopimaton sana. Jos lyönti katsottiin oikeutetuksi sillä ei katsottu olevan suurempaa merkitystä esimerkiksi sairauden tai vamman aiheuttajana. Sen sijaan jos lyönti oli epäoikeutettu se saattoi johtaa suuriinkin kipuihin. Eilola 1999a, s. 110.
- ⁹⁹ Österberg 1993, s. 15; Matikainen 1995, s. 59 ja 1996, s. 40.
- ¹⁰⁰ Apo 1995, s. 20–22; Stark-Arola, Laura, Lempi, tuli ja naisten väki. *Dynamistisista suhteista suomalais-karjalaisessa taikuudessa ja kansanuskossa. Teoksessa Amor, genus & familia. Kirjoituksia kansanperinteestä*. Toim. Jyrki Pöysä ja Anna-Leena Siikala. Pieksämäki 1998, s. 178–120; Dynamistinen ajattelu-tapa näkyi Pohjanmaalla uuden ajan alussa esimerkiksi kansan sairauksiin ja parantamiseen liittyvissä käsityksissä. Ks. tark. Eilola 1999a.
- ¹⁰¹ Ranskassa 1400-luvulla tyypilliset nuorten miesten tekemät joukkoraiskaukset kohdistuivat sellaisiin naisiin, joiden maine ja kunnia olivat kyseenalaisia. Tällä poikajoukko varmisti yhteisön tuen teolleen. Joukkoraiskaus oli osa nuoren initaatoriittia ja siirtymistä pojasta mieheksi. Muir 1997, s. 27–31; Saksan kaupungeissa 1500-luvulla raiskausten oikeuskäsittelyssä kiinnitettiin huomiota erityisesti naisen kunniaan ja maineeseen. Miehet puolustivat tekoaan sillä, että naiset olivat vietelleet heidät tekoon, mikä johti siihen, että oikeuskäsittelyssä keskeiseksi tekijäksi nousi naisen käyttäytymisen ja siveyden tutkiminen. Roper 1991, s. 84–86.
- ¹⁰² Rublack, Ulinka, *Wench and Maiden: Women, War and the Pictorial Functon of the Feminine in German Cities in the Early Modern Period*. *History Workshop Journal*. Issue 1997:44, s. 1–18.
- ¹⁰³ Vilkuna 1996d, 218–221.
- ¹⁰⁴ KA 4553, 13v.
- ¹⁰⁵ KA 4577, 46.
- ¹⁰⁶ Kansanperinteessä mies nähdään aloitteentekijänä ja nainen tämän aloitteen

synnyttäjänä. Naiset koreilivat vaatteillaan ja viettelivät miehen. Kupiainen, Tarja, Sisaren ja veljen rakkaus. Teoksessa *Amor, genus & familia*. Kirjoituksia kansanperinteestä. Toim. Jyrki Pöysä ja Anna-Leena Siikala. Pieksämäki 1998, s. 112.

- ¹⁰⁷ Eläimiinsekaantumistapauksissa on vastaavasti korostettu murrosikään liittyvää seksuaalisuuden heräämistä. Ks. esim. Lilieqist 1992, s. 158–161 ja Matikainen, Olli, *Inhottava kulkutauti vai löysiä puheita? Yksilö, yhteisö ja sodomiaoikeudenkäynnit 1600-luvun Suomessa*. Teoksessa *Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet*. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylän Historiallinen Arkisto vol. 3. Jyväskylä 1996, s.124–125; Ks. tarkemmin murrosikäisten heräävästä seksuaalisuudesta ja yhteyksistä uniin Vilkuna, Kustaa H. J., *Menneisyyden ihmisen todellinen unimaailma: Unet ja persoonallisuus historiassa*. Teoksessa *Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet*. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylän Historiallinen Arkisto vol. 3. Jyväskylä 1997, s. 38–39
- ¹⁰⁸ KA rr V, 115–115v, 28.3.42.
- ¹⁰⁹ KA 4596, 12; 4646, 83.
- ¹¹⁰ RA Strödda domböcker och rättegångshandlingar vol. 4.
- ¹¹¹ Sukurutsaan ja insestiin on suhtauduttu kielteisesti myös myöhemmässä kansanrunoudessa. Kansanperinteessä nuorukaisen ei kannata vietellä tai kosia tuntematonta ainakaan keskellä tietä eikä nuoren sovi astua vieraan rekeen. Myytissä nuorelle naiselle vieras, ulkoinen maailma osoittautuu vaaralliseksi, ja ulkopuolinen uhka kohdistuu naimattoman naisen seksuaalisuuteen. Myytti vahvistaa yhteisöllisen normin, jonka mukaan neidon tulee pysyttäytyä tussissa ja turvallisessa taatakseen oma seksuaalinen turvallisuutensa. Kupiainen 1998, s. 111–112.
- ¹¹² KA 4613, 12; 4658, 12; 4742, 132v.
- ¹¹³ Lempiäinen, Pentti, Piispan ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 73. Helsinki 1967, s. 194, 365–366.
- ¹¹⁴ Kristeva 1993, s. 194–201.
- ¹¹⁵ Douglas 2000, s. 128–129; Anttonen 1996, s. 140 ja 1998, s. 138; Eilola 1999a, s. 125–126.
- ¹¹⁶ Pylkkänen 1990, s. 154–160; Aarnio, Aulis, *Perimysjärjestelyt maanomistusojojen kannalta*. Teoksessa *Suomen oikeushistorian pääpiirteet*. Sukuvallasta moderniin oikeuteen. Toim. Pia Letto-Vanamo. Jyväskylä 1992, s. 43–65.
- ¹¹⁷ Pylkkänen 1990, s. 157; Upplannin maakuntalain perintökaari määritteli pöjan osuuteen kuuluvaksi talon ja alueet emäkylässä, kun taas tyttärelle jäivät

kylän ulkomaat. Pylkkänen 1990, s. 156.

¹¹⁸ KA ss 4, 165, 10.–11., 13.3.1682.

¹¹⁹ Ks. myös Mäntylä 1969, s. 62–63.

¹²⁰ Apo 1995, s. 20.

¹²¹ Pylkkänen 1990, s. 83–84.

¹²² Levi 1992, s. 67–100.

¹²³ Avioliiton solmiminen oli sidottu perheen omaisuus- ja perintöjärjestelyihin. Talollisen lapsille tilanperustamismahdollisuus oli avioliiton solmimisen ja perheen perustamisen edellytys. Huonot tilanperustamismahdollisuudet heikensivät avioitumismahdollisuuksia tilattomien ja kaikkein köyhimpien joukossa. Tilly & Scott 1989, s. 24–26, 37. Demografisesta perheen historian tutkimuksesta ks. esim. Laslett, Peter, Mean Household Size in England since the Sixteenth Century. Household and Family in Past Time. Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe. Ed. Peter Laslett. Cambridge 1972. Michael Anderson on kritisoinut demografisesti suuntautunutta perheen historian tutkimusta siitä, että se on käsitellyt perhettä erillään muusta sosiaalitaloudellisesta yhteydestä. Samoin tunteita korostava lähestymistapa on Andersonin mukaan puutteellinen, silloin kun se jättää ottamatta huomioon käyttäytymisen ja taloudellisen ja sosiaalisen kontekstin. Anderson puhuu näkökulmien yhdistämisestä perheen historian tutkimuksessa. Anderson, Michael, Approaches to the History of the Western Family 1500–1914. Studies in Economic and Social History. Hong Kong 1986, s. 84. Giovanni Levi on kritisoinut perheen historian tutkijoita keskittymisestä sen sisäisen kokoonpanon analysointiin. Levi korostaa ulkoisen suhdeverkoston tärkeyttä, koska perhe toimi sen ehdoilla ja koska se siitä käsin sai merkityksensä. Levi 1992, s. 238.

¹²⁴ KrML Naimisen kaari 3. luku.

¹²⁵ KA ss 5, 138, 31.8.–3.9.1683; Aviorikosten, sukurutsan tai väkisinmakaamistapausten lisäksi erityisesti eläimiinsekaantumista yhteisön oli vaikea ymmärtää, ja seksuaalinen poikkeavuus liitettiin mielenvikaisuuteen. Vilkuna 1996d, s. 225.

¹²⁶ Bahtin 1995, s. 281; Suomalaisessa kansanperinteessä ruumiinosien irtoaminen nousee esille miesten laulamissa seksuaalisissa fantasiarunoissa, joissa naisen sukupuolielimet on kuvattu muusta ruumiista irrallisina ja elollistettuina. Naisen sukupuolielimet saattoivat lentää ilmassa ja laskeutua pellon aidalle tai kulkea metsässä ja kiivetä puuhun kuin ruskea orava. Ne saattoivat myös askaroida tuvassa velliä keitellen. Apo 1995, s. 16.

¹²⁷ Apo 1995, s. 34; Eilola 1999a, s. 120.

¹²⁸ Bahtin 1995, s. 280–285.

¹²⁹ Wiesner 1993, s. 252–253; Tarkemmin genderin ympärillä käydystä keskustelusta ja historiantutkimuksen erilaisista näkökulmista uuden ajan alun tutkimus-tilanteessa ks. Wiesner, Merry E., *Gender, Church and State in Early Modern Germany*. Singapore 1998; Gender-keskustelussa on viime vuosina alettu kiinnittämään huomiota naisen ohella miehen seksuaalisuuteen. Fletcher Anthony, *Manhood, the Male Body, Courtship and the Household in Early Modern England*. *The Journal of the Historical Association*. History vol. 84 no. 275. July 1999, s. 419–421; Antropologiassa ja kulttuurintutkimuksessa laajemminkin on käyty keskustelua sukupuolen kulttuurisidonnaisuudesta. Ongelmana on ollut kulttuurin ja biologisten tekijöiden merkitys sukupuolen muotoutumisessa. Sukupuoli on nähty antropologisessa tutkimuksessa toisaalta kulttuurisena, mutta toisaalta myös biologisena konstruktiona. Keskustelusta ja ongelman problematisoinnista lähemmin esim. Ilén, Paula, *Sukupuoli-strategia välineenä. Kulttuurisen sukupuolen teoretisointia*. *Suomen Antropologi* 3/1991; Lyndal Roper ei näe sukupuoleen liittyvää eroa pelkästään kulttuurisena ja sosiaalisena vaan myös fyysisenä. Roper 1994, s. 17; Ruotsalainen mentaliteettien historiantutkija Arne Jarrick on korostanut myös biologian merkitystä sukupuolen historiaa koskevassa teoretisoinnissa. Jarrick, Arne, *Kärlekens makt och tårar. En evig historia*. Falun 1997, s. 249–250.

¹³⁰ Yhdensukupuolenmallissa sukupuolia ei käsitetty toistensa vastakohtina niin kuin nykyään vaan nainen nähtiin vajavaisena miehenä. Lyndal Roper on kritisoinut voimakkaasti yhdensukupuolenmallia ja korostanut sukupuolten välisiä eroja. Roper on katsonut yhdensukupuolenmallin kuvaavan enemmänkin keskiajan ja uuden ajan alun lääketieteellisten teorioiden eikä tavallisen kansan käsitystä sukupuolesta. Roper 1994, s. 16–17, Gowing, Laura, *Domestic Dangers. Women, Words, and Sex in Early Modern London*. Oxford 1996, s. 6–7; Ks. ja vert. Sjöberg, Maria, *Hade jorden ett kön? Något om genuskonstruktion i det tidigmoderna Sverige*. *HT (svensk)* 1996:3, s. 362–367, 375–376; Sandmo, Erling, ”Et virkeligt mandfolk.” *Teorier om kjønn i det tiglige-moderne Europa*. *HT (svensk)* 1995:4, s. 477–507.

¹³¹ KA rr 13, 636v–637, 3.–5.2.1674.

¹³² Laasonen, Pentti, *Suomen kirkkohistoria 2. Vuodet 1593–1808*. Porvoo 1991, s. 79–80.

¹³³ Vilkuna 1996c, s. 50–52, 89–90; Ehtoolliskiellossa olevat henkilöt olivat muistutus yhteisölle syntiä tehneiden sovittamattomista rikoksista ja Jumalan yhteisöön kohdistaman vihan uhasta ja tulevasta rangaistuksesta. Tämä korostui erityisesti silloin, kun papisto saarnakasvatuksessa osoitti yhteisöstä syntiä tehneet ja kohdensi yhteisöä kohdanneet rangaistukset arkielämän vastoin-

käymisiin. Ehtoolliskiellosta teki tehokkaan se, että kirkossa piti käydä joka sunnuntai, vaikka käytännössä vaatimus ulotettiin koskemaan kaikkein tärkeimpiä juhlapäiviä, kuten kiitos-, katumus- ja rukouspäiviä, jolloin aiheettomasta poissaolosta saattoi joutua maksamaan sakon. Penkkijärjestys helpotti yhteisön kirkossa käymisen valvontaa. Laasonen 1991, s. 71.

- ¹³⁴ Ks. myös Taussi Sjöberg, Marja, Rätten och kvinnorna. Från släktmakt-till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen. Malmö 1996, s. 159–161; Lindstedt Cronberg on huomauttanut, että naimattoman naisen kunnia ei ollut salavuoteustapausten yhteydessä ensisijaisesti perheen, suvun tai talouden ongelma vaan nainen joutui itse vastaamaan teosta oikeuteen Lindstedt Cronberg, Marie, Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880. Lund 1997 1997, s. 285.
- ¹³⁵ Yksilön, jonka psykologinen yksilöityminen on jäänyt puolitiehen, on säilytettävä symbioosi ulkonaisen järjestyksen avulla, sidotun aggression ja halun irtipääsillä, objektien tuhoutumisella ja mahdollisesti myös itsetuholla. Symbioottisessa maailmassa vallitsee arkaainen ankuruus, kuoleman ja hylkäämisen uhka, mutta myös toivo hyvän yhteyden löytämisestä ja tuskan hellittämisestä kerralla. Siltala, Juha, Suomalainen ahdistus. Huoli sielun pelastumisesta. Keuruu 1992, s. 12–14.
- ¹³⁶ Eilola, Jari, Metsänomistajista ammattilaisiin. 50 vuotta metsäalan opetusta Saarijärvellä. Jyväskylä 1999b, s. 24–25.
- ¹³⁷ Gowing 1996, s. 275–276.
- ¹³⁸ Kristeva 1993, s. 201–202; Ks. myös Wiesner 1993, s. 253.
- ¹³⁹ Sundin 1991, s. 253–254; Kirsi Pohjola-Vilkuna on tarkastellut maaseudun luvatonta seksuaalisuutta 1800–1900-luvun vaihteessa ja näkee sivilisoitumisen yrityksenä liittää nainen länsimaisen subjektin syntyprosessiin. Hän korostaa, että modernin sivilisoituneen subjektin synty voidaan nähdä keskeisesti juuri omaa aistillisuuttaan ja ruumiillisuuttaan tukahduttavan subjektin syntymisenä. Yksilö alkoi itse kontrolloida itseään — peittää alastomuutensa ja hävetä. Sivilisoitunut subjekti osasi tuntea häpeää ruumiinsa alastomuudesta ja sen toiminnoista, seksuaalisista vieteistään ja tuntemuksistaan. Pohjola-Vilkuna 1995, s. 128, 136–137; Suomalaisesta noituutta ja taikuutta koskevasta tutkimuksesta ks. Heikkinen 1969 ja Nenonen, Marko, Noituus, taikuus ja noitavainot Ala-Satakunnan, Pohjois-Pohjanmaan ja Viipurin Karjalan maaseudulla 1620–1700. Historiallisia tutkimuksia 165. Jyväskylä 1992 sekä Eilola, Jari, ”Jumala minua armahtakoon. Jos saan noitanaisen oikeuteen, se riittää.” Noituus ja taikuusjutut Vaasassa ilmapiirinmuutosten heijastajana (1651–1670). Suomen historian pro gradun käsikirjoitus. Jyväskylän yliopisto 1996.
- ¹⁴⁰ Vilkuna 1996b, s. 72–73, 77; Siltala 1992, s. 17.

- ¹⁴¹ Modernin valtion synty ja uskonpuhdistuksen mukanaan tuoma yksilöllisyyttä korostava uskonkokemus, mutta myös kirjapainotaito, joka mahdollisti yksilöitä ilmaisemaan itseään ja irrottautumaan yhteisöllisen ajattelun rajoista, on nähty individualisoitumisen taustalla. Yksilöitymisessä yhteisö määritteli rajat, jossa yksilö saattoi liikkua ja määrittellä omaa toimintaansa ja ajatteluaan. Subjektin synnyssä oli kyse julkisen ja yksityisen välisestä rajankäynnistä ja sen muuttumisesta uudella ajalla. Aries, Philippe, Introduction. *A History of Private Life III. Passion of the Renaissance*. Ed. Roger Chartier. Cambridge 1989, s. 1–11; Chartier, Roger, Introduction. *Figures of Modernity. A History of Private Life III. Passion of the Renaissance*. Ed. Roger Chartier. Cambridge 1989, s. 15–19; Kollektiivisen normi- ja arvomaailman murtuminen ja subjektin syntyminen merkitsi muutosta yksilön ja perheen sekä suvun välisessä suhteessa. Perheestä tuli tärkeä paikka, koska siitä muotoutui yksilölle yksityinen alue julkisen vastapainoksi. Perheen ohella myös muiden pienten ryhmien merkitys korostui. Chartier, Roger. Introduction. *Community, State, and Family. Trajectories and Tensions. A History of Private Life III. Passions of the Renaissance*. Ed. Roger Chartier. Cambridge 1989, s. 399; Yksilölle perheen ulkopuolelle joutuminen oli kohtalokasta ja näkyi esimerkiksi itsemurhien yleistymisenä 1700-luvulla. Itsemurhat olivat harvinaisia vielä 1500–1600-luvulla, koska oman hengen riistäminen ei ollut yksilön itseensä kohdistama teko vaan yhteisöön suunnattu synty, joka veti Jumalan vihan yhteisön päälle. Perheen ja suvun tuen puuttuminen saattoi johtaa yksilön itsetuhoiseen käyttäytymiseen. Siirtymävaiheesta todistavat Tukholmassa erityisilmiöksi jääneet suisidaalimurhat, joissa tuomittu teki rikoksen tullakseen itse tuomituksi kuolemaan. Jansson, Arne, *Mörda för att få dö. Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*. Red. Arne Jarrick och Johan Söderberg. Monografier utgivna av Stockholms stad vol 118. Uppsala 1994; Itsemurhista tarkemmin Nygård, Toivo, *Itsemurha suomalaisessa yhteiskunnassa*. *Studia Historica Jyväskyläensia* 50. Jyväskylä 1994; 1700-luvulla itsemurhien ohella lapsenmurhien määrä lisääntyy. *Lapsenmurhista Pohjola-Vilkuna, Kirsi, Lapsenmurha. Avaamaton tarina. Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina*. Toim. Heikki Roiko-Jokela ja Timo Pitkänen. *Jyväskylän Historiallinen arkisto*. Jyväskylä 1995; Itsemurhien ja lapsenmurhien lisääntymisen käänköpuoli oli yksilöllisen herätyksenkokemuksen hakeminen herätysliikkeistä. *Herätysliikkeistä Siltalan (1992) lisäksi esim. Jarrick, Arne, Den himmelske älskaren. Herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige*. Stockholm 1987.

JARI EILOLA

PAHOLAISEN RAKASTAJATTARET

Kolme naista ja heidän tutkimiseensa liittyviä ongelmia

Seksuaalinen kanssakäyminen paholaisen kanssa oli keskeisessä asemassa 1600-luvun suurissa noitavainoissa¹. Lievimmillään kerrotut tarinat koskivat vihkimistä pahan hengen puolisoiksi ja makamista tämän vieressä, raaimmillaan niissä kuvattiin raiskauksen kaltaista väkivaltaista toimitusta. Asiasta käytiin vilkasta keskustelua myös oppineiden keskuudessa ja eräänä ongelmana oli, voiko paholainen luoda uutta elämää vai oliko se yksinomaan Jumalan käsissä.² Oikeusmateriaalin pohjalta näyttää siltä, että vastasyntyneitä pidettiin vain harvoin paholaisen siittäminä. Ruotsista ja Suomesta tällaisia juttuja tunnetaan vain kolme. Ajallisesti vanhin on Mustasaaresta vuodelta 1674. Seuraava on vuodelta 1675 Uudenkaarlepyyn pitäjältä ja viimeinen käsiteltiin Gävlen raastuvanoikeudessa vuonna 1682. Paholaisen lisäksi naisia yhdisti se, että kaikkia syytettiin myös vastasyntyneen lapsensa murhasta. Kaikissa tapauksissa alioikeudet päätyivät erilaisiin ratkaisuihin. Gävlessä raastuvanoikeus ei kiinnittänyt mitään huomiota syytetyn paholaisväitteisiin. Kahdessa muussa tapauksessa taustana oli Suomen suuret noitavainot, jolloin paholaisliittosyytteisiin suhtauduttiin hyvin vakavasti. Silti vain mustasaarelainen tuomittiin ja Uudessakaarlepyyssä asunut vapautettiin.

Seuraavassa selvitetään tapausten taustaa ja pyritään ymmärtämään syytettyjen naisten kokemuksia. Mistä nämä naiset saivat päähänsä selittää raskautensa paholaisen avulla ja miksi heidän selityksensä eivät olleet kaikissa tapauksissa oikeuden mielestä uskottava? Yhtäältä vastausta etsitään lapseen, äitiyteen ja perheeseen

liittyneistä uskomuksista, normeista ja ihanteista, joita kaikissa juutuissa sivutaan. Teemat tulivat voimakkaasti esille uskonpuhdistuksen ja puhtasoppisuuden aikana. Niistä käyty keskustelu heijastui myös muun muassa avioliiton ulkopuolisten seksisuhteiden ja lapsenmurhien tiukentuneeseen valvontaan.³

Toinen suunta löytyy uskomusmaailmasta ja sen hahmottelemisesta. Tällöin kysymys on nimenomaan uuden ajan alun ihmisten suhteesta tuonpuoleiseen ja sitä edustaviin henkiolentoihin, kuten paholaiseen tai Jumalaan. Jos ja kun suhteesta paholaiseen tuomittiin peräti kuolemaan, täytyi ajatuksella olla jonkinlainen kulttuurinen ja uskomuksellinen pohja. Sen selvittäminen muodostaa siis tämän artikkelin toisen osan.

Artikkelin kolmas taso löytyy siitä tosiasiasta, että ihminen ei lankea täysin yhteen kulttuurikoodinsa kanssa, vaan on siihen suhteessa vaikka ei ilman sitä olisikaan mitään määrättyä.⁴ Toisin sanoen ihminen ei ole kulttuuristen mallien ja uskomusten tahdoton marionetti, vaan valintoja tekevä ja perinneainesta muunteleva toimija. Tämän oivalluksen soveltaminen historiantutkimukseen on kuitenkin osoittautunut yllättävän vaikeaksi. Kulttuuri, olipa se kuinka yhtenäinen tai kollektiivinen tahansa, ei koskaan ole tiukkoja kaavoja tai rutiineja, vaan väljiä käyttäytymismuotoja, joilla on vaihtoehtoja. Kulttuuri joustaa. Käsiteltävien tapausten naiset valitsivat tarinoihinsa nämä ainekset, vaikka mahdollisuus olisi ollut valita muutakin. Kysymys on yksittäisten ihmisten luomista fantasioista, jotka perustuvat tiettyihin kulttuurin muovaamiin elementteihin. Hän on valinnut niistä joitakin piirteitä ja vastaavasti jättänyt jotakin muuta käyttämättä.⁵ Valintoja on kuitenkin ohjannut tietty logiikka, jota voidaan lähestyä kahdelta taholta. Fantasioita voidaan tarkastella oikeuden ja syytetyn välisen dialogin tuloksina. Tällöin voidaan ajatella, että kuulustelija rohkaisee ja ohjaa kuulusteltavaa tutkimaan tiettyjä teemoja, joiden avulla on tarkoitus saada selvyyttä tutkittavana oleviin ristiriitoihin ja suhteisiin. Toisaalta kerrottua voidaan lähestyä myös psykologian näkökulmasta ja sen käsittein. Tällöin keskeisiksi teemoiksi nousevat esimerkiksi alitajunta, fan-

tasian tärkeys sekä isä- ja äitihahmojen keskeisyys minän kehityksessä. Ihmisen identiteetti ei ole muuttumaton, vaan sitä tuotetaan ja tuotettiin koko ajan uudelleen identifioitumalla toisiin tai eriyty-mällä heistä.⁶

Edellä sanottuun on kuitenkin esitettävä joitakin tarkennuksia. Psykologiassa on korostettu ihmisten varhaislapsuuden kokemuk-sien ja tuntemuksien merkitystä ihmisen tulevaa elämää ja käyttäy-tymistä ohjaavina tekijöinä — aikana, jolloin perustavanlaatuiset objektisuhteet syntyvät ja subjekti irtautuu äidistä.⁷ Historiantutki-muksen kannalta tällä on tiettyjä rajoituksia: tutkimus liukuu hel-posti yksilöpsykologiaan, joka tulkintoineen sopii parhaiten elämä-kertaan.⁸ Etenkin tuomiokirjan kaltaisia ja ikäisiä lähteitä käy-tettäessä ihmisten (varhais)lapsuudesta kertovia tietoja löytyy vain vähän.⁹ Käytännöllisempi tapa lähestyä psykologisesti menneisyy-den ihmistä, on ajatella hänen elämäänsä kaarena¹⁰, jolle ihminen ja yhteisö (laajemmin kulttuuri) hahmottivat tietyt vaiheet ja jonka kulkuun suuntautuivat tietyt odotukset.¹¹ Tällöin kehitykseen vai-kuttavat tekijät voidaan jakaa kolmeen ryhmään: ikätekijät, histori-alliset ja ei-normatiiviset tekijät.¹² Näitä tekijöitä on jonkin verran helpompi havainnoida myös historiallisista lähteistöistä.

Tapauksia, joissa noituus, paholainen ja lapsenmurha liittyvät toi-siinsa, tunnetaan Ruotsista ja Suomesta verrattain vähän. Kysymys on siis ns. harvinaisista tapauksista, joiden tutkimukseen on perin-teisesti liitetty yleistettävyyden ongelma.¹³ Voidaanko muutamien tapauksien pohjalta tehdä pitkälle meneviä johtopäätöksiä? Näh-däkseni niistä voidaan kaivaa esille uusia piirteitä, jos ne liitetään laajempiin yhteyksiinsä eikä niitä voidaan pidetä yksittäisenä ”löy-töinä”, joiden tutkiminen ymmärretään yksityiskohtaisen kertomuk-sen laatimiseksi. Tapauksissa käsiteltävät teemat — noituus, naiseus, suhde yliluonnolliseen — ovat kaikki laajoja ja ihmisiä yleisesti koskevia ilmiöitä. Tällä varauksella voidaankin todeta, että suhteel-lisen pienen lähdeaineiston lähiluku saattaa olla palkitsevampaa kuin massiivisen toistuvan aineksen käsittely. Se, mitä tahdotaan tutkia, ratkaisee siis lähdeaineiston merkittävyyden.¹⁴ Toisaalta tässä ar-

tikkelissa ei pyritä vastaamaan mihinkään suurta kehityslinjaa koskevaan ongelmaan, vaan keskiöön nostetaan yksilön subjektiivinen kokemus ja kertomus sekä hänen toimintamahdollisuutensa yhteisönsään ja kulttuurissaan. Tässä mielessä ei ole myöskään tärkeää selvittää, puhuivatko ihmiset totta, olivatko heidän kokemuksensa todella tapahtuneita tapahtumia. Meille riittää se, että oikeudessa esitetyt kertomukset olivat aikalaisten korvissa ainakin periaatteessa uskottavia ja kertovat siksi heidän ajattelutavoistaan ja käsityksistään.¹⁵

Lähdeaineistoa tarkastellaan siis naisten kertomuksina omista kokemuksistaan. Tällaisessa käsittelyssä tuomiokirjat ymmärretään paperille kirjattuna suullisena kerrontana.¹⁶ Aineistossa on uskomuskokonaisuuksien ja kulttuuristen mallien analysoinnin kannalta joukko toisiinsa kietoutuvia ongelmia, joista viimeiset liittyvät erityisesti tuomiokirja-aineistoon muiden koskiessa yleisesti suullisen aineiston käsittelyyn liittyviä ongelmia.

Ensinnäkään representoivia malleja ei koskaan ilmaista kokonaisuudessaan. Kertojat muotoilevat osittaisia, kerrontatilanteen kannalta mielekkäitä lausuntoja tai suoria vastauksia heille esitettyihin kysymyksiin. Kertojat saattoivat sijoittaa hahmotettavan mallin eri osia myös toisiin yhteyksiin.¹⁷ Tuomiokirjan kohdalla voidaan olettaa, että jo epäspontaani kertomistilanne saattoi vaikuttaa siihen, mitä tai miten kerrottiin. Toisin sanoen oikeuteen tulevilla ihmisillä oli käsitys siitä, mitä esivalta heiltä odotti ja he muotoilivat sanottavansa sen mukaisesti. Ilmiötä on luonnehdittu kaksinaismoraaliksi, jonka mukaisesti tapahtumasta laaditussa kertomuksessa toimintaa ohjaa toisenlainen normisto kuin todellista toimintaa. Kenttätyötä tekevät folkloristit ovat havainneet samankaltaisen ilmiön kokonaisen yhteisön perinnettä hahmottavissa pitkäkestoisissa tutkimusohjelmissa: luova kertoja sepittää tutkijalle yhä uusia tarinoita, sillä ”niitähän se tahtoo”. Kertoja oppii hyvin nopeasti ymmärtämään, millaisia ja millä tavalla kerrottuja tarinoita tutkija etsii, ja tuottaa sen mukaisia uusia juttuja.¹⁸ ”Uutta” tai muuntunutta aineistoa ei kuitenkaan voida pitää vääränä tai epäaidompana, vaan osoitukse-

na kulttuurin jatkuvasta muuntumisesta ja joustamisesta. Ei ole olemassa mitään autenttista kulttuuria, joka säilyy ajassa muuttumattomana, kunnes häviää uudempien muotojen tieltä.¹⁹

Uskomuskokonaisuutta koskevan lausunnon antaminen oli ja on edelleen spesifinen toiminto, sillä yksilön hallussa oleva informaatio aktualisoituu yleensä vain käytännön tilanteissa. Näin ollen tuomiokirjoihin kirjautuneet lausunnot ovat tilannearvioita eivätkä käsityksiä tyhjentävästi kuvaavia selostuksia. Voidaan kuitenkin olettaa, että näkemysten taustalla oli verrattain jäsentyneitä ajattelun rakenteita, joiden ymmärtämistä vaikeuttaa niiden toisenlaiset lähtökohdat.²⁰ Etenkin ihmisten suorittamista merkityksenannoista ja tulkinnoista puhuttaessa on muistettava, että annetuilla lausunnoilla oli aina yhteys muuhun ilmaisuun ja viestintään. Teon tulkitseminen ei tapahtunut yksinomaan oikeuden edessä tai oikeuskäsittelyyn osallistuneiden ihmisten kesken, vaan paljon laajemmin koko yhteisön jäsenten keskuudessa. Tällöin keskeiseksi kävivät yhteisön kollektiivisesti tunnistamat traditiot ja käsitykset, joiden kautta todellisuutta tulkittiin. Yhteisön kollektiivinen muisti määritteli niiden pohjalta, mitä kukin yhteisöön kuulunut ihminen oli. Samalla suullisten keskustelujen kautta tapahtunut merkityksenanto joko vahvisti yksilön tulkinnan tai kumosi sen. Silloin kun perinne vahvisti käsityksen, se myös muokkasi sitä koko ajan perinteen mallien mukaiseksi — sitä enemmän, mitä useampia keskusteluja sen tiimoilta käytiin.²¹

Edelliseen liittyen voidaan myös todeta, että verbaaliset lausunnot olivat voimakkaasti indeksisiä. Puheen merkitys liittyi laajoihin asiaa koskeviin julkilausumattomiin taustatietoihin, joita pidetään kollektiivisesti jaettuina itsestäänselvyyksinä. Tällaisena asiana voidaan pitää esimerkiksi ihmisten käsityksiä paholaisesta ja Jumalasta sekä näiden välisestä suhteesta. Sitä, mikä on kaikille selvää ei tarvitse toistaa. Siksi tutkijan on pakko lukea rivien välistä, mikä edellyttää laajaa ja monipuolista tutkittavan aikakauden elämän tuntemusta.

Tuomiokirjojen käyttöä kansan näkemysten tutkimuksessa on kritisoitu, koska ne eivät ole oikeudessa kuultujen ihmisten itsensä kirjoittamia. Niinpä ne saattavat heijastaa koulutettuun eliittiin kuuluneiden kuulustelijoiden näkemyksiä. Kritiikki on tietysti mielessä perusteltua: epäilemättä muistiinmerkitsijöiden näkemykset vaikuttivat siihen, miten asiat kirjattiin ylös.²² Sen kohtuuttomuus tulee kuitenkin selvästi esille, jos sen soveltamista viedään vähän pidemmälle ja aletaan pohtia, mikä lopultakin on sellaista objektivistista tietoa, jota historiantutkija voi käyttää. Jo ihmisen oma kertomus hän omista kokemuksistaan ja tuntemuksistaan sisältää ”todellisuutta” vääristävän tulkinnan. Vääristymä vain kasvaa, kun joku toinen kirjoittaa tapauksen muistiin. Luotettavimmillaan lähteet ovat siis silloin kun niiden avulla tutkitaan niitä asioita, joita varten lähteet on laadittu.²³

Ongelmaa voidaan kuitenkin lähestyä muutenkin kuin metodologiseen regressioon suostumalla. Teksti voidaan nimittäin nähdä myös eksplisiittisenä tai implisiittisenä dialogina. Edellisessä tapauksessa se on kirjoitettu suoraan vuoropuhelun muotoon. Implisiittinen dialogi taas ilmenee tekstin sisäisenä polyfonisuutena eli erilaisten äänien vuorovaikutuksena, vaikka teksti näennäisesti olisikin kirjoitettu monologin muotoon. Implisiittisessä dialogissa eronteko tapahtuu henkilön suoran tarkoituksen ja kirjoittajan epäsuoran tarkoituksen välillä: tekstin henkilöt nähdään siis ristikkäisinä voimina, joista yksikään ei puhu kirjailijalle tämän omasta näkökulmasta.²⁴ Samankaltainen vastakohtaisuus on mahdollista löytää myös tuomiokirjojen tekstistä. Niissä eliittikulttuurin ja kansankulttuurin välinen raja muodostuu niiden välisen jatkuvan dialogin ristiriitaisuuksiin. Oikeus ja etenkin sen kirjuri asettuivat siis ikään kuin kulttuurintutkijan asemaan ja jakoivat hänen päämääränsä muistuttavan pyrkimyksen selvittää, mistä käsiteltävässä tapauksessa oli kysymys sekä kirjoittaa se ylös.²⁵

Edellä sanottu edellyttää muutamaa tarkennusta. Ensinnäkin kansankulttuuria ja korkeakulttuuria ei pidä ymmärtää todellisina toi-

silleen vieraina pooleina, vaan eräänlaisina ilmiöiden käsittelyä helpottavina ideaalityypeinä, joiden välille todellisuus pääasiassa asettui. Siksi raja kansankulttuurin ja korkeakulttuurin välillä on veteen piirretty. Se ei ole selvärajainen saati viivasuora eikä sen paikka ole muuttumaton, vaan dialogisuus merkitsee sen jatkuvaa muuttuvaisuutta, jatkuvaa kanssakäymistä, jossa vaikutteet eivät kulje pelkästään ylhäältä alas.²⁶ Lisäksi pelkkä konflikteihin keskittyminen merkitsisi tutkijan saaman kuvan vääristymistä, sillä myös näkemysten samankaltaisuudella on merkityksensä: kulttuurin (jollaisena esimerkiksi paikallisyhteisöä voidaan ajatella) ulkopuolelta tuleviin vaikutteisiin suhtauduttiin varauksellisesti. Niitä punnittiin omien, yhteisesti hyväksytyjen skeemojen kautta ja uutuuksien omaksuminen oli sitä helpompaa, mitä lähempiä vastineita sille löytyi yhteisön omien jäsenten kulttuuriperimästä.²⁷

Historiantutkimus on monestakin syystä suhtautunut hyvin varauksellisesti tuomiokirjoissa esitettyihin tarinoin noitasapatista tai paholaisliitoista, tulivatpa ne sitten syytettyjen tai todistajien taholta. Ensinnäkin tarinoiden epistemologisen luonne on ollut ongelmallinen. Historiantutkimus on tottunut arvioimaan käyttämiään dokumentteja niiden luotettavuuden mukaan. Luotettavuuden edellytyksenä on taas ollut se, että lähteen kertoma on ollut todellisuudessa paikkansapitävää. Toisin sanoen lähteen on pitänyt kertoa kerran tapahtuneista tapahtumista. Kuinka siis suhtautua ja tulkita dokumentteja, joissa kerrotaan sellaisista asioista, joita emme pidä tosiasioihin perustuvina? Tunnustukset rakkaussuhteista paholaiseen tai paholaiselle synnytyistä lapsista tuskin ovat todellisuuden tuotoksia siinä mielessä kuin me asian ymmärrämme eikä niitä voida analysoida historiallisen realismin keinoin. Se ei kuitenkaan tarkoita sitä, että tarinat olisivat merkityksettömiä.²⁸ Seuraavissa tapausanalyysissä paholaiskokemuksen mieltä ja merkitystä etsitään ihmisten omien kokemusten sekä kulttuurin tarjoamien ja yhteisesti jaettujen käsitysten ja vaatimusten välisestä ristivedosta.

Lapsenmurha, paholainen ja ahdistus

Vuonna 1682 Gävlen raastuvanoikeus kuulusteli Anna Hansdotter -nimistä nuorta piikaa hänen vastasyntyneen lapsensa kuolemaan johtaneista tapahtuneista. Anna kertoi tunteneensa itsensä jo edellisenä päivänä sairaaksi, mutta ei ollut ymmärtänyt sen johtuvan raskaudesta ja lähestyvistä synnytysketkistä. Huonovointisuudesta huolimatta hän oli lähtenyt kaupungista maaseudulle ja yöpynyt Esaiasin lesken talossa, missä oli aiemmin ollut töissä. Aamulla hän oli lähtenyt talosta mennäkseen hakemaan lääkäri Poppellmanilta apua kipuihinsa. Talon portilla hän oli pysähtynyt ja kääntynyt takaisin. Hän oli palannut Esaiasin talolle, mutta talonväki oli jo ehtinyt lähteä ja ovet olivat kiinni. Niinpä Anna oli mennyt edesmenneen Jöns Brömsin talolle ja siihen kuuluvalla vanhalle karjapihalle asettuaan sinne, mutta muutti mieltään ja palasi vielä kerran Esaiasin lesken talolle. Talon väki oli edelleen poissa. Annan kivut sen sijaan koko ajan yltyivät. Hän yritti mennä talliin, mutta ei saanut ovea auki. Niinpä hän lähti kävelemään ja päätyi pian tervapihalle (*Beekgården*) ja siellä olevaan vanhaan tupaan, jonka lattialle hän vajosi ja synnytti pian sen jälkeen. Kello oli tuolloin neljän vaiheilla iltapäivällä. Synnytys oli kuitenkin niin rankka, että hän tuli vasta myöhemmin niin paljon tolkkuihinsa, että alkoi tutkia lastaan, ja havaitsi sen kuolleeksi. Seitsemän aikoihin Anna palasi Esaiasin lesken taloon ja asettui nukkumaan samaan vuoteeseen muiden piikojen kanssa. Vastasyntyneen ruumis jäi mökin lattialle.²⁹

Heti käsittelyn aluksi selvitettiin kuka Anna oli. Kävi ilmi, että hän oli syntynyt Falunin lähetyvillä. Siitä, mitä hän oli kokenut ennen Gävleen päättymistään, ei kuitenkaan kerrota mitään. Hänen elämänsä näyttää pysyneen kiertelevänä myös kaupungissa: hänellä ei ollut vakinaista palvelupaikkaa, vaan hän kävi tilapäistöissä useissa eri taloissa. Hänen statuksensa ei siis asettunut kovin korkealle. Tämän jälkeen käsittely painottui nimenomaan lapsen-

murhaan eikä hänen väitteilleen, että lapsi olisi ollut paholaisen lapsi kiinnitetty juuri huomiota.

Esivallan tiukempi ja tarkempi kontrolli ulottui lapsenmurhiin 1600-luvun puolivälissä. Muodollisesti se perustui neljään lapsenmurhasta annettuun ediktiin (1655, 1669, 1681 ja 1684), jotka määrättiin toistuvasti luettaviksi niin alioikeuksissa kuin saarnastuoleista. Maanlaista poiketen ediktit esittivät lastenmurhan nimenomaan naisten rikoksena.³⁰ Lapsenmurhan erikoispiirteenä oli sen vaikea todistettavuus jos syytettyä ei saatu kiinni itse teosta, jos hän vakuutti syyttömyyttään tai väitti lapsen syntyneen kuolleena³¹. Syyllisen etsiminen perustui tällöin pääasiassa neidonlypsyyn,³² jossa etsittiin lapsetonta naista, jolla oli maitoa rinnoissaan. Toisaalta sikiö saattoi löytyessään olla sellaisessa tilassa, että siitä oli vaikea päätellä oliko lapsi syntynyt kuolleena tai keskosena vai oliko se surmattu³³. Eräänä tunnistuskeinona tai ainakin vahvojen epäilysten synnyttäjinä olivat ns. synnytyksen jälkeiset, joita salassa synnyttäneen oli vaikea kätkeä, koska hänen täytyi tehdä töitä tavalliseen tapaan eikä tuolloin käytetty alusvaatteita.³⁴

Lapsenmurhatutkimusten lähtökohtana oli yleensä sikiön löytyminen, mutta lapsenmurhaedikteissä korostettiin myös kahta muuta aiheodistusta, joita oikeudet yleensä pitivät hyvin tarkkaan silmällä.³⁵ Anna Hansdotterin tapaus ei muodosta tässäkin suhteessa minkäänlaista poikkeusta. Gävlen raastuvanoikeus kysyi, miksi Anna oli hakeutunut yksinäisyyteen synnyttämään. Anna vastasi niin tapahtuneen, koska hän ei ollut ymmärtänyt synnytysketken olevan niin lähellä. Sen jälkeen oikeus, tai pikemminkin kuulustelua johtanut pormestari, tiedusteli miksei Anna ollut kertonut kenellekään olevansa raskaana. Anna selitti, että hänen tilansa oli valjennut hänelle itselleenkin varsin myöhään. Hän siis antoi ymmärtää, ettei ollut valehdellut vastatessaan kyseleville ihmisille kieltävästi.³⁶

Lapsenmurhaa koskevissa tutkimuksissa aiheodistusten merkitys ja asema osana tuon aikaisen kansan normistoa on muodostunut keskeiseksi kysymykseksi. Esimerkiksi Gudrun Andersson katsoo,

että vasta kolme viimeistä ediktiä suuntasivat ihmisten huomion juuri yksin synnyttämiseen ja aiheuttivat sen, että yhteisön jäsenten oma valvonta tehostui.³⁷ Tässä hän on nähdäkseni vain osittain oikeassa. Esimerkiksi Kokemäen aineisto viittaa siihen, että asiaan kiinnitettiin huomiota jo 1600-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Asiaa voidaankin lähestyä myös yhteisöllisyyden ja huolehtivan verkoston toiminnan näkökulmasta: ketään ei saanut jättää yksin, koska hän tuolloin saattoi syyllistyä riettauteen, suututtaa Jumalan ja aiheuttaa hänen rangaistuksensa putoamisen koko yhteisön päälle.³⁸ Olipa asia miten tahansa, lapsenmurha samoin kuin laiton sukupuoliuhde, johon lapsenmurha 1600-luvulla ja myöhemminkin yleisesti assosioitiin, olivat normirikkomuksia, joita esivalta kontrolloi tiukasti. Näistä ainakin lapsenmurha oli myös kansan moraalikoodeksissa tuomittava teko olipa se sitten tehty missä olosuhteissa tahansa.³⁹

Perinnepsykologian piirissä on kiinnitetty huomiota ihmisten supranormaalien⁴⁰ kokemusten ymmärtämiseen ja selittämiseen. Klassisen perinnepsykologian mukaan piruperinteen viitekehyksen aktualisoituminen oli yleensä seurausta normirikkomuksesta — tässä tapauksessa siis aviottoman lapsen synnyttämisestä. Ns. varoitustarinoiden sosialisaatiotehtävänä oli opettaa rangaistuksen tai vähintäänkin varoituksen seuraavan jokaista normirikkomusta. Tarinoiden norminvartijana toimi yleensä jokin yliluonnollinen olento (Jumala, piru) tai asianomistaja (vainajat tai haltiat).⁴¹ Välittömänä seurauksena oli norminrikkojan syyllisyyden tunne. Koska tarinat normittivat ihmisten todellista käyttäytymistä ja koska yliluonnollisen puuttuminen elämänkulkuun ymmärrettiin realiteetiksi, norminrikkoja saattoi jo ennalta odottaa rangaistusta. Syyllisyyden tunnetta seurasi rangaistuksen pelko. Yhdessä tuntemukset muodostivat tärkeän edellytyksen piruelämyksen synnylle. Tätä olotilaa täydensivät sellaiset tekijät, kuten väsymys, pimeys, myöhäinen ajankohta, humala, kuume, paasto ja niin edelleen.⁴² Annan tapaus sopii hyvin tähän muottiin: norminvastaisen raskauden aiheuttama syyllisyys ja yksin tapahtunut, kivuliaaksi koettu ensimmäinen syn-

nytyks aikaansaivat mallin edellyttämän psykofyysisen herkkyytilan, jonka seurauksena Anna kuvitteli paholaisen läsnäolevaksi.

Piruperinteen viitekehysten aktualisoituminen liittyi siis hyvin kiinteästi normirikkomukseen ja kokijan psykofyysiseen tilaan. Lisäksi siihen vaikuttivat myös kokijan todennäköisesti ennalta tuntemat uskomukset, joiden kautta kokemusta tulkittiin. Itseasiassa näyttää siltä, että piruperinteen aktualisoitumiseen vaikutti ratkaisevammin joukko muita kuin seksuaalista käyttäytymistä määritteleviä normeja. Seksuaalista käyttäytymistä koskevien normien rikkominen kun ei välttämättä merkinnyt lopullista ja pysyvää maineen tuhoutumista. Aviottoman lapsen synnyttäminen asetti naisen hetkeksi piinalliseen tilanteeseen, mutta se ei silti välttämättä ollut maailmanloppu eikä välttämättä tuhonnut hänen mahdollisuuksiinsa avioliittomarkkinoilla.⁴³

Annan tapauksesta löytyykin selitysvoimaisempia uskomuskokonaisuuksia, joiden kautta paholaistulkinnan tekeminen käy ymmärrettäväksi ilman, että kokemus selitetään tieteellis-rationaalisesti olemattomiin. Näiden uskomusten perusteella Annan mielessä yhdistyi kaksi tapahtumaa, joilla ei nykyihmisen näkökulmasta ole mitään tekemistä toistensa kanssa. Ensinnäkin oli kysymys Jaakonpäivän (25.7.) aikoihin Jöns Brömsin lesken luona sattuneesta pienestä välikohtauksesta. Anna oli tuolloin ollut auttamassa leskeä joissakin töissä. Töiden teon lomassa leski oli kysynyt, pitikö paikansa, että Anna oli raskaana, kuten ihmiset puhuivat.⁴⁴ Anna oli vastannut heidän sellaista puhuvan, mutta heitä ei kuitenkaan pitäisi uskoa. Hän oli myös lisännyt, että jos hän oli raskaana niin Jumala laittakoon pirun hänen sisäänsä. Erik Perssonin leski puolestaan kertoi nähneensä selvästi Anna olleen raskaana, mutta tämä oli silloinkin kieltänyt tilansa ja puhunut paholaisen pojasta. Kohtaus Perssonin lesken luona oli tapahtunut vain muutamia päiviä ennen synnytystä.⁴⁵

Annan ja Brömsin lesken välisen keskustelun merkityksellisyys tulee esille kun sitä tulkitaan rituaalisen ajattelun kautta ja se yhdistetään raskausaikaan ja lapsuutta koskeneisiin kokemuksiin. Uuden

ajan alun ihminen ajatteli, että sosiaaliset, fyysiset ja emotionaaliset kokemukset olivat yhteydessä toisiinsa. Esimerkiksi sairastumisen tai keskenmenon ei katsottu aiheutuvan orgaanisista syistä, vaan sosiaaliseen elämään liittyvistä šokeista ja toisiin kohdistuneesta, mutta kätketystä vihasta.⁴⁶ Naisen ajateltiin jo luonnostaan olevan alttiimpi näille vaaroille, koska hänen ruumiinsa ei ollut samalla tavalla ehyt kuin miehen. Nainen oli ”rikkinäinen astia” eivätkä hänen rajansa ulkopuoliseen maailmaan ollet selvät, vaan läpäisevät.⁴⁷ Anna oli kuitenkin raskautensa ansiosta ns. *liminaalitullassa*,⁴⁸ mikä teki hänestä vielä tavallista haavoittuvaisemman. Toisin sanoen raskaana olevan naisen katsottiin olevan herkempi erilaisille ulkoisille häiriötekijöille, jotka saattoivat vahingoittaa niin äitiä kuin lasta. Odottavien äitien elämää pyrittiinkin rajoittamaan huomattavasti: heidän tuli välttää tiettyjä paikkoja ja yleensäkin kosketusta pyhään⁴⁹ sekä nauttia erityistä ruokavaliota. Näin pyrittiin vahvistamaan rajaa ruumiin ulkopuoliseen. Vaaraperiodin katsottiin alkavan sinä hetkenä kun lapsi alkoi liikkua kohdussa. Siitä lähtien lapsesta puhuttiin elävänä olentona ja yleensä äidin työtehtävät kevenivät. Vaaraperiodin toisessa päässä oli synnytyistä seuraava kirkottaminen⁵⁰, jossa naisen vartalo puhdistettiin perisynnistä sekä häneen keräytyneen huonon veren saastasta⁵¹ ja hänet otettiin jälleen seurakunnan yhteyteen. Annan päätös salata raskautensa tarkoitti odotusajan poikkeuksellisuudesta aiheutuvien riskien kasvamista entisestään. Hänen elämänsähän tuli jatkua normaalina eikä suojatoimia voinut suorittaa saati keventää työn määrää.⁵²

Sanoihin ja nimiin liittyi runsaasti maagisia merkityksiä, joiden vuoksi niille annettiin nykyistä enemmän painoa. Sanoissa ja erityisesti nimissä uskottiin olevan erityistä maagista voimaa eli väkeä,⁵³ jolla oli mahdollista vaikuttaa ihmisiin ja ympäröivään todellisuuteen. Sanat eivät olleet yksinomaan joidenkin asioiden, olioiden tai esineiden symboleja; ne eivät siis pelkästään merkinneet jotakin, vaan ne itsessään olivat jotakin. Nimet saivat väkensä kohteeltaan (Annan tapauksessa siis paholaiselta) ja se tuli toimin-

taan sillä hetkellä kun sana sanottiin.⁵⁴ Kun Anna siis sanoi paholaisen nimen, olento itse tuli sillä hetkellä läsnäolevaksi. Se merkitsi jo normaalioloissa vaaratilannetta. Annan tapauksessa vaara oli vielä suurempi, koska hän oli liminaalitulassa. Siksi hänen olisi pitänyt varoa kaikkia voimakkaita väkilatauksia (jotka siis olivat tabuja⁵⁵) ja yleensäkin pyhää.

Valalle annettu suuri merkitys tulee esille Annan tapauksessa. Pohjimmitaan oli kysymys esikristillisestä käytännöstä, josta jo keskiaikaiset juristit ja teologit kävivät intensiivistä keskustelua ja josta uskonpuhdistajien käsissä syntyi tutkijoiden traditionaaliseksi valoopiksi kutsuma järjestelmä. Sen mukaan oli mahdollista tehdä ero hyvien ja pahojen valojen välille. Edellisessä merkityksessä valo oli oikeudellis-uskonnollisesti sanktioitu toimitus, jossa ihminen kutsui Jumalaa todistamaan, että hänen sanaansa/lupaukseensa saattoi luottaa tai että hän puhui totta. Pahoja valoja kutsuttiin kirouksiksi (*svordomar*) ja niiden käyttö oli kiellettyä ja pakanallista vedottiinpa niissä Jumalaan, paholaiseen tai johonkin esikristilliseen jumalaan. Erityisen mielenkiintoista oli se, mitä ajateltiin väärästä valasta. Esimerkiksi Jumalan nimeen vannominen tarkoitti sitä, että vannottaja otti Jumalan todistajakseen ja kostajakseen. Jos valalla vahvistetun asian rikkoi toinen osapuoli, Jumalan rangaistus putosi hänen niskaansa. Mutta samalla valan vannominen merkitsi vapaaehtoisista itsensä kiroamista: jos vannottaja itse teki väärän valan tai rikkoi valalla vahvistamansa lupauksen, Jumalan viha tuli hänen päälleen.⁵⁶ Kiistäessään raskaushuhut Brömsin lesken edessä Anna tuli tehneeksi Jumalan nimeen väärän valan, jonka seurauksena oli odotettavissa valassa edellytetty rangaistus.

Annan tapaukseen liittyi myös vaihdokas-uskomus. Vaihdokkaaksi kutsuttiin normaalista poikkeavaa lasta, jonka epänormaalius selitettiin sillä, että joku tuonpuoleinen olento oli vienyt alkuperäisen lapsen ja laittanut omansa tämän tilalle. Kansanperinne tuntee tarinoita, joissa lapsi saatettiin viedä jopa kohdusta. Yleensä tämä tapahtui metsässä tai unen aikana sellaisille naisille, jotka eivät olleet suojanneet itseään. Suojakeinoina pidettiin esimerkiksi sitä, että

ennen nukahtamista mies kietoi kätensä vaimonsa ympärille tai että nainen piti punaista lankaa vyötäisillään.⁵⁷ Annalle ja yleensäkin menneisyyden ihmisille nämä tarinat olivat todellisempi kuin nykyihmisille. Kun kansanperinteeseen kuuluneet yliluonnollista koskevat tarinat kerrottiin taitavasti, yliluonnolliset ainekset punoutuivat tiivistä arkielämän tilanteisiin ja tunteisiin luoden hyvin todentuntuisen vaikutelman. Kun ihmiset elivät näiden tarinoiden keskellä koko ikänsä, niistä muodostui ajan mittaan osa todellisuutta. Tarinoiden pohjalta muodostettiin malleja ja kategorioita, joiden kautta ympäröivää todellisuutta ja siitä saatua tietoa tulkittiin. Kun joku sitten kertoi nähneensä jotain kummallista, asiaa tulkittiin joukolla perinteen ja tarinoiden näkökulmasta. Ja mitä useammin asiasta puhuttiin, sitä varmemmaksi perinteen mukainen tulkinta tuli.⁵⁸ Näin todellisuus ja tarinat olivat vuorovaikutuksessa keskenään ja muokkasivat toisiaan.

Näiden uskomusten vaikutuksesta Annaa seurasi syyllisyys siitä, mitä lapselle saattaisi tapahtua hänen varomattomien sanojensa vuoksi. Näin kokemus suuntasi hänen ajatuksensa paholaisen ja tämän vaikutuksen suuntaan. Kun piruperinne oli kerran aktualisoitunut Annan päässä, hän tulkitsi kaikkia sattumuksia ja tunteimuksiaan sen kautta. Se tuli selvästi esille hänen puheistaan Perssonin leskelle muutamaa päivää ennen synnytystä. Tästä muodostui myös hänen koviksi kokemiensa raskausajan ja synnytyshetken kipujen tulkinta. Hänen tulkinnassaan suuret kivut kertoivat raskaudessa tapahtuneen jotain tavallisesta poikkeavaa. Perssonin leski vahvistikin Annan kovien kipujen näkyneen selvästi ulospäin.

Kaikkien ihmisten elämään kuuluvat odotukset sen päävaiheista. Niinpä Anna ja muut naiset tiesivät melkoisella todennäköisyydellä avioituvansa, tulevansa äideiksi ja mahdollisesti vielä leskeytyvänsä. Avioituminen oli suorastaan pakko äitiyttä ja perhettä korostavassa yhteiskunnassa.⁵⁹ Mutta äitiyteen ja etenkin synnytykseen kuului tieto kivusta ja niin lasta kuin äitiä uhkaavasta hengenmenetyksestä. Synnytyskivut saattoivat olla suuret ja alkaa jo toista viikkoa ennen lapsen syntymää. Kipu sinällään on suhteellista: sen sieto-

kyky vaihtelee kulttuureittain ja yksilöittäin. Anna selvästikin pelkäsi kipua. Todettuaan raskautensa, hän havaitsi olevansa siinä pisteessä, että niistä saattoi tulla totisesti totta. Se vaikutti hänen suhtautumiseensa raskauteen vielä merkittävämmiin kuin sukupuoli-suhteen laittomuus: hän päätti salata raskautensa muilta ja samalla kiistää sen itseltään.⁶⁰ Salaamista ei niinkään voi pitää Annan tekemänä tietoisena päätöksenä, vaan pikemminkin asian torjuntana: raskautta ei ollut jos sitä ei ajatellut. Tämä näkyy Annan kommentista oikeudelle, ettei hän ollut tajunnut synnytyshetken olevan niin lähellä. Toisaalta voidaan myös ajatella, että Annan kivun pelko takasi sen, että hänen kivuistaan todellakin tuli suuria.

Raskauden salaamisesta seurasi yksinäisyys. Siitä tai omista tuntemuksistaan ei voinut puhua toisten naisten kanssa, mikä pahensi tilannetta useasta syystä. Jo puhuminen sinänsä olisi poistanut ainakin väliaikaisesti ahdistusta ja epävarmuutta. Valitsemalla raskauden salaamisen ja hiljaisuuden Anna myös hylkäsi kokeempien naisten tietämyksen, tuen ja konkreettisen avun. Näin Anna päätyi uuden ajan alun ihmisen pelkäämään tilanteeseen: hän jäi yksin itsensä ja kasvavan ahdistuksensa kanssa.⁶¹ Myöhemmästä kansanperinteestä tunnetuissa pirukertomuksissa supranormaaliin kohdistunut pelko ilmenee juuri kuvatuunlaisena personoidun pahan (eli paholaisen) kiusauksen kohteena olevien ihmisten avuttomuutena eli kyvyttömyytenä suojautua poikkeavia ja hallitsemattomia ilmiöitä vastaan.⁶²

Lopuksi oli vielä häpeä ja sen käsittelytavat. Häpeässä epäily kohdistuu oman olemuksen arvoon, jota menneisyyden ihmiset eivät tahtoneet asettaa tutkiskelunsa kohteeksi. Tämän välttämiseksi kaikki paha, kaikki häpeää aiheuttavat ominaisuudet itsessä (minussa) täytyi torjua ja siirtää itsen ulkopuolelle. Kun siis vain teot tai niiden tulokset olivat häpeällisiä eikä ihminen itsessään, ne saattoi eriyttää itsestä.⁶³ Paholainen näyttää olleen juuri tuollainen etäännytyksen väline — ihmisen itsensä ulkopuolelta tuleva kiusaaja, joka houkutteli hänet toimimaan vastoin parempaa tietoaan.⁶⁴ Tässä suhteessa myös lapsen liittäminen paholaiseen oli vapauttavaa:

Anna teki lapsestaan jo lähtökohtaisesti 'toisen'. Se oli pahan luomus, osa sitä ja siksi epäpuhdas. Näin hän saattoi etäännyttää itsensä lapsestaan, vakuutella, ettei se lopultakaan ollut hänen omansa.

Viimeaikaisessa tuomiokirja-ainesta lähteenään käyttävässä historiantutkimuksessa on vakiintunut käsitys, että tutkijan ei välttämättä tarvitse käydä oikeudenkäyntiä uudelleen. Kulttuurisista merkityksistä kiinnostuneelle tutkijalle ei ole keskeistä puhuivatko ihmiset totta, pystyikö oikeus löytämään "totuuden" tai kuka oli syyllinen. Olennaisempaa on se, mitä oikeus piti uskottavana, mitkä selitykset se hyväksyi, koska juuri tästä syystä näitä selityksiä voidaan pitää kulttuurisesti uskottavina.⁶⁵ Annan tarina paholaisesta ei sitä kuitenkaan ollut, sillä oikeus ei kiinnittänyt siihen juuri lainkaan huomiota. Tämä oli ainakin osittain seurausta naisen kärsimyksen erilaisesta arvottamisesta. Luterilaisuus korosti uhrautuvaa äitiyttä, jossa lapsi asetettiin äidin hyvinvoinnille edelle. Synnytyksessä kärsimistä sanottiin jopa naisen velvollisuudeksi ja siitä kieltäytymistä pidettiin hyvin tuomittavana.⁶⁶ Nähtävästi Gävlen raastuvanoikeus ja sitä johtanut kuninkaallinen pormestari asettivat tämän näkemyksen taakse. Toiseksi Annan oma "epä-äidillinen" käyttäytyminen ja puhe vaikuttivat oikeuden kantaan niin, ettei hänelle herunut sitä ymmärrystä ja myötätuntoa, joka normaalisti olisi tullut kipu ja potevan äidin osalle.⁶⁷ Lapsenmurhaajan kipu ei ansaitse myötätuntoa ei ollut pelkästään oikeuden kanta, vaan se kuvastui myös esimerkiksi Erik Perssonin lesken toiminnassa: epäillessään, että Anna aikoi tappa lapsensa, hän lähti tämän perään. Kun leski tavoitti Annan, tämä oli vuoteessa toipumassa synnytyksestä. Perssonin leski oli vaatinut häntä tunnustamaan heti ja kun Anna ei ollut sanonut mitään, hän oli tarttunut Annan rintoihin, joista oli heti valunut maitoa.⁶⁸ Aikalaisten silmissä Annan käyttäytyminen näytti todella välinpitämättömältä ja kylmältä. Meille taas Perssonin lesken toiminta kertoo siitä, kuinka vakavana rikoksena myös yhteisö lapsenmurhaa piti.⁶⁹

Lisäksi oikeuden suhtautumisessa on nähtävissä myös suurten noitavainojen vaikutusta. Niiden keskeisenä elementtinä oli ollut

uskomus, että noidat veivät joukoittain lapsia Blåkullaan, joka oli tämän puoleisen maailman ja Jumalan luoman järjestyksen inversio. Toisin sanoen se yhdistettiin useasti helvettiin ja paholaiseen. Se merkitsi uhkaa lapsille, jotka paholainen turmeli ja opetti mahdollisesti noituuteen. Suurten noitavainojen aikana tämä vanhojen kansauskomusten, demonologisen ja uskonnollisen kirjallisuuden sekoittumisesta syntynyt uskomuskokonaisuus menetti uskottavuutensa. 1600-luvun viimeisinä vuosikymmeninä Blåkulla-tapauksia ei enää tuotu oikeuteen muuten kuin satunnaisesti ja silloinkin oikeuden suhtautuminen oli hyvin skeptinen.⁷⁰

Anna Hansdotterin ongelmat ja paholaiskokemukset liittyivät pitkälti raskauden salaamista seuranneeseen yksinäisyyteen. Salaaminen oli puolestaan seurausta kivun pelosta sekä hänen elinolosuhteistaan, jotka tulevaisuuden kannalta eivät näyttäneet hyviltä, sillä mahdollista aviomiestä ei nähtävästi ollut saatavilla. Salaaminen johti myös taburikkomuksiin, jotka aktualisoivat piruperinteen ja aiheuttivat Annalle ahdistusta. Muissa tapauksissa asetelma on kuitenkin toisenlainen: niissä on kysymys aviossa olevista naisista ja ainakin toisessa syytetty itse piti seksisuhdetta paholaisen kanssa tapahtuneena tosiasiana.

Rakkaussuhde paholaiseen

Mustasaaren käräjillä vuonna 1675 Margeta Kristoffersdotter puhkesi ”kyynelehtien omaan synnintuntoonsa pyytäen että Jumala tahতোisi antaa hänelle anteeksi”. Häntä vastaan esitetyt todistukset pitivät paikkansa. Hän oli todellakin synnyttänyt yksin pihasaunassaan epämuodostuneen lapsen, joka oli ollut kuollut jo syntyessään. Ruumiin hän oli polttanut saunan uunissa, mistä hänen aviomiehensä Anders oli myöhemmin löytänyt ruumiin jäänteitä. Lisäksi Margeta kertoi, ettei lapsen isä ollut Anders, vaan paha henki (*den onda anden*). Vähän ennen joulua se oli laittanut omansa hänen kohtuunsa alkuperäisen lapsen tilalle. Sitä paitsi se oli ollut koiran hahmossa

läsnä kun lapsi oli syntynyt. Suhde oli alkanut kahdeksan vuotta aikaisemmin Länsipohjassa, missä hän oli antanut toisen kaksivuotiaista aviottomista lapsistaan noitakeinoja opettaneelle naiselle. Sitten he kolme olivat lentäneet helvettiin, minne lapsi oli otettu kirjoille. Siitä lähtien hän oli käynyt helvetissä pari kolme kertaa vuodessa ja jättänyt joka kerta kauralyhteen miehensä viereen vuoteeseen. Jo Länsipohjassa asuessaan hän oli lupautunut paholaisen puolisoiksi. Margeta ilmoitti todelliseksi nimekseen Agnetan.⁷¹

Tässä tarinassa oikeus keskittyi nimenomaan paholaissuhteeseen ja sen taustojen selvittämiseen. Miksi oikeus oli kiinnostunut siitä ja piti Agnetan kertomusta tältä osin uskottavana? Mistä tämänlaatuudessa suhteessa oli ylipäättään kysymys? Oliko Agneta tosisaan vai pyrkikö hän selittämään itsensä kuiville vakavasta lapsenmurhasyytteestä?

Agnetan avioliittoa tai pikemminkin suhdetta miehiin voidaan pitää epäonnistuneena. Hänen miessuhteidensa ja kohtalonsa ymmärtäminen edellyttää kuitenkin hänen elämäntilanteensa selvittämistä. Agnetan elämä oli kiertelevää. Hän oli lähtenyt liikkeelle Värmlannista, liikkunut Länsipohjan ja Oulun kautta Mustasaaren, missä oli siis nyt syytettynä lapsenmurhasta. Agneta oli siis eräänlainen kulkuri yhteiskunnassa, joka hyvin voimakkaasti korosti paikkaan sitoutumista. Tässä tilanteessa kulkurius ei merkinnyt vapautta tai riippumattomuutta, vaan ulkopuolisuutta, epävakaisuutta ja loputonta kiertoa paikasta toiseen. Jo se oli omiaan laskemaan ihmiseen kohdistunutta arvostusta ja pudottamaan hänet yhteisön vertikaalisten hierarkioiden pohjalle ja horisontaalisten verkostojen ulkopuolelle. Edellinen tarkoitti rinnastumista itsellisiin ja muihin vähäväkisiin, jälkimmäinen taas irrallisuutta ystävyys-, sukulaisuus- ym. turvallisuutta luovista suhdeverkostoista.⁷²

Palkollisen elämä sinänsä ei ollut epävakaa eikä pakottanut kulkuriuteen. Pesti otettiin yleensä vuodeksi kerrallaan, mutta käytännössä renki tai piika saattoi palvella samassa talossa vuosikausia.⁷³ Jos Agnetan kertoma otetaan täysin todesta, häntä käytettiin toistuvasti seksuaalisesti hyväksi eri palveluspaikoissa. Tällä voi-

daan olettaa olleen kiertolaisuutta lisänneen vaikutuksen: suhteesta isäntään tai hänen poikaansa syntynyt avioton lapsi koettiin helposti taloudelliseksi ja emotionaaliseksi uhaksi talon tulevaisuutta ajatellen. Silloin talosta lähtö saattoi olla nopeastikin edessä.⁷⁴ Agneta väittikin synnyttäneensä useita aviottomia lapsia. Tästä näkökulmasta hänen tarinansa vaikuttaa siis hyvin uskottavalta.

Toisaalta Agnetan kertomusta voidaan lähestyä skeptisemmästä näkökulmasta.⁷⁵ Avioton lapsihan jäi yleensä naisen käsiin,⁷⁶ jos avioliittonäkymiä ei ollut. Missä siis olivat Agnetan lapset? Lisäksi epäilyksiä herättää lasten poikkeuksellisen suuri määrä: Agneta väitti synnyttäneensä niitä kaikkiaan neljä — kaksi Länsipohjassa asuessaan ja loput Oulussa⁷⁷. Yleensä yhdellä naisella oli korkeintaan kaksi aviotonta lasta. Määrää on eräissä lapsenmurhatutkimuksissa pidetty rajana ja selityksenä sille, miksi eräät naiset tappoivat vasta toisen aviottoman lapsensa: yksinäisellä naisella oli mahdollisuus elättää työllään vain yksi lapsi, mutta ei enää toista.⁷⁸ Ne harvat tiedot, joita Agneta lapsistaan antaa, tuntuvat sopivan edellä sanottuun. Hän nimittäin kertoo tutustuneensa Länsipohjassa erääseen naiseen, joka oli opettanut hänelle noituutta. Yhdessä he olivat vie-neet hänen nuoremman lapsensa helvettiin, mihin se oli otettu kirjoille. Tätä voitaneen pitää symbolisena ilmaisuna lapsen kuolemalle tai murhalle.⁷⁹

Lapsien poissaolon selittäminen lapsenmurhalla tai kuolemantapauksilla tuntuu hiukan kyseenalaiselta. On kyllä totta, että vastasyntyneiden korkea kuolleisuus ja Agnetan suuri liikkuvuus helpottivat murhien salaamista. Toisaalta Agneta eli yhteiskunnassa, jonka viranomaiskontrolli oli eräs Euroopan tehokkaimmista. Esiaviolliset seksisuhteet eli salavuoteus oli eräs kontrollin polttopisteitä, mikä merkitsi valvonnan kohdistumista nimenomaan nuoriin ihmisiin. Lisäksi molemmat esivallat kiinnittivät huomiota lapsenmurhaan, joka tuntuu olleen voimakkaasti sanktioitu myös kansan keskuudessa.

Agnetan kokemusten tulkitseminen fantasiaksi tuntuu siis perustellulta ja sitä tukee myös se, että messinkiseppä Hans Jöransson,

jota Agneta väitti Oulussa synnyttämiensä lastensa isäksi, kiisti näiden olemassaolon. Hänellä ei ollut mitään syytä kieltää sitä etenkin jos hänen laitton suhteensa (yksinkertainen huoruus, sepän vaimo oli vielä tuolloin elänyt) Agnetaan oli puitu julkisesti ja molemmat olivat saaneet rangaistuksensa. Mies oli toisin vastikään anonut Uudenkaarlepyyn raadilta porvarisoikeuksia ja voidaan ajatella, että tällaisen taustan paljastuminen olisi saattanut vahingoittaa hänen mahdollisuuksiaan saada ne. Se ei kuitenkaan ole todennäköistä, sillä avioton lapsi leimasi enemmän naista kuin miestä.⁸⁰

Näiden tarinoiden juuri on löytyy nähdäkseni Agnetan omasta lapsuudesta. Hän kertoi syntyneensä everstiluutnantti Kristoffer Hanssonin perheeseen. Isä oli kuollut Agnetan ollessa pieni ja hänen äitinsä oli vähän myöhemmin avioitunut uudelleen. Isä- ja tytärpuolen suhteet eivät muodostuneet lämpimiksi ja niinpä Agneta karkasi nuorella iällä kotoaan. Näin hänestä tuli kulkuri, jolla ei ollut syntyperää eikä myötäjäisiäkään. Kenelle hän siis sellaisenaan kelpasi muuksi kuin jalkavaimoksi?⁸¹

Olivatpa lapset tai sukupuolisuhteet Hansiin tai muihin miehiin todellisia kokemuksia tai vain fantasiaa,⁸² niin Agnetalle itselleen ne olivat mitä suurimmassa määrin todellisuutta. Jokainen mies merkitsi hänelle samanalaista isähahmoa kuin isäpuoli oli ollut. Jokainen heistä edusti miestä, joka ei tarjonnut rakkautta tai turvallisuutta, vaan löi, torjui luotansa ja oli parhaimmillaankin välinpitämätön. Agnetan elämän miehet — olivatpa he sitten todellisia tai kuviteltuja — toistivat tätä kaavaa ja työnsivät hänet takaisin yksinäisyytensä ja irrallisuutensa. Vastaavasti jokainen Agnetan lapsi — kuviteltu tai todellinen — liittyi kiinteästi näihin tunteisiin: jokainen heistä toisti isäpuolen hylkäämisen Agnetan tarinaa.⁸³ Ahdistuksen ja pettymyksen kasvaessa paholainen astui hänen elämäänsä. Se lupasi jotain sellaista, mitä Agneta ei ollut saanut vielä yhdeltäkään mieheltä: se lupasi pitää hänestä huolta. Tällä yksinkertaisella toteamuksella Agneta perusteli suostumisensa paholaisen vaimoksi, mikä kuitenkin aikalaisten silmissä merkitsi kaikista olennaisista arvoista ja yhteisöstä luopumista.⁸⁴

Paholainen liittyi myös kiristyvään seksuaalisuuden kontrolliin: avioliiton ulkopuoliset suhteet olivat synti ja siitä seurannut syyllisyys kanavoitiin seksisuhteeseen paholaisen kanssa. Lisäksi paholainen selitti ainakin yhden lapsen poissaolon: synnin hedelmä oli viety paholaiselle, jolle se kuuluikin.

Agnetan tarinaa voidaan lähestyä myös kulttuuristen merkitysten ja maailmankuvan näkökulmasta. Tältä kannalta katsottaessa ei ole enää merkittävää millä tavalla Agneta eli tai miten hän poikkesi muista aikalaisistaan. Päin vastoin, merkittäväksi käy se, mikä oli yhteistä ja mitä hän tästä aineistosta valitsi. Keskeiseksi nouseekin menneisyyden ihmisten suhde yliluonnolliseen. Kysymys on tämän ja tuonpuolisen rajojen välisestä liukuvuudesta, mikä teki yliluonnollisesta olennaisen ja jatkuvasti huomioitavan osan arkielämää.⁸⁵ Esimerkiksi paholaisen ilmestyminen ja hänen kanssaan tekemisiin joutuminen tuntuivat siis aikalaisista ainakin periaatteessa mahdollisilta. Yhteisesti jaettu perinne tarjosi aineistoa, jota Agneta saattoi käyttää fantasioidensa aineksena ja kuulostaa ihmisten korvissa hyvin uskottavalta.⁸⁶ Seuraavaksi selvitetään hänen kuvitelmiensa kulttuurista kuvastoa.

Uuden ajan alun ihmisen todellisuuteen kuului lukuisa joukko yliluonnollisen piiristä tulevia olentoja, jotka pyrkivät viettelemään ihmisiä — niin miehiä kuin naisia. Kansanperinteessä keskeisiä ja toistuvia hahmoja olivat metsästysonnea tarjoava kaunis ja viehättävä metsänneito, merissä ja järvissä asuva vedenneito sekä koskissa asuva ja viulunsoitollaan ihmisiä viettelevä näkki.⁸⁷ Agnetan rakkaussuhteeseen oli kuitenkin kysymys *trolleista*. Näiden yliluonnollisten olentojen sanottiin muistuttavan ulkoisesti ihmistä ja asuvan mäillä, vuorilla tai Blåkulla -nimisessä myyttisessä paikassa. He saattoivat siepata lapsia, mutta myös varomattomia aikuisia. Erityisesti vastasyntyttäneiden sanottiin olevan vaarassa kirkottamista edeltäneenä aikana. Trollien asunnon saattoi nähdä vain harvoin, mutta heidän huutojaan kuuli silloin tällöin. Heidän elämänsä jäsenyi pääasiassa kuten maan päällisillä ihmisillä. Heillä oli perheet, karjaa ja he juhlivat ihmisten juhlien aikaan — erityi-

sesti jouluisin — jolloin he tanssivat, lauloivat ja leikkivät tai saattoivat pistäytyä ihmisten asunnoissakin.⁸⁸ Tällaisesta kanssakäymisestä kertoviin tarinoihin kuului olennaisena osana vastenmieliset piirteet, vaara ja uhka. Metsänneidon sanottiin olevan kauniin edestä katsottaessa, mutta hänen selkäpuolensa näytti aivan laholta kannolta. Vuorelle viedyt eivät välttämättä koskaan päässeet takaisin ja ne jotka palasivat eivät olleet enää entisellään. Rakkaussuhde yliluonnolliseen olentoon oli myös tuhoisa: sen lopettaminen saattoi johtaa sairastumiseen, mutta myös sen jatkaminen hivutti terveyttä. Lisäksi esimerkiksi metsänneito saattoi vaatia jotakin ruumiinosaa hyvän metsästysonnen vastineeksi.⁸⁹

Kysymys ei ollut pelkästään kansanperinteestä ja tarinoista, vaan todellisiksi koetuista tapahtumista, joihin löytyy viittauksia sieltä täältä tuomiokirjoista. Tapaukset osoittavat, että kansan käsitykset yliluonnollisesta rakkaudesta olivat tuttuja myös papistolle ja oikeuden jäsenille. Niin ollen ne pätivät myös oikeuden edessä. Kun esimerkiksi Västrassa asunut Tor Nilsson tunsi vuonna 1645 kuolemansa lähestyvän, hän tunnusti niin papille kuin vaimolleen eläneensä pitkään suhteessa metsänneitoon. Kirkkoherra suostui antamaan kuolemaa tekeväälle viimeisen voitelon, mutta ei sallinut hautaamista kunniallisten ihmisten joukkoon hautausmaalle. Oikeuden asenne saattoi olla jyrkkä vielä 1700-luvullakin. Sen tuli huomaamaan muun muassa laivamies Måns Malm, joka oli tavannut Bomamma -nimisen metsänneidon Smålannin ja Blekingen välisessä metsässä. Tapausta käsitellyt kihlakunnanoikeus tulkitsi tapahtuneen eläimeensekaantumiseen (*crimen bestialitatis*).⁹⁰

Perinne on ollut vallitseva nimenomaan Ruotsissa. Se ei kuitenkaan rajoittunut pelkästään sinne, vaan se tunnettiin myös Suomen ruotsinkielisillä seuduilla. Esimerkiksi Turun konsistorin pöytäkirjoissa käsitellään erään Maskusta kotoisin olleen naisen tapaus-ta. Hän väitti tulleensa raskaaksi kratista (*skratten*) eli tontusta (*tomtebasen*).⁹¹ Agnetan kohdalla uskomus tuli kuitenkin Pohjanlahden takaa, sillä hän oli syntynyt Värmlannissa⁹². Samaa voidaan sanoa monista hänen noituudesta ilmiantamistaan henkilöistä. Hän

ei osannut nimetä ketään Mustasaaresta noidaksi, joskin hän antoi ilmi pari naista Vöyriltä. Sen sijaan hän paljasti neljä naista Länsipohjasta. Ruotsalaista alkuperää olivat myös henkilöt, joilta hän väitti oppineensa noituutta: eräs länsipohjalainen nainen sekä messinkisepät Olof Svensson ja Hans Jöransson.⁹³ Näyttää siis selvästi siltä, että ainakin tässä tapauksessa syytteet keskittyivät niille alueille ja niiden ihmisten piiriin, joilla oli läheinen kosketus skandinaaviseen perinteeseen.

Agnetan tulkintoja tapahtuneesta tukivat myös vaihdokasta koskevat uskomukset. Kansanperinteen mukaan joku tuonpuoleisesta tuleva vihamielinen olento saattoi vaihtaa kastamattoman ja suojelemattoman lapsen omaansa. Joissakin oloissa, esimerkiksi rasakaana olevan äidin ollessa varomaton, vaihto saatettiin tehdä jo kohtuun. Näinhän Agneta väitti tapahtuneen, ja hänen tarinansa sisältää myös muita vaihdokkaaseen liitettyjä ominaisuuksia. Hän mainitsi lapsensa olleen epämuodostunut ja kurtistunut. Tarinoissa vaihdokasta kuvataan samaan tapaan: isopäinen, suuret korvat, rihmaisat tai epämuodostuneet raajat.⁹⁴

Menneisyyden ihmisten todellisuuskäsitys hyväksyi siis paholaisen, Jumalan, haltiat ja muut tuonpuoleiseen kuuluvat olennot osaksi ympäröivää todellisuutta ja jokapäiväistä elämää. Mutta heidän todellisuuskuvansa oli nykyistä laajempi myös toisella tavalla: menneisyyden ihminen saattoi mieltää unimaailmansa tapahtumat yhtä todellisiksi kuin valvemaailman tapahtumat. Uni oli *portti toiseen todelliseen maailmaan*.⁹⁵ Uskomus perustui osittain jo pyynti- ja keräilykulttuurien aikaisesta šamanismiin ja siihen kuuluneesta käsityksestä ihmisen kaksiosaisesta sielusta. Näistä kahdesta *'henki'* eli ensimmäisestä hengenedosta viimeiseen, mutta *'itse'* oli ihmisen ylisukupolvinen persoonallinen elämä, joka alkoi nimenannossa ja irtautui sosiaalisen elämän lakattua. Henki-sielu kantoi vastuun elävän ruumiin elämästä, hengityksestä ja lämmöstä. Se edusti elämää ja elinvoimaa ruumiissa. Itse-sielun uskottiin kykenevän irtautumaan ruumiista, tekemään ruumiin ulkopuolisia matkoja ja palaamaan takaisin. Nämä matkat suuntautuivat tuonpuoleiseen vaina-

jaloihin, jotka kristillisellä ajalla alkoivat saada yhä selvemmin taivaan ja helvetin tunnusmerkkejä.⁹⁶ Näin siis Agnetan kertomat matkat tuonpuoleiseen tai sen rajalle olivat uskottavia ja periaatteessa kenen tahansa koettavissa.

Agnetan kertomus voidaan nähdä myös meneillään olevia suuria noitavainoja vasten. Tuona aikana papisto ja virkamiehistö selittivät unikokemuksia ja harha-aistimuksia teologisesti: ne olivat paholaisen aikaansaannoksia, suuntautuivat helvettiin ja niiden tekijät olivat liitossa paholaisen kanssa.⁹⁷ Yhteisön muiden jäsenten tuntema pelko perustui siihen, että kun yhtä yhteisön jäsentä vietiin helvettiin, se saattoi myös muut jäsenet alttiiksi samalle kohtalolle. Ja kun muutamat harvat noidat veivät joukoittain lapsia Blåkullaan, vaara näytti todennäköiseltä. Sitä paitsi paholaisen valtakuntaan joutuminen merkitsi myös turmeluksen ja saastumisen vaaraa. Kun tilanne oli tällainen, paholaissuhteen sepittäminen ei parantanut lainkaan Agnetan asemaa.

Edellä esitetyt uskomuskokonaisuudet ja niissä tapahtuneet muutokset kuvastavat suurempaa paholaista koskevien käsitysten siirtymää, joka oli meneillään juuri Agnetan tapauksen käsittelyn aikoihin. Ensinnäkin oli kysymys paholaisen ja muiden yliluonnolisten olentojen välisen eron tekemisen vähittäisestä katoamisesta. Keskiajalla ja vielä 1600-luvun alkupuolella kansanuskon käsitys ihmisiin vaikuttavista henkiolennoista oli hyvin monipuolinen. Esimerkiksi tietäjien käyttämiä henkiä, *spirituksia*, ei vielä tuolloin yhdistetty paholaisliittoon, vaan oli keskeistä selvittää, olivatko käytetyt henget hyviä vaiko pahoja, Jumalan vaiko saatanan lähettämiä.⁹⁸ Seuraavilla vuosikymmenillä spiritukset, haltijat ja muut henkiolennot assosioitiin etenkin kirkon taholta yhä selvemmin paholaiseen. Esimerkiksi vuonna 1689 ilmestyneessä ja vielä viime vuosisadalla käytössä olleen Svebiliuksen Katekismuksen selitysosassa todettiin että ihmiset yleisesti ”*etsivät apua paholaisesta ja hänen sellaisista välikappaleistaan kuin metsänneito, (skogsrå), meren/vedenneito (sjörå), tonttu-ukot (tomtegubbar) ja muut sellaiset*”⁹⁹ Kansanuskon vanhat käsitykset alkoivat sulautua paholai-

seen ja samalla ne yhdenmukaistuivat. Paholaisesta itsestään tuli yhä selvemmin Isä Jumalan vastakohta. Näin Agnetan kertomuksen trollit ymmärrettiin entistä selvemmin noitina, hänen rakastetunsa, joka aiemmin olisi saattanut olla joku haltia, miellettiin paholaiseksi sekä rakastetun asuinpaikka Blåkulla tulkittiin helvetiksi.

Perhehelvetin lämmössä

Eräänä päivänä vuonna 1675 Marketta Erkintytär kertoi miehelleen sotilas Matti Simonpojalle synnyttäneensä paholaisen lapsen ja uhranneensa sen myöhemmin. Marketta tunsu pelkoa tekonsa vuoksi ja pelkoa lisäsi entisestään lähiseuduilla meneillään olleet noitavainot. Tästä syystä Marketta pyysi miestä viemään hänet pois ja lupasi tälle palkkioksi runsaasti niin kultaa kuin hopeaa. Vaimon kertomus kuitenkin herätti Matin huonon omantunnon eikä hän lopulta voinut antaa asian olla, vaan toi sen kihlakunnanoikeuden tietoon. Matti kertoi, että Marketta oli synnyttänyt rakkaudella hänelle kaksi lasta, mutta tästä kolmannelta, jonka vaimo siis oli uhrannut paholaiselle, hän ei tiennyt mitään.¹⁰⁰

Agnetan ja Marketan tapaukset ovat kahdella tavalla samantyyppiset. Ensinnäkin oikeudessa esitettyjen tarinoiden sisältö on pääasiassa samanlainen: suhde paholaisen kanssa ja siitä syntyneen lapsen kuolema, väitteet pitkään jatkuneesta noituudesta ja niin edelleen. Merkittävänä erona oli vain se, että Mustasaassa Agneta itse kertoi nämä asiat, kun taas Uudenkaarlepyyn pitäjässä kertojana oli Marketan aviomies. Tapausten ajallisen ja maantieteellisen läheisyyden vuoksi niiden samankaltaisuus ei liene sattuma: Agnetan mestannut pyöveli Hakalainen nimittäin asui Uudenkaarlepyyn kaupungissa ja Matin mukaan vaimo oli puhunut asiasta ensimmäisen kerran heidän palatessaan pyövelin luota. On siis mahdollista, että tulkinnan lähtökohdat tulivat sieltä.¹⁰¹ Toisekseen Agneta oli Mustasaaren käräjillä syyttänyt niin ikään Uudenkaarlepyyn kaupungissa

asunutta messinkiseppä Hans Jöranssonia siitä, että tämä oli opettanut hänelle loitsimista ja matkustanut Blåkullaan sinä aikana kun hän oli maannut lapsivuoteessa.¹⁰² Asiaa käsiteltiin perusteellisesti Uudenkaarlepyyn raastuvanoikeudessa. Ongelmana on se, että asia tuli käsittelyyn vasta vuoden 1675 lopulla¹⁰³ — siis monta kuukautta Marketan tapauksen jälkeen. Asiasta lienee kuitenkin ollut puhetta jo aikaisemmin, sillä Hans kävi Mustasaaren käräjillä kuultavana jo 26.7.

Toinen Agnetan ja Marketan tapausta yhdistävä piirre löytyy Marketan ja hänen miehensä välisistä suhteista. Marketta ei ollut aluksi valmis myöntämään sitä, mutta kertoi lopulta, että hänen miehensä oli juottanut hänet humalaan ja yrittänyt saada hänet myöntämään lapsenmurhan. Silloin hän oli sanonut, että ”paholainen vei lapsen”. Marketta kertoi, että hänen miehensä itseasiassa vihasi häntä. Marketan mukaan heidät oli seitsemän vuotta aikaisemmin pakotettu avioliittoon.¹⁰⁴ Kysymys lienee siis ollut salavuoteudesta, joka oli paljastunut Marketan tultua raskaaksi. Yleisenä käytäntönä oli, että pappi ja kirkkoneuvosto pyrkivät painostamaan osapuolet avioliittoon. Jollei se onnistunut, asia tuotiin oikeuteen.¹⁰⁵ Marketan ja Matin tapauksessa se näyttää onnistuneen, koska tapausta ei löydy tuomiokirjasta. Avioliiton lähtökohdat eivät kuitenkaan olleet parhaat mahdolliset. Marketan mukaan vain ensimmäinen vuosi oli ollut suhteellisen onnellinen, mutta sen jälkeen miehen käytös oli muuttunut. Hän oli alkanut ottaa etäisyyttä vaimoonsa ja kulkenut oikeudessa esitetyt kolme todistajaa jatkuvasti mukanaan. Miesten jatkuvan läsnäolon vuoksi hänestä ja Matistakin oli alettu puhua varkaina, koska kaikki kolme sotilasta oli tuomittu aikaisemmin varkauksista.¹⁰⁶ Edelleen Marketta sanoi, että viimeiset kolme vuotta mies oli väijynyt hänen henkeään. Tätä hän ei kuitenkaan pystynyt todistamaan. Oikeus näyttää kuitenkin vakuuttuneen hänen puheistaan ja ilmeisesti jotain tällaista osattiin epäillä, koska oikeus tiesi ottaa asian esille. Ratkaisuna oli, että molemmat tuomittiin kirkkorangaistukseen ja heitä kehoitettiin elämään sovinnossa.¹⁰⁷

Näyttää siis vahvasti siltä, että Matti todellakin pyrki vaimostaan eroon ja käytti hyväkseen Agnetan tapauksesta saatuja tietoja. Tuntuu kuitenkin oudolta, että hän olisi tarttunut niin erikoiseen tapaukseen. Eikö sittenkin olisi ollut loogisempaa vain yksinkertaisesti väittää Marketan käyvän Bläkullassa ja antaa huhun levitä? Tapauksesta onkin mahdollista löytää ulottuvuuksia, jotka osoittavat, että Matin kertomuksessa ei ollut kysymys pelkästään häikäilemättömästä väärän valan käytöstä taakaksi muodostuneen ihmisen raivaamiseksi, vaan yleisesti tunnettujen kulttuuristen seikkojen perusteella tapahtuneesta oman elämäntilanteen ja tapahtumien tulkinasta.

Tähän viittaavat maininnat perheen toiseksi vanhimman lapsen syntymästä keskosena. Synnytys oli tapahtunut Marketan vanhempien talossa.¹⁰⁸ Asian tekee merkittäväksi se, että Marketan isää, entistä sotilasta, epäiltiin paholaisen palvelemisesta. Syytös esitettiin Pietarsaaren kihlakunnan käräjillä samaan aikaan kun siellä puitiin Marketan syyllisyyttä. Näyttää siis siltä, että Matin tulkintaa tukivat huhut ”noitaperheestä”. Noituuden nimittäin uskottiin olevan opittavissa ja opetettavissa, mutta toisaalta katsottiin, että oli tiettyjä sukuja, joissa parantajan tai noidan kyvyt kulkivat perintönä. Kysymys ei ollut jostakin käyttäytymismallista, jonka kerran omaksuttuaan saattoi myös hylätä, vaan pysyvästä ominaisuudesta, jota pidettiin silmällä. Yhteisön silmälläpito tuleekin noituusjutuissa hyvin selvästi esille: epäillyn sanat ja teot muistettiin hyvin tarkkaan jopa yli kymmenen vuoden takaa. Periytymisen vuoksi noituusepäilykset eivät kohdistuneet pelkästään yhteen henkilöön, vaan levisivät helposti koskemaan esimerkiksi hänen lapsiaan ja lähisukulaisiaan.¹⁰⁹ Eräs Matin kolmesta todistajasta kertoi Marketan itsensäkin sanoneen, että tahtoi muuttaa pois, koska hänen isänsä oli noita. Tämän Marketta kuitenkin kiisti ja tarkensi sanoneensa, ettei hän kestänyt katsella, kuinka hänen isäänsä käsiteltäisiin pahoin.¹¹⁰ Ilmeisesti isään kohdistuneet epäilyt eivät olleet kuitenkaan juurtuneet kovin syväälle, sillä hän selvisi syytteistä verratien helposti.¹¹¹

Matin mielessä yhdistyi siis kolme asiakokonaisuutta, jotka vahvistivat toisiaan ja vakuuttivat hänen tulkintaansa vaimostaan noitana. Lähtökohtana oli hänen kasvava vastenmielisyytensä pakkoavioliiton kautta vaimoksi saatua ihmistä kohtaan. Aikakauden avioliittoihteet vaativat, että kunnollisen miehen täytyi vastata rakkaudella naisen osoittamaan kuuliaisuuteen.¹¹² Tätä Matti ei kuitenkaan tehnyt. Näin hän syyllistyi velvoittavan normin rikkomiseen. Hän ei kuitenkaan halunnut nähdä tätä syntiä itsessään, vaan ulkoisti sen ja teki vaimostaan pahan. Marketta oli kyllä ollut tunnollinen ja rakastava vaimo, mutta hän oli muuttunut. Kun tämä oli tapahtunut Matin päässä, hän saattoi tulkita kaiken, mitä vaimo sanoi, teki tai jätti tekemättä, sisältävän aikomuksen pahaan. Matti saattoi vastaavasti nähdä itsensä edelleen kunnollisena ja rakastavana aviomiehenä. Marketan vanhempiensa kotona sama keskenmeno muuttui tästä näkökulmasta katsottuna tarkoituksellisesti aiheutetuksi, vaikka sellaista ei aikaisemmin epäilty. Tätä tulkintaa vahvistivat Marketan isän noitaitaidoista levinneet huhut. Lopullisesti palat putosivat paikalleen ja epävarmuus kaikkosi, kun omia kokemuksia oli mahdollisuus verrata Agnetasta kuultuihin tarinoihin.

* * *

Jokaisen artikkelissa käsitellyn naisen kokemus ja ahdistus olivat yksilöllisiä ja niillä oli hyvin erilaiset taustat. Yhteistä niille oli kuitenkin se, että ne tavalla tai toisella liittyivät suppeasti määriteltyyn naisen identiteettiin ja rooliin — seikkoihin, joihin naiset itse ja erityisesti nämä naiset eivät pystyneet merkittävästi vaikuttamaan. Toisaalta he eivät myöskään pystyneet sopeutumaan heiltä vaadittuun rooliin. Tästä ristiriidasta syntyneet konfliktit johtivat ratkaisuihin, jotka sulkivat heidät yhteisön (eli hyväksytyyn) ulkopuolella. Omissa kertomuksissaan nämä kolme naista pyrkivät käsittelemään omia tuntemuksiaan ja kokemuksiaan sekä antamaan niille mielekkään selityksen. Tässä heillä oli apunaan oman kulttuurinsa

yhteisesti jaetut traditiot ja uskomukset. Näiden käsitysten tuntemus on menneisyyden ihmisten toiminnan ja ajattelun ymmärtämisen kannalta ensisijaisen tärkeää. Psykologia tarjoaa vain apukeinon psyykkisten mekanismien tunnistamiseksi, mutta ihmisen käyttäytyminen selittyy vuorovaikutuksessa hänen elinympäristönsä asettamien edellytysten kanssa.

Lähdeviitteet:

- ¹ Suurilla noitavainoilla tarkoitetaan noituustapausten määrällisiä huippukausia, jotka kulminoituivat eri puolella Eurooppaa eri aikoihin. Keski-Euroopassa se asettui 1500- ja 1600-lukujen taitteen molemmille puolille, Pohjoismaissa ja muualla ”periferioissa” huippu tuli vasta 1600-luvun jälkimmäisellä puoliskolla, ja esimerkiksi Unkarissa vasta seuraavan vuosisadan ensimmäisillä kymmenillä. Ruotsissa suuret vainot tapahtuivat 1668–1676 ja Suomessa 1673–1678. Suomen kohdalla ne keskittyivät Ahvenanmaalle, Pohjanmaalle ja yleensäkin läntisille rannikkoalueille. Suuria vainoja leimasi kolme toistuvaa elementtiä: noidan uskottiin tekevän liiton paholaisen kanssa, kykenevän lentämään ja kerääntyvän yhteisiin noitasapatteina tunnettuihin kokoontumisiin, joissa irstailtiin, mässättiin ja palvottiin paholaista. Robin Briggs, *Witches & Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*. Bury St. Edmunds 1996, s. 25–38, 51–59. Bengt Ankarloo, Sweden: *The Mass Burnings (1668–76)*. Teoksessa Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (eds.), *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Guildford and King’s Lynn 1993. Marko Nenonen, *Noituus, taikuus ja noitavainot. Ala-Satakunnan, Pohjois-Pohjanmaan ja Viipurin Karjalan maaseudulla 1620–1700*. Historiallisia Tutkimuksia 165. Jyväskylä 1992. Gábor Klaniczay, *Decline of Witches and Rise of Vampires in 18th Century Habsburg Monarchy*. *Ethnologia Europaea* 2/1987, s. 166–168.
- ² Stuart Clark, *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Guildford & King’s Lynn 1997, esim. s. 151, 190, 209, 273–274.
- ³ Ks. esim. Marja Taussi-Sjöberg, *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*. Malmö 1996, s. 141–143, 150–154. Anu Pylkkänen, *Puoli vuodetta, lukot ja avaimet. Nainen ja maalaistalous oikeuskäytännön valossa 1660–1710*. Helsinki 1990, s. 225 ja edelleen.
- ⁴ Juha Siltala, *Suomalainen ahdistus. Huoli sielun pelastumisesta*. Keuruu. 1993 (1992), s. 15.
- ⁵ Pasi Klemettinen, *Mellastavat pirut. Tutkimus kansanomaisista paholais- ja noituuskäsityksistä Karjalan kannaksen ja Laatokan Karjalan tarinaperinteessä*. SKS Toimituksia 687. Helsinki 1997, s. 32. Lyndal Roper, *Oedipus and the Devil. Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*. Padstow, Cornwall 1994, s. 228–230.
- ⁶ Roper 1994, s. 228, 230.
- ⁷ Karin Mangs & Barbro Martell, *0–20 år i psykoanalytiskt perspektiv*. Lund 1982 (1974), esim. s. 14–18, 30, 35–40, 60. Jean Piaget, *Lapsi maailmansa rakentajana. Kuusi esseetä lapsen kehityksestä*. Juva 1988 (1964), s. 35–37,

56–61, 80–86. Kaj Noschis, Johdanto. Edellä mainitussa teoksessa, s. 12–15. Ks. myös Siltala 1993 (1992), s. 12–13.

- ⁸ Erityisesti psykoanalyysistä vaikutteita saaneet teorit ovat johtaneet ongelmiin kun koko yhteisön toimintaa on yritetty selittää yksilön alitajuisten mentaalisten prosessien tulkintaan tarkoitetuilla malleilla. Roper 1994, s. 8–9. Siltala 1993 (1992), s. 22–24.
- ⁹ Esimerkiksi psykohistorian uranuurtajaksi mainittu Erik H. Erikson kirjoitti elämäkerran Martti Lutherin (Young man Luther, 1958), jonka avainhahmoksi hän nosti Lutherin isän Hansin. Eriksonin mukaan Hans esiintyi kodin ulkopuolella kelpo porvarina, mutta kotona hän rankaisi ankarasti ja mielivaltaisesti. Tästä syystä Lutherin isäsuhde muodostui ongelmalliseksi ja heijastui kaikkiin hänen elämänkaarensa identiteettikriiseihin ja niiden ratkaisemiseen. Rakennelma kaatui kuitenkin puutteelliseen lähdekritiikkiin: hän perusti tulkintansa *Pöytäpuheista* löytyvään epäselvään virkkeeseen, jota alkuperäisistä muistiinpanoista ei löydy. Simo Korkee, Kertokaa lisää jumalasuhteestanne. Psykoanalyttisia näkökulmia uskontoon. Teoksessa Kimmo Ketola, Simo Korkee, Heikki Pesonen, Ilkka Pyysiäinen, Tuula Sakaranaho & Tom Sjöholm, Näköaloja uskontoon. Uskontotieteen ajankohtaisia suuntauksia. Helsinki 1998, s. 74–80.
- ¹⁰ Menneisyydessä ajateltiin enimmäkseen, että ihmisen elämäkulkua oli syklinen tai että ihmisten elämä oli miltei konkreettiseksi mielletty kaari. Kyse on ollut laajalle levinneestä länsimaisesta käsityksestä. Kustaa H.J. Vilkuna, Ikäihmiset ja vanhuuden tauti 1750–1900. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.), Vanhuus, vaivat ja erilaiset. Jyväskylän Historiallinen Arkisto 4. Jyväskylä 1999, s. 44, myös nootti 8.
- ¹¹ Elämänkaaren syklittäisestä jäsentymisestä ritualismin näkökulmasta, ks. esim. Edward Muir, *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge 1997, s. 19–54; psykologisesta näkökulmasta ks. esim. Erik H. Erikson, *Identity and the Life Cycle*. New York 1994 (1959), erityisesti luku kaksi: *Growth and Crises of the Healthy Personality*.
- ¹² 1. ikään sidoksissa olevat normatiiviset tekijät: esimerkiksi biologinen kypsyminen ja fyysisen kasvun piirteet, ikään liittyvät institutionaalisesti määritellyt velvollisuudet ja mahdolliset sekä niiden päättymiset ja alkamiset, sekä epäviralliset odotukset; 2. normatiiviset historialliset tekijät: voimakkaasti historialliselle ajankohdalle luonteenomaisiin yhteiskunnallisiin muutoksiin ja ilmiöihin yhteydessä olevat tekijät; 3. ei-normatiiviset tekijät, joiden esiintyminen on yksilön kannalta satunnaista ja ennustamatonta ja jotka siksi koettelevat yksilön psyykkisiä voimavaroja ja sopesumiskykyä. Jorna Kuusinen & Mikko Korhokangas, Ihmisen kehitys elämänkaaren näkökulmasta. Teokses-

- sa Jorma Kuusinen (toim.), *Kasvatuspsykologia*. Juva 1992 (1991), s. 87–93.
- ¹³ Yleistettävyyden ongelma on pitkään esitetty mikrohistorian kritiikkinä. Natalie Zemon Davis huomauttaa, että myös suurten poliittisen historian tapahtumien yleistettävyyden mahdollista kyseenalaistaa jos niin halutaan: onko esimerkiksi Ranskan suuri vallankumous edustava kaikkia vallankumouksia ajatellen? Kuitenkin voidaan todeta, että hyvin laaditulla mikrohistorialla on aina jotain sanottavaa historiallisen muutoksen 'laajakuvasta'. Erona on se, ettei tutkittavia asioita lähestytä kruunun, hallinnon tai vaikkapa kapitalismin leviämisen mallien kautta, vaan nämä tekijät astuvat kuvaan vain silloin kun paikallisten toimijoiden elämänrytmi ja kriisit niin vaativat. Natalie Zemon Davis, *Sosiaalhistorian haasteet*. Teoksessa Marjatta Rahikainen (toim.), *Matkoja moderniin. Lähikuvia suomalaisten elämästä*. Historiallinen Arkisto 107. Helsinki 1996, s. 14. Myös Antero Heikkinen korostaa kysymyksenasettelun merkitystä sen määrittelyssä, mikä on poikkeavaa tai mikä on yleistettävissä. Antero Heikkinen, *Tutkimmeiko poikkeusyksilöitä? — Tuomiokirjat mentaliteetin tutkimuksessa*. Historian päivät 1985. Historiallinen Arkisto 88. Vammala 1986, s. 231–232.
- ¹⁴ Carlo Ginzburg, *Clues, Myths, and the Historical Method*. Baltimore, Maryland 1992 (1986), s. 164. Kustaa H. J. Vilkuna, *Arkielämää patriarkaalisessa työmiestyhteisössä. Rautaruukkilaiset suurvalta-ajan Suomessa*. Historiallisia Tutkimuksia 196. Helsinki 1996a, s. 17. Natalie Zemon Davis kirjoittaa, että ”uudessa sosiaalhistoriassa” tapahtumat ovat tärkeitä, koska ne ovat esimerkkejä siitä, kuinka päätökset ja sattumat kietoutuvat toisiinsa. Erityisesti viestinnän keinot, havaitsemisen muodot, tarinoiden, rituaalien ja muiden symbolien tuottaminen ja tulkinta ovat keskeisellä sijalla. Niitä ei kvantifioida eikä niistä lasketa vastaavuuksia, vaan niitä ”luetaan”, käännetään” ja ”tulkitaan”. (Eroa ”klassiseen sosiaalhistoriaan” ei pidä kuitenkaan ymmärtää kovin kategorisesti, vaan käytännön tutkimus muodostuu Davisin mukaan suuntausten tarkoituksenmukaisesta yhteensovittamisesta.) Davis 1996, s. 10, 15. Antropologien tutkimustyötä kuvaileva Anna Maria Viljanen kirjoittaa samasta asiasta todetessaan, että antropologi tekee oman tulkintansa vuorovaikutuksessa informanttiansa ja tutkimansa kulttuurin kanssa. Anna Maria Viljanen, *Kulttuurin ymmärtäminen, itsereflektio ja hybrisi*. — *Antropologia, psykiatria ja etnografinen tieto*. Teoksessa Juhani Ihanus (toim.), *Kulturi ja psykologia*. Helsinki 1999, s. 122.
- ¹⁵ Tuomiokirja kertoo siis mahdollisina pidetyistä totuuksista. Chris Wickham, *Gossip and Resistance among the Medieval Peasantry*. *Past & Present* 160 (1998), s. 8. Diane Purkiss, *The Witch in History. Early Modern and Twentieth-Century Representations*. ST. Ives PLC 1996, s. 93–94. Roper 1994, s. 126–

128. Olli Matikainen, Kurkijoen manaajapappi. Teoksessa Kimmo Katajala (toim.), Manaajista maalaisaateliin. Tulkintoja toisesta historian, antropologian ja maantieteen välimaastossa. SKS Tietolipas 140. Jyväskylä 1995, s. 174–177. Edward Muir & Guido Ruggiero, Afterwords. Teoksessa Edward Muir & Guido Ruggiero (eds.), *History from Crime. Selection from Quaderni Storici*. Baltimore 1994, s. 231–232.

¹⁶ Ks. tark. Ginzburg 1992 (1986), s. 156.

¹⁷ Klemettinen 1997, s. 32.

¹⁸ Päivikki Suojanen, Seuratuvan kertojat. Teoksessa Pekka Laasonen (toim.), *Kertojat ja kuulijat*. Kalevalaseuran vuosikirja 60. Helsinki 1980, s. 80. Samasta ilmiöstä lienee ollut kysymys esimerkiksi inkvisition Friulin maakunnassa suorittamissa tutkimuksissa, jotka koskivat paikallisten ihmisten *benandantiksi* kutsumia ”hyvien noitien” öisiä ratsastusretkiä hedelmällisyyden turvaamiseksi ja pahan torjumiseksi. Kuulustelujen aikana kuulusteltavien tunnustukset saivat piirteitä inkvisiittorien käsityksistä. Tähän tarvittiin kuitenkin puoli vuosisataa. Ginzburg 1992 (1986), s. 160. Ks. tark. Carlo Ginzburg, *The Night Battles. Witchcraft & Agrarian Cults in the Sixteenth & Seventeenth Centuries*. Baltimore, Maryland 1992 (1966).

¹⁹ Nina Sääskilähti, Autenttinen kansankulttuuri? Teoksessa Pekka Junkala & Elina Kiuru (toim.), ”Toinen” sivilisaatio. Arkielämä, sivilisaatio ja kansankulttuuri Suomessa 1500–2000. Jyväskylän yliopisto, etnologian laitos. Tutkimuksia 36. Lievestuore 1998, s. 66–68.

²⁰ Anna-Leena Siikala, Suomalainen šamanismi — mielikuvien historiaa. SKS Toimituksia 565. Hämeenlinna 1994 (1992). Jari Eilola, ”Ehkä se on Jumalasta, mutta voi se olla myös pahoista ihmisistä...” Sairauden kokeminen, tulkinta ja parantaminen uuden ajan alussa. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.), *Vanhuus, vaivat ja erilaiset*. Jyväskylän historiallinen Arkisto vol. 4. Jyväskylä 1999, s. 126.

²¹ Wickham 1998, s. 11–12. Jari Eilola, Naapurin piika kirmusi olutta sarvet molemmilla sivuillaan: Huhut ja kunnia noituusjutuissa 1600-luvun pikkukaupungeissa. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.), *Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet*. Jyväskylän Historiallinen Arkisto vol. 3. Jyväskylä 1997, s. 101–109, myös nootti 27. Ebbe Schön, Älvor, vättar och andra väsen. En bok om gammal folktro. Nørhaven 1996 (1986), s. 8–10, 17.

²² Anglo-amerikkalainen naishistoriantutkimus on lähestynyt tätä näkökulmaa. Etenkin lähtökohdiltaan feministinen tutkimus on pelkistänyt noitia vastaan todistaneet naiset patriarkaalisen eliitin äänitorviksi. On tietysti totta, että niin kansa kuin eliitti lainasivat toisiltaan. Samoin on totta, että osa naisista pyrki

- esittämään asiansa siten kuin oletti oikeuden haluavan. Tämä ei kuitenkaan tee heistä patriarkaalisen järjestelmän suupalteja eikä tarinoiden strateginen käyttö merkitse automaattisesti sitä etteivätkö ne heijastelisi todellisia pelkoja. Nämä tarinat käyvät kuitenkin ymmärrettäviksi vain jos niitä tulkitaan naisten omaa elämänpiiriä (oma yhteisö ja talous) eikä naisen nykyistä asemaa vasten. Purkiss 1996, s. 92–93. Roper 1994, s. 19–20.
- ²³ Carlo Ginzburg kutsuu tätä näkemystä ”naiiviksi, positivistiseksi epistemologiaksi, jonka liian monet historioitsijat edelleen jakavat,” ja jatkaa, ”ei ole olemassa neutraaleja tekstejä; jopa notaarin suorittamaan inventaarioon sisältyy koodi, joka meidän täytyy tulkita”. Ginzburg 1992 (1986), s. 161.
- ²⁴ Ginzburg 1992 (1986), s. 159–160. Peter Burken mukaan dialogisuus liittyy erityisesti renessanssin ja uuden ajan alun kulttuuriin, joka hänen mukaan oli perusluonteeltaan suullista. Hänen mukaansa oraalisuus oli niin voimakasta, että se hallitsi myös kirjallisen esityksen muotoja. Tästä syystä dialogi oli tuolloin poikkeuksellisen yleinen kirjallisuuden muoto. Peter Burke, *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*. Reprinted edition. Chippenham, Wiltshire 1994, s. 95 ja edelleen. Peter Burke, *The Renaissance Dialogue*. *Renaissance Studies* 1/1989, s. 1–3, 7–9.
- ²⁵ Ginzburg 1992a, s. 159–161.
- ²⁶ Peter Burke, *Popular Culture between History and Ethnology*. *Ethnologia Europaea* 2/1984, s. 6–7. Carlo Ginzburg mainitsee tutkimustaan inspiroivana tekijänä olettamuksen siitä, että oppineen ja kansankulttuurin välillä olisi kehämäinen suhde. Carlo Ginzburg, *Johtolankoja. Kirjoituksia mikrohistoriasta ja historiallisesta metodista*. Tampere 1996, s. 149.
- ²⁷ Ks. esim. Veikko Anttonen, *Ihmisen ja maan rajat. 'Pyhä' kulttuurisena kategoriana*. SKS Toimituksia 646. Helsinki 1996, s. 19–20. Burke 1984, s. 7–8.
- ²⁸ Roper 1994, s. 202, 229–230. Kustaa H.J. Vilkuna, *Menneisyyden ihmisen todellinen unimaailma: Unet ja persoonallisuus historiassa*. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.), *Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet*. Jyväskylän Historiallinen Arkisto 3. Jyväskylä 1997, s. 12. Purkiss 1996, s. 60–62, 91.
- ²⁹ Riksarkivet (RA) Gävlen raastuvanoikeus (GRO) 20.9.1682 (543v–544).
- ³⁰ Naisia koskeva korostus ei sinänsä ollut uutuus, vaan se tuli esille jo Kaarle IX:n aikaisessa lainsäädännössä. Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*. *Studia Historica Upsaliensia* 187. Uppsala 1998, s. 145–146. Tytti Voutilainen, *Kokemäkeläisten siveysrikkomukset 1600-luvun käräjillä*. Suomen historian painamaton pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto 1990, s. 90–91.

- ³¹ Uuden ajan alussa naisten oli mahdollista pukeutua niin että raskaus ei näkynyt päälle päin. Mika Jokiahho, *Salattua rakkautta. Laittomat sukupuoli-suhteet Pietarsaaren pitäjässä suurvalta-ajan alkupuolella (1625–1665)*. Painamaton Suomen historian pro gradun -tutkielma. Jyväskylän yliopisto 1996. Ilkka Mäntylä, *Ja yhteinen rahvas todisti. Kollaasi 1600-luvun suomalaisista tuomio-kirjoista*. Porvoo 1969, s. 136.
- ³² Neidonlypsyssä kättilö tai muutama ”kunniallinen nainen” kiersi oikeuden virkamiehen (kaupungeissa usein kaupunginpalvelija, maaseudulla nimismies) kanssa kokeilemassa yhteisössä asuvien naisten rintoja. Ks. tark. Marko Lambert, *Med mjölk i spenarna men utan man. Ogifta mödrar i senmedeltidens Stockholm*. *Historisk Tidskrift för Finland* 3/1998, s. 502–508. Keino ei kuitenkaan ollut niin varma kuin saattaisi kuvitella. Esimerkiksi vuonna 1706 Skånessa etsittiin vastasyntyneen murhaajaa neidonlypsyn avulla. Kokeessa löydettiin Maria Hansdotter -niminen piika, joka ei ollut aviossa, mutta jolla oli maitoa rinnossaan. Kättilö piti asiaa selvänä, mutta syytetty kielsi jyrkästi kaiken. Kun sanat menivät vastakkain, Maria lopulta taipui ja kertoi: kun hän oli eräänä yönä tuntenut synnytysketken lähestyvän, hän oli mennyt talliin. Siellä hän oli synnyttänyt ja tukahduttanut lapsen ja kätkenyt ruumiin kahdeksi viikoksi sänkyssä olkiin. Sen jälkeen hän oli vienyt ruumiin hautausmaalle ja kätkenyt sen hautakiven alle, mistä koirat olivat sen sitten löytäneet. Tämän tehtyään hän oli palannut vuoteeseensa. Syytetty tuomittiin kuolemaan ja lähetettiin vankilaan odottamaan hovioikeuden vahvistusta. Sitten tapahtui jotain odottamatonta: hän synnytti lapsen. Juttu otettiin uudelleen käsittelyyn ja syytetty muistutti kieltäneensä aluksi, mutta sitten eräänä päivänä kättilön mies, joka toimi neljännesmiehenä, oli tullut profossin kanssa ja uhkaillut häntä peukaloruuveilla. Kivun pelossa hän oli päättänyt tunnustaa. Marie Lindstedt Cronberg, *Att försonas med Gud och hans heliga församling*. Teoksessa Eva Österberg (red.), *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*. Lund 1997, s. 209–211.
- ³³ Joissakin tapauksissa on ollut jopa vaikea päästä selville, onko löytynyt lihapaala sikiö vai ei. Ks. esim. Voutilainen 1990, s. 98–99.
- ³⁴ Voutilainen 1990, s. 104–105. Toisaalta viikinkiajalta olevat hautalöydöt viittaavat siihen, että naiset käyttivät jonkinlaisia alushousuja. *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid (KLNLM)* 3. Helsingfors 1958, *drakt* s. 273–274. Suomessa maininnat alushousuista alkoivat yleistyä kaupunkilaisten perunkirjoituksissa 1810-luvulla. Etenkin maaseudulla naiset pitivät alushousuja pitkään ylellisyystarvikkeina, joihin sonnustauduttiin vain juhlapäivinä. Vaatekappaletta kohtaan tunnetut kompleksit katosivat vasta siltä sukupolvelta, joka tunsikin sen jo lapsuudestaan.

Näin ollen maaseudulla ensimmäiset alushousuja säännöllisesti käyttäneet naiset kuuluivat 1880- ja 1890-luvuilla syntyneisiin ikäluokkiin. Toivo Vuorela, Suomalainen kansankulttuuri. Porvoo 1998 (1975), s. 559–560.

³⁵ Andersson 1998, s. 146. Voutilainen 1990, s. 91–92.

³⁶ Oikeuden tiedusteluihin siitä, kuka lapsen isä oli, Anna vastasi aluksi, että sen tiesi yksin Jumala. Kuulustelujen edetessä isäksi osoittautui eräs sotilas, jonka nimeä hän ei tiennyt. RA GRO 20.9. (543v), 27.9. (548v) 1682.

³⁷ Gudrun Andersson, *Farligt frestande eller omyndigt passiv? Myt och verklighet om kvinnorna under 1600- och 1700-talen*. Teoksessa Åsa Karlsson (red.), *Järnkvinnor. Bergslagens kvinnodagar 1995*. Uppsala 1996, s. 40.

³⁸ Voutilainen 1990, s. 92, 113. Kustaa H. J. Vilkuna, Jumala elä rankase minua. Yksilöllisen subjektin synty. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.), *Siperiasta siirtoväkeen. Murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa*. Jyväskylä 1996b, s. 76. Kustaa H. J. Vilkuna, *Kansan arkea ja juhlaa*. Teoksessa Jorma Tiainen & Ilkka Nummela (toim.), *Historiaa tutkimaan*. Jyväskylä 1999 (1996), s. 76–77.

³⁹ 1600-luvun seksuaalirikollisuutta tutkineet Seppo Aalto ja Mika Jokiahho katsovat, etteivät salavuoteustapakukset eli kahden naimattoman ihmisen sukupuolisuhteet, joiden määrä lisääntyi 1600-luvulla huomattavasti, olleet jyrkässä ristiriidassa talonpoikaisyhteisön normien kanssa. Paikallinen katastrofi saattoi tosin aiheuttaa sen, että normaalisti sormien läpi katsottu käyttäytyminen tuotiin oikeuteen. Seppo Aalto, Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina. *Seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700*. *Bibliotheca Historica* 12. Helsinki 1996, esim. s. 196–204. Jokiahho 1996, esim. s. 5, 132–135.

⁴⁰ Supranormaalialia on kaikki sellainen, jonka ihminen itse käsittää luonnonlakien ulkopuolelle jääväksi ja näistä riippumattomasti toimiviksi tai tapahtuviksi. Tältä kannalta uskonto voidaan määritellä ihmisten perinnäiseksi ja yhteisölliseksi suhtautumiseksi yliluonnolliseksi eli supranormaaliksi käsitettyyn mahtiin tai mahteihin, joiden he uskovat vaikuttavan ja määräävän elämäänsä. Satu Apo, & Eeva-Liisa Kinnunen (toim.), *Perinnetutkimuksen terminologia*. Helsingin yliopiston kulttuurien tutkimuksen laitos. *Folkloristiikka* 1998, s. 65.

⁴¹ Lauri Honko, Miten luoda terminologia haltiaperinteen tutkimukselle? Teoksessa Outi Lehtopuro (toim.), *Perinnetutkimuksen perusteita*. Porvoo 1980, s. 82. Pentti Leino, Normirikkomus ja varoitustarinan maailmankuva. *Suomen Antropologi* 4/1984, s. 165–166, 171–172. On huomattava, että normin mukaista käyttäytymistä seurasi palkinto. Vaikka Leinon käsittelemät tarinat on kerätty lähinnä 1800- ja 1900-luvuilta, tämänpuoleisen ja tuonpuoleisen

välinen suhde muistuttaa hyvin paljon uuden ajan alun ihmisten suhdetta Jumalaan, joka niin ikään rankaisi synnistä, mutta palkitsi hyvästä. Ks. tark. esim. Mikko Juva, Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhtasoppisuuden hallitsemisena vuosisatoina (1600–1808). Varsinais-Suomen historia 6: 3–4. Turku 1955, s. 62–66; Vilkuna 1996b, s. 73–76.

⁴² Lauri Honko, Uskontotieteen näkökulmia. Helsinki 1972, s. 88 ja edelleen. Suojanen 1980, s. 76.

⁴³ Keskiajalla avoliittoon suhtauduttiin suopeammin kuin myöhemmin uskonpuhdistuksen jälkeisessä Euroopassa. Keskiäikaista Tukholmaa tutkineen Marko Lambergin mukaan naisen kunnian tai häpeän kannalta olennaista oli se asuiko hän yhdessä sen miehen kanssa, jolle hän synnytti lapsen: yhdessä asuvan asemaa lapsi vahvisti, mutta yksin asuvan naisen avioliittomahdollisuuksia se heikensi ja muodostui hänelle siis häpeälliseksi. Seppo Aalto huomauttaa 1600-luvun tilanteesta, että esivaltojen kiristynyt esiaviollisten suhteiden (salavuoteuden) kontrolli ei vaikuttanut niiden käyttäytymiseen, jotka jo alun perin olivat ajatelleet mennä avioon, joskin miesten vastuu löystyi vuosisadan loppupuolella. Suurin syy oikeuden valitsemiselle alttarin sijaan oli osapuolten sääty- ja sosiaalinen ero. Sama on nähtävissä myös Kokemäen pitäjän aineistosta (ajalla 1621–1659 ja 1674–1700): 159:llä naisella oli avioliiton ulkopuolinen suhde ja 110:llä oli avioton lapsi. Näistä naisista 30 tuomittiin kahdesti tai usemmin. Silti lapsenmurhiin syyllistyi vain muutama. 1700-luvun lopun tilannetta Suomessa tutkineen Mona Rautelinin mukaan häpeällä näyttää olleen merkitystä yksittäisissä tapauksissa, mutta kokonaiskuva on kuitenkin ristiriitainen: tyypillinen lapsenmurhaaja oli eteläsuomalainen nuori piika, joka siis asui alueella, missä aviottomien lasten syntyvyys oli suurin. Rautelin korostaa kuitenkin alueellisten avioitumistapojen vaihtelun ja taloudellisten rakenteiden merkitystä selittäjinä. Östra Vingåkeria koskeva kohorttitutkimus (ajalta 1800–1829) osoittaa, että vielä 1800-luvulla kuusi kymmenestä avioituneesta naisesta synnytti ensimmäisen lapsensa ”liian aikaisin”. Vastaavasti kaksi kolmasosaa aviottoman lapsen synnyttäneistä meni naimisiin lapsen isän tai jonkun muun miehen kanssa. Lamberg 1998, s. 493–494, 499–500. Aalto 1996, s. 202–204. Voutilainen 1990, s. 126, 129–130. Mona Rautelin, Kona som av olovlig beblandelse varder havand. Regionala variationer i förekomsten av barnamord i Finland på 1790-talet. Teoksessa Sari Forsström (toim.), Laittomuuden laitatiellä. Rikos Suomessa 1500-luvulta nykypäiviin. Studia Historica Helsingiensis, Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 1/1996. Helsinki 1996, s. 186, 191. Sten Carlsson, Fröknar, mamselleller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället. Studia Historica Upsaliensia 90. Uppsala 1977, s. 91–93.

- ⁴⁴ Laitonta seksuaalisuutta koskevalla huhulla saattoi olla niin voimakas merkitys, että kohde voitiin sulkea sen vuoksi ehtoolliselta. Toisaalta myös seksuaalimoraalia valvovien viranomaisten toiminta perustui siihen, mitä yhteisön jäsenet toisistaan puhuivat. Lindstedt Cronberg 1997, s. 207–209.
- ⁴⁵ RA GRO 20.9.1682 (544v–545).
- ⁴⁶ Ulinka Rublack, *Pregnancy, Childbirth and the Female Body in Early Modern Germany*. *Past & Present* 1/1996, s. 86, 93–97, 109–110. Eilola 1999, s. 108–111.
- ⁴⁷ Eräs kansanomaisen ajattelun keskeisistä metaforista oli ihmisruumiin käsittäminen astiaksi tai säiliöksi, jonka rajat olivat suhteellisen suljetut. Tämän ajatusmallin mukaan nainen ei ollut kastroitu mies, vaan rikottu astia, jossa oli tietyissä tilanteissa avautuva aukko. Tähän liittyy myös käsitykset naisen ruumiista väylänä tuonpuoleiseen ja sieltä tämänpuoleiseen. Esimerkiksi lapsen katsottiin tulevan tuonpuoleisesta. Satu Apo, *Naisen väki*. Tutkimuksia suomalaisten kansanomaisesta kulttuurista ja ajattelusta. Hämeenlinna 1995, s. 26–34. Lotte Tarkka, *Tuonpuoleiset, tämänilmanen ja sukupuoli*. Raja vienankarjalaisessa kansanrunoudessa. Teoksessa Aili Nenola & Senni Timonen (toim.), *Louhen sanat*. Kirjoituksia kansanperinteen naisista. SKS Toimituksia 520. Helsinki 1990, s. 249–252. Rublack 1996, s. 86, 109–110. Rajojen läpäisevyys määrittä myös sitä, mikä oli pyhää ja mikä saastaista, mikä vältettävää ja mikä tavoiteltavaa. Julia Kristeva, *Puhuva subjekti*. *Tekstejä 1967–1993*. Tampere 1993, s. 200–201.
- ⁴⁸ Pohjimmiltaan liminaalinen tarkoittaa siirtymäriitin välivaihetta, jolloin rituaalin organisoiva yhteisö merkitsee osanottajien — joko yksilön tai ryhmän — sosiaalisessa ja/tai kulttuurisessa asemassa ja psykologisessa tilassa tapahtuvat muutokset. Liminaalitulassa sijaitaan ikään kuin rajalla, eräänlaisella 'ei-kenenkään maalla', missä kulttuuristen kategorioiden normatiivisuus on lakautettu. Apo & Kinnunen (toim.) 1998, s. 29–30. Asko Vilkuna, *Tavan takaa*. Kansatieteellisiä tutkimuksia tapojemme historiasta. Jyväskylän yliopisto, etnologian laitos. Tutkimuksia 24. Jyväskylä 1989, s. 95–96.
- ⁴⁹ Kansanomaisessa ajattelussa 'pyhä' oli kaksikulotteinen: toisaalta se oli arvostettavaa, puhdasta ja tavoiteltavaa, toisaalta taas saastuttavaa, vaarallista ja vältettävää. Jakautuneisuus selittyy sillä, että esihistoriallisessa (kuten nykyisessäkin) kansanuskossa pyhään liittyvän poikkeavuuden ja rajatila-
maisuu-
den vuoksi siihen liitettiin käsitteet epäpuhdas, kielletty ja vaarallinen. Seemiläisissä kulttuureissa sakraalin ja profaanin käsitteet muodostuivat päinvastaisiksi ja vaikutus siirtyi juutalaisuuden, kristinuskon ja islamin kautta osaksi yleismaailmallista kulttuuriperinnettä. Laura Manninen et al. (toim.), *Jargon*. Kulttuuriantropologian englanti — suomi oppisanasto. JYY:n julkaisusarja

nro 35. Toinen painos. Jyväskylä 1994, s. 125.

- ⁵⁰ Lapsivuoteessa olevan naisen tuli kirkottamiseen asti pysytellä sisällä ja noudattaa tiettyjä sääntöjä: olla tarttumatta toisia käsistä, olla antamatta toisille mitään, syödä ja juoda yksinään ja niin edelleen. Kirkotus oli tämän vaara-
periodin päättävä puhdistusriitti, jossa vastasyntyttään otettiin uudelleen seurakunnan yhteyteen. Kirkkolain mukaan se toimitettiin noin puolentoista kuukauden kuluttua lapsen syntymästä. Kircko-Laki Ja Ordningi 1686 (KLO 1686). Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Toimittaneet Lahja-Irene Hellemaa, Anja Jussila & Martti Parvio. SKS Toimituksia 444. Juva 1986, luku 5: Synnyttävääisten Kirckonkäymiset § 1, näköistekstissä pag. 24-25, nykypainatuksella s. 10. Ilmar Talve, Suomen kansankulttuuri. SKS Toimituksia 514. Mänttä 1990 (1979), s. 219. Juva 1955, s. 69. Toisaalta David Cressy korostaa uskonpuhdistuksen jälkeisen ajan kirkotuksella olleen monia muitakin merkityksiä. Hän esittää, että aikalaisille kirkotusseremoniaa seurannut juhla, joka antoi mahdollisuuden naisten sosiaaliseen kokoontumiseen ja naisten keskinäiseen ilonpitoon. David Cressy, Purification, Thanksgiving and the Churching of Women in Post-Reformation England. *Past & Present* 4/1993, s. 110, 112, 114–115.
- ⁵¹ Yleensä katsottiin, että huono veri pääsi poistumaan naisen ruumiista kuukautisten aikana. Raskausaikana kuukautisia ei ollut, joten huono veri kerääntyi ruumiiseen. Synnytyksen jälkeinen eristysaika, jonka kuluessa vuotojen odotettiin menevän ohi ja naisten toipuvan synnytyksen jälkeisestä heikkoudesta, liittyi siis tässä mielessä käsityksiin puhtaudesta ja saastaisuudesta. Rublack 1996, s. 93–95. Cressy 1993, s. 116–117. Taustalla on pitkään lääketieteessä ja vielä pidempään kansanlääkinnässä vaikuttanut näkemys ns. avoimesta verenkierrosta. Toisin sanoen, veren ei ajateltu kulkevan suonissa, vaan vapaasti eräänlaisena massana, jonka määrän vaihteluilla oli vaikutusta ihmisen terveydentilaan. Ihanteellinen tasapainotila pyrittiin saavuttamaan laskemalla paha veri pois. Verimassan liiallisella määrällä pystyttiin selittämään melkein mitä tahansa kiputiloja ja niinpä kuppausta tai suonieniskemistä käytettiin lähes kaikkeen. Hindrich Strandberg, Kupparit ja kuppaminen. Teoksessa Ulla Piela (toim.), *Kansa parantaa*. Kalevalaseuran vuosikirja 63. Pieksämäki 1983, s. 285, 287–288. Ebbe Schön, *Svensk folktro A–Ö*. Värnamo 1998, *åderlätning*, s. 226.
- ⁵² Kokemäen 1600-luvun materiaalissa ne naiset, jotka väittivät lapsen syntyneen kuolleena, vetosivat usein työn yhteydessä tapahtuneeseen kaatumiseen tai putoamiseen, jonka jälkeen lapsen liikkeitä ei enää kohdussa tuntunut. Voutilainen 1990, s. 118–119.
- ⁵³ 'Väkeä' löytyy kaikista olioista ja olioluokista. Sitä voidaan verrata liikku-

vaan energialataukseen, jolle on keskeistä siirtyminen, vaikutus toisiin olioihin, ja jonka yhteydessä vaikuttavat myös erilaisten väkien reaktiot. Sen siirtymiseen tarvitaan kohteen läheisyys ja selkeä, esteetön reitti. Fyysinen kosketus ei sen sijaan ole välttämätön. Kohde, johon väen ajateltiin siirtyvän täytyi olla jollakin tavoin haavoittuvainen tai ”avoin”. Kaikki väen lajit eivät myöskään sopineet yhteen. Joillakin olennoilla oli taas enemmän väkeä kuin toisilla, mistä nimitys väkevä. Suuremman voimalatauksen vaikutuspiiriin joutuminen merkitsi vaaraa heikommalle. Apo 1995, s. 21–22. Laura Stark-Arola, Lempi, tuli ja naisten väki. — Dynamistisista suhteista suomalais-karjalaisessa taikuudessa ja kansanuskossa. Teoksessa Jyrki Pöysä & Anna-Leena Siikala (toim.), *Amor, genus & familia. Kirjoituksia kansanperinteestä*. SKS Tietolipas 158. Pieksämäki 1998, s. 118.

- ⁵⁴ Sanojen aineelliseksi ja todelliseksi tajuttu vaikutus näkyi esimerkiksi siinä, että lupauksella, tervehdyksellä, kiitoksella, siunauksella ja kirouksella oli paljon reaalisempi merkitys kuin pelkän aikomuksen ilmaiseminen: hyvästely tuotti lähtevälle hyvän ja onnellisen matkan, tervehdys tuotti terveyttä, kiitos korvauksen ja niin edelleen. Nimiin kätkeytyvän väen merkitys taas näkyy runsaissa nimitabuissa, joiden mukaan tiettyjen nimien lausuminen tietyissä tilanteissa oli ehdottomasti kielletty. Jouko Hautala, Sanan mahti. Teoksessa Jouko Hautala (toim.), *Jumin keko. Tutkimuksia kansanrunoustieteen alalta*. SKS Tietolipas 17. Forssa 1960, s. 15–21. Klemettinen 1997, s. 92–93. Julia Kristeva huomauttaa, että sanojen väkevyys liittyi ja liittyy edelleen nimenomaan ei-kirjallisiin kulttuureihin. Kristeva 1993, s. 202.
- ⁵⁵ Tabu on termi, jolla tarkoitetaan sellaista, mikä on kiellettyä, mitä ei saa tehdä, syödä, koskettaa ja niin edelleen, jotta rikkojalle ei koituisi haitallisia seurauksia. Tabun rikkomista seuraava rangaistus ei tullut yhteisön taholta, vaan automaattisesti ja yleensä jonkin supranormaalin olennon kautta. Tabu voidaan selittää väen keskittymäksi: siitä ei koidu vahinkoa sille, jonka oma väki on voimakkaampi. Suomen kielen ’pyhä’ on ilmeisesti alunperin tarkoittanut tätä käsitettä. Apo & Kinnunen (toim.) 1998, s. 59–60.
- ⁵⁶ Elin Malmer, *De försvunna ederna. Samhällets rationalisering och avskaffandet av tro- och huldhetseden samt befättningseden*. Scandia 2/1996, s. 238–239.
- ⁵⁷ Asko Vilkuna (1989, 97–98) toteaa, että *viimeaikaisen kansanperinteen* (kursivointi J.E.) suurin sikiötä ja vastasyntyntä lasta uhkaava vaara oli vaihdokkaaksi joutuminen. Suomessa lapsen viejänä saattoi olla esim. *paholainen, hiisi, maahinen, kapeet*, Ruotsissa taas esim. *troll, jättar, vättar*. Skandinaviassa uskomus tunnettiin jo vanhoissa saagoissa ja se esiintyy myöhemmin niin kirkkomaalauksissa, tuomiokirjoissa kuin tarinoissa. Suomessa uskomus on laajalle levinnyt, mutta ilmeisesti läntistä alkuperää ja suhteelli-

sen nuori tulokas. Sen on ilmeisesti ollut helppo tarttua vanhempiin naisten pyhä-uskomusten muodostamaan uskomussikermään sekä yleensä koko synnytystilanteeseen. Uudemmassa perinteessä viejänä on useimmiten piru, sillä kristinuskon näkökulmasta kaikki uskomusolennot edustavat demonisia voimia — siis pirua itseään tai toimivat hänen välikappaleinaan. Schön 1998, *bortbyting*, s. 30. KLN 2. Helsingfors 1957, *byting*, s. 452–456.

⁵⁸ Schön 1996 (1986), 8–10, 17; Anttonen 1996, esim. s. 25–31.

⁵⁹ Kenneth Johansson, *Mannen och kvinnan, lusten och äktenskapet. Några tidstypiska tankegångar kring gåtfulla ting*. Teoksessa Eva Österberg (red.), *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*. Lund 1997, s. 32–36, 41, 57–58. Barbro Bergner, *Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden*. Teoksessa Eva Österberg (red.), *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*. Lund 1997, s. 80–84.

⁶⁰ Esimerkiksi keskiaikaisista ihmekertomuksista löytyy mainintoja naisista, jotka pakenivat häistään tai jotka häiden kynnyksellä saivat voimakkaita kouristuksia ja menettivät lopulta niin puhekykynsä kuin näkönsä. Aikalaiset tulkitsivat oireilun ruumiiseen tunkeutuneen demonin aiheuttamaksi. Nykypäivän näkökulmasta katsottuna kummatkin pelkäsivät tulevaa kohtaloaan. Vain pelon käsittelytavat poikkesivat toisistaan: toinen noudatti hyvin konkreettisesti halua paeta kohtaloaan, kun taas toinen reagoi ruumiillaan ja muunsi pelkonsa psykosomaattisiksi oireiksi. Janken Myrdal, *Kulturhistoriska fragment*. Teoksessa Janken Myrdal & Göran Bäärhielm, *Kvinnor, barn & fester i medeltida mirakelberättelser*. Skara 1994, esim. s. 13–19.

⁶¹ Tässä yhteydessä on syytä kiinnittää huomiota erääseen lastenmurhaa koskevassa tutkimuksessa harvemmin esitettyyn kysymykseen: kuinka äiti saattaa tappaa oman lapsensa? Tavallisesti tarjottujen kiristyneen kontrollin eri muotojen, taloudellisten selitysten ja mielenhäiriöiden ohelle on tarjottu myös rituaalisuudesta ammentavaa selitystä. Normaalioloissa nainen meni jo raskauden alkuaikoina mukaan tiettyihin julkisiin riitteihin, jotka valmistivat ja siirsivät hänet uuteen tapahtumaan. Siirtymä- ja liittymäriitit varmistivat äidin ja lapsen yhteisökelpoisuuden ja siksi raskaus täytyi jo varhaisessa vaiheessa julkistaa. Jos nainen ei mennyt mukaan näihin riitteihin, vaan päätti salata raskautensa, ei lasta sosiaalisessa ja kulttuurisessa mielessä ollut hänelle ole-massa. Nainen ei ehkä kokenut surmaavansa yhteisönsä jäsentä, koska tuota lasta, josta tuli täysi ihminen ja joka sai sosiaalisen aseman vasta nimenannon myötä, ei oltu alkujaankaan ohjattu yksilö- ja yhteisölliseen prosessiin. Kirsi Pohjola-Vilkuna, *Lapsen murha — Avaamaton tarina*. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela & Timo Pitkänen (toim.), *Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina*. Jyväskylän Historiallinen Arkisto 1. Jyväskylä 1995b,

s. 121.

- ⁶² Klemettinen 1997, s. 116. Päivikki Suojanen tutki 1970-luvulla rukoilevais-yhteisöä ja törmäsi uskovia ihmisiä haastatellessaan tyyppiin, jota hän kutsui konformistiksi. Nämä kaikki tähän ryhmään kuuluneet haastateltavat olivat naisia, joiden suhde uskoon oli hyvin emotionaalinen. Kaikilla heillä oli myös uskonnollisia kokemuksia, joiden taustalta löytyi sarja oman elämän pettymyksiä ja vastoinkäymisiä. Kokemus, jossa paholainen tai sellaiseksi mielletty olento tai esine oli tullut herjaamaan ja vähättelemään kertojaa, ajoittui yleensä tällaisen selkkauksen jälkitunnelmiin. Suojanen 1980, s. 76.
- ⁶³ Siltala 1993 (1992), s. 13. Juha Siltala, Miehen kunnia. Modernin miehen taistelu häpeää vastaan. Keuruu 1994, s. 12–13.
- ⁶⁴ Paholainen ei ollut abstrakti voima tai pahuuden symboli, vaan selitys toimijalle itselleenkin käsittämättömäksi jääneelle käyttäytymiselle. Tuomiokirjoista löytyy tätä valaisevia lisäesimerkkejä: Vuonna 1646 Västran käräjillä käsiteltiin tapausta, jossa eräs 18-vuotias poika oli ampunut ilman mitään syytä naapuritalossa asuneen nuoren piian. Hän kertoi oikeudelle tavanneensa ulkona niityillä paholaisen, joka oli kutsunut itseään nimellä herra Rebby. Mies oli ollut mustissa vaatteissa, hänellä oli ollut sarvi otsassaan ja muutenkin hän oli muistuttanut Ödestugun kirkon seinään maalattua kuvaa. Vuonna 1688 eräs torppari oli Vimmerlyn ja Mörlundan välisessä metsässä saanut peräänsä mustan koiran hahmossa liikkuvan paholaisen. Kohtaamisen jälkeen hän ei ollut voinut kulkea yhdenkään kirkon ohitse murtautumatta sen sisään varastamaan. Toisaalta 1500-luvun Saksasta tunnettu aineistosta käy ilmi, että paholaisen hahmossa löytyi piirteitä kertojan/kokijan omasta persoonallisuudesta sekä (ainakin osittain tiedostamattomista) emootioista, mieltymyksistä ja tunteista. Rudolf Thunander, Förbjuden kärlek. Sexualbrott, kärleksmagi och kärleksbrev i 1600-talets Sverige. Gjøvik 1992, s. 123–124. Roper 1994, s. 234. Kysymys siis siitä torjutusta ja kielletystä minuuden osasta, jonka saama kuvaus näyttää olevan kulttuurisesti ja ajallisesti muuttuva. 1600-luvulla se esitettiin paholaisena, mutta esimerkiksi 1940- ja 1950-luvun Yhdysvalloissa asia oli toisin. Erik H. Erikson toteaa, että heidän kulttuurissaan alitajuinen paha, jota ego hänen mukaansa kaikkein eniten pelkää muistuttavansa, kuvattiin usein ruumiiltaan viallisenä, riistettyyn vähemmistöön tai etniseen ulkoryhmään kuuluvina ihmisinä. Erikson 1994 (1959), s. 29–30.
- ⁶⁵ Roper 1994, s. 126–128. Matikainen 1995, s. 174–177. Muir & Ruggiero 1994, s. 231–232.
- ⁶⁶ Tästä kertoo myös keskenmenojen tarkka tutkiminen ja aborttien jyrkkä kieltäminen. Rublack 1996, s. 90, 92. Bergner 1997, s. 114–118.
- ⁶⁷ Ulinka Rublack (1996, s. 91–93) kertoo useita esimerkkejä siitä, kuinka avut-

tomiksi ihmiset itsensä tunsivat, kun nainen käyttäytyi raskausaikanaan vauhkosti tai itsetuhoisesti, ilmoitti haluavansa hukuttautua ja sanoi tuntuvan siltä kuin paholainen olisi hänen kohdussaan. Tällaista käyttäytymistä pidettiin täysin käsittämättömänä. Ks. myös Myrdal 1994, s. 13–19.

⁶⁸ RA GRO 20.9.1682 (544v).

⁶⁹ Kristeva 1993, s. 143. Pohjola-Vilkuna 1995, s. 128–129. Ks. myös Voutilainen 1990, s. 126.

⁷⁰ Bengt Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige. Skrifter utgivna av Institutet för rätthistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin, Serien I: rätthistorisk bibliotek, band 37.* Lund 1984 (1971), s. 310–322. Antero Heikkinen, *Paholaisen liitolaiset. Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla (n. 1640–1712).* Historiallisia Tutkimuksia 78. Porvoo 1969, s. 329, 360–361. Antero Heikkinen, *Ihminen historian rakenteissa. Mikrohistorian näkökulma menneisyyteen.* Helsinki 1993, s. 74–75. Mari Rakkolainen, *Pelätty Rusina Jung.* Teoksessa Anu Koskivirta (toim.), *Tie tulkintaan. Juhlakirja akatemiaprofessori Heikki Ylikankaalle 6.11.1997.* Juva 1997, s. 348–349. Toisaalta paholaisen kanssa tehtyjä sopimuksia koskevien juttujen määrä lisääntyi 1600-luvun lopulla ja 1700-luvun ensimmäisellä puoliskolla esimerkiksi Götan hovioikeudessa. Thunander 1992, s. 124–127. Kysymys näyttää siis olleen siitä, että noitasapatti menetti uskottavuuttaan eikä niinkään paholainen tai hänen mahdollinen toimintansa. Toisaalta sapattiuskomukset elivät kansan mielissä ja saattoivat aktualisoitua vielä niinkin myöhään kuin 1850-luvulla. Ks. tark. Kristina Tegler, *Bland trollkonor och ryktesspridare.* Teoksessa Anders Florén & Åsa Karlsson (red.), *Främlingar — ett historiskt perspektiv.* Opuscula Historica Upsaliensia 19. Uppsala 1998, s. 129–131.

⁷¹ Kansallisarkisto (KA) Mustasaaren kihlakunnan käräjät (MKK) ss. 3: 27.–29.5.1675 (307–318). Heikkinen 1969, s. 276–277. Rafael Hertzberg, *Bidrag till Finlands kulturhistoria på 1600-talet. Vidskepelse.* Helsingfors 1889, s. 120–121.

⁷² Toisaalta koti, kodittomuus, epävakaisuus ja jatkumattomuus ovat käsitteitä, joita tulee käyttää varoen, koska niillä ei välttämättä ollut edes 1800- ja 1900-lukujen taitteen palvelusväen edustajille samaa merkitystä kuin niillä on nykyisessä arkikielessä. Pohjola-Vilkuna 1995, s. 131, myös nootti 40.

⁷³ Toivo Nygård, *Suomen palvelusväki 1600-luvulla. Palkollisten määrä, työ, palkkaus ja suhteet isäntäväkeen.* Historiallisia Tutkimuksia 150. Jyväskylä 1989, s. 98–102.

⁷⁴ Pohjola-Vilkuna 1995b, s. 131.

⁷⁵ Lyndal Roperin mukaan oikeuden kuulustelumenettely noudattaa samankal-

taista logiikkaa kuin psykoanalyysi, jossa potilasta rohkaistaan tarkastelemaan aikaisempaa elämäänsä koskevia teemoja jotta vallitsevia ristiriitoja ja suhteita voitaisiin paremmin ymmärtää. Niin oikeus kuin kantaja hyväksyivät logiikan. Näin rakentuva elämäntarina ei kuitenkaan ole ”realistisia” diabolisesta narratiivista erotettavissa oleva kertomus, vaan kokonaistarina, joka tarjoaa merkityksen. Roper 1994, s. 231.

- ⁷⁶ Maan- ja kaupunginlain voidaan katsoa vahvistaneen tätä käyttäytymistä, sillä ne määräisivät äidin lapsen (*frillobarn*) kasvattajaksi kolmen vuoden ikään saakka ja isän siitä edespäin seitsemän vuoden ikään saakka. Åke Holmbäck & Elias Wessén (utg.), Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning. Rättshistorisk bibliotek, serien I, 7. bandet. Lund 1966, ärvdabalken, luku 13, s. 60. Åke Holmberg & Elias Wessén (utg.), Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning. Rättshistorisk bibliotek, serien I, 6. bandet. Lund 1962, ärvdabalken, luku 16, s. 63.
- ⁷⁷ Agnetan Mustasaarella synnyttämä lapsi, jonka murhasta häntä epäiltiin, oli siis hänen viides lapsensa.
- ⁷⁸ Ks. esim. Pohjola-Vilkuna 1995b, s. 118. Selitys ei kuitenkaan sellaisenaan sovellu 1600-luvun materiaaliin, jossa yksi avioton lapsi useimmiten syntyi jo alunalkaen avioliittoon aikovalle parille. Vasta toinen avioton lapsi saattoi merkitä kunnian menoa ja joutumista tuuliajolle. Aalto 1996, s. 86–90. Toiseksi lapsenmurhan liittymisen nimenomaan taloudellisiin mahdollisuuksiin voisi kuvitella tehneen joukosta vähävaraisia leskiä lapsenmurhaajia.
- ⁷⁹ Etenkin tulkinta lapsenmurhaksi saattaa olla liian yksioikoinen. Unimaailman todellisuus ja sen vastaavuus perinteessä olevien tulkintamallien kanssa saattoi johtaa vakaviin valvetilan vääristymisiin. Esimerkiksi vuonna 1697 Kalajoen käräjillä syytettiin erästä Dordi Josefintytärtä siitä, että tämä oli yöllä keittänyt keittänyt maitoa, jonka hän oli parin muun noidan kanssa lypsänyt toisten lehmistä. Asia tuli ilmi kun Dordin anoppi yllätti miniänsä keittopuuhista ja tämä oli tunnustanut käyneensä navettojen ohella myös Bläkullassa. Anoppi oli jo aiemmin epäillyt lapsenlapsensa alkuperää, koske näytti hänen mielestään kummalliselta. Dordi vahvistikin hänen epäilynsä: kyseessä oli vaihdokas ja alkuperäisestä lapsesta oli keitetty rasvaa Bläkullassa. Heikkinen 1969, s. 308–309.
- ⁸⁰ KA Uudenkaarlepyyn raastuvanoikeus (URO) o. 1: 6.12.1675 (49–50). MKK ss. 3: 26., 27. & 31.7.1675 (326–329). Ks. esim. Pohjola-Vilkuna 1995b, s. 117; Leea Virtanen, Huoraksi nimittely suomalaisessa perinteessä. Teoksessa Aili Nenola & Senni Timonen (toim.), Louhen sanat. Kirjoituksia kansanperinteen naisista. SKS Toimituksia 520. Helsinki 1990, s. 147–150.
- ⁸¹ Naisen arvottaminen hänen sosiaalisen statuksensa perusteella näkyvä vielä

1800- ja 1900-lukujen taitteen agraariyhteisössä. Esimerkiksi eräs saarijärveläinen emäntä tokaisi piian kanssa avioitumista suunnittelevalle pojalleen, ettei tämän kannattanut naida naista jolla ”ei ollut muuta mitä jokaisella akalla on jalkojen välissä”. Kirsi Pohjola-Vilkuna, *Eros kylässä*. Maaseudun luvaton seksuaalisuus vuosisadan vaihteessa. SKS Suomi 177. Mikkeli 1995a, s. 95.

⁸² Kuvitelma lapsista saattoi olla hyvin voimakas. Esimerkiksi Västran kihlakunnan käräjillä käsiteltiin vuonna 1656 tapausta, muuan Karin Svendsdotter väitti olleensa pitkään seksisuhteessa Ellfwen -nimisen haltiakuninkaan kanssa. Kanssakäymisen tuloksena oli hänen mukaansa syntynyt peräti seitsemän lasta. Kuitenkaan kenelläkään kyläläisistä ei ollut mitään havaintoja Ellfwenistä, Karinin raskaustiloista taikka mainituista lapsista. Karin selittikin Ellfwenin vieneen lapset heti näiden synnyttyä asuinpaikkaansa Grönekulleen. Karin oli todella epätoivoinen. Hän oli yrittänyt karata kotoaan ja jäätyään kiinni huutanut: ”Tahdon vuorelle, siellä ovat lapseni.” Thunander 1992, s.127–129.

⁸³ Hertzberg 1889, s. 121. Yksilö saattaa asettaa tuntemiaan ihmisiä vaihteleviin osiin omassa sisäisessä maailmassaan. Näin hän projisoi omat sisäiset konfliktinsa fantasiaan ja työstää niitä suhteessa toisiin. Koska nämä sisäiset konfliktit ovat luonteeltaan sietämättömiä ja ratkaisemattomia, niitä toistetaan ja esitetään jatkuvasti. Roper 1994, s. 231–232.

⁸⁴ KA MKK ss. 3: 27.–29.5.1675 (307–318). Roper 1994, s. 236.

⁸⁵ Tästä syystä suhdetta tuonpuoleiseen ja pyhään hoidettiin erilaisilla rituaaleilla, jotka jakaantuivat kolmeen ryhmään: 1. kriisiriitteihin, joihin turvauduttiin esimerkiksi ihmisen sairastuttua tai jonkin muun äkillisen kriisin kohdatessa, 2. elämänsä kierron riitteihin, joiden tarkoituksena siirtää yksilö ja yhteisö turvallisesti vaiheesta toiseen, sekä 3. vuotuis kierron riitteihin, joilla tarkoitettiin pääasiassa kirkkovuoden merkkitapahtumia sekä ei-kirkollisia vuotuisjuhlia, kuten sadonkorjuu. Lisäksi kirkollisten rituaalien ympärille liittyi lukuisia epävirallisia maagistuneita rituaaleja. Rituaalien tarkoituksena oli pitää yhteisö koossa, taata sen jäsenille turvallisuus sekä koko maailmankaikkeuden tasolla säilyttää kosminen järjestys, jonka osaksi menneisyyden ihminen itsensä näki ja jonka kautta hän sai merkityksensä. Yhteys kosmiseen järjestykseen oli metaforinen, joten viimekädessä se, mitä tapahtui yhteisön yhdelle jäsenelle, tapahtui koko yhteisölle ja lopulta myös kosmiselle järjestykselle. Apo 1995, s. 22. Vilkuna 1989, s. 67 ja edelleen. Robert W. Scribner, *Popular Culture and Movements in Early Modern Germany*. Worcester 1987, s. 2–3, 6–8, 18, 23–24, 39–41. Robert W. Scribner, *The Reformation, Popular Magic, and the ”Disenchantment of the World”*. *Journal of Interdisciplinary History* 3/1993, s. 477–478. Eilola 1999, s. 125–126, myös nootti 97. Hyvä siirtymäriittien ja vuotuisriittien kierron esittely löytyy teoksesta Muir 1997.

- ⁸⁶ On kuitenkin huomattava, ettei Agneta valinnut aineksia vakuuttaakseen oikeutta, vaan saadakseen elämäänsä mielekkyyttä ja ymmärtääkseen sitä. Roper 1994, s. 233.
- ⁸⁷ Ebbe Schön, *Älskogens magi. Folketro om kärlek och lusta*. Värnamo 1996, s. 103–153.
- ⁸⁸ Schön 1996 (1986), s. 78–79, 81–82.
- ⁸⁹ Thunander 1992, s. 125–129.
- ⁹⁰ Laivamiehen tapaus käsiteltiin vuonna 1705. Hovioikeus selitti koko rakkaus-suhteen juopottelun aiheuttamaksi fantasiaksi. Thunander 1992, s. 126–127.
- ⁹¹ Tapaus on sensuroitu tuomiokapitulin pöytäkirjojen painetusta versiosta. Uno Harva yhdisti Agricolan, Lencqvistin ja Gananderin tutkimusten pohjalta kratin varallisuutta tuovaan kotihenkeen, *piritukseen eli spiritus familiarikseen*. Uno Harva, Suomalaisten muinaisuskonto. Suomen kulttuurihistoria I. Jyväskylä 1933, s. 212.
- ⁹² Heikkinen 1969, s. 277.
- ⁹³ Toisen Vöyrillä asuneen naisen yhdeksänvuotias pojanpoika osoittautui oikeuden tutkinnoissa samanlaiseksi tähtitodistajaksi kuin Ruotsin suurten noitavainojen lapset. Hertzberg 1889, s. 121–129.
- ⁹⁴ Vilkuna 1989, s. 97–98. Schön 1998, s. 30. Schön 1998, *bortbyting*, s. 30. KLN 2. Helsingfors 1957, *byting*, s. 452–456.
- ⁹⁵ Unimaailmalla tarkoitetaan menneisyyden ihmisten unissaan näkemiä kuvia ja niistä kerrottuja tarinoita, joista kuulija muodosti oman käsityksensä. Lisäksi hallusinaatiot, houretilat muut tosiasiallisiksi koetut, mutta konkreettisen havaintoympäristön ulkopuolelle jääneet näyt olivat osa sitä. Käsite on siis laajempi kuin klassisessa psykologiassa. Vilkuna 1997, s. 12, 15–16, 26, 32.
- ⁹⁶ Kun šamaani matkasi toiseen maailmaan, hänen sielunsa otti usein eläimen hahmon. Skandinaavisessa perinteessä ruumiin ulkopuolella liikkuva sielu tunnettiin nimellä *håg* (myös *hugr* tai *hug* kun taas sielun ottamaa eläinhahmoa kutsuttiin nimellä *hamr*) ja sen katsottiin käsittävän ihmisen sisäiset voimat sekä esimerkiksi tunteiden, ajatusten ja mielen kaltaiset psyykkiset toiminnot. Vainajaloiden lisäksi myös trollien asuinpaikka Blåkulla alkoi sekoittua kristillisen helvetin-kuvan kanssa. Jan-Inge Wall, *Hon var en gång tagen under jorden... Visionsdikt och sjukdomsbot i gotländiska trolldomsprocesser*. Skrifter utgivna genom dialekt- och folkminnesarkivat i Uppsala B: 19. Uppsala 1989, s. 11–14, 16–18. Katja Hyry, Antti Pentikäinen & Juha Pentikäinen, *Lumen ja valon kansa*. Suomalainen kansanusko. Porvoo 1995, s. 35–36. Siikala 1994 (1992), s. 122–123. Vilkuna 1989, s. 95–98, 111–112, 178–187. KLN 7: *hug*, 34–36. Ks. myös KLN 5. Helsingfors 1960: *fylgja*, s. 38–39.

KLNM 6. Helsingfors 1961: *ham(n)skifte*, s. 104–105. KLNM 19. Helsingfors 1975: *varsel*, s. 541.

- ⁹⁷ Pohjoismaista puuttuivat varsinaiset unia tulkitsevat specialistit. Siksi papit nousivat merkittävään asemaan uni- ja houretulkintoja tehtäessä: kun ihmisillä oli jokin kokemus, jonka he tulkitsivat yliluonnolliseen viittaavaksi, he useimmiten tulivat ennen pitkää papin puheille. Tosin jo tätä ennen uni kerrottiin ystäville ja tuttaville ja sen tulkintaa pohdittiin perinteen ja toisten unikokemusten valossa. Näin uni tai heure ei sekoittunut pelkästään konkreettisten havaintojen ja valvemaailman kanssa, vaan myös kuullun todellisuuden kanssa. Vilkuna 1997, s. 24–25, 32–34. Aldona Christina Schiffmann, *Drömtro och tolkningsmönster*. Teoksessa Annikki Kaivola-Bregenhøj & Ulf Palmfelt (red.), *Drömmar och kultur. Drömböcker och drömtolkning*. NIF Publications 23. Stockholm 1991, s. 103,
- ⁹⁸ Suomessa oli näin aina 1640-luvulle saakka. Heikkinen 1969, s. 107.
- ⁹⁹ Tästä kertoo myös se, että 1600-luvun lopulla ja 1700-luvun alkupuolella esimerkiksi Götan hovioikeuteen tuli yhä useammin sellaisia tapauksia, joissa paholaisen kanssa oi tehty avoin ja selkeä velkakirja paholaisen kanssa. Thunander 1992, s. 123, 124–125.
- ¹⁰⁰ KA Uudenkaarlepyyn kihlakunnankäräjät (UKK) ss. 3: 27.–28.8.1675 (417–421); Pietarsaaren kihlakunnankäräjät (PKK) ss. 3: 1.–2.9.1675 (454–457). Hertzberg 1889, s. 129.
- ¹⁰¹ Heikkinen (1969, s. 281–282) pitää mahdollisena, että Matti olisi saanut ajatuksensa vaimonsa syyttämisestä keskusteltuaan Hakalaisen kanssa. Sinänsä kanssakäyminen pyövelin kanssa viittaa Matin ja Marketan alhaiseen statukseen yhteisössä. Pyöveli oli välttämätön paha yhteisössä ja aivan sosiaalisen hierarkian pohjalla. Hän ei ollut sitä niinkään taloudellisista syistä, vaan kunnian puutteen vuoksi. Häntä ei mielletty yhteisön jäseneksi ja jo pelkkää kosketusta häneen, hänen taloutensa jäseniin tai hänen koskettamiinsa esineisiin pyrittiin välttämään. Kunniattomuus saastutti, se oli tarttuvaa, ja jokainen joka antautui pyövelin kanssa tekemisiin useammin ja enemmän kuin oli pakko, asetti silloin oman kunniansa vaaraan. Lars Geschwind, *Ärlig eller oärlig. Identitet och utanförskap i det tidigmoderna Uppsala*. Teoksessa Anders Florén & Åsa Karlsson (red.), *Främlingar — ett historiskt perspektiv*. *Opuscula Historica Upsaliensia* 19. Uppsala 1998, s. 45–47, 51–53.
- ¹⁰² KA MKK ss. 3: 26., 27. & 31.7.1675 (326–329). Hertzberg 1889, s. 122–123.
- ¹⁰³ KA URO o. 1: 6.12.1675 (49v–51).
- ¹⁰⁴ KA UKK ss. 3: 27.–28.8.1675 (420–421); PKK ss. 3: 1.–2.9.1675 (457).
- ¹⁰⁵ Aalto 1996, s. 202–204.
- ¹⁰⁶ Varkaiden kanssa veljeily kertoo niin ikään perheen tai ainakin Matin alhai-

sesta statuksesta. KA UKK ss. 3: 27.–28.8.1675 (420–421).

¹⁰⁷ Perheen sisäinen rauha ja lujuus rinnastettiin valtion sisäiseen rauhaan ja lujuuteen. Tästä syystä perheen sisäiset erimielisyydet uhkasivat myös valtakunnan sisäistä eheyttä. Tästä syystä perheen, yhteiskunnan perusyksikön, lujuuden takaaminen kävi keskeiseksi. Kekke Stadin, Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid? Stormaktstidens svenska stat och konstruktionen av genus. *Scandia* 2/1997, s. 205–207, 215–217.

¹⁰⁸ Tuolloin ei kuitenkaan esitetty mitään epäilyksiä julkisesti, vaan Marketta kirkotettiin aivan tavalliseen tapaan.

¹⁰⁹ Siikala 1994 (1992), s. 71–76. Eilola 1997, s. 100–111. Aikaisempi noitamaaine tai kuuluminen ”noitasukuun” näyttää leimanneen myös useita Ruotsin suurissa noitavainoissa syytettyjä ihmisiä — esimerkiksi Pohjois-Ruotsissa Säbråssa yhtätoista 30:stä kuolemaantuomitusta, Härnösandissa yhdeksää kymmenestä kuolemaantuomitusta, Sollefteåssa neljää kymmenestä tuomitusta, Nordingråssa viittätoista 113:sta ja Ockelbossa yhdeksää 29:stä syytetystä. Ankarloo 1984 (1971), s. 275–277.

¹¹⁰ KA UKK ss. 3: 27.–28.8.1675 (418–421).

¹¹¹ Oikeus langetti noituudesta tuomion ns. notorisuus periaatteen mukaan eli piti olla yleisesti tunnettu tosiasia, että syytetty oli noita. Toisin sanoen, onnistunut syyttäminen edellytti sitä, että yhteisön sisällä vallitsi laaja hyväksytty mielipide siitä, että syytetty oli noita. Kimmo Katajala, Kruunu kansanuskoa kitkemässä. Noituus- ja taikuussyytteet Käkisalmen läänin käräjillä 1600-luvulla. Teoksessa Anu Koskivirta (toim.), Tie tulkintaan. Juhlakirja akatemia-professori Heikki Ylikankaalle 6.11.1997. Juva 1997, s. 314–320. Eilola 1997, s. 108–109.

¹¹² Stadin 1997, s. 209–213.

KUSTAA H. J. VILKUNA

HEROTES OLI KOIRA: HUMORISTINEN PUHE RIKOKSENA

Huumoria ei ennen vanhaan pidetty sinällään rikollisena: huumorin, pilailun, kaskujen ja sutkausten ensisijaisena tehtävänä oli mielihyvän tuottaminen läsnäolevalle seurueelle. Humoristinen puhe eli hauskuttaminen ja siihen liittyvä käyttäytyminen saattoivat kuitenkin muuttua yhteisöllisen mielihyvän vastapuoleksi ja kielteiseksi mielletyksi pilkaksi eli kunnianloukkaukseksi. Hyvää tarkoittavasta pilailusta tuli häpäisevää pilkkaa, milloin puhe kohdistui yhteen tai useampaan ihmiseen muiden nauraessa tälle tahi näille. Naurunalaiseksi joutumista katsottiinkin yleensä merkiksi yhteisöllisen kunnioituksen puutteesta.¹

Pilkallinen sanallinen huumori on otollinen aihe. Se paljastaa välillisesti myös marginaaliin jäävän, sopivaksi ymmärretyn huumorin luonteen ja avaa näkymän entisajan suomalaisen talonpoikaiseen mentaliteettiin ja kansankulttuuriin sekä menneisyyden ihmisten kollektiivisesti jakamiin psyykkisiin varustuksiin ja arvostuksiin.² Koskapa pilkka miellettiin yhteisölliseksi rikkomukseksi, lain tai yhteisöllisen kirjoittamattoman normin vastaiseksi käyttäytymiseksi ja vieläpä sellaiseksi toiminnaksi, joka tavalla tai toisella loukkasi jonkun muun yhteisön jäsenen tai laajemman joukon mieltä syvästi, oli loukatun tai loukattujen etsittävä rangaistusta rikosten tekijälle ja samalla palautettava oma huumorin takia järkkynyt mielentila, kunnia ja maine takaisin normaaliksi. — Näistä oikeudessa käsitellyistä tapauksista osa oli hyväksytyn huumorin vastakohtia, osa edusti hyväksytyä huumoria väärässä paikassa puhuttuna tai osa esitettiin kielteisessä sävyssä, vaikka puheen sisältö ei sinällään kielteinen ollutkaan.³

Kielteiseksi ymmärretty huumori eli pilkka oli todellista huumoria vasta silloin, kun menneisyyden ihminen yhdisti siihen pelkän affektiivisen purkauksen ja muutaman haukkumasanan ohella laajemmin puhetta,⁴ tuotti oivalluksenomaisesti itseään ja samanimielisiä kumppaneitaan huvittanutta puhetta ja osoitti siten jossakin määrin kehittyneempää humoristisen käsitteellisen ajattelun hallintaa. Sanallisesta huumorista kenties monisanaisimpia, usein aivan hetkessä luotuja ja sangen selvästi menneisyyden sanallisen huumorin luonnetta kuvastavat pilkka- eli kiusoittelulaulut. Niitä ei 1800-lukua edeltäneeltä ajalta tunneta montakaan ja näistäkin vähistä on säilynyt vain katkelmia.⁵ Tällaisista luultavasti tyypillisimpiä, ehkä pisimpiäkin on Ruoveden suurpitäjän kihlakunnan syyskäräjille vuonna 1681 esittäjänsä vienyt laulu.

Tämä Juho Jussinpoika Poukan esittämä pilkkalaulu johdattaa talonpoikaisen huumorin keskeisiin osa-alueisiin. Paitsi että se edustaa 1) varhaista suomalaista pilkka- ja rekilauluperinnettä, siitä voidaan erottaa 2) tekijät, jotka muuttivat sopivaksi ymmärretyn huumorin siveettömäksi eli pilailun häpäisyksi. Näistä tarkastelun kohteiksi voi nostaa humoristisen puheen yleisimmät teemat (sukupuolisuus, inhimillisten ominaisuuksien halventaminen, rikoksista herjaaminen, karnevalisaatio) ja puheen sopimattoman esitystilaisuuden (kirkko, käräjät, julkiset kokoukset), joiden ohella on syytä tarkastella jonkin verran vastavuoroista pilkkaamista ja uskonnollisia aiheita huumorin osana.

Pilkkalaulu, hävytön suomalainen kansantapa

Joukko virtolaisia oli kokoontunut kesällä 1681 viettämään kahden lesken, Matti Patalan ja Marja Reijontytär Herrasen häitä seutukunnan ainoan kestikievarin pihamaalle, koskapa morsian oli kievarin sukua.⁶ Hääväen hämmästykseksi ja kauhistukseksi Herrasen kievaritalon aidan viereen ilmestyi kuokkavieras, sulhasen naapuri ja voimakkaasti juopunut Juho Jussinpoika Poukka. Poukka

— kuten muutama muukin Vaskiveden kylän mies — oli loukkaantunut pahemman kerran, koska naapuri ei heitä ollut häihinsä kutsunut. Kutsua paitsi jääneet olivat laatineet miehissä *virrenalkaja* Martti Joosenpoika Joensuun johdolla kutsuvieraista pilkkalaulun,⁷ jota esittämään joukon rohkeimpana Juho Poukka lähetettiin.

Juho lauloi trokeemittaisen laulun unohtamatta ketään kutsuvieraista ja kievarin väestä ja aloitti sen pilkkaamalla hääväestä tärkeintä eli pitäjänapulainen Henrik Frosterusta. Hän ikäänkuin puhutteli tätä rahvaanmiehenä nöyristellen herrakseen. Tosin papin herroittelu kuului asiaan ja oli kansantapa, mutta tässä tapauksessa herroittelu ymmärrettiin pilkaksi. Pitäjänapulaiselle Poukan ei tarvinnut häälähjaa antaa, sen sijaan hän jakoi niitä kaikille muille. Jaettavana oli ihmisen (eläimen) ruumiin merkittävimmät osat:⁸

<i>Hyvä Herra henkikurkku!</i>	<i>kun ei ollut kutsuvieras,</i>
<i>Ryttäri Matille annan rypyn,</i>	<i>Lemetille annan leukapielet,</i>
<i>Samulille sauvannenän.</i>	<i>Kalettoman Tuomaalle kaulan.</i>
<i>Patalan Matille annan parran,</i>	<i>Lukkarille annan luntioita,</i>
<i>Kreun Marjalle keuhkot,</i>	<i>kapakka-Antille lavan</i>
<i>kaaselle kapeniat paikat,</i>	<i>ja Jussille toisen lavan.</i>
<i>Härkösen Heikille hännänjuuren.</i>	<i>Pirkolle annan punaset suolet,</i>
<i>Purran Jooselle annan purimet,</i>	<i>ja Koron Matille mahan.</i>
<i>lautamiehille laposuolet.</i>	<i>Tapanille annan takasen sorkan,</i>
<i>Blummin Antille annan ajun,</i>	<i>takasen sorkan suomivan,</i>
<i>vallesmannille vähätäpin,</i>	<i>Saaralle annan suuren sorkan,</i>
<i>ja Nojosen Niilolle vitunnipun.</i>	<i>piialle pahan sorkan palkkioks</i>
<i>Päikkärin Yrjänä yräsi,</i>	<i>ja siltavoudille silmiins kuita.</i>

Pilkkalaulut tunnettiin 1600-luvulla suomalaisena kansantapana, sellaiseksi ne mainittiin muun muassa Lohjan käräjillä 1636.⁹ Varsinaisesti pilkkalauluun ei tarvinnut liittyä mitään lain eli virallisen normin mukaan tuomittavaa. Poukan laulussakaan ei ollut sellaise-

naan rikoksiksi katsottavia osuuksia eli herjaamista, ei oikeastaan solvaamistakaan. Ainoastaan yksi häävierasta mainittiin laulussa ruumiinosan kaltaiseksi. Mikäli Poukan Juho olisi maininnut Heikki Härkösen hännänjuureksi tai renki Samulin sauvannenäksi, olisi hän syyllistynyt solvaamiseen.¹⁰ Tällaiseen rikokseen syyllistyminen kierrettiin ilmaisemalla asia ikäänkuin häälahjojen muodossa. Tämä myös selittää, miksi laulun varsinainen laatija selvisi sakoitta, vaikka Poukka tuomittiin mittavaan sakkorangaistukseen; ensisijaisena rikoksena pidettiin laulun esittämistä. Oikeusistuin mielsi pilailun solvauksen arvoiseksi, ja Poukka joutui maksamaan jokaisesta pilkkalaulussaan mainitsemastaan henkilöstä kolmen markan sakon eli yhteensä 66 markkaa.

Varsin pilkalliseksi laulun teki kuitenkin paitsi sen esittäminen ilkkuvana kiusoittelulauluna myös valittujen lahjojen antaminen tietyille henkilöille. Tässä tapauksessa on asia helposti ymmärrettävissä niin, että Juho Poukka katsoi häävieralle antamansa ominaisuuden tältä puuttuvan. Ainoalta solvatulta eli Henrik Frosterukselta puuttui näin kelvollinen ääni. Juuri tätä solvausta Poukka oikeudessa selitti, että hän nimenomaan laulaessaan ”hyvä herra henkikurkku” tarkoitti sitä, että Frosteruksen messuääni oli mitä parhain. Oikeus ei ollut taipuvainen selitystä hyväksymään, siksi selvästi muihin ihmisiin kohdistetut sanat osoittivat kokonaisvaltaiseen pilkkaamiseen pyrkimistä. Vaikka riimityskin näytteli pilkkalaulussa merkittävää osaa, voi katsoa, että ilmeisen kipeisiin kohtiin ja yhteisöllisesti vaikeasti hyväksyttäviin asioihin osuivat piika Saaralle, tämän isännälle ja nimismies Antti Blomille annetut lahjat. Saaran ja hänen isäntänsä Tapanin lahjat on yhdistettävissä suoraan Saaran ruumiinvammaan, rampaan jalkaan eli pahaan sorkkaan, nimismiehen lahjoista aju eli aivot viittasivat taasen ironisesti järjen ja ymmärryksen puutteeseen. Nämä tekijät johtivat viimeistään sopivaisuuden rajan ylittämiseen.

Vaikka yleensä ajateltiin, että kiusoittelulauluista ”*ei lakihin käy, virsist ei sakoille saa’a.*”¹¹, Juho Poukka syyllistyi ensisijaisesti epävirallisen, kirjoittamattoman säännön rikkomiseen, kyläläistensä

pilkkaamiseen ja maineen mustamaalaamiseen ja vasta toissijaisesti virallisen normin eli lain (solvaus) rikkomiseen. Häät olivat ihmisille pyhä ja juhlallinen tapahtuma, joka oli norminmukaisesti rauhoitettu siveettömyyksiltä. Koska laki ei varsinaisesti ulottunut pilkkaamiseen ja tällaisiin yhteisöllisiin juhlatilaisuuksiin, ottivat viranomaiset oikeuskäsittelyissä ja tuomioissa avukseen kansantavan ja rahvaan oikeudentajun: yhtä hyvin kuin pilkkalaulu oli osa rahvaankulttuuria, oli myös ihmisten maineen eli kunnian loukkaamattomuus kansantapa ja epävirallinen vahva yhteisöllinen sääntö. Juuri tästä syystä virallinen järjestelmä — lähinnä oikeusistuimet ja sen ohella kirkko — pyrki kitkemään siveettömät ja yhteisöllistä rauhaa rikkoneet laulut määräämällä laulun esittäjälle *muille varoitukseksi* sakon, jolla samalla hyvitettiin pilkan kohteeksi joutuneita.¹²

Vöyrin markkinoilla 1654 pilkkalaulu oli lyhyempi, mutta siellä ivan kohteena olikin ainoastaan yksi henkilö.¹³ Markkinapäivän iltana muuan Mikael Perinpoika oli haukkunut porvarin vaimo Karin Hansintytärtä huoraksi ja laulanut tästä vielä: ”*Karin Käta, Karin Käta, pissar sin strumpor våta (Kaarina kiimassansa, Kaarina kiimassansa, pissii likomäriksi sukkansa)*”. Herjaamiseen ja pilkkaamiseen Mikael ryhtyi, kun hän ei saanut naiselta viinaa ja kun tämä vielä pulikalla kasvoihin lyöden ajoi hänet ulos aitastaan. Nimittelyä mies perusteli oikeudessa sillä, että Karin ja porvari Grels Grelsinpoika olivat saaneet lapsen ennenkuin heidät oli vihitty. He siis olivat syyllistyneet aiemmin elämässään siveettömyyteen eli rikokseen, mistä muistuttamisen Mikael katsoi oikeudekseen. Oikeutta ei kuitenkaan ollut, sillä virallisen ja epävirallisenkin normin mukaan kerran sovitettu rikos oli myös aina sovitettu ja siten siitä mainitseminen oli norminrikkomista. Pilkkalaululle hän ei edes yrittänyt etsiä selitystä.¹⁴ Viipurilaiset koululaiset taas lauloivat opettajastaan, joka määräsi heidät maatilalleen pakkotöihin: ”*Viisi Viipurin teiniä, löi ’t Martinuksell’ heiniä, hapankaalia kyll syötiin, rapataariakin juotiin*”.¹⁵ Pakkotöiden ohella koulupoikia ärsytti huono ruoka ja juoma. Tavallisestihan talkootyön teettäjän tuli kestitä työntekijänsä hyvin.¹⁶

Myöhemmiltä ajoilta — jopa 1700-luvulta — edellisten kaltaiset (lähinnä Juho Poukan ja Mikael Perinpojan lauluja vastaavat) pilkkalaulut näyttävät puuttuvan tai ovat ainakin tuiki harvinaisia.¹⁷ Ne liittyvätkin keskeisesti pitkään sivilisaatioprosessiin: ne kuvastavat yhteisöllistä suhtautumista ihmisyyteen, etenkin suvaitsevaisuuden muutosta.¹⁸ Sivilisoitumisessa oli kyse paljolti siitä, että ihminen toisaalta pyrki alati voimakkaampaan itsekuriin ja oppi kunnioittamaan toisia ihmisiä, sekä toisaalta siitä, että hän alkoi irrottautua sellaisesta ajattelusta, jossa kaikki häneen kohdistettu puhe oli ikäänkuin konkreettista ja häntä sellaisenaan leimaavaa.¹⁹ Sen, että kansanhuumori muuttui ajan myötä yhä hävyttömämmäksi,²⁰ voi ymmärtää sivilisaatioprosessia vasten. Ensinnäkin ihmiset alkoivat hiljalleen käsittää, että heihin kohdistettu pilkka ei välttämättä ollut konkreettinen yhteisöllinen uhka. Milloin joku kertoi toisesta hävyttömän kaskun, vastapuoli ei sitä ehdottomasti kunniaansa ja mainettaan pilaavaksi mieltänyt, vaikka olisikin suuttunut naurunrähäkästä ja ryhtynyt tappeluun. Kielteinen pilailu ei enää sellaisenaan vienyt ihmisiä käräjille, vasta väkivalta johti siihen. Toisekseen hävyttömän huumorin esiintyminen liittyy suoraan kiellettyyn käyttäytymiseen. Kun tietyt asiat olivat kiellettyjä tai katseelta piilossa, niistä puhuttiin sitäkin enemmän. Tämä selittää hyvin sitä, että huumorin teemat ovat sitoutuneet menneisyydessäkin hyvin vahvasti sosiaaliryhmiin; säätyläisten kaskuvarasto erosi kansanhuumorista, 1600-luvun huumori 1800-luvun pilailusta ja aikuisten huumori lasten pilailusta. Kullakin ryhmällä ja aikakaudella oli normistonsa, jota vasten huumoria normeja rikkovassa muodossaan tuotettiin.

Yhteisö loukkaa syrjäyttämällä, syrjäytetty vastaa pilkalla

Edellä käsitellyissä tapauksissa näyttäisi pilailun tunnusomaisena piirteenä olevan, että niissä ei suorastaan herjattu tai solvattu ke-

tään, mutta pilkka yhteisöllisessä mielessä jo ymmärrettiin sellaiseksi kunnianloukkaukseksi, että ihmisten täytyi maineensa puhdistaa oikeudessa. Periaatteessa kiusoittelu olisi pitänyt hyväksyä, sillä kirjoittamattoman normin mukaan ihmisiä neuvottiin: ”*Älä virsistä vihastu, älä suutu suusanoista.*”²¹ Raja hyväksyttävän humoristisen laulun ja pilkkalaulun välillä ylitettiin, kun astuttiin rahvaan käsityksen mukaan alueelle, josta myös sai loukkaantua.

Näissä tapauksissa rajanveto sopivan ja sopimattoman puheen välillä osoittaa rahvaan kulttuurista asennoitumista huumoriin ja humorististen laulujen esittäjiin yleisemminkin. Rahvaan edustaja sai pilkata milteipä ketä tai mitä hyvänsä, kunhan pilkka ei kantautunut kohteen korviin. — Vaskivetinen pilkkalaulun laatija jäi tuomitsematta, koska hän ei laulua itse esittänyt. — Tällaiset laulut jäivät siten kulttuuriseen pimentoon, ne toistuivat lähinnä kehenkään erityisesti kohdistumattomissa ja talonpoikaisen yhtenäiskulttuurin yli eläneissä rekilauluissa. Toisaalta oikeuteen tuotujen laulujen perusteella voi muodostaa kuvan niiden sosiaalisesta luonteesta. Periaatteessa talonpoikaisessa yhteisössä suvaittiin juopuneiden narrimaista käyttäytymistä. Itse asiassa heiltä jopa odotettiin vallitsevien normien pilkkaamista, sillä päihtynyt voitiin pyytää laulamaan pilailulauluja, jopa pilkkaveisujakin.²² Vaikuttaa siltä, että tällaisella menettelyllä yhteisö antoi yhden — ikäänkuin sanomisistaan päihtymyksen perusteella syyntakeettoman — jäsenensä puhua koko yhteisön puolesta. Oikeudessa laulajat vetosivat päihtymykseensä, koska he katsoivat tulleen silloin heikkopäisiksi ja affekteistaan riippuvaisiksi. Rahvas saattoi selityksen hyväksyä, oikeusistuin sen sijaan harvemmin.²³ Poukka ja muut kutsua vaille jääneet vaskivetiset tulkitsivat tapahtuneen yhteisölliseksi hylkäämiseksi ja siten sangen kielteiseksi. Vöyrin markkinoilla Mikael tunsu itsensä torjutuksi ja viipurilaiset koulupojat katsoivat tulleen huonosti kestittyiksi.

Juhliin kutsutuksi tuleminen ymmärrettiin yleensä yhteisölliseksi hyväksynnäksi. Hyväksynnän sosiaalista merkitystä oli omiaan korostamaan virallisen normiston luonne, sillä ylellisyysasetuksilla

juhlijoiden joukkoa rajoitettiin. Näin oli kunnia-asia tulla kutsutuksi, mutta oli kunniaa loukkaavaa jäädä juhlien ulkopuolelle.²⁴ Toisaalta kutsuvieraan tuli tyytyä rooliinsa ja talon antimisiin sekä olla kiittollinen isäntäväelleen. Pilkallisten laulujen ja sanontojen vastapainona oli koko joukko kestitsemistä kiittävää ja ylistävää humoristista runoutta, sillä vieras saattoi odottaa kutsuttuna ollessaan täydellistä ylläpitoa.²⁵ Tällaisissa lauluissa keskeisenä piirteenä on kiinnostavasti se, että laulun tekijä asettui itse pilailunsa kohteeksi. Esimerkiksi tunnettu runoniekka Paavali Matinpöika lauloi 1700- ja 1800-luvun taitteessa: ”*Me kun häissä olemme, olta, viinaa juomas, ja kun tässä heilumme, kyllin kystä syömäs, taitaisinpa tarvita, merkillistä messua, kannun kunniaksi veista, sitä tyhjetes.*”²⁶

Sen sijaan aluksi kutsua paitsi jääminen ja sitten vieraan isäntää kunnioittamaton käytös olivat myös motiivina Kokemäellä 1739 käydyssä sananvaihdossa. Siellä juovuksissa ollut rakuuna Mikko Lustig tuli moittimaan ylläpitäjäänsä, koska tämä ei ollut pyytänyt häntä laskiaispäivällisille. Ratsutalollinen Heikki Keisari ei kuitenkaan kestitystä rakuunalta kieltänyt, vaan toi heti sovinnon merkiksi miehelle pikarillisen viinaa ja tuopillisen olutta. Tarjoilusta huolimatta tunnelma kiristyi nopeasti, ratsutalollinen herjasi rakuunaa varkaaksi, huoramieheksi ja konnaksi, jolloin tämä löi häntä. Tappelun puhjettua Keisari vielä haukkui rakuunaa varkaanpojaksi ja uudestaan varkaaksi ja huoramieheksi sekä keksi nimitellä tätä enimpien huvitukseksi mutta oikeuden mitä sopimattomimmaksi katsomalla tavalla ’cum salva venia’ *Paskahuusi-Mikoksi*.²⁷

Mikäli vieras heittäytyi hankalaksi, voitiin kutsuvieraan status peruuttaa ja lähettää häirikkö pois.²⁸ Esimerkiksi Eurassa 1737 muuan talollismies todistajien mukaankäyttäytyi ristiäisissä siivosti, kunnes ruokaa syödessä oli tullut liikaa onnenmaljoja nostelleeksi. Silloin hän oli ryhtynyt pilkkaamaan muita, ensin herjaten kuudennusmiestä varkaaksi ja kelmiksi sekä kääntäen takamuksensa tälle käskien haistaa sitä. Tämän jälkeen hän oli pyllistellyt ja haistatellut vähän jokaiselle paikalla olleelle. Kovin kauan ristiäis-

seurue ei narria viitsinyt katsella. Seurue eväsi mieheltä kutsuvieraan statuksen ja heitti hänet ulos.²⁹

Siveetön, sukupuolisuuteen viitannut puhe kansanhuumorin osana

Kunniaa ja mainetta yhteisöllisesti loukanneista sutkauksista enimmäkseen sijoittuivat teemaltaan tavalla tai toisella sukupuoliselle alueelle.³⁰ Motiivi ilmenee sangen painokkaasti myös pilkkalaulujen sisällöissä. Juho Poukan esittämässä pilkkalaulussa sukupuolisuus näyttäytyy häpeällisinä ruumiinosina — oikeudessa ne mainittiin vasta tietynlaista puhdistautumista merkinneen 'salva venia' -sannon jälkeen — ja murtautumisen vaatteiden verhoamille alueille, Lohjalla vuonna 1636 veisatussa sekä Vöyrin markkinoilla 1654 Mikael Perinpojan laulussa suoranaisena viittauksena aktiiviseen sukupuolisuuteen. Sukupuolisuus kuului myös keskeisimpiin sivilisaatioprosessin alueisiin.³¹

Vaikka sukupuolisuuteen viitannut puhe ymmärrettiin rahvaankin keskuudessa tilanteesta riippuen sivistymättömäksi ja sopimattomaksi, se kuului olennaisena osana ihmisten kanssakäymiseen. Vaikuttaa siltä, että eri ikäryhmien ollessa läsnä pyrittiin karttelemaan sukupuolista puhetta mutta omanikäisten kesken sen sijaan voitiin aiheesta keskustella. Vaikka lasten kuullen sukupuolisuuteen liittyvistä asioista ei tohdittu yleensä puhua, lapset tutustuivat teemaan seikkaperäisesti;³² tietoja he sittemmin jakoivat omassa ryhmässään.³³ Sukupuoliselle alueelle suuntautuneen puheen arkuutta kuvastaa Vaasassa 1704 käsitelty tapaus. Nuori 16-vuotias renki Sameli Matinpoika oli ollut menossa ikäistensä koulupoikien kanssa lauantaiaunaan kylpemään. Saunan eteistilassa seurue tapasi vaimo Marketta Ollintyttären, joka oli 'salva venia' aivan ilkosillaan. Vaimo sanoi koulupojille, että Sameli ”*oli ollut tekemisissä naisväen kanssa ja eräältä piialta vienyt neitsyyden.*” Muiden nähtävästi

puheelle virnuillessa raivostunut Sameli kävi naiseen käsiksi ja löi tätä. Pukeutumassa ollut Marketta pyysi saada pukeutua rauhassa ja huomautti, että ”*sen, mitä sanoin, sanoin vain irvailakseni.*” Tähän Sameli vastasi: ”*Olet häpäissyt kunniani.*”³⁴ Oikeudessa ei kyetty edes puhumaan naisen alastomuudesta ilman, että siihen olisi liitetty asian likaisuutta lieventävä ’salva venia’ -ilmaisuu. Jos pojat vielä pitivät naisen alastomuutta osapuilleen luonnollisena ja saunaan kuuluvana asiana, heistä pilkattu ei pystynyt sulattamaan naisen ilkkurista ja varsin harmitonta sutkausta, vaan hän mielsi sen voimakkaasti kunniaansa tahraavaksi. Vaikka pilkassa viitattiin mahdolliseen rikokseen, ei kukaan muu pojista ottanut sutkausta niin vakavasti, että olisi kertonut asiasta rikoksena viranomaiselle. Silti pojan oli varmistettava, ettei perättömiä juoruja olisi lähtenyt liikkeelle ja tahrannut hänen mainettaan, ja palautettava kunniansa oikeusteitse.

Vähän vastaavalla tavalla virnuili ilmajokinen Hannu-niminen mies 1640-luvulla tuttavalleen Heikille, joka oli tullut lainaamaan suolaa ja juopottelemaan. Kesken ilottelun isäntä oli käynyt ulkona ja nähnyt siellä Heikin piian, joka oli tullut isäntäänsä hakemaan. Tästä hän sisään tultuaan mainitsi Heikille, joka viestistä silminnähdessä ilahtui. Lähtöä tehneelle Heikille Hannu ilkkui sanoen: ”*Jos vaimosi olisi tullut sinua noutamaan, et sinä olisi nyt noin iloiseksi tullut. Mitähän puuhaa sinulla on piiksi kanssa?*”³⁵ Sutkauksen myötä mennyt maine oli palautettava oikeuskäsittelyn avulla. Tässä, kuten edellisessäkin, tapauksessa oli pelkona, että humoristinen pilkka johtaisi huhuun sukupuolilainsäädännön vastaisesta toiminnasta ja sitä kautta syytteeseen.

Samaan kunnian ja maineen liittymiseen tiiviisti sukupuoliseen alueeseen viittaa myös poikkeuksellisen kekseliästä ja tilanteeseen sopivaa huumoria sisältänyt ja Lohtajan talvikäräjillä 1746 esillä ollut tapaus, jossa siinäkin huhuilla oli tärkeä asemansa. Sanailu syntyi, kun kaksi palveluksesta eronnutta ja itsensä humalaan juonutta kersanttia, Lenhoff ja Krook, tulivat jumalanpalveluksen jälkeen taloon, jonne oli kokoontunut joukko kirkkoväkeä. Sisään

astuttuaan Lenhoff havaitsi sotamies Yrjö Springbergin ja kysyi tältä: ”*Oletkos se sinä, joka olet julkisesti väittänyt ja levittänyt huhua, jotta tyttäreni aikoo naida Pekka Tuliniemen.*” Springberg myönsi tämän, jolloin Lenhoff sanoi uhkaavasti: ”*Jos tämän jälkeen tulet Pekka Tuliniemen kanssa talooni, nuijin sinut, Tuliniemen ja tyttäreni.*” Tähän Springberg tokaisi: ”*Mikäli et haluaa naittaa tytärtäsi, voit ripustaa hänet ylös aitantappiin, kolohan hänellä on sitä var-ten jo entuudestaan.*” Läsnaöilleiden yrittäessä hillitä nauruaan Lenhoff syöksähti raivoissaan kohti seinällä riippuvaa kirvestä, joka kuitenkin ehdittiin piilottaa ennenkuin kersantti sai sen käsiinsä. Kun tapausta käsiteltiin oikeudessa nimismies huomautti, että Springberg oli tunnettu rääväsuu sekä pilkkakirves ja että mies oli samoilla käräjillä syytteessä herjauksesta, koska oli kutsunut juuri kolmatta kertaa kuulutuksiaan seurannutta Liisa Tuliniemeä täydeksi huoraksi.³⁶

Lyhytsanainen ja vastavuoroinen pilkkaaminen

Juho Poukka pilkkasi Saara-piikaa siitä, että hänellä oli ruumiinvamma. Tällainen pilkka oli julmaa ja enimmäkseen yhteisö suhtautuikin haukkumiseen kielteisesti — erityisesti samaistumiskyvyn voimistuessa sosiaalistumisen myötä. Vammaisille oli tosin vanhastaan ollut tapana antaa pilkallisia lisänimiä, mutta nämä kuuluivat etupäässä keskiajan ja uudenajan alun ihmisten nimittelyvarastoon. Esimerkiksi Ruoveden pitäjänräätäliä kutsuttiin 1600-luvulla vammansa vuoksi *Puujalka-Jooseksi*.³⁷ Lisänimellisiä ihmisiä on ollut myöhemminkin. Tällöin nimet on yleensä varattu yhteisön hylkimille ihmisille eikä psyykkisiltä ominaisuuksiltaan normaaleiksi mielletyille yhteisön täysivaltaisille jäsenille; heikko-mielisyys oli kelvollinen syy antaa jollekulle lisänimi, ruumiinvamma ei niinkään.³⁸

Niinkin vähäpätöiseltä tuntuva nimittely kuin Veisu-Maija johti ensin tappeluun ja sitten oikeudenkäyntiin. Lapualaiset toverukset

olivat asettuneet erään pyhäpäivän iltana 1699 vierekkäin makuulle ja tällöin irtovileuka pilkkasi toista sanoen, että ”*olet menossa naimisiin Veisu-Maijan kanssa*”. Maija-nimisen morsiamen taipumuksiin kovaäänisenä laulajana kohdistunutta tölväisyyttä toinen ei kestänyt.³⁹ Pilkan osumisen ja sen sosiaalista häpeää tuottavan luonteen ymmärtää esimerkiksi Lapualla 1703 käsitellystä tapauksesta. Siellä Matti Teikari oli kahden päivän ajan juopotellut, laiskotellut ja ryhtynyt kiusaamaan piikaa kaataen tämän vesisaaviin. Piika oli tällöin tokaissut, että ”*Teikari kulkee humalassa kuin varis*”. Siltä seisomalta Teikari lähti valittamaan piikasta papille, mutta pappi huomautti miehelle, ettei tämä humalaisena juuri variksesta eronnut. Silloin Teikari suuttui ja sanoi: ”*Ei ole ihme, jos muut minua haukkuvat, kun niin tekee pappikin*.”⁴⁰ Naurunalaiseksi joutumista ei ylipäättäen voitu sietää, koska sitä pidettiin merkinä yhteisöllisen kunnioituksen puutteesta ja yleisenä kelvottomuuden leimana; katsottiin, että pilkan kohteeksi joutunutta sai koko yhteisö ryhtyä haukkumaan.

Varsin tavallista pilkkaaminen (herjaaminen) oli, milloin joku yhteisön jäsenistä oli aiemmin syyllistynyt rikokseen. Pilkkansa kohteen rikolliseen menneisyyteen Vöyrin markkinoilla häpäisy-laulun virittänyt Mikael Perinpoikakin vetosi. Kun ihminen oli rangaistuksena kärsinyt tai sakkonsa maksanut, ei rikoksesta periaatteessa saanut enää puhua. Lakia ei kuitenkaan aina kunnioitettu eikä toisen ihmisen tulemista rikoksestaan puhtaaksi. Niinpä esimerkiksi Uudessakaarlepyyssä 1650 muutama mies oli hoitamassa yöllä vahtivelvollisuuksiaan. Rengit eivät olisi huolineet joukkonsa Jakob-nimistä miestä ja ilmaisivat asian tälle tyylysti. Toinen rengeistä viittasi ilkeästi pilkaten Jakobin aiempaan rikokseen. Niin sukeutui tappelu ja Jakob muistutti, että ”*siitä minua on rangaistu. Siitä sinun ei pidä minua rienata*.”⁴¹ Lähes yhtä usein kuin entinen rikos myös ihmisen yhteisöllinen status liitettiin hänen haukkumanimiensä. Tällainen *sikojen ja koirien papiksi* tai *sikojen ja koirien kirkkoväärtiksi* nimittäminen vahvistaa perinteistä käsitystä

haukkumasanojen konkreettisesta luonteesta, niiden mieltämistä osaksi ihmisen persoonaa.⁴²

Kun joku ryhtyi haukkumiseen, kohde vastasi yleensä samalla mitalla. Näin oli etenkin herjaamis- ja solvaamisjutuissa. Vastavuoroisuus haukkumisessa ilmenee myös toisin, jokseenkin samaan tapaan kuin sivilisoituneessa yhteiskunnassa lapsia kasvatettaessa pois toisten pilkkaamisesta torumalla, että ”joka toista haukkuu itse on”.⁴³ Menneisyydessä samankaltainen tapa kuului aikuisten puheeseen. Lappeenrannassa 1736 lääninsihteeri Jakob Printz oli kutsunut juovuksissa ollutta kauppias Nils Södermarkia hunsvotiksi. Haukkumisestaan hermostunut Södermark totesi tähän: ”*Se, joka minua haukkuu hunsvotiksi, on itse kaksinkertainen hunsvotti*”.⁴⁴

Maailman kääntäminen ylösalaisin

Alussa mainitussa häpäisylaulussa karnevalisoiva tapa käsitellä asioita ilmenee parhaiten kohdassa, jossa Juho Poukka pilkkaa pappinsa messuääntä ja nimismiehensä aivottomuutta. Eurooppalaisessa humoristisessa kansankulttuurissa keskeisenä käyttövoimana olikin maailman karnevalisoiminen, vakiintuneiden ihmisten maailmankuvaan liittyneiden ja yleisesti tunnustettujen rakenteiden, hierarkioiden ja arvostusten kääntäminen päinvastaiseksi. Tällaisessa pilailussa eliittiin kuuluneet esiintyivät narreina, papit olivat kotoisin helvetistä sekä rahvaanmiehet ja -naiset mainittiin herroiksi ja rouviksi.⁴⁵

Harvemmin puheessa loukattiin Jumalaa tai majesteettia, lain mukaan ne kuuluivatkin rikoksiin, jotka sovitettiin kuolemalla. Sodan aikana 1650-luvulla Joutsenossa perinnönjakotilaisuudessa selvitysmiesten työhön pettynyt ratsutalollinen ryhtyi peräämään oikeuksiaan. Selvitysmiehet tyynnyttelivät riehumaan ryhtynyttä miestä selittäen, että he olivat kuninkaan asettamina virkamiehinä oikeutta ja lakia toteuttamassa, koska kuningas itse ei painavampien

ja kiireellisimpien asioiden — kuten käynnissä olevan sodan — vuoksi kaikkialle ehätä. Ratsutalollinen suuttui ja syyllistyi puheessaan majesteettirikokseen lausuttuaan, että ”*kuningaskos meill’ on? Hän monta viatonta päätä mestannut. Kuningas on yksi narri, kuka häntä käski tappelemaan!*”⁴⁶ Tässä ratsutilallinen käänsi vallitsevan maailmanjärjestyksen kertakaikkisesti pääläelleen mainitessaan kuninkaan narriksi. Jumalanpilkkaan syyllistyi vuonna 1690 puolestaan Ulvilan entinen lukkari, joka juovuspäissään läsnäolijoita naurattaakseen kysyi eräältä naiselta: ”*Vanha muori, tahdotkos Herranpäiville eli ehtoolliselle ja öylätille?*” Nainen, joka piti kysymystä sopimattomana ja yhteisöllistä häpeää tuottavana päihtyneen sanailuna, vastasi miehelle samalla mitalla: ”*Mikäs öylätinjakaja sinä olet? Minulla on kylläkin sielunhoitajani, joka voi ehtoollista antaa.*” Ottaen Jumalan aseman lukkari tokaisi siihen: ”*Minä annan sinun ruumiisees’ ja sieluus’ Perkeleen piinan ja vaivan.*”⁴⁷

Mikäli säätyläiset pilkkasivat toisiaan, he tapasivat ivata kumppaneitaan rahvaaseen kuuluviksi. Kandidaatti Andreas Wanochius tuli Karkkuun tapaamaan kappalainen Johan Rajaleniusta heinäkuussa 1678 ja tervehti tätä asiaankuuluvasti. Alkoholista iloiseen humalaan tullut Rajalenius huikkasi nähtävästi kumppaneitaan huvittaakseen takaisin, että ”*Wanochius on pelkkä seppä*”. Tästä Wanochius ei hermostunut eikä siitäkään, kun Rajalenius jatkoi pilkkaamistaan Wanochiuksen tultua sisään ja mahtaili seisaaltaan, että ”*minä olen kappalainen, sinäpä et olekaan*”. Keskustelun jatkuessa kandidaatti alkoi piikitellä kappalaista tämän alkoholinkäytöstä. Tällöin Rajalenius kysyi Wanochiukselta, tarkoittiko tämä, että hän oli kuin Wanochiuksen setä, Lempäälän kappalainen Tuomas. Wanochius vastasi kysymykseen: ”*Etkö sitten ole sellainen! Vaikka hän tulee heikoksi juopuessaan, hän kuitenkin tietää, milloin on juonut tarpeeksi*”. Tällaista nenäkkyyttä kappalainen Rajalenius ei sietänyt vaan yritti karata Wanochiuksen kimppuun. Läsnäolleet estivät hyökkäyksen, jolloin Rajalenius kiinnipidettynä haukkui Wanochiusta kelmiksi ja koiraksi.⁴⁸

Kenties tyypillisin Suomessa pilailun tai pilkan oikeuteen vienyt tapaus oli sellainen,⁴⁹ jossa päihtynyt rahvaanmies voimiensa tunnossa — usein jo häpeärangaistusta kärsivänä — käski herroja palvelemaan itseään kuin palkolliset ikään.⁵⁰ Eurassa 1730-luvun lopulla talollisen kunnioitus maaviskaalia kohtaan päättyi näiden neuvotellessa yhteisen rajansa kulusta. Hän huudahti viranomaiselle: ”Minä kyllä tunnen rajan, oletpa sinä sitten viskaali, vouti taikka itse piru. Minä todellakin tiedän rajojen kulun, en kunnioita voutia, viskaalia enkä piruakaan.”⁵¹ Oriveden käräjillä 1684 metelöinnin takia häpeäpuuhun sijoitettu Juho Jaakonpoika Pitkäjärvi melskasi edelleen ja teki samalla luutantti Mårtten Ulffin nau-runalaiseksi huutamalla tälle: ”Ulff, hae minulle ruokaa ja olutta taikka 7000 pirua tulee noutamaansinut.”⁵² Samalla tavalla rahvaanmies käänsi maailman ylösalaisin Ilmajoen käräjillä 1651 esittäessään jalkapuusta kelmeiksi ja varkaiksi herjaamansa tuomarin ja voudin ikäänkuin itseään alempiarvoisina palvelijoinaan: ”Hankki-kaapa juotavaa, vouti ja tuomari, kelmit ja varkaat.”⁵³

Tämänkaltainen viranomaisten herjaaminen juuri kelmeiksi ja varkaiksi oli varsin yleistä, usein heidät mainittiin myös koiriksi.⁵⁴ Vöyrissä 1724 Orisbergin vasaraseppä ilkkui koko yhteisön kuullen esimiehelleen, kirjanpitäjä Fredrik Teelille, että aikoi antaa tälle tuhat pirua ja varmimman vakuudeksi myös kaikille muillekin herroille.⁵⁵ Jääsken kirkolla 1698 Jäppinen-niminen mies ryhtyi pilkkaamaan saattamaansa luutnanttia, koska tilanne oli otollinen, kuuli-joita oli siksi paljon. Hän haukkui miestä kaiken rahvaan kuullen vanhaksi sikakoiraksi, kelmiksi ja hunsvotiksi.⁵⁶ Sakkolassa 1669 muuan mies sanoi astuessaan pirttiin ”*cum salva venia antakaa tilaa hunsvotit, kruununmiehet!*” Pilkka oli tarkoitettu ensisijassa kruunun viranomaisten halventamiseksi, mutta samalla irvileuka osoitti pirtissä majailleille olevansa vähintäänkin heidän veroisena — ellei parempikin. Pilkka osui. Lautamies, joka loukkaantui moisesta pilkasta, vastasi, että ”*minä olen myös kruununmies, haista takamustani.*”⁵⁷

Herrojen mahtailua ei siedetty eikä etenään säätyläisiä, jotka verottamisen, määräämisen ja itse rahvaanomaisen elämäntavan viettämisen jälkeen julkesivat rahvaanmiehiä tai -naisia moittia.⁵⁸ Kemiössä 1749 talollinen Anders Johaninpoika väitti juovuspäissään, että ”*nimismies ja kappalainen ovat kotoisin helvetistä*”.⁵⁹ Karkussa 1680-luvulla muuan vaimo haukkui pitäjänapulainen Mikael Maxmontanusta kunnianttomaksi ja epäpuhtaaksi sekä päälle-päätteeksi käski tämän vanhan nahjuksen pussata tamman perä-päätä.⁶⁰ Eurassa 1640 päihtynyt kappalainen oli haukkunut talollisen vaimoa. Talollinen puolusti vaimoaan ja kutsui kappalaista *konnaksi, taitamattomaksi koiraksi ja pesänäkiksi*.⁶¹

Helposti pilkan ja pilailun kohteeksi soveltuivat herraluokasta eläkkeelle siirtymisen tai leskeytymisen seurauksena lähes rahvaan tasolle vajonneet mutta samalla statuksestaan ja aiemmista oikeuksistaan kiinnipitäneet. Toisaalta vahingonilo purkautui kostomaisena pilkkana ja toisaalta statuksensa menettäneitä halveksittiin siksi, että he pyrkivät käyttäytymään eliitille varatulla tavalla. Tätä rahvas ei enää hyväksynyt ja tähän pilkassa useimmiten myös viitattiin. Entisen kruununvoudin vaimo nimitteli tuomiosunnuntain kirkossa 1689 erästä vaimoa *vanhaksi pöhköksi, ajelukseksi ja houkkioksi*, koska katsoi, ettei naisen paikka ollut samassa penkissä, missä hän arvovaltaisena istui. Kimpaantunut nainen vastasi tälle, että tämä oli *vanhan vaivaisen foutipaskan emäntä*.⁶² Sääminkiläinen Jaakko Immonen puolestaan pilkkasi 1673 tuomariveroa keräämään tullutta leski Elisabet Matsintytärtä kysyen paikalla olleilta, ”*eikö hänellä ole muuta syötävää, onko se tullut paikkaamaan säkkejään? Köyhdyttääkö se minut niinkuin miehensä... se sielunmyöjä*.”⁶³

Suoranaisia haukkumasanoja toisen kunnianloukkaaminen tai halventaminen ei edellyttänyt. Monesti rahvaanmiehen herraviha purkautui vähäisempään herrasväkeen, joskus jopa siihen joukkoon, josta oli kasvamassa säätyläistöä. Esimerkiksi vaasalaista kovasti juopunutta räätäliä ärsytti marraskuun alkupäivän 1691 aamutunneilla vastaan kävellyt koulupoika Matti Juhonpoika Flander.

Osoittaakseen statusten välistä ristiriitaa räätäli Henrik Bertilinpoika kysyi koulupojalta, ”*mistä tämä monsieur oli kotoisin?*” Kun poika ei ymmärtänyt räätälin puheeseen liittynyt ivaa, uhkaa ja luikkinut karkuun vaan vastasi rehellisesti olevansa vähäkyröläinen, pieksi räätäli koululaisen pahanpäiväisesti.⁶⁴

Herroittelumotiivi ilmenee myös tapauksesta, jota käsiteltiin Laitilan ja Pyhämaan syyskäräjillä 1737. Oikeustoimiin jouduttiin ryhtymään, kun sotilaan leski oli kutsunut käräjätalon pihamaalle kääntyneen kärjäväen kuullen ja näiden huvitukseksi siltavoutia halventavasti herraksi ja sitten vielä nauranut, ettei siltavouti häneltä saa. Kirkkoväärti Pukkia nainen oli edellisenä päivänä jo ehtinyt herjata kirkkovarkaaksi ja jatkanut taas sanailuaan: ”*hirsipuu ei ole kaukana, sinne Pukki ripustetaan.*” Tämän jälkeen hän oli vielä kääntynyt rovasti puoleen ja tokaissut: ”*Hän nylki minut viime keväänä, mutta minäpä nyljen herra rovastin tänä vuonna.*”⁶⁵ Ruovetisen nälkäiseksi jääneen sotilaan pilkkasanoissa taasen yhdistyi sekä vertaisasema kyvykkyyden muodossa että esimiehisyys ja sen vastinparina irtolaisuus, kun hän saman komppanian soittajalle vuonna 1691 sanoi: ”*Olet sinä minun väärtini. Et sinä vahdissa mies löysä ole, mutta syöt kruunun muonahinkan.*”⁶⁶

Tyypillisimpiä herjattuja olivatkin rahvaanmiesten omanarvoisina pitämät, mutta herrojen määräyksiä toimeenpanneet luottamusmiehet ja yleensä alemmat viranomaiset, nimismiehet, jahtivoudit, kyytirättärit sekä lukkarit, tarkastus-, lauta- ja kuudennusmiehet.⁶⁷ Esimerkiksi Virroilla talvisessa vuoden 1688 veronkantotilaisuudessa metelöinyt, viranomaisten töitä estänyt ja kruununvoudin ulosajama Antti Martinpoika Puntanen oli taluttajalleen, käskynviejä (kuriiri) Heikki Kekkoselle kiivastunut, että ”*aiotkos sinä voudinvirtsa minut taluttaa ulkosalle.*”⁶⁸ Pilkallaan Puntanen ilmaisi selvästi näkemyksensä herrojen palvelijoista. Vastaavasti säkyläläinen Jaakko Jyriänpoika, joka nukkui 1701 kirkossa humalaansa, huusi herättämään tulleelle voudin kirjurille: ”*Sinä nahkaturkki-Mauno, mitä sinä minua herättelet*”, ja jatkoi saatuaan sakastissa ripityksen

kirjuria toruen, että ”olen minä tuollaisia miehiä ennenkin nähnyt.”⁶⁹ Nahkaturkilla Jaakko viittasi suoraan voutiryhmään.

Pikkuvirkamiesten ja tavallisten rahvaanmiesten välinen ristiriita oli myös ikäsidonnaista. Nuoremman pikkuvirkailijan keekkalointia vanhemmat itsetuntoiset miehet eivät suvainneet. Lapualainen palveluksesta eronnut sotilas Mikko Bröms, joka ei *suinkaan ollut selvä*, tokaisi ivallisesti joulukirkossa 1749 unilukkarista vierustovereilleen. ”Mitä toi Töysän nokiotsa on tullut tänne kävelemään? Olispa siihen vanhempiakin miehiä ollut ja olispa hän soldaatiksikin kelvannut.”⁷⁰ Paitsi ikäsidonaisuus myös yleisempi kelvollisuuden ja miehisyyden kyseenalaistaminen kuvastuu edellisessä.

Rahvaanmiehen kunnia tulikin loukatuksi, kun haukkuja mainitsi samantarvoisen henkilön kyvyiltään heikoksi, herraluokkaan kuuluvaksi tai peräti naismaiseksi.⁷¹ Esimerkiksi 1600-luvun lopulla Pielisjärvellä eräs tokaisi, että ”ei ole yhtään kelpo miehiä Pielisjärvis. Jo on joka mies antanut housuns vaimons jalkaan.”⁷² Erityisesti naiset ironisoivat miesten yleistä kyvykkyyttä. Kalantilainen krouvarin vaimo moitti 1686 pilkallisesti erästä humalaista miestä, jolla ei ollut voimia erottaa tappelijoita toisistaan, sanoen tälle ”kosket porsaankaan vertanen ole.”⁷³ Säskyläläinen loisnaikkonen taasen eräänä vuoden 1736 sunnuntaina täydessä seilissä teutaroiitsi sotilaan kaalimassa tuhoten koko sadon. Nainen oli edellisen sunnuntain kirkonmenojen jälkeen myöskin juopuneena ollessaan pilkannut sotilasta yhteisön kuullen huutaen: ”Semmotti kelvottomi sijoitetaan sotaväkeen. Saatana elikkä piru vie sinut, saatanan luoma kuvatus, pois tämän torpan ylitse minun tapahtumaa katsellesani.”⁷⁴ Kelvottomuuteen viittasi myös vuonna 1737 pomarkkulainen isäntämies, joka tuli kylässään vietettyyn hartaustilaisuuteen humalassa. Postillaa päihtyneenä muulle väelle lukenutta hän pilkkasi noidaksi ja käsitöhtoriksi ihmetellen, miksi humalainen sai pitää jumalanpalvelusta.⁷⁵

Kollektiivinen, instituutioihin ja normeihin kohdistunut pilkka

Mäntyharjulainen ratsutalollinen pilkkasi 1697 häntä metelöinnin takia kirkosta ulosajanutta nimismiestä, sitten kirkkoa kutsuen sitä *tölliksi* ja lopulta kirkonovelta ulosheitettynä ja kynnyksellä lojuessaan maallista ja hengellistä esivaltaa ja Jumalan huonetta huutaen: ”*Hunsvotit, hakekaa tänne hattuni ja vanttuni tai palaan takaisin. Silloin en enää viitsi kunnioittaa tuollaista kirkkoa vaan voin syyllistyä siveettömyyteen.*”⁷⁶

Konkreettisesti havaittavien instituutioiden, kuten kirkkorakennuksen ohella pilkka ulottui monesti abstraktimpiin asioihin. Taloudellisten kiistojen ratkaisemisessa, rajapyykkien ja vahinkojen tarkastamisessa omasta mielestään tappiolle jääneen viha kohdistui paitsi kiistakumppaneihin ja asioita ratkaisemaan asetettuihin paikallisiin viranomaisiin myös abstrakteiksi mielletäviin mutta samalla ihmisen konkreettista havaintomaailma lähellä olleisiin instituutioihin. Useimmiten ironiassa viha kohdentui oikeuslaitokseen. Esimerkiksi muuan mies oli jouluaattona 1685 repinyt suutuspäissään naapurinsa pirtinoven paikoiltaan rikkoen samalla ovenpielet. Myöhemmin paikalle kutsutulle vahinkojen tarkastajalle samainen mies oli tuskastunut: ”*Minä en kunnioita enempiä sinua kuin lautamiestäkään, senkin juoksiainen, kelmi, Kuninkaallisen oikeuden valehtelija ja hunsvotti.*”⁷⁷ Tuomarin arvovaltaa voitiin halventaa julistamalla tämän auktoriteetista, asiantuntijuudesta ja oikeusjärjestelmästä: ”*lahjatuomio ja lahjalaki*”.⁷⁸ Tätä tylymmin asian totesi eräs kapteeni vuonna 1664 Jääskessä, kun hän ilmaisi väenottotilaisuudessa mielipiteensä erälle talonpojalle: ”*Minä en kunnioita kihlakunnantuomarin oikeutta, minä saatan hänen tuomiolleen suoraan sanottuna paskantaa.*”⁷⁹

Vähän samansuuntaisesti pilkkasi oikeutta ja siellä istunutta tuomaria palveluksesta eronnut ja juovuksissa ollut luutnantti, joka ei malttanut odottaa oman juttunsa käsittelyä loppuun saakka vaan toikkaroi tuomarin pöydän eteen. Oikeus pyysi kohteliaasti miestä

rauhhoittumaan, ja kun tuomio sitten luettiin, hän oikeutta halventavasti kääntyi ja istui sille penkille, josta tuomiot tavattiin julistaa. Käräjäväen nähtävästi tapahtumista huvittuessa tuomari tunsu asemansa auktoriteettina uhatuksi ja varoitti luutnanttia enempää oikeutta halventamasta. Tähän luutnantti tokaisi ivallisesti: ”*Luulin olevani kestikievarissa.*”⁸⁰ Samainen Euran pitäjässä sijainnut käräjätupa olikin enimmän vuotta 1739 kestikievarina.

Kollektiivisempiin kunnianloukkauksiin syyllistyivät yleensä papit ja miltei yhtä säännöllisesti pilkan kohteina olivat sotilaat. Esimerkiksi Ruoveden kirkkoherra Kristian Frisius oli vuoden 1691 viimeisen rukouspäivän lepopäivän pyhittämistä koskeneessa saarnassaan suunnannut pilkkansa sotaväkeen, kun ei uskaltanut herjata suoraan vihansa todellista kohdetta eli kapteeni Lauterbachia. Lauterbach oli useamman kerran julkisesti moittinut kirkkoherraa ja jopa väittänyt, että koirat pääsevät kirkon alle tarvelemään ruumiita. Niinpä Frisius oli saarnassaan maininnut, että ”*kaikkien sotaväkeen kuuluvien tulisi ottaa esimerkkiä jalosta kuninkaasta, joka Jumalaansa nöyrästi palvelee. Sotilaat, jotka ovat saaneet kuninkaan hännystakit ja miekat kupeilleen, eivätkö he tiedä, kulkevatko päällään vai jaloillaan?*”⁸¹ Tässäkin tapauksessa maailma käännettiin ylösalaisin, nyt tosin konkreettisemmin. Tätä tuntuvampi oli silti viittaus siihen, että sotaväki ei noudattanut majesteetin esimerkiksi elämäntavoissaan ja ollut nöyrä hengellisen säädyn viisauden edessä.

Hämeenlinnassa vuonna 1790 apulaispastori David Lönneström saarnasi etupenkissä istuneiden ja itseään sotasankareina pitäneiden upseerien kauhistukseksi ja monen sotaväen ylläpitoon kyllästyneen seurakuntalaisen iloksi pelkurimaisesta sotaväestä: ”*Ne röyhkiät, he ovat maanneet pitkin rajaa niinkuin syötiläiset ja kun he näkivät vihollisen tulevan, niin he ovat mitanneet kasesta kuin jänekset eli juosseet kasekseen.*” Itse Lönneström selitti tuomiokapitulissa saarnansa parhainpäin: ”*Niin että entisten aikain suhteen taidettais sanoa, että sotaväki eli sotajoukko olisi tainnut olla syötiläät eli lihavat.*” Syötiläs merkitsi upseerien mielestä sitä, että armeija kävi

keräämässä pakko-otoin ravintonsa talosta taloon kulkien, mutta Lönneström käänsi sanan edukseen kehumalla, että sotaväki oli hyvinvoipaa ja väkevää eli lihavaa.⁸²

Rahvasta tavattiin sivilisoida syyllistämällä. Yhteinen kansan mainittiin eliitin puheessa kokonaisuudeksi, jossa ei juuri kehumista ollut. Tarkoituksena tämänkaltaisella puheella oli syyllistämisen keinoin, laiskoiksi, irstaiksi ja kelvottomiksi haukkuen saada rahvas valtaapitävän eliitin pyrkimysten mukaiseksi, siveäksi ja ahkeraksi.⁸³ Niinpä rahvas osui myös kollektiivisen pilkan kohteeksi. Saarnassa moitittu kirkkoväki osasi yleensä etsiä varsinaista pilkan kohdetta, kollektiiviseen pilkkaan kun ei mielellään alistuttu.⁸⁴ Laitilassa 1652 vihkimistilaisuuteen humalassa tullut Pauli Eskonpoika raivostui kirkkoherran varoituksista, ettei kirkkoon sopinut tulla juovuksissa. Vierastoveri uteli Paulilta, ketäköhän kirkkoherra mahtoi tarkoittaa. Pauli alkoi silloin murista ja jupisi hiljaa: ”*veriv:n poika, vanha nahjus ja pyöveli, eikö sinulla ole muita kavallettavaksesi kuin minut. Kun kirkkoherra tulee keräämään verojaan, hän saa muistutuksen.*”⁸⁵ Vehkalahtelaismies suuttui myös pappinsa saarnasta 1640-luvulla niin, että ensin mainitsi saarnan kelvottomaksi ja sitten lisäsi, että ”*ennen hän mahtoi olla Vehkalahdess’, ennenkuin hän tuli koiraksi haukkumaan.*”⁸⁶

Huumori väärässä paikassa

Sinällään varsin vaarattomalta kuulostava lausahdus oikeassa tilanteessa muuttui muiden alkaessa nauraa tai esittäjän itsensä ironisesti hymyillessä kohteen mielestä vakavaksi kunnianloukkaukseksi. Esimerkiksi Pertun markkinoilla 1682 Ruoveden mahtavan talon isäntä Heikki Karjula huomautti kiistakumppanilleen Mekkolan Jussille, joka uhkasi Heikkiä lyödä: ”*Älä lyö minua, kukaties kirppu puree sinua.*” Pahoinpitelyä sananparsa ei estänyt. Esteeksi sitä ei ollut tarkoitettu, pikemminkin tavoitteena oli pilkaten ärsyttää uhkailijaa ja tehdä tämä muiden edessä naurunalaiseksi.⁸⁷

Oikeusistuimessa voitiin joskus kirjata muistiin rahvaan herroja huvittaneet ilmaisut, joilla sinällään ei ollut mitään tekemistä itse tutkittavana olleen tapauksen kanssa.⁸⁸ Ruoveden Rajalahdessa 1690 pidetyillä käräjillä käsitellyn tapauksen yhteydessä tuomaria huvitti erityisesti todistajanlausunnossa kohta, missä todistaja kertoi läheneensä kumppaninsa kanssa keskellä yötä navettaan, koska miehiä oli kovasti janottanut. Toinen miehistä tiesi, että siellä oli isännällä piilossa ruoka- ja juomavarasto. Niinpä hän kuiskasi toiselle: ”*Tule kanssani, minä tiedän yhden pyynpesän.*”⁸⁹ Osuva kansanpuheen ilmaisu kirvoitti tuomarin ja tämän apureiden kasvoille hymyn ja tuli ilmeisesti siksi muistiinmerkityksi.

Tilanne loi useimmassa tapauksessa sinällään huvittavasta sutkauksesta jollekulle aran huomautuksen. Näin kävi muun muassa silloin, kun vahtimies oli kieltäytynyt lyömästä rosvon käsirautoja kiinni seinään — ennenkuin rosvo oli käynyt tarpeillaan — päästänyt tämän sitten karkuun ja joutunut siksi itse käsirautoihin. Vangista päävastuussa ollut Ruoveden nimismies kysyi rautoihin lyödyltä, ”*oliko tämä nyt parempi istua siinä käsiraudoissa vangin paikalla.*” Mies vastasi, ”*ettei vankina istuminen vaikuttanut hänen sieluunsa, sillä hänellä oli kylliksi rahaa maksaa virkavirheestään.*”⁹⁰ Nimismies ei moista puhetta sietänyt ja liitti sen syytteiden joukkoon. Taivassalon käräjillä 1680 taasen moninkertainen varas huomautti ilkikurisesti vierustoverilleen: ”*Mikäli minä tällä kertaa selviän kujanjuoksulla, otan kyllä ennen rangaistuksen täytäntöönpanoa tuopin viinaa. Mutt’ sitten vast’ minä pyhin mennä.*”⁹¹

Tilanne saattoi olla myös samanaikaisesti sekä huvittava että pahennusta herättävä.⁹² Enimmäkseen kirkko pyhänä ja siivottomuudesta vapaana tilana muodosti tällaisen paikan. Esimerkiksi euralainen renki nukkui kirkossa 1704 ja herättyään tarttui samassa palveluspaikassa työskennellyttä vierustoveriaan kädestä, käski riuskasti seisaalleen ja tarttuipa kiinni nenästään kysyen ”*kuka rakkaasi on?*” Kuuntelematta toverinsa vastausta renki vielä jatkoi: ”*Ryhdistäydy. Herranen aika, kuinka pitkä oletkaan, yllät var-*

masti katsomaan olkapääni ylitse. Piristypä jo!"⁹³ Mies oli huolissaan, että häntä pienempi toveri oli kiinnostunut samasta naisesta.

Papistolta, joka etunenässä sivistynyttä ja sopivaa käytöstä vaati, odotettiin myös sivilisoitunutta ja esimerkillistä käytöstä. Pitkään viranhoidossaan humoristisesti käyttäytynyttä pappia ei siedetty. Usein työtehtävissään päihtyneenä esiintynyt Säkylän kirkkoherra tosin vastasi seurakuntalaisilleen, kun nämä olivat paimenestaan käräjillä valittaneet, ettei heille kuulunut, oliko hän päissään vai ei. Säkyläläiset eivät enää vuonna 1678 jaksaneet katsella kirkkoheraansa, joka saarnastuolissaan vihelteli, hymyili, pärisytteli huuliaan, naksutteli sormiaan ja matki ihmisiä siivottomalla tavalla.⁹⁴ Rymättylässä taasen pappi Henrik Kolkka syytti 1638 lukkaria siitä, että tämä juotti talonpoikia jumalanpalveluksen aikana, ja siitäkin, että lukkari tapasi juoda itsensä humalaan käydessään papin kanssa talonpoikien luona. Lukkari sivalsi oikeudessa tähän: "*Kadepuhetta, herra Henrik ei jätä omaa osaansa juomatta!*"⁹⁵

Omasta toiminnasta seuranneet häpeäntunne ja hämmennys kana-voitiin puolihumoristisin ilmaisin ja samalla häpeäntunnetta lieventäen. Esimerkiksi mustasaarelainen kovasti humalassa ollut talollinen oksennettuaan Vaasan kaupunginkirkossa 1712 poistui penkistään ja mumisi itsekseen: "*Jumala armahtakoon sua, mikäli joku alkaa kartella tai syytellä sua.*"⁹⁶ Muminan kuulleita sanonta huvitti, oikeusistuinta ei. Sen sijaan humoristisesti suhtautui pappi talollismies Hinrikki Pekan kirkkojuopumukseen vuonna 1705. Mies oli nukahtanut niin, että hänen päänsä nuokkui jalkojen välissä eikä häntä miehissä saatu heräämään. Kun herätystoimenpiteet eivät tepsineet, pappi sanoi muulle seurakunnalle: "*Jumala suojelee kaikkia kristittyjä ihmisiä äkkikuolemalta.*"⁹⁷

Tosin seurakuntalaiset saattoivat paheksua juopuneiden tovereidensa sopimatonta käytöstä, mutta silti sopimaton käytös oli lähinnä uhka papiston auktoriteetille ja tietenkin häiriöksi jumalansanan julistamiselle. Tällaista kaksijakoista suhtautumista kuvastaa esimerkiksi se, että vuonna 1709 mustasaarelaisen juopuneen kesti-kievarin *epäystävällisen kovaääniselle veisuulle lähellä istuneet vain*

*hymyilivät.*⁹⁸ Vastaavasti 1733 Vaasassa jumalanpalveluksen ajaksi kirkon pihamaalle jäänyt talollismies nauratti käytöksellään muita siellä olleita ja kirkon ikkunoista miehen toilailua seurannutta kirkkoväkeä. Mies puheli ja yritti vaihtaa hattuja pihamaalla seisoneiden kanssa ja luki väliin Uudesta testamentista evankeliumia.⁹⁹ Saarnaa pitänyttä apupappia lukuunottamatta hilpeänä pyhämaalaiset pitivät 1688 erään miehen käsien vääntelyä ja tokaisua, jotta ”*oi, hyvä herra, kuinka hyvin sinä saarnaatkaan. Tosin olen tämän aiemminkin kuullut.*”¹⁰⁰ Miltei samalla tavalla pilkkasi vehkalahtelaismies pappiaan 1640-luvulla, kun hän kesken saarnan tokaisi: ”*Parempi olis’ ollut olla olutkrovis’ ja juoda yksi kannu olutta kuin kuulla mokomata saarnaa.*”¹⁰¹ Kepolan isäntä tuli maaliskuussa 1701 juovuksissa Köyliön kirkkoon, pani myssyn päänsä alle ja ryhtyi nukkumaan. Papin kutsuessa nuorisoa eteensä kuulusteltavaksi isäntä heräsi, ivasi käynnissä olevaa sotatilaa ja puki sanoiksi talollisten ahdistuksen: ”*Nuoret ovat kylläkin menneet jo tiehensä*”, millä hän viittasi siihen, että nämä olivat matkanneet sotimaan.¹⁰²

Kansanhuumorin teemat

Edellisen perusteella on syntynyt sellainen kuva, että kansanhuumorissa keskeisimmiksi teemoiksi nousivat — yksinkertaisten nimittelysanojen ohella — toisaalta ihmisen sukupuolisuutta koskettelevat aiheet ja toisaalta niissä näkyi laaja eurooppalainen tapa ilmaista asiat nurinkurisesti. Nämä muodostivatkin luultavasti kaskujen ja sutkausten kentästä laajimman alueen, ainakin niissä oli eniten yhteisöllisyyttä ja normeja loukanneita piirteitä eli seikkoja, joiden takia jouduttiin asiat selvittämään oikeudessa. Arkipäiväisen kanssakäymisen sekä järkähtämättömän ja hierarkkisen sääty-yhteiskunnan huvittavien piirteiden ohella huumoria etsittiin muualtakin. 1500–1700-luvun ihmisten elämässä maallisen hallinnon ja elämän lisäksi uskonnolla, raamatullisilla teksteillä, pappien

saarnoilla ja kristillisillä opetuksilla oli hyvin keskeinen asema. Siksi kolmas suurempi huumorin teema kumpusikin juuri Raamatusta, kirkosta ja sen opetuksista.¹⁰³

Kalannin kirkossa vuonna 1702 talollinen oli niinkään juovuksissa ja puhui kovaäänisesti katekismussaarnan aikana. Hän oli pahastunut, kun ei ollut päässyt eräisiin häihin. Tovin nukuttuaan hän heräsi ja sanoi: ”*Herra ei saarnaa nyt ihmisestä vaan hyvästä paimenesta.*”¹⁰⁴ Vanha 84-vuotias taivassalolainen talollinen kirvoitti vierustovereidensa huulilta hymyn, kun hän humalassa ollessaan ja papin mainitessa joulukuisessa saarnassaan 1729 Herodeksen nimen huokasi syvään ja tokaisi: ”*Se oli koira.*”¹⁰⁵

Raamatun opetukseen ja teksteihin sekä erityisesti niiden kuulustelemiseen rahvas saattoi suhtautua hyvinkin humoristisesti — mikä liittyy laajemminkin menneisyyden ihmisten arjen ja pyhän väliinseen ristiriitaan —,¹⁰⁶ kuten edellä on käynyt ilmi, mutta myöskin halventavasti. Kurun kirkossa lautamies Jaakko Yrjönpoika Siikalahti oli juovuksissa uudenvuodenpäivän jumalanpalveluksessa 1701. Kirkonmäellä mies oli jo kirkunut ja huutanut sekä sittemmin kirkossa muiden mennessä ehtoolliselle alkoi veisata kovalla äänellä humoristista virttä: ”*Jeesus armon aitta, Jeesus kaik’ hyvin laitta.*”¹⁰⁷ Siikalahden veisaama virsi ei varsinaisesti ollut ehtoollisvirsi. Vuoden 1701 vanhassa virsikirjassa se luettiin osaksi kristillistä elämää ohjaavia lauluja, joten se soveltui kotijumalanpalveluksessa mainiosti kiitosvirreksi ruualle asettauduttaessa; näin sen humoristinen esitysyhteyskin tulee ymmärrettäväksi.¹⁰⁸

Hinnerjoella adventtisunnuntaina 1737 lukkari, kuudennusmies ja talollinen olivat menneet ojentamaan usein rauhattomana, juopuneena ja metelöivänä esiintynyttä talollisen vaimoa. Perille saavuttuaan päätti lukkari kuulustella päihtyneeltä naiselta opetusmielessä päivästä, jolloin Vapahtaja Jeesus Kristus tuli Jerusalemiin ihmisuvun pelastukseksi aasilla ratsastaen, mitä aihetta samaisen päivän saarna oli käsitelty. Kysymyksiin nainen vastasi, että ”*aasi makaa tuolla sudenkuopassa*”, jonne tosiaan olikin kuljetettu naisen vahingoittunut hevonen. Joulukuun aikana naisen puheet olivat

käyneet alati levottomammiksi ja hän olikin pilkannut ja uhkaillut naapureitaan. Yhden hän oli käskenyt painua helvettiin lisäten, että sinne päästyään piru kyllä käy noutamassa miehen perilliset. Toisille hän oli sanonut, että piru omistaa heidät ja hallitsee heitä. Hän oli myös luvannut hukuttautua, koska saatanan enkeli oli häntä lähempänä kuin Jumalan enkeli. Oikeudessakaan nainen ei malttanut käyttäytyä siveellisesti saati sitten pitää suutaan kiinni. Käräjien kestäessä hän ehti juoda itsensä sikahumalaan ja huudella, että ”piru periköön tällaisen oikeuden.”¹⁰⁹

Raamatulliseen aiheeseen pohjautui myös kahden kivennapalaisen tappelijan sananvaihto paikallisessa krouvissa 1698. Toinen kerskui tappelua seuranneelle miehelle, että ”katsopa, miten Kristus kurittaa lapsiaan”. Toinen vastasi samalla mitalla, että ”katso nyt Risto, miten Juutas löi minua. Ei sinusta ole toveriksi, koskapa sinä et minua avita.”¹¹⁰ Nujakoidessaankin — ehkä juuri silloin — menneisyyden ihminen tuotti sukkela ja monimielistä tilanteeseen käynnä huumoria.

Soveliass huumori koostui samoista teemoista kuin sopimatonkin, kaskujen esittäminen tosin edellytti oikeaa ympäristöä. Uskonnollisissakin asioissa voitiin hymyillä ja esittää huvittavia arvoituksia, kuten ”Missä Jumala on silloin, kun Hän ei ole maanpäällä tai taivaassa?” Tämänkaltaisessa tapauksessa riippui vastauksesta ja läsnäolijoista, tuliko kysymyksestä huumorin sijasta jumalanpilkkää.¹¹¹ Miehin kiusoittelu, että toinen oli kiusoittelijaa pienikokoisempi tai nuorempi, ei suinkaan ollut loukkaavaa pilkkää. Mutta kun näistä asioista mainittiin jumalanpalveluksen aikana, puhe muuttui rikokseksi. Hauskat juomaveisut, pilailulaulut, narrimainen käytös ja asioiden kääntäminen nurinkurisiksi olivat nekin kansanhuumorissa kelvollisia aiheita, mikäli niissä ei naurettu paikalla olleelle tai halvennettu läsnäolevaa väkeä. Pikemmin juomingeissa joku muiden pyynnöstä kernaasti pelehti ja lauloi, kun ei pilkannut ketään tai jos pilkkasikin, niin teki pilaa ensisijassa itsestään.

Lähdeviitteet:

- ¹ Tämä näkyy sanojen aikalaismerkityksenannossa. Katso Christfrid Ganander, *Nytt finskt lexicon*. SKS toim. 676. Hämeenlinna 1997, 'hauska', 'hauskutus', 'narri', 'pila', 'pilkka', 'pilkkaaja'; Pilkkaan yhteisöllisenä, historiallisesti ja kulttuurisesti muotoutuvana ilmiönä kuului useimmiten myös muita huumorin osa-alueita kuin puhetta; pilkaksi voisi mieltää sanattoman toista ihmistä vastaan suunnatun käyttäytymisen, eläimen matkimisen tai vastaavan toiminnan. Sakkolassa rikoksen sovitteluun ei voitu ryhtyä, koska uhrin omaiset epäilivät, että suostuessaan sovitteluun *kaikki heille nauraisivat* Tämä on sikälikin merkittävää, että kunnialliseen sovintoon pääseminen miellettiin koko yhteisön asiaksi. Milloin sovittajaisiin ryhdyttiin salassa tai milloin sovittajaiset olivat yhteisöllisesti kelvottomia, voitiin sovinnontekijöille ilkkua, että ”*mitä te siellä perseen takana riitelette, ettekä tule kunniallisen herran tykö?*” tai ”*Kannat sille pyövelille olutta, vaikka hän löi sinua pahasti ja jouduit olemaan monta viikkoa sängyssä*”. Olli Matikainen, *Sovittajaisien merkitys väkivallan säätelylle varhaisen uuden ajan Suomessa*, käsikirjoitus, s. 5–6. Katso myös Gananderin sanakirja, 'nauru'; Marko Lamberg, *Arvokkuus, valta ja huumori myöhäiskeskiajan yhteiskunnassa*. Teoksessa *Ihmeiden peili: Keskiajan ihmisen maailmankuva*. Jyväskylä 1998, s. 59–62.
- ² Pentti Renvall, *Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatsomustensa valossa*. Turun yliopiston julkaisuja B:33. Turku 1949, s. 50–61, 100–102, 148–156; Pentti Renvall, *Nykyajan historiantutkimus*. Porvoo 1965; Seppo Knuuttila, *Yhdeksääkymmentäyhdeksää lajia*. Teoksessa *Hullun kirjoissa: Näkökulmia suomalaiseen kylähulluuteen*. SKS toim. 508. Jyväskylä 1989, s. 39–42; Seppo Knuuttila, *Kansanhuumorin mieli: Kaskut maailmankuvan aineksena*. Jyväskylä 1992; Kustaa H. J. Vilks, *Menneisyyden ihmisen todellinen maailma: Unet ja persoonallisuus historiassa*. Teoksessa *Huhut, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet*. JyHArk 3. Jyväskylä 1997; Glifford Geertz, *Interpretation of Cultures: Selected essays*. New York 1973, s. 13–17; Glifford Geertz, *Local Knowledge: Selected essays*. New York 1983, s. 56–59; Matti Peltonen, *Matala katse: Kirjoituksia mentaliteettien historiasta*. Tampere 1992, s. 26–29. Katso myös Mikko Lehtonen, *Kyklooppi ja kojootti: Subjekti 1600- ja 1700-lukujen kulttuuri- ja kirjallisuusteorioissa*. Tampere 1994, s. 45–66.
- ³ Mihail Bahtin, *Francois Rabelais — keskiajan ja renessanssin nauru*. Helsinki 1995; Lamberg 1998, s. 76–77.
- ⁴ Tavallisesti kunnianloukkaukset — kuten oikeus- ja tapahtumaprosessin kan-

nalta oikein onkin — liitetään osaksi väkivaltarikollisuuden selittämistä. Tälöin on syytä korostaa puheen ja sitä seuranneen väkivallan arkipäiväistä luonnetta. Olli Matikainen, ”Miksi näkisimme vaivaa vanhan miehen veren takia?”: Näkökulmia arkipäivän väkivaltaan 1600-luvun Karjalassa. Teoksessa *Laittomuuden laitateilla: Rikos Suomessa 1500-luvulta nykypäiviin*. Helsinki 1996, s. 39; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. Juva 1999, s. 49–52. Muissakin yhteyksissä kunnianloukkauksia on tulkittu mutta enimmäkseen jääden nimittelyjen luetteloinnin ja sukupuolijärjestelmien kartoittamisen tasolle. Esimerkiksi Jan Löfström, *Sukupuoliero agraarikulttuurissa: ”Se nyt vaan on semmonen”*. SKS toim. 757. Vaasa 1999, s. 60–66.

- ⁵ ”Nimettömistä” pilkka- eli kiusoittelulauluista katso Matti Kuusi, *Varhaiskalevalainen runous*. Teoksessa *Suomen kirjallisuus 1: Kirjoittamaton kirjallisuus*. Keuruu 1963, s. 169–172.
- ⁶ Mauno Jokipii, *Vanhan Ruoveden historia I*. Vammala 1959, s. 345. Tässä henkilöihin liittyvää aineisto on koottu 1680-luvun alun henkikirjoista sekä teoksesta *Vanhan Ruoveden historia I:2*, jossa on eritelty Vanhan Ruoveden talonhaltijat. Jyväskylä 1990.
- ⁷ *Virrenalkajasta* Jokipii 1959, s. 154.
- ⁸ Samankaltaisia nimittelyjen erittelyjä ei tuomiokirjoihin useinkaan häveliäisyssyistä kirjattu. Vaasassa oikeusistuin totesi vain, että pilkkalaulun tekijä oli käyttänyt pilkallisia sanoja. Vaasan raastuvanoikeus 3.5.1671, nide v3/1671: 68–69. Ruumiinosien merkityksestä katso Jari Eilola, Ehkä se on Jumalasta, mutta voi se olla pahoista ihmisistäkin: Sairauden kokeminen, tulkinta ja parantaminen uuden ajan alussa. Teoksessa *Vanhuus, vaivat, erilaiset*. JyHArk 4. Jyväskylä 1999, s. 120–121, 141–142. Tässäkään oikeudenkäynnissä ei häpäisylaulua sellaisenaan kirjattu tuomikirjoihin, koska sen sisällössä häävieraiden kunniaa loukanneet sanat olivat itse laulun kulkua tärkeämpiä. Laulun voi kuitenkin muutamiiin oikeusistunnossa esitettyihin huomautuksiin perustaen rekonstruoida jokseenkin alkuperäistä vastaavaksi. Tässä erityisen ratkaisevia ovat sanan ’antaa’ käyttö joidenkin henkilöiden yhteydessä ja toisaalta huomautus ’kun ei ollut kutsuvieras’ yhden pilkkalaulussa mainitun miehen kohdalla. *Syyskäräjät Ruovesi 19.–21.10.1681*, nn6/1681: 361–363.
- ⁹ Lohjan käräjät 23.7.1636. 112: 72. Kaksi miestä lauloivat Lohjan markkinoilla juovuspäissään hävittömän laulun, jota he myöhemmin selittelivät oikeudessa. Laulun he lauloivat lähinnä viinan voimalla ja pikaistuksissaan ilman että heillä olisi ollut pahoja tarkoituksia. Tällaisesta suomalaisesta tavasta heidät tuomittiin muille varoitukseksi sakkoon. Laulu käsitteli sitä, että kaksi miestä olisivat sopineet erään vaimoihmisen jakamisesta. Katso myös Heikki Yli-

- kangas, Väkivaltarikosten motivaatiopohja 1500-luvulla Suomessa. Teoksessa Hist.Ark. 65. Vammala 1971, s. 182.
- ¹⁰ Katso esimerkiksi Ylikangas 1971, s. 169–176.
- ¹¹ Kuusi 1963, s. 172.
- ¹² Näin toimittiin myös Lohjalla 1636. Lohjan käräjät 23.7.1636, 112: 72.
- ¹³ Yksinkertaisia nelisäkeisiä paikallisiin henkilöihin ja tapahtumiin liittyviä pilkkalauluja sepitettiin Suomessa perinteisiä kaavoja soveltaen. Katso Jouko Hautala, Suomen ruotsinkielinen kansanrunous. Teoksessa Suomen kirjallisuus I: Kirjoittamaton kirjallisuus. Keuruu 1963, s. 607, 610.
- ¹⁴ Uudenkaarlepyyn raastuvanoikeus 24.7.1654, nide F1.
- ¹⁵ Vihtori Laurila, Suomen rahvaan runoniekat sääty-yhteiskunnan aikana I. Yleiset näkökohdat. SKS toim. 249. Turku 1956, s. 91.
- ¹⁶ Kustaa Vilkuna, Työ ja ilonpito: Kansanomaisia työjuhlia ja kestitöitä. Porvoo 1946, s. 30; Kustaa H. J. Vilkuna, Alkoholien nauttimispaikka, juopottelijat ja juomisen ajankohta 1500–1700-luvun Suomessa. Teoksessa Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina. JyHArk 1. Jyväskylä 1995, s. 228–229.
- ¹⁷ Erästä Keuruulla 1840-luvulla laulettua pilkkavärssyä ei enää edes osattu sijoittaa lain kenttään, sillä laulua oli vaikea mieltää sellaisenaan kunnianloukkaukseksi. Pilkkalaulu oli syntynyt samalla tavalla kuin useat edeltäjänsä vuosisatoja aiemmin. Pilkan kohteeksi — tosin nimeämättä — oli valittu seurakunnan virkamies, joka oli aiemmin tuomittu kuolemantuottamuksesta. Veisussa vihjailtiin, että mies olikin kenties syyllistynyt tappoon, mistä häntä rikoksen tutkinnan yhteydessä oli epäilty. Katso Heli Kohonen, Yhteisön pelko on viisauden alku: Säätyläistön ja rahvaan elämäntapojen kohtaaminen Keuruun kärjäkunnassa 1830–1840-luvuilla. Suomen historian pro gradu -tutkielma Jyväskylän yliopistossa keväällä 2000, s. 62–66.
- ¹⁸ Arne Jarrick — Johan Söderberg, Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850. Uppsala 1994, s. 9–10.
- ¹⁹ Norbert Elias, Sedernas historia I. Civilisationsteori. Stockholm 1989, s. 23–35, 75; Renvall 1949, s. 60–61, 148–156, 180–190; Arne Jarrick, Psykologisk socialhistoria. Stockholm 1985; Erik Allardt, Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine. Porvoo 1964, s. 4–10, 53–76; Jonas Frykman—Orvar Löfgren, Den kultiverade människan. Stockholm 1983, s. 143–145; Kimmo Katajala, Nälkäkapina: Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1700. Hist.tutk 185. Jyväskylä 1994, s. 134; Kimmo Katajala, Oliko talonpoika rivo sälli. Teoksessa HAik 1995:2.
- ²⁰ Esimerkiksi 1930-luvulla kerrottiin Savon puolella kaskua, jonka tapahtumat sijoitettiin Kustaa III:n Venäjäsotaan. Kaskun mukaan tuolloin oli sotaväen-

ottolautakunta tullut erääseen taloon hakemaan sotamieheksi Jaakko-nimistä poikaa. Kirnuamassa ollut iso ja roteva emäntä oli pyöräyttänyt poikansa hameidensa sisään ja oppaan tiedustellessa Jaakkoa virittänyt kirnuamislaulun: ”*En tiijäj Juakkojaenj, en tiijäk Kuakkojaenj. Juakko oj jalakaenj juuressa piä on persesilemässä.*” Tulkki käänsi ilmoituksen, jotta Jaakko ei ollut tavattavissa, ja kun lautakunta meni matkoihina, ”*Jaukko piäs j raettiin see ilemaa.*” Alpo Reinikainen, Kansankertomus Parkuinmäen taistelusta 21.7.1789. Teoksessa Sprengtportenin perintö. Snellman-instituutin B-sarja 36. Kuopio 1995, s. 36.

²¹ Kuusi 1963, s. 172.

²² Lappeen krouvissa nimenomaan muuan humalainen mies lauloi pyynnöstä ”*lau-la juopunu jotain*”, että ”*Näitkös Nirvi Närvikäistä, syvänkuusista käryä, petäjäistä hälpistä, amputuvan turkkilaista, julkimiehen Juntulasta, antoi Matti Maarasen...*” Lappeen ylisen kihlakunnan käräjät 1660, jk8: 12–14; Vilkuna K H J 1995, s. 229; Hyvin samankaltaista laulua esitettiin 1840-luvulla Keuruulla, siinä keskeisenä hahmona oli Matti Maarasen sijasta kuvitteellinen hahmo Matti Mahikainen, joka tulkittiin Matti Mahikaisen elämänkaaren perusteella erääksi vakavaan rikokseen syyllistyneeksi paikalliseksi virkamieheksi. Kohonen 2000, s. 63–64. Katso myös Hannes Sihvo, Hullujen kirjoissa. Teoksessa Hullujen kirjoissa: Näkökulmia suomalaiseen kylähulluuteen. SKS toim. 508. Jyväskylä 1989, s. 27–28; Anneli Asplund, Om svenskt inflytande på finsk folkvisetradition. Teoksessa Visa och visforskning. Skrifter utg. av SLSF 463. 1974, s. 75–76.

²³ Vertaa Renvall 1949, s. 50–51.

²⁴ Vertaa Heikki Ylikangas, Puukkojunnkareitten esiinmarssi: Väkivaltarikollisuus Etelä-Pohjanmaalla 1790–1825. Keuruu 1976, s. 56–59, 64, 80–82; Katso ryhmän hylkimän henkilön ja ryhmän välisestä sananvaihdosta esimerkiksi Armas Luukko, Vaasan historia I. 1606–1721. Vaasa 1971, s. 468; Kustaa H. J. Vilkuna, Jumala elä rankase: Yksilöllisen subjektin synty. Teoksessa Siperiasta siirtoväkeen: Murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa. Jyväskylä 1996, s. 85–86.

²⁵ Syyskäräjät Orivesi ja Kuorevesi 27.9.1686, nn7: 218. Orivedellä vuonna 1686 vietetyissä häissä arvovieraan eli kornetin lähettämänä morsiamen veli astui vierasaittaan ja pyysi aitassa olleelta mieheltä tuopillisen olutta mainitulle kornetille. Mies käski hakijan painua helvettiin, mihin hakija vastasi: ”*Älä viitsi toivottaa minua helvettiin, sillä olen kutsuvieras.*” Mies huomautti tähän ärtyisenä: ”*Juoppa suoraan sanottuna tammän peräpäästä!*”.

²⁶ Laurila 1956, s. 97–98; Katso myös Gunnar Suolahti, Vuosisatain takaa: Kulttuurihistoriallisia kuvauksia 1500–1700-luvuilta. Porvoo 1913, s. 64–70.

- ²⁷ Syyskäräjät Kokemäki 5.–11.10.1739, mm68: 519–526. Pilkkanimi oli erittäin häpeällinen, sillä ruumiineritteistä puhumista pidettiin jo 1600-luvulla hyvin sopimattomana. Ulkokuoneesta puhuttiin kernaammin sivilisoituneessa muodossa *salaisena huoneena*. Muutos tässä suhteessa oli ollut verraten nopeaa, sillä esimerkiksi Tavinsalmella oli vielä 1500-luvulla liikanimenä eli sukunimenä 'Paskajalka'. Kauko Pirinen, Savon historia II:1. Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534–1617. Pieksämäki 1982, s. 238. Liikanimistä myös Ylikangas 1971, s. 183; Elias 1989, s. 226–242, 261–295; Veijo Saloheimo, Savon historia II:2. Savo suurvallan valjaissa 1617–1721. Jyväskylä 1990, s. 427.
- ²⁸ Talvikäräjät Lohtaja 24.–27.3.1746, syyskäräjät Lohtaja 13.10.1746, rr82a: 1162–1169, rr82b. Ruotutalollisensa luokse ja tämän ystävien joukkoon helluntai-illalliselle ei päässyt myöskään lohtajalainen sotilas Juho Storm, koska hän oli päässään ja muutenkin rauhaton. Yritettyään väkivalloin säppiin laitetusta ovesta sisään Storm kirkui pihamaalla tovin ja huusi sitten, *odottakaapas kunhan saan käsiini Kerttuni* (so. oman miekkansa, jota säilytettiin aitassa). Sotilas haki miekkansa ja iski sillä säpäleiksi muutaman tuvan ikkunoista. Hätäntynyt lautamies huomautti, että Storm oli parasta päästää sisään ennenkuin hän rikkoisi kaikki ikkunat. Näin myös tehtiin ja ovi avattiin. Oven suussa seisoj mies, joka mustaa naurua matkien tokaisi lautamiehelle: ”*Hah, hah*”. Vaikka lautamies pyysi Stormia laittamaan miekkansa pois, tämä astui keskelele pirtin lattia, huitoi miekalla sinne tänne ja palasi takaisin pihamaalle, missä uhaksi jälleen rikkoa kaikki ikkunat. Ihmiset menivät hädissään estämään Stormia. Ensimmäisenä ulos ehtinyttä lautamiestä sotilas lätkäisi miekalla ja sanoi: ”*En lyönyt sinua vihasta tahi kateudesta vaan siksi, ettet ryhtyisi todistajaksi ruotutalolliseni puolelle.*” Ruotutalollinen tarttui aidanseipääseen ja huusi haluavansa puolustaa kotirauhaansa, jolloin sotilas luikki pakoon kirkuen, että hänen kimppuunsa käydään väkivalloin. Pian tämän jälkeen lautamies haki pirtistä hattunsa ja hanskansa lähteäkseen kotiinsa, mutta pihalla hän kohtasi Stormin, joka jälleen lätkäisi miekanlappeella häntä korvalle ja tokaisi: ”*Mene tiehesi, äläkä anna enää kestitä täällä itseäsi.*”
- ²⁹ Syyskäräjät Eura, Köyliö, Säkylä ja Yläne 11.–14.10.1737. mm66: 687–690.
- ³⁰ Jonas Frykman, Horan i bondesamhället. Lund 1977, s. 34; Lyndal Roper, 'The common man', 'the common good', 'common women': gender and meaning in the German Reformation commune. Teoksessa Social History 12:1 (1987); Lyndal Roper, Oedipus and the Devil. Witchcraft, sexuality and religion in early modern Europe. Padstow, Cornwall 1994, s. 62; Väitetään myös, että tällaisissa herjoissa harvoin puhe kohdistettiin miehiin. Laura Gowing, Gender and the Language of Insult in Early Modern London. Teoksessa History

Workshop Journal 1993, s. 2. Väite on kestämatön.

- ³¹ Elias 1989, s. 226–242, 261–295. *Salva venia* -ilmaisua käytettiin toisinaan myös epävirallisessa kanssakäymisessä, jopa aivan yksityisessä puheessa samaan tapaan kuin 'Herra paratkoon' -sanontaa. Muun muassa Pietari Schäfer kirjoitti päiväkirjaansa kuudentena toukokuuta 1709, jotta ”*tulin syytetyksi ja sanoin, että tuomio on vuotanut piispan (s.v.) paskatuista housuista.*” Petter Henrikinpoika Schäferin Päiväkirja 18.4.1707–13.3.1712. Teoksessa asiakirjoja ja tutkimuksia uskonnollisten liikkeiden historiasta I. SKHS toim. XII, 1. Helsinki 1915, s. 51.
- ³² Kun turkulainen Erik Ekman oli kävellyt rukouspäivän iltana 1654 porvari Hans Matsinpojan portin ohi hän oli huutanut porvarille ivallisesti, että ”*Kokenhuus on ilotalo, sinä olet kelmi ja huora, vaimosi on huora kuten on tyttäresikin. Olet itse rakentanut oikean ilotalon.*” Hans vastasi tähän, että Erik ”*oli ennemminkin huoranpenikka kuin puhe totta*”, ja Erik jatkoi taas, että ”*sinä saat olla kelmi ja hunsvotti ennenkuin minä huoranpenikka.*” Akatemian konsistori 11.10., 25.10.1654. Consistorii Academici Aboensis äldre protokoller II. Helsingfors 1887, s. 5–8.
- ³³ Vaasan raastuvanoikeus 9.11., 13.11., 14.11.1691, v6/1691: 344–345. Huone naisen 12-vuotias holhokki Mari Samulintytär hymyili metsään kävelleille ja vakavina keskustelleille renkipojille. Pojista tällainen naureskelu oli jo sinällään halventavaa ja sen he myös tytölle ilmaisivat. Tyttö kuitenkin vain nosti hameensa ja käski poikia *s.v. pussaamaan sekä eteen että taakse.*
- ³⁴ Vaasan raastuvanoikeus 19.4., 2.4., 11.5., 14.5., 16.5., 24.5., 28.5., 30.5., 19.12.1704, v13: 138–140, 156–158, 167–169, 174–178, 186–189, 192, 195, 314.
- ³⁵ Ilmajoki 1645, rr6: 46–47 (Tuokko); Ilkka Mäntylä, Ja yhteinen rahvas todisti: Kollaasi 1600-luvun suomalaisista tuomiokirjoista. Porvoo 1969, s. 72.
- ³⁶ Talvikäräjät Lohtaja 24.–27.3.1746, rr82a: 1140–1155.
- ³⁷ Jokipii 1959, s. 291; Lamberg 1998, s. 62; Olle Ferm — Thorsten Sandberg, Visst skämtades det på medeltiden! Det roligaste var andras fel och brister. Teoksessa Populärhistoria 1998:5, s. 54–57; Olle Ferm, Hade medeltidens människor humor? Teoksessa Historier från Frascati. Stockholm 1995, s. 70–76.
- ³⁸ Kustaa H. J. Vilkuna, Kun hullujenhuoneeseen kerran joutuu, ei poispääsyä enää ole: Mielenheikkous, kehitysvammaisuus ja tartuntavaara 18. vuosisadalla. Teoksessa Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvaajina. JyHArk 2. Jyväskylä 1996.
- ³⁹ Kesäkäräjät Lapua 29.8.1699. ss21/kk: 269–270.
- ⁴⁰ Erkki Lehtinen, Lapuan historia I. Esihistoriallisesta ajasta Suomen sotaan.

Vaasa 1963, s. 185, 286.

- ⁴¹ Uudenkaarlepyyn raastuvanoikeus 4.11.1650, F1.
- ⁴² Renvall 1949; Kesäkäräjät Ruovesi, Keuruu, Ähtäri ja Virrat 2.–3.6.1690. nn7: 1443–1453. Keuruun kappalainen Johan Hortelius oli yhtä huolissaan ja vihoissaan lautamiehen haukuttua häntä muiden kuulleen juuri *sikain ja koirain papiksi* kuin lautamies Pietari Niilonpoika, jota kappalainen oli viikkoa aiemmin nimitellyt *sikain ja koiran kirkkoväärtiksi*. Samaista kappalaista epäili myös talollinen Juho Pöyhönen taidoissaan kyvyttömäksi huomauttaen, ettei pappi *kirjettä toisesta erota* ja haukkui Horteliusta kelmiksi. Pappi käski jättää kirjeen jollekin toiselle lukutaitoiselle, veti Pöyhöstä hiuksista ja sylkipä vielä silmillekin. Syyskäräjät Ruovesi ja Keuruu 18.–19.9.1693, nn10: 482–484. Katso myös Katajala 1994, s. 148–149.
- ⁴³ Tällainen oli varsin tyypillistä herjaamisessa ja solvaamisessa. Esimerkiksi Pellosniemen käräjät 28.7.1564. Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561–1565. Suomen vanhimmat tuomiokirjat I. Helsinki 1954, s. 202.
- ⁴⁴ Lappeenrannan raastuvanoikeus 18.2.1736. y7:74–77.
- ⁴⁵ Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*. New York 1983, s. 178–196; Vertaa E. P. Thompson, *Herrojen valta ja rahvaan kulttuuri: Valta, kulttuuri ja perinnäistavat 1700- ja 1800-lukujen Englannissa*. Tampere 1996; Alfhild Forslin, *Några aspekter på skämtvisorna*. Teoksessa *Visa och visforskning*. Skrifter utg. Av SLSF 463. 1974, s. 79–87; Lamberg 1998, s. 63–67; Tällainen tapa jatkui merkittävänä huumorin muotona kulttuuristen ja yhteiskunnallisten muutostenkin jälkeen. 1800-luvun yhteisössä herra oli rahvaalle herra ja pappi pilkan kohteena perkeleen karhu. Katso esimerkiksi Kohonen 2000, s. 70.
- ⁴⁶ Vaasassa 1655 vähäkyröläinen talollinen Tuomas Laturi tokaisi kreivi Gabriel Oxenstiernasta, ”*Parempi nyt on palvella isoa furstia Venäjälle kuin Ruotsin kreiviä, se perkeleen jäsen.*”. Jussi T. Lappalainen, *Kaarle X Kustaan Venäjän-sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla: 'Räikkä, häikkä, ruptuuri'*. *Studia Historica Jyväskyläensia*. Joensuu 1972, s. 77, 241.
- ⁴⁷ Ulvila 1690, mm20: 334; Tavallisesta jumalanpilkasta katso Pentti Virrankoski, *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia III. Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi 1600-luvulla*. Oulu 1973, s. 700–701 ja erityisen karskista jumalanpilkasta katso Vilkuna K H J 1996, s. 237.
- ⁴⁸ Kesäkäräjät Tyrvää 19.–21.8.1678, nn5: 310–312.
- ⁴⁹ Katajala 1994, s. 143–146.
- ⁵⁰ Ilmajoen talvikärjille 1651 ilmestyi Markus Kurikka ympärijuovuksissa ja lakki päässä. Siksi hänet pantiin jalkapuuhun. Sieltä hän huuteli ja haukkui tuomaria ja voutia konniksi ja varkaiksi. Seuraavana päivänä hänet kutsuttiin

rikoksestaan kuultavaksi, mutta hänpä oli edelleen päissään ja myssy eli karpus päässään, otti ja istuutui oikeuden eteen ja huusi kovalla äänellä, että ”*hän ei kumarra voutia eikä ketään muutakaan, koska hän oli seisonut lakki päässä ruhtinain ja kuninkaan edessäkin.*” Armas Luukko, Etelä-Pohjanmaan historia III. Nuijasodasta isoonvihaan. Vaasa 1945, s. 356; 1800-luvulla laulettiin kuvaavasti, että ”*Kun tulevat he humalaan, he herroja ei kumarra, vaan puukko heill’ on kädessä, ollessaan pannun ääressä.*” Kohonen 2000, s. 23.

⁵¹ Talvikäräjät Eura, Köyliö, Säkyliä ja Yläne 17.–23.3.1738, mm67: 216–218.

⁵² Syyskäräjät Orivesi ja Kuorevesi 18.11.1684, nn6: 1589–1599.

⁵³ Mäntylä 1969, s. 129.

⁵⁴ Katajala 1994, s. 148. Esimerkiksi Enköpings raastuvanoikeus 2.3.1582. Enköpings stads tänckeböcker 1540–1595. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 65. Lund 1960–1966, s. 203; Katajala, 1994, s. 143; Aliupseeri Johan Holmbohmin tullessa hakemaan lautamieheltä tälle lainaamaan matkakarpusta eli -lakkia ja kenkiä haukkui lautamies Holmbohmia kahdeksan kertaa *kelmiksi ja koiraksi* ja sylki vielä tätä vasten kasvoja. Kaiken lisäksi lautamiehen poikakin oli aliupseeria pilkannut koiraksi. Talvikäräjät Längelmäki ja Keuruu 21.1.1726, Sääksmäki2: 306–307. Uudessakaarlepyyssä 1655 entinen lukkari Jakob Olofinpoika raivosi raatimies Hans Andersinpojalle, joka oli henkiveron tarkastuksessa ilmiantanut lukkarin sokean pojan ja liian nuoren tyttären: ”*Sinä olet kruununvaras. Sinä olet paljastanut väkeä ja tulet istumaan helvetissä etkä oikeudessa. Piru herätti minut! Enkä muka ole aivan yhtä hyvä mies kuin sinä, joka revit meidät raastupaan kuin koiria.*” Uudenkaarlepyyn raastuvanoikeus 24.1.1655, F1.

⁵⁵ Syyskäräjät Vöyri 28.9.1724, ss38: 606–622.

⁵⁶ Jääski 1698, jj34: 339 (Tuokko).

⁵⁷ Sakkola 1669, ggl: 521 (Tuokko); Mäntylä 1969, s. 199.

⁵⁸ Juovuksissa palveluspaikkaansa sunnuntai-iltapäivänä tullut renki joutui selittämään isännälleen, mihin hän oli isäntänsä (viina-)astian laittanut. Renki vastasi isännälleen nenäkkäästi: ”*Minä en ole sinun astianvartijasi, sinä olet nyt kerjäläisen kupin vartija*”. Kokkolan raastuvanoikeus 12.7.1738, Ca21: 116–117.

⁵⁹ Syyskäräjät Kemiö 10.–16.10.1749, cc66: 1261–1264.

⁶⁰ Syyskäräjät Karkku ja Mouhijärvi 18.–21.11.1680, n5: 269.

⁶¹ Eura 1640, mm5: 61 (Tuokko). Laihialainen separatisti Anna Sipintytär puolestaan kutsui 1750-luvulla pitäjän apulaispastoria *pahan hengen mätimahaksi*. ”Undersökningen i Laihela sokn...” 12.–16.12.1759. Kaarlo Österbladh, Laihian separatisteja koskevia asiakirjoja. Teoksessa Asiakirjoja ja tutkimuksia Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta III. SKHS toim. XII, 3. Hel-

- sinki 1938, s. 101.
- ⁶² Lappi (Tl.) 1689, mm19: 142; Savossa naapuri herjasi 1500-luvulla kirkkoherran rouvaa peräti emähuoraksi. Pirinen 1982, s. 518.
- ⁶³ Saloheimo 1990, s. 424.
- ⁶⁴ Vaasan raastuvanoikeus 6.11., 9.11.1691. v6/1691: 334–336.
- ⁶⁵ Syyskäräjät Laitila ja Pyhämaa 19.–22.10.1737, mm66: 736–738.
- ⁶⁶ Kesäkäräjät Ruovesi, Keuruu, Ähtäri ja Virrat 19.–20.6.1691, nn8: 280–.
- ⁶⁷ Papisto muodosti herjattujen joukossa ryhmän, jota myös kirkon alemmat viranhaltijat saattoivat puolustaa. Esimerkiksi Virroilla siltavouti Tuomas Böök oli mennyt kirkonmenojen jälkeen elokuussa 1700 aurinkokellosta tarkastamaan aikaa ja sanonut lukkari Yrjö Heikinpojalle, että ”*jo oli aika ryypätä ja lyödä leikkiä.*” Miesten välille oli syntynyt sen jälkeen riita, kun siltavouti oli huomauttanut lukkarille, ettei tämä sen paremmin kuin kirkkoherrakaan ollut hoitanut osuuttaan yleisestä tiestä. Lukkari vastasi tähän, että ”*kirkkoherra oli parempi kuin siltavouti,*” joka puolestaan suuttui ja haukkui lukkaria kelmiksi. Syyskäräjät Ruovesi ja Keuruu 24.–25.9.1700, nn8: 1489–. Katso Katajala 1994, s. 149–151.
- ⁶⁸ Talvikäräjät Ruovesi, Keuruu, Ähtäri ja Virrat 15.–19.3.1688, nn7: 700–710.
- ⁶⁹ Talvikäräjät Eura, Köyliö ja Säskylä 27.–28.3.1701, mm37: 331–336.
- ⁷⁰ Lehtinen 1963, s. 570.
- ⁷¹ Käsitteenä kelvoton piti sisällään niin fyysisen kuin psyykkisenkin vajaavaisuuden. Gananderin sanakirja, ’kelfwoton’. Kelvottomuus ja siihen yhdistynyt miehisyyden puute kävivät toki viranomaisenkin pilkkaamiseen. Esimerkiksi Vaasassa eräs kalastaja riehui juovuspäissään kaupunginkellarissa, kirosi ja uhkaili läsnäolleita. Erityisen ärsyttävänä hän piti korttia pelanneita viranomaisia, raatimiehiä ja kaupunginviskaalia. Jälkimmäiselle hän tokaisi olevansa pirun vallassa, tulevansa viskaalin luokse ja ottavansa pirun mukaansa. Sitten hän repäisi paitansa rikkoi ja sanoi kaupunginviskaalille, että ”*tämä laittaisi hänet tyrmään, mikäli tässä olisi yhtään miestä.*” Vaasan kämnerinoikeus 14.12.1733, v96: 303–309.
- ⁷² Katajala 1994, s. 202.
- ⁷³ Kalanti 1686, mm13: 790 (Tuokko).
- ⁷⁴ Syyskäräjät Eura, Köyliö ja Säskylä 22.–27.9.1736, mm65: 356–359.
- ⁷⁵ Talvikäräjät Ulvila ja Merikarvia 14.–17.2.1737, mm66: 45–48, 60–62.
- ⁷⁶ Savitaipale ja Taipalsaari 1697, ii15: 225–227 (Tuokko).
- ⁷⁷ Talvikäräjät Ruovesi, Keuruu, Ähtäri ja Virrat 8.–11.2.1686, nn7: 51–66.
- ⁷⁸ Saloheimo 1990, s. 425.
- ⁷⁹ Jääski 1664, jj11: 166.
- ⁸⁰ Talvikäräjät Eura, Köyliö, Säskylä ja Yläne 2.–7.3.1739, mm68: 110–111.

- ⁸¹ Talvikäräjät Ruovesi ja Keuruu 16.–18.2.1692, nn9: 26–33.
- ⁸² Porvoon tuomiokapituli 19.3., 4.5.1791, 25.1., 17.2., 22.2., 23.5., 13.6., 12.7., 5.9., 7.9., 19.9.1792 ja 17.7.1793, niteet PI:4–6.
- ⁸³ Tällaisesta puheesta katso esimerkiksi Peter Englund, *Det hotade huset*. Stockholm 1989, s. 91–99; E. I. Kouri, Saksalaisen käyttökirjallisuuden vaikutus Suomessa 1600-luvulla: Ericus Ericin Postillan lähteet. SKHS toim. 129. Jyväskylä 1984, s. 244–245; Ilkka Mäntylä, Suomalaisen juoppouden kasvu: Kustavilaisen kauden alkoholipolitiikka. Hist.tutk. 192. Jyväskylä 1995, s. 186–187; Aulis J. Alanen, *Etelä-Pohjanmaan historia IV:2. Etelä-Pohjanmaan talouselämä 1721–1809*. Vaasa 1949, s. 410–414; Vilkuna K H J 1996, s. 79.
- ⁸⁴ Katso esimerkiksi Pentti Virrankoski, *Suur-Kalajoen historia I. Esihistoriallisesta ajasta isoonvihaan*. Kokkola 1956, s. 376.
- ⁸⁵ Laitila 1652, mm7: 404–405 (Tuokko).
- ⁸⁶ Vehkalahti 1642, jj3: 321 (Tuokko).
- ⁸⁷ Syyskäräjät Ruovesi, Virrat ja Ähtäri 29.10.–2.11.1682, nn6: 760–761; Vertaa Jonas Liliequist, *Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden*. Teoksessa *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*. Helsinki 1999, s. 190–197.
- ⁸⁸ Oikeudessa sopimattomuuksien toistaminen oli rajallista. Kristiinankaupungin raastuvanoikeudessa talousriidasta ja hävyttömästä käyttäytymisestä syytetty sekä toisen miehen kunniaa loukannut Matti Murikka joutui maksamaan ylimääräisen oikeuden halventamisesta seuranneen sakon, kun hän oikeuden kysyessä toisti hävyttömyytensä, ”*meinaatkos imeä mut kuiviin ja repiä rahdin s.v. persnahastani*.” Kristiinankaupungin raastuvanoikeus 4.7.1704, Cd7: 28–29.
- ⁸⁹ Todistajanlausunto esitettiin erään aviorikoskäsittelyn yhteydessä. Kesäkäräjät Ruovesi, Keuruu, Ähtäri ja Virrat 2.–3.6.1690, nn7: 1443–1453. Toisinaan muistiin laitettiin myös sellaisia ilmaisuja, jotka kuvainnollisesti osoittivat jonkun aikovan tehdä toiselle paha: ”*Kyllä minä sinun leipäs leivon*.” Kesä- ja syyskäräjät Ruovesi ja Keuruu 7.–10.9.1725, nn34: 287–294.
- ⁹⁰ Talvikäräjät Ruovesi, Keuruu, Ähtäri ja Virrat 15.–19.3.1688, nn7: 691–.
- ⁹¹ Taivassalo 1680, mm12: 529 (Tuokko).
- ⁹² Kesäkäräjät Eura, Köyliö ja Säkylä 20.–21.6.1705, mm44: 476–482. Euran kirkossa yleisen naurun kirvoitti sotilas Matti Tuomaanpoika Taskun käytös tapaninpäivän kirkossa 1704. Kirkkoherra Favorinuskin seurasi jonkin aikaa huvittuneena sotilaan toimia ja huvittuneisuus ilmenee myös hänen oikeusistuimelle lähettämästä kirjeestään. Kirjeessään Favorinus kuvasi, miten parhaillaan käynnissä olleen virrenveisuun aikana Tasku toteutti harvinaislaatuisia affektejaan, kuten esimerkiksi sitä, että hän useita kertoja nousi ylös ja taas

istui alas. Seisaalla ollessaan hän hävyttömästi laitto jalkansa vuorotellen risiin. Kun seurakuntalaisten huomio kiinnittyi kokonaan Taskuun, päätti kirkkoherra lähettää lukkarinsa vaatimaan miestä käyttäytymään kauniisti tai mikä parasta poistumaan ulos. Lukkarin parhaillaan puhutellessa Matti Taskua, virrenveisuun jatkuessa ja kirkkoherran ollessa selin seurakuntalaisiinsa Tasku löi kätensä yhteen ja huudahti: ”*En minä hyvä herra juovuksissa ole, vaan tuli kuulemaan jumalansanaa*”. Virrenveisuun lakattua ja tilanteen muututtua sekasortoiseksi kirkkoherra päätti lopettaa Taskun toimet. Hän sanoi tälle, ”*sinä mies olet täynnä ja juovuksissa ja aiheutat pahennusta täällä kirkossa*” ja lisäksi koko seurakunnalle, että ”*Tässä tapahtuu pahennus seurakunnas, pitäkää se muistossanne ja älkööt kieltäkö sitä.*”

⁹³ Kesäkäräjät Eura, Köyliö ja Säkyä 19.–21.6.1706, mm45: 388–394.

⁹⁴ Säkyä 1678, mm12: 104–105 (Tuokko); Mäntylä 1969, s. 79.

⁹⁵ Mäntylä 1969, s. 86.

⁹⁶ Vaasan kämnerinoikeus 2.12., 9.12.1712, v94: 177–183.

⁹⁷ Kesäkäräjät Eura, Köyliö ja Säkyä 20.–21.6.1705, mm44: 485–487.

⁹⁸ Vaasan raastuvanoikeus 30.6., 2.10., 4.10.1709, 14.2., 16.7.1710, v18: 179, 205–207, v19: 37–41, 257–262.

⁹⁹ Vaasan kämnerinoikeus 9.10.1733, v96: 224–227.

¹⁰⁰ Laitila 1688, mm17: 33 (Tuokko).

¹⁰¹ Vehkalahti 1642, jj3: 321 (Tuokko)

¹⁰² Talvikäräjät Eura, Köyliö, Säkyä 27.–28.3.1701, mm37: 371–374.

¹⁰³ Uskontoon liittyvä vitsailu kuului myös luontevasti papiston käyttämään humoristiseen puheeseen. Niinpä esimerkiksi Multialla 1840-luvun alussa sikäläinen jo alkoholisoitunut kappalainen ei malttanut odotella lukkarin pitämien kinkereiden loppumista ja selvitä humalastaan vaan astui kinkeritupaan väen järkytykseksi ja huvitukseksi paitahiasillaan, istui penkille ja alkoi laulaa vieraskielisesti. Kun vieressä istunut talollismies kysyi laulun sisällöstä ja merkityksestä, vastasi kappalainen, että kyseessä oli heprealainen laulu, taputti kysyjää päähän ja naljaili, että tämä tulisi kastaa pakanaksi. Kohonen 2000, s. 36.

¹⁰⁴ Kesäkäräjät Uusikirkko ja Uusikaupunki 29.–30.5.1702, mm40: 444–450.

¹⁰⁵ Talvikäräjät Taivassalo ja Iniö 27.–30.1.1729, mm58: 48–50.

¹⁰⁶ Bahtin 1995, s. 19–20, 68.

¹⁰⁷ Talvikäräjät Ruovesi ja Keuruu 16.–18.3.1701, nn17: 166–.

¹⁰⁸ 1600-luvun lopun jumalanpalveluksessa mainittua virttä ei mainita ehtoollisen yhteydessä eikä sitä ehdotettu loppuvirreksi. Tuskin sitä on ehtoollisen yhteyteen tarkoitettukaan. Vanhan virsikirjan versiossa ei myöskään esiinny sanaa kaikki, vaan siellä kyseinen kohta etenee ”*Jesus armon aitta, Jesus hy-*

vin laitta”. Mainittu arkkivirsi liitettiin luultavasti Gezeliuksen virsikirjaan vuoden 1685 tietämissä. Virren, jota on pidetty keskikertaisena, laatijaa ei tunneta, mutta sen taustaksi on epäilty keskiaikaista Jeesus-mystiikkaa sisältänyttä Lauritsa Iisakinpojan latinasta kääntämää laulua ”Jesuxen muisto iloinen”, jossa kymmenes säe kuuluu ”*Jesus ombi armon aitta*”. Koska virrestä ”Jeesus armon aitta” puuttuu kokonaan mystiikka ja koska sen sisältö on paremminkin viileän kuivakiskoinen, voisi sen yhdistää osuvasti Jaakko Finnon lauluun ”Kijtoswirsi rualle mennes” eli ”Kaikkein luontokappalten silmät”, joka etenee ”*Coskas runsan kätes auat, Joca on caicken hyuydhen aitta/ Nijn sä iaat meil monet lahiat, Ettei taidha yxikän laitta.*” Sopivasti ruokapöytään menemiseen viittaa myös mainitun virren kohta ”*Jesus minull’ ruan antaa, Jesus kaikk’ tarpeet kantaa.*” Katso Jaakko Finnon virsikirja. Näköispainos ensimmäisestä suomalaisesta virsikirjasta sekä uudelleenladottu laitos alkuperäisestä tekstistä ja sitä täydentävistä käsikirjoituksista. SKS toim. 463. Mänttä 1988, s. 333–335; Vanha virsikirja. Vuoden 1701 suomalainen virsikirja, n:o 271. Pieksämäki 1995, s. 324–325; Onni Kurvinen, Vanha virsikirja. Vuoden 1701 virsikirjan synty ja sisällys. Rauma 1941, s. 97–100; Olavi Rimpiläinen, Päiväjumalanpalvelus Viipurin hiippakunnassa puhdasoppisuuden aikana. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 117. Joensuu 1980, s. 43–51.

¹⁰⁹ Talvikäräjät Eurajoki, Lappi, Luvia, Hinnerjoki ja Rauma 16.–21.2.1738, mm67: 46–51.

¹¹⁰ Kivennapa 1698, jj34: 194 (Tuokko).

¹¹¹ Vilkuna K H J 1996, s. 237.

TOIVO NYGÅRD

ETNISEN VÄHEMMISTÖN RIKOS

Väkivaltarikos on yksilön, yhteiskunnan ja julkisuuden asia

Alajärven kirkkoherra, kuuluisaa Johanssonin (Kaila) sukua oleva Jonathan Johansson, merkitsi päiväkirjaansa aikansa valistuneen kirkkohallintomiehen tapaan tärkeimmät seurakuntansa maalliset ja hengelliset tapahtumat. Kansanvalistus ja rippikoulu olivat kirkkoherran sydäntä lähellä. Niinpä päiväkirjan merkinnät kertovat vuonna 1888 ennen kaikkea katekismuskuulusteluista ja kansakoulunopettaja-ongelmasta mutta myös sukuloimisesta ja muusta jokapäiväiseen elämänmenoon kuuluvasta.

Rovastin rutinoituun merkintätapaan tottuneelle lukijalle tulee-kin täydellisenä yllätyksenä päiväkirjan varsin lakoninen kohta. Sen mukaan tiistaina 4. päivänä syyskuuta — rovastin ajanmäärityksessä oli ykkönen jäänyt nelosen edestä pois, sillä oikea ajankohta oli perjantai ja 14. päivä — ajoi useita hevostenkuormia mustalaisia Matti Nygårdin taloon (hemman), jossa syntyi tappelu ja Juha Erkki Nygård tapettiin. Johanssonin mukaan talonväki oli siivoa ja kuollut raitis, hiljainen ja hyvä mies.¹ Tämän jälkeen rovasti tilitti tunte-
muksiaan kansakoulunopettaja Kosti Pesolan kihlakunnanoikeudessa saamasta tuomiosta, johon oli aiheena kunnianloukkaus sekä kansakoulun johtokunnan suhtautumisesta asiaan. Loppukuusta oli-kin vuorossa matka Kuopioon. Päiväkirjasta käy ilmi, että matka Alajärveltä Jyväskylään (Laukaaseen) kesti pari päivää.

Vielä 1800-luvun lopussakin tiedonvälitys tapahtui maaseudulla hevosen nopeudella. Kustaa III:n aikana rakennettu Vaasan ja Kuopion välinen maantie yhdisti Itä- ja Keski-Suomen Pohjanmaan ran-

nikkoon ja oli siten tärkein liikennereitti. Nygårdin talosta oli Vaasaan, jonka nimi tuolloin oli Nikolainkaupunki, yli 150 virstaa eli kilometriä. Uutiset levisivät kyllä lennättimen avulla varsin nopeasti, mutta lennätinlinja oli rautatien kumppani ja se kulki radan vartta pitkin. Niinpä tieto ajan uutiskynnyksen ylittävästä tapahtumasta oli Waasan Lehdestä luettavissa vasta 22.9.1888 eli reilun viikon kuluttua. Lehti ilmestyi ainoastaan kolmasti viikossa.

Toimitus täytti lehden sivut sitä myöten kuin se aineistoa sai. Osastojaot olivat kehittymättömiä, uutiset olivat nykyisten uutisten ja kertomusten risteytymiä². Jonkinlaista maaseutukirje-osastoa vastaavalla Kaupungista ja läänistä — palstalla oli kirjoitus ”Mustalaisia”. Siinä todettiin väestön vähän pelkäävän tummia kulkijoita. Toimituksen mielestä pelko ei ollutkaan aiheeton, koska nämä tuon tuostakin joko varastelivat taikka tekivät muuta pahaa. Mustalaisten raakuutta katsottiin kuvaavan 14.9. sattuneen tapauksen. Kivijärveltä kotoisin olleet mustalaiset Reetrikki, Kaapo, Juho, Otto ja Kustavi Lindgren sekä mustalaisnaiset Ulrika ja Maria Amanda Lindeman sekä Maria Hedman olivat tulleet talokas Matti Juhanpoika Nygårdin taloon ja ruvenneet siellä ilman tunnettua syytä ehdoin tahdoin seipäillä ja muilla puuaseilla käymään talonväen kimppuun. Lehden mukaan Matti Juhanpoika, hänen vaimonsa ja kaksi poikaansa tulivat pahoin rääkätyksi. Toinen poika kuoli. Mustalaiset vangittiin ja heitä säilytetään paikkakunnan vanginhoitajan luona tutkintoon asti, joka tapahtuu syyskuussa.³

Maantien välityksellä Vaasan kanssa yhteydessä olleessa Jyväskylän kaupungissa ilmestyi seminaarin ja lyseon opettajakunnan aktiviteetin tuloksena varhain sanomalehtiä. Lehtoreiden ja pikkuporvareiden kaupungin aviisi ei ollut paljonkaan nopeampi tiedonvälittäjä kuin vaasalainen kumppaninsa, vaikka se kertoikin tapahtumasta paria päivää aikaisemmin. Selitys on lehden ilmestymispäivä, joka oli toinen kuin Waasan Lehdellä. Jottei jyväskyläläislehden tekniikan modernisuudesta syntyisi mitään harhaluuloja, lehdestä voi lukea, että tapahtumasta olivat toimitukselle kertoneet matkustajat.

Keski-Suomen Uutisia -osastossa mainittu tapahtuma oli varustettu otsikolla Murhia. Uutisen mukaan viime perjantaina saapui suuri joukko mustalaisia Nygård -nimiseen taloon ja torppaan Alajärven pitäjässä, lähellä Karstulan rajaa. He pyysivät talosta jotakin, mutta kun eivät saaneet, tappoivat isännän sekä talosta että torppasta. Joukosta on sittemmin yhdeksän henkeä saatu kiinni.⁴

Kaikissa edellä mainituissa lähteissä kyseinen traaginen tapahtuma kerrotaan eri tavoin, eikä pelkästään sisällön puolesta. Pitäjän kirkkoherra, joka varsin läheisesti joutui seuraamaan seurakuntansa asioita ja ihmisiä, tunsikin väkensä ja luonnehti heitä. Mutta hän puuttui yllättävän vähäeleisesti itse tapahtumaan. Selityskin lienee yksinkertainen. Kuolema oli 46-vuotiaalle kirkkoherralle liiankin tuttu ilmiö. Seurakunnalle, josta kirkkoherran tuona aikana katsottiin olevan henkilökohtaisesti vastuussa sekä kruunulle että kirkolle, ei myöskään ollut hyvää mainosta, jos sen sisällä esiintyi väkivaltaa ja liikkui kiellettyjä kulkijoita, etenkin mustalaisia. Tiedotusvälineissä asia nähtiin etäisenä ja yhtä maan syrjäseutua koskevana tapahtumana. Riippuvaisina lähdemiehistään ne uutisoivat tapahtuman siten, että siinä oli varsin erilaisia ja ylimalkaisia tietoja.

Mistä sitten oli kysymys ja mitä mainitussa talossa syyskuun 14. 1888 oikein tapahtui. Ennen tähän paneutumista katsottakoon vielä, miten asian näkivät nimismies Frithiof Lagus, ankara lain ja oikeuden vartija, sekä itse mukana ollut Fredrik Gabrielinpoika Lindgren, ympäristönsä mustalais-Veijaksi kutsuma. Kruununnimismies Alajärven piirissä, kuten tuon ajan arvo kuului, osoitti 16.9.1888 ”Herra Kuvernöörille Waasan läänissä” kirjelmän, joka oli edelleen toimitettava Alavuden tuomiokunnan tuomarille, hovioikeuden-
auskultantti B. B. Hemmerille kehotuksella, että mainittu rikos otettaisiin tutkittavaksi asianomaisessa tuomioistuimessa.

Laguksen kirjelmän mukaan perjantaina syyskuun 14. 1888 puolenpäivän aikaan Kivijärven pitäjältä kotoisin olleet mustalaiset, Fredrik, Kaapo, Juho ja Otto Kallenpojat Lindgren sekä Kustaa Juhonpoika Lindgren kuin myös mustalaisnaiset Ulrika ja Maria Amanda Kustaantytöt Lindeman, Anna Kaisa Sjöberg sekä Ma-

ria Kallentytär Hedman olivat tulleet talokkaan Matti Juhonpoika Nygårdin taloon Alajärven pitäjän Alajärven kylässä ja ilman mitään tiettyä syytä, ”yhdestä neuvosta ja tahdosta” moskuloilla, kangilla ja teräaseilla ruvenneet lyömään kotona olleita sillä seurauksella, että ”isäntä, mainittu Matti Juhonpoika Nygård, sen vaimo Anna Liisa Heikintytär sekä heidän pojat Juho Erkki ja Matti Matinpojat tulivat pahasti haavoitetuiksi, Juho Erkki Matinpoika niin pahasti että hän viime yönä heitti henkensä”. Saatuaan tiedon ”mustalaisten mainitusta julmasta työstä” nimismies oli heti ryhtynyt ottamaan heitä kiinni. Se oli onnistunut, mustalaiset oli vangittu ja heitä säilytettiin Alajärven pitäjän vanginvartijan luona kunnes asia ehdittäisiin tutkia 19. päivänä syyskuuta alkavissa lakimääräisissä syyskäräjissä. Samalla kun nöyrimmästi pyysi ”Herra Kuvernööriä” käskemään paikkakunnan tuomaria suorittamaan tutkinto asiasta, Lagus anoi, että tämä määräisi piirikunnan lääkärin tarkastamaan Juha Erkki Nygårdin ruumiin, jota säilytettiin leikkaushuoneessa Alajärven kirkon luona.⁵

Kruununnimismies Laguksen kirjoittamassa asiakirjassa esiintyvät oikeastaan kaikki ne elementit, jotka kuolemaan johtaneiden väkivaltarikosten yhteydessä olivat oleellisia: tapahtuma-aika, -paikka, väkivallan kohteet, väkivaltaa harjoittaneet, epäillyt, rikosvälineet, tulevassa oikeusprosessissa merkittävät tuomari, syyttäjä, oikeusaste, oikeuslääketiede, epäiltyjen kohtelu sekä muu rikollisuuden yhteiskunnalliseen kontrolliin liittyvä aineisto. Nimismies katseli asiaa oikeuden ja yhteiskuntarauhan säilyttämisen näkökulmasta sekä tulevaa oikeudenkäyntiä ja omaa rooliaan syyttäjänä virkansa puolesta ajatellen. Tarkastelussa oli virallinen, vähästä hätkähtämättömän henkilön asenne.

Sen sijaan Fredrik Lindgrenin näkemys asiasta oli monitulkintaisempi. Ensimmäisen version hän esitti 2.10.1888 Alajärven pitäjän syyskäräjillä. Fredrik Lindgrenin lausunto oikeudessa kuului näin:

”Ensiksi kun me tulimme nykooliin sisälle minä lauloin hiljalleen ja vainaa kohta Pöydän takaa nousi ylös ja kielsi että ei saa laulaa josta minä kohta pyysin Isäntää ja vainaalta että antakaa Anteeksi ei pahennusta tehdä ja vielä aioin vainaata taputella olkapäähän että ollaan sovinnossa. Mutta vainaa ja kaikki Talon Miehet yltivät lyömään eikä minun pyyntiäni kuunnelleet vaikka minä nöyrästi pyysin ja Kaapo istui takkakivellä ja kolme vaimoa siinä vieressä ja yksi talon miehistä meni ja otti seinältä rautapuntarin ja Kaapo meinas mennä ottamaan sitä miestä kiinni jolla rautapuntari oli. Mutta ei kerinnyt kiinni kuin se mies löi rautapuntarilla että Kaapo maahan kaatui ja minä pyysin että älkää herran tähden lyökö kun yks on jo kuollut Mutta Talon miehet sanoivat toisillensa lyökää lyökää lujasti ja samassa sivalsivat minut maahan kumoon ja siihen minua löivät ja kuin minä pääsin siitä ylös ja menin takaperin minä sain hierimen käteeni jolla minä löin henkeni hädässä niin paljon kuin minä kerkesin en tiennyt kehen kävi milloinkin ja nämä toiset tulivat jälessä. Silloin oli tuvassa jo lyömiset lyöty en tiedä mitä he mikin ovat sitten ulkona tehneet.”⁶

Toisenlaisen version, oikeastaan tunnustuksen, Fredrik Lindgren antoi 12.12.1888 matkalla Vaasan linnaan Alajärven välikäräjiltä, jossa hänet oli tuomittu kuudeksi vuodeksi kuritushuoneeseen. Se oli osoitettu Keisarilliselle Vaasan hovioikeudelle. Tunnustuksen mukaan Fredrik Lindgren sanoi olevansa yksin syyllinen ”siinä murhassa, joka tapahtui Nykoolin talossa Alajärven pitäjässä ja josta törkeästä rikoksesta minä ja nämä kumppanini olemme parhaillaan kysymyksessä..” Aseenaan puu ja puolustaakseen itseään hän sanoi lyöneensä “mainittua murhattua vainajaa kaksi (2) eri kertaa päähän..”. Hän korosti lyöneensä lujaa, koska ”vainaja heti meni tunnottomaksi”. Fredrik Lindgren sanoi tunnustavansa tekonsa omaatuntoaan keventääkseen, ”Jumalan, ja näiden paikalla olevain todistajain

läsnä ollessa” hän vielä toisti sen lauseen, että ainoastaan hän yksin, eikä kukaan muu, oli syypää ”kysymyksessä olevaan murhaan”.⁷ Nämäkin sanat ovat täysin toisenlaiset kuin ne, jotka päihtynyt mustalaismies oli oikeudessa esiintyneiden todistajien mukaan lausunut 14.9.1888 välittömästi tapahtuman jälkeen.

Rikos ja rangaistus

Edellä mainituissa asiakirjoissa esitetyt näkemykset tapahtumista, joita allekirjoittanut on kuvannut laajasti toisessa yhteydessä⁸ ja joiden yksityiskohtiin ei tässä yhteydessä ole mahdollisuutta puuttua, poikkesivat varsin paljon toisistaan. Niitä on luettava sanojen pyrkimyksistä lähtien. Lagus etsi perusteita teosta johtuville rangaistusvaatimuksilleen. Syytetty Fredrik Lindgren puolestaan tuntuu olleen solidaarinen ryhmälleen, mustalaisjoukolle, heimolle. Kenties hän ajatteli tunnustuksen lieventävän tuomiota. Oikeus teki aikanaan ratkaisunsa ottaen tietyt tosiasiat huomioon ja jättäen toiset todistamattomina huomiotta. Mitä otettiin ja mitä jätettiin riippui laista ja oikeudenkäyntijärjestyksestä. Kihlakunnanoikeudessa kuten hovioikeudessakin pyrittiin oikeuteen, ei suinkaan totuuteen, johon maallikon ymmärtämässä mielessä ei uskota edes päästävän. Totuuden etsintää vaikeuttivat monet muodollisuudet. Ihminen oli jo 1800-luvulla oikeudessa syytön, kunnes hänet syylliseksi osoitettiin.

Seuraavassa yritän selittää, minkä yleisemmän ilmiön tai kehityssuunnan osia tapahtumat ja niistä esitetyt käsitykset olivat. Historian harrastajalle ei ole syyllisiä ja syyttömiä asian juridisessa merkityksessä. Hänelle oikeuskin on vain yksi ihmisyhteisön instituutio. Historiallisessa merkityksessä edellä mainitun tapauksen kaksinapaisen asetelman — viranomaiset ja surmatyön tekijät — muuttavat mielenkiintoiseksi kolmiodraamaksi surmattu, hänen perheensä ja sukulaisensa sekä kyläläiset. Näiden muodostama verkosto taustoineen hahmottui oikeudenkäynnissä esiin tulleiden asioiden pe-

rusteella. Taustalla oli kahden eri väestöryhmän, valkolaisten ja mustalaisten, vastakohtaisuus. Se taas liittyi erilaisryhmän asemaan ns. normaaliyhteisön keskuudessa.

Tapauksen pääpiirteet olivat poliisitutkinnassa esiin tulleiden seikkojen perusteella seuraavat. Juopunut, Kivijärveltä kotoisin ollut Gabriel (Kaapo) Kaarlenpoika Lindgren oli kolmen mustalaisnaisen, alajärveläisen Anna Kaisa Sjöbergin, saarijärveläisen Maria Hedmanin ja kortesjärveläisen Ulrika Lindemanin (naiset olivat Lindgrenin veljesten vihkimättömiä vaimoja), kanssa tullut 14.9.1888 puolenpäivän aikaan Matti Juhonpoika Nygårdin taloon, joka sijaitsi 18 kilometrin päässä Alajärven kirkolta Saarijärven suuntaan ja Vaasa–Kuopio -tien varressa. Se oli aikoinaan kievarinakin toiminut 1/8 mantaalin talonpoikaistila. Pian näiden jälkeen oli Gabriel Lindgrenin veli Fredrik (Veija) Lindgren kiroten ja melskaten tullut sisälle. Huolimatta Matti Juhonpojan, joka oli kuusikymmenvuotias, kehotuksessa olla rauhassa hän oli jatkanut metelöintiä, kunnes Matti Juhonpojan poika, 22-vuotias Matti Nygård, oli tullut tuvan viereisestä kamarista, lähestynyt Veijaa ja toistanut isänsä käskyn olla hiljempää, koska sisällä oli myös pieniä lapsia. Matti Nygård oli tarttunut Fredrik Lindgreniä kädestä.

Tällöin oli takkakivellä istunut Kaapo Lindgren siepannut takasta palavan kekäleen ja alkanut sillä lyödä Matti Nygårdia käsivarsiin. Tuvan pääpuolella suutaroimassa istunut Matti Juhonpojan vanhin poika Juha Erkki Nygård, jota Fredrik Lindgren todennäköisesti löi moskulalla päähän ja hartioihin, oli kompuroinut pystyyn istuimeltaan ja tarttunut Fredrik Lindgreniin. Samaan aikaan olivat tupaan saapuneet muut aikuiset mustalaiset, edellä mainittujen lisäksi Fredrikin ja Kaapon veljet Otto ja Johan (Juho) Lindgren ja Juhon poika Aukusti Lindgren, kaikki Kivijärveltä, sekä kortesjärveläinen Amanda Lindeman. Tuvassa oli syntynyt kova tappelu. Syyttäjä yritti oikeudessa osoittaa, että mustalaisten menettely oli kosto siitä, että Juha Erkki Nygård oli aikaisemmin vaatinut Fredrik Lindgreniltä korvauksen heinävarkaudesta, mutta kun tätä ei pystytty todistamaan, mm. asiasta kertonut todistaja kuoli oikeudenkäyntien välil-

lä, se ei onnistunut.⁹ Niinpä oikeuden päätöksen mukaan Fredrik Lindgren ”ilman ennen tehtyä välipuhetta” oli muiden kanssa ”rääkännyt” Juha Erkki, Matti Juhonpoika, Matti Matinpoika Nygårdia sekä Matti Juhonpojan vaimoa Anna Liisa Nygårdia. Muutkin sisällä olleet mustalaiset olivat ottaneet talonväen rääk-käykseen, pahoinpitelyyn, osaa.

Poliisitutkinnan mukaan aseena oli käytetty rautavartista ruoskaa (moskulaa) ja elolavanauloja. Pahoinpitelyn aikana Matti Juhonpoika oli saanut iskun otsaansa, josta jäi pysyvä vamma, Anna Liisa Nygård oli — suojellessaan miestään mustalaisnaisen korennolla antamalta iskulta — saanut voimakkaan iskun käteensä, Matti Matinpoikaa oli lyöty joko moskulalla tai elolavanaulalla nenäjuureen, käsivarsiin ja selkään. Hän oli kadottanut hetkeksi tajuntansa. Juha Erkki Nygårdin päähän oli Fredrik Lindgren lyönyt joko moskulalla — tätä ei pystytty oikeudessa todistamaan — tai elolavanaulalla kaksi kuollettavaa iskua sekä joku mustalaisista puukolla haavan kädenselkään. Juha Erkki Nygård oli tuupertunut iskuista maahan ja kuollut täydelleen tajuihinsa tulematta puoltatoista vuorokautta myöhemmin.¹⁰ Tappelun kuluessa oli Matti Matinpoika sivaltanut puntarilla Kaapo Lindgrenin päähän viiltohaavan, mikä teko katsottiin itsepuolustukseksi.

Pitkän oikeudenkäynnin aikana ei pystytty tarkoin selvittämään, kuka mustalaisita minkäkin teon oli tehnyt. Poikeus oli Fredrik Lindgren, joka, kuten edellä olevat ”tunnustukset” osoittavat, yritti ottaa kaiken vastuun itselleen. Mustalaiset kielsivät, että Fredrik Lindgrenillä olisi ollut tupaan tullessaan moskula kädessä, koska aseensa kanssa toisen kotiin tuleminen ja tappelun aloittaminen olisivat viitanneet tarkoitukselliseen tappeluun ja sitä tietä murhaan.

Voimassa olleiden asetusten mukaisesti kihlakunnanoikeus tuomitsi ensin 8.12.1888 vastaajista Fredrik Lindgrenin kaikista rikoksistaan yhteensä kuudeksi vuodeksi ja Juho, Kaapo, Otto ja Aukusti Lindgrenin, Anna Kaisa Sjöbergin, Maria Hedmanin sekä Ulrika ja Amanda Lindemanin jokaisen neljäksi vuodeksi kuritus-

huoneseen. Vastaajat velvoitettiin maksamaan kantajille erisuuruisia korvauksia.¹¹ Kihlakunnanoikeuden tuomio oli oikeudenkäyntikaaren 25. luvun 5. pykälän mukaan alistettava hovioikeudelle. Vastaajat laadituttivat valituksen, johon edellä mainittu Fredrik Lindgrenin ”tunnustus” liitettiin. Valituksen keskeinen kohta oli tuomion summittaisuus; kaikki vastaajat oli tuomittu samasta rikoksesta erittelemättä tarkemmin heidän osuuttaan. Hovioikeus käsitteli asiat kirjallisesti. Sen 28.1.1889 syntyneessä päätöksessä todettiin kihlakunnanoikeuden tutkinta ”eri osissaan puutteelliseksi”, minkä vuoksi tuomio kumottiin ja asia palautettiin takaisin kihlakunnanoikeuteen.¹²

Juttu oli uudelleen esillä huhtikuun lopussa 1889 pidetyillä Alajärven kärjäkunnan välikäräjillä. Kihlakunnanoikeus yritti, hovioikeuden päätöksen mukaisesti, selvittää tarkemmin kunkin vastaajan osuuden tapahtumissa ja saada selville ne tosiasiat, jotka olisivat tukeneet Fredrik Lindgrenin tunnustusta, jolle ei voitu antaa täyttä arvoa. Oikeus ei kuitenkaan voinut tarkasti määrittää vastaajien osuutta tapahtumissa. Se tuomitsi Fredrik Lindgrenin yhteensä neljäksi vuodeksi ja kahdeksaksi kuukaudeksi kuritushuoneeseen, sekä kaikki muut vastaajat, jokaisen vuodeksi ja kahdeksaksi kuukaudeksi kuritushuoneeseen. Vastaajien maksettavat korvaukset pysyivät entisinä. Kuten aiemminkin Fredrik ja Kaapo Lindgren tuomittiin sakkoihin juopumuksesta. Muiden juopumusta ei ollut pystytty näyttämään toteen.¹³ Hovioikeus, joka käsitteli asiaa useassa istunnossa, lievensi vielä hieman tuomiota. Fredrik Lindgren tuomittiin kolmeksi vuodeksi ja kymmeneksi kuukaudeksi sekä muut vastaajat vuodeksi ja kahdeksaksi kuukaudeksi kuritushuoneeseen. Korvaukset ja sakot pysyivät ennallaan.¹⁴ Ajatellen sitä, että mustalaiset olivat olleet vankilassa lokakuun 1888 alusta, pidätettyinä sitä ennen puoli kuukautta, hovioikeuden tuomio oli käytännössä — ei tietenkään juridisesti — ”sama” kuin kihlakunnanoikeuden antama tuomio huhtikuun lopun 1888 käräjillä.

Oikeudenkäynti oli mielenkiintoinen siinä suhteessa, että kantaja-osapuoli näytti ainakin sen loppupuolella olevan kuin lamautunut.

Talon nuoremman isännän kuoleman sekä vanhan isännän ja toisen pojan loukkaantuimisen vuoksi tämä tuntuu ymmärrettävältä. Vastaajat, mustalaiset, sen sijaan taistelivat loppuun saakka, ja heidän kaikki kieltävä asenteensa lujittui jutun pitkittyessä. Jäävittömiä todistajia ei juuri ollut. Aitiopaikalta eli tuvan kamarista tapahtumia katsellut naapurikylästä ollut vanhaemäntä kuoli ennen toista oikeudenkäyntiä. Muiden todistajien havainnot keskittyivät asioihin ennen ja jälkeen tappotapahtuman. Useiden todistajien lausunnot pohjasivat kuulopuheisiin ja oletuksiin eikä oikeus tehnyt niillä paljonkaan. Tuomituista miehet kärsivät rangaistuksensa Helsingin rangaistuslaitoksessa ja naiset Hämeenlinnan rangaistus- ja työvankilassa. Maria Hedman kuoli 23.1.1891 ja vain viittä päivää ennen vapautumista. Sama kohtalo kohtasi Ulrika Lindemania. Amanda Lindemanin, joka synnytti vankilassa tammikuussa 1889 lapsen, nimeä ei löydy toukokuun 1889 jälkeen vankiluetteloista. Viimeisenä ja 63-vuotiaana vapautui 28.4.1893 vankilasta Fredrik Lindgren.¹⁵

Mistä sitten oli kysymys

Edellä kuvattu tapaus liittyy historiallisesti laajempaan ja mielenkiintoiseen ilmiöön. Kysymys oli etnisesti erilaisten, mustalaisten ja valkolaisten, samalla pienen vähemmistön ja suuren enemmistön, välisestä vastakkainasettelusta. Mustalaisten elämäntapa, olomuoto ja esiintyminen¹⁶ olivat omiaan provosoimaan esiin valkolaisien kielteiset asenteet. Tässä mainitussa tapauksessa kanssakäyminen lienee ennen sujunut hyvin, sillä romanien kulkureittien varrella oli totuttu ”tummiin”. Mustalaiset välttivät näyttämästä huonoimpia puoliaan taloissa, joissa heille suotiin lepopaikka. Nyt kuitenkin tasapainotila oli syystä tai toisesta järkkynyt.

Sopu, sietäminen ja ”kärsiminen” ovat paljolti henkilöityviä käyttäytymismuotoja. Vanhan isännän Matti Juhonpojan ja samannimisen naapurinisännän romaneja sietävä suhtautuminen pohjasi mitä

ilmeisemmin siihen, että Nygårdin talo sijaitsi Vaasa–Kuopio -tien varrella, mistä syystä se oli toiminut kauan myös kievaritalona. Kulkijat, mustalaiset muiden muassa, olivat toistuva ilmiö. Kyytiminen ja hevosenvaihto olivat vivahteistaneet isäntien toimenkuvaa. Mutta uuden sukupolven myötä tilanne oli muuttunut. Matti Juhonpojan pojille mustalaiset olivatkin häiriötekijä. Heidän kulkunsa sai talolliset varuilleen. Mustalaisillakin on ollut omat väkivallan nousu- ja laskukautensa kuten koko suomalaisella yhteiskunnalla. Suuri mustalaissakki pelotti 1800-luvun jälkipuoliskollakin yksittäisten maalaistalojen asukkaita. Mustalaisten — valkolaisten normien mukaaan tarkastellen — käyttäytymisen aggressiiviset puolet työntyivät etualalle heidän kohdatessaan väeltään vähäisiä yksittäistöaloja. Jos sitten löytyi henkilöitä, jotka kyseenalaistivat heidän ”oikeutensa”, oli konfliktin syntyminen jo hyvin lähellä.

Tapaus on mielenkiintoinen myös väkivallan yleisen synty- ja kasvuprosessin kannalta. Kysymys oli eteläpohjalaisen väkivalta-aallon syrjäseudulle myöhään ehtineestä vaiheesta mutta myös väkivallan yleisestä lisääntymisestä suomalaisessa yhteiskunnassa 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa. Henkirikollisuuden nousu-aalto oli saavuttanut Etelä-Pohjanmaan järviolueen, maakunnan itäisimmän osan, huomattavasti myöhemmin kuin puukkojunkkariuden valta-alueet, Kyrönmaan, Härmät, Kauhavan ja Lapuan seudet. Järvisseudullakin huippu oli ohitettu jo 1870-luvulla. Järvisseudun pitäjistä Korteesjärvi oli väkivaltaisoin 1880-luvulle saakka. Se oli Ylihärmän ja Kauhavan naapurikunta. Pitäjän länsi- ja pohjoisosat kuuluivat selvästi Etelä- Pohjanmaan kielialueeseen.¹⁷

Henkirikollisuuden nousun selittämiseksi on viitattu menestyspaineiden kasvuun joissakin yhteiskuntaluokissa, mille puolestaan oli taustana sosiaalisen kilpailun voimistuminen kiihkeän väestönkasvun ja taantuvan talouden seurauksena.¹⁸ Kuolemaan johtanut väkivalta eteni länsi-itä -suuntaisesti rannikolta sisämaahan valtatien viittoja seurailleen. Sen merkit ovat selvästi havaittavissa kylä kylältä niinkin pienen alueen kuin yhden pitäjän puitteissa, kuten muutamat esimerkit osoittavat.

Alajärven Kurejoella, Lassilan talon tuvassa, oli 20.11.1864 kymmenen miestä hyökännyt talollisenpoika Antti Frabackan ja hänen seurassaan olleen talollisenpoika Taavetti Sillanpään kimppuun. Syntyneessä tappelussa Antti Frabacka oli saanut puukonhaavan reiteensä, minkä seurauksena hän oli miltei välittömästi kuollut. Alioikeus oli katsonut syyllisiksi renki Antti Tapolan ja talollisenpoika Simo Virsulän Lappajärveltä. Hovioikeuskin oli pitänyt Tapolaa ja Virsulaa syyllisinä, mutta täyden näytön puuttuessa ja syyllisten kiistäessä se ei voinut tuomita näitä taposta.¹⁹ Kyseessä oli tyypillinen sakkien välinen väkivalta. Kurejoki on Alajärven Lapuan puoleinen kylä, joka maisemaltaan, asutukseltaan ja väestöltään muistuttaa varsinaista Etelä-Pohjanmaata.

Halla-ahossa, joka oli 10 kilometriä itään Alajärven kirkolta ja Vaasa–Kuopio -tien varrella oli 1870-luvulla näytelty oma väkivalta-draamansa. Jaakko Matinpöika Halla-aho oli raa’asti murhannut vaimonsa kuristamalla.²⁰ Tapaus poikkeaa puukkojunkkariuden mallista ja henkii pääasiassa henkilökohtaisista syistä ja ominaisuuksista siinnyttä dragiikkaa. Mutta senkin oikeuskäsittely paljasti voimakkaan taloudellisen aspektin: murhaaja odotti saavansa teollaan vaimonsa omaisuuden. Edellä kuvattu draama Nygårdissa, joka sijaitti 10 kilometriä Halla-ahosta itään saman tien varrella, näyteltiin sitten 1880-luvun lopulla. Samassa kylässä tapahtui uusi tappo jo kymmenen vuoden kuluttua. Se taas muistutti kovasti puukkojunkkariajan väkivaltaa. Siinä talojen pojat olivat toisiaan vastassa.²¹

Ehkä vielä enemmän näyttämisen haluun ja loukkauksen koston pohjaava surmatyö oli tapahtunut naapurikylässä vuotta aikaisemmin (1897), kun torpparinpoika Juho Erkki Erkinpoika Kanervikkoaho oli puukolla surmannut renki Kalle Matinpöika Iiron.²² Tapah-tumapaikka oli muutaman kilometrin päässä Vaasa–Kuopio -maantiestä. Vuoden 1898 tapossa oli voimakkaana katalysaattorina ollut ainakin alkoholi, mahdollisesti myös nainen. Alkoholi oli vielä keskeisempi tekijä kun Kanervikkoaho suoritti tekonsa. Taustalla lie-nee kuitenkin vaikuttanut se, että surmattu oli jossain yhteydessä

pyytänyt surmaajaa maksamaan velkansa. Torpan pojan ”ylpeys” ei nähtävästi 1800-luvun Alajärvelläkään kestänyt tällaista rengin aiheuttamaa kasvojen menetystä. Verityön tehneen omien sanojen mukaan velka oli kuitattu kun velkojalla oli kaksi kuolettavaa puukonhaavaa ruumiissaan. Tärkeää ei tuolloinkaan ollut se, miten oli vaan se, miten asia koettiin ja tulkittiin. Surmattu oli kyllä virallisesti renki mutta synnyltään talollisen poika, kun taas surmaaja oli torpparin poika myös synnyltään.

Edellä mainittu kulkuväylän mukaan tahditettu väkivallan aikataulu tulee nähdä laajemmissa puitteissa. Alajärvi oli vain yksi syrjäinen alue, jonka pirstominen osiin jonkin tietyn historiallisen ilmiön perusteella ei ole oikeutettua. Paras osoitus tästä lienee se, että toisena joulupäivänä jo vuonna 1871 talollinen Antti Matinpoika Möksy oli surmannut puukolla kyyjärveläisen talollisen Herman Ahlqvistin eli Seiväsahon syrjäistäkin syrjäisemmässä Vehkamäen (Vehkaperä) talossa, jonne surmaaja oli seuralaisineen tullut humalassa kutsumattomana häävieraana.²³ Näin ollen pienessä etäisessä metsäkylässä sattui sängen varhain tyypillinen suurempien seutujen väkivallanteko.

Tässä kuvattu tapaus ja Halla-ahon surmatyö eivät tunnu sopivan siihen malliin, jossa väkivalta selittyisi arvojärjestelmän tietyllä vinoutumalla, näyttämisenhalulla. Nygårdissa tapahtunut surmatyö on poikkeuksellinen siinäkin suhteessa, että aggressio kohdistui toiseen yhteiskunnalliseen, jopa toiseen etniseen, ryhmään. Mutta on muistettava tapahtumien taustalla ollut heinävarkaus ja heinistä vaadittu korvaus, Fredrik Lindgrenin sanailu talon vanhan isännän kanssa, juopumus ja uhkaava käytös sekä talon miesväen nuiva suhtautuminen taloon tulleeisiin mustalaisiin. Näistä asioista ei ole kovin pitkä matka hyvinkin tyypilliseen, näyttämisen halua kuvaavaan tapahtumaan.

Ainakin alkoholi oli väkivallan tyypillinen osa. Se viime kädessä sai konfliktin laukeamaan veriteoksi. Harvinaista kuitenkin on, että toinen osapuoli oli täysin selvä. Tässä suhteessa tapaus liittyy pikemminkin yleiseen häiriökäyttäytymiseen, jossa aggressiot pure-

taan varsin sattumanvaraisiin kohteisiin. Vaikka tapauksessa on kaikkia edellä mainittuja piirteitä, pelkistettynä siinä työntyvät esiin seikat, jotka osoittavat konfliktin syntyneen siksi, että erilaisryhmä, syystä tai toisesta, lähinnä alkoholin vaikutuksesta rikkoi aiemmin noudatetut pelisäännöt, päätti ottaa väkipakolla sen, mitä yleensä pyysi. Viina ”vapautti” mustalaiset käyttäytymään heidän kannaltaan ”luonnollisesti”. Kamariin meneminen, ruuan ottaminen luvatta, hevosen päästäminen vapaaksi pihaan ja muukin uhkaava käytös, mitkä seikat liittyivät tapahtumaan²⁴, eivät tietenkään olleet valkolaisten kannalta luonnollisia eivätkä mustalaisillekaan yleensä normaaleja toimia. Miksi nämä käyttäytymismuodot tulivat esiin alkoholin vaikutuksesta, on kokonaan eri tieteen piiriin kuuluva ongelma. Sen maallikkokin voi sanoa, että mustalaisilla oli jotain hampaan kolossa.

Kannattaa vielä hetkeksi palata Vaasa–Kuopio -maantiehen, vaikei sen merkitystä pidä ylidramatisoida. Mutta! Monilla tapahtumilla on varsin triviaali ja arkinen tausta. Valtatie oli 1800-luvun lopunkin maaseudulla sekä siunaus että kirous. Se opetti liikkumaan, se ohjasi vaikuttteiden välittäjiä, se mahdollisti yleensä muutoksen. Mutta sitä pitkin vaelsivat myös ei-toivotut kulkijat: mustalaiset, irtolaiset, kerjäläiset, työttömät. Näille oli yksi yhteistä: paikan vaihto tietä pitkin. Mustalaisille tie oli välttämätön ja pysyvä. Tien varella asuneet talolliset olivat heille sen sijaan tarpeellisia mutta vaihtuvia.

Erästä puolta on vielä erikoisesti tähdennettävä. Melko stabiilissa maalaisyhteisössä yksittäisiltä näyttävät tapahtumat voivat olla seurauksiltaan mittavia. Ne provokoivat esiin piilossa olleita anti- ja sympatioita, sammuttavat ja lietsovat henkiin aggressioita, saavat säälijöitä ja tuomitsijoita, jäljittelijöitä ja vierastajia. Entisajan maalaisyhteisö muistutti paljolti laboratoriota, jossa tapahtuman vaikutukset esiintyvät aiheuttajansa voiman mukaisina. Mitä tapahtumien ja niiden oikeuskäsittelyn aikana ja välillä tehtiin ja sanottiin, painui mieleen ja heitettiin tarvittaessa jonkun eteen. Maalais-

yhteisö ei ollut idylli, harmoninen ja luja, vaikka se ulos päin saattoi sellaisen vaikutelman antaa. Äkillinen draama järkytti sitä perusteellisesti. Mikään ei sen jälkeen palannut lähtöruutuunsa. Surmatyön talon isäntäväelle aiheuttamia vaikeuksia on vaikea arvioida. Varmaa sen sijaan on, että mustalaisia vastaan tunnettu vieroksunta lisääntyi seudulla moneksi vuosikymmeneksi ja johti pienempiin konflikteihin. Mustalaisethan tulkitsivat asian omalla tavallaan ja pyrkivät kostamaan heille oikeudessa aiheutetun ”vääryyden”.

Vähiten asiaan ja myöhempään aikaan eivät vaikuttaneet oikeudenkäynnin pitkittyminen ja asian saama ratkaisu. Koko oikeusprosessi osoittaa sinällään kahden eri väestöryhmän käyttäytymismuotojen ja arvojärjestelmien yhteismitattomuuden. Oikeusasteet eivät tietenkään voineet tähän puoleen puuttua. Jälkikäteen voi kuitenkin kysyä, miten voitiin uskoa mustalaisten noudattavan samoja pelisääntöjä kuin valkolaisten. Olihan aivan eri asia, vastasiko viranomaisen kysymyksiin kirkon penkissä useita kertoja vuodessa synnintunnustusta lausunut maalaistalon emäntä vai kiertelevä mustalaismies, joka rippikoulua käymättömänä tuskin edes tiesi, mikä oli se jumala, jonka nimissä hänen piti puhua totta, paljastaa valkolaisille, mitä pahaa hän heidän heimolaisilleen oli tehnyt.

Kun puolueettomia näkijöitä ei ollut, arvailut ja huhut, suoranaiset kauhukertomukset saivat voimaa. Eräs osoitus siitä, millaisena seudun ihmiset kokivat tapaksen, on kansanballadinomainen ”surulaulu murhasta, joka tapahtui Alajärven pitäjässä mustalaisilta 14 päivänä syyskuuta v. 1888”. Sen sanat oli valettu nuottiin ”Kansa muistaa kauhian”. Tälle puolestaan oli taustana kuulu ”Kapinanelto”, joka satoi säkeissä mainitut Alajärven tapahtumat yleismaailmallisen historian piiriin, vaikkeivät pitäjäläiset tätä tuolloin tienneet. Tapahtuma oli niin poikkeava, että se nosti yhden pitäjän, yhden kylän, oikeastaan yhden talon, sen tapahtumat ja siihen jotenkin liittyneet ihmiset julkisuuteen. Kuten julkisuudella aina, sillä tällöinkin oli vähintään kaksi eri puolta: myönteinen ja kielteinen.

Lähdeviitteet:

- ¹ Alajärven seurakunnan arkisto (ASA), Jonatan Johanssonin päiväkirja 9. 9. (po 19. 9.) 1888.
- ² Ks. Pirkko Leino-Kaukiainen, Kasvava sanomalehdistö sensuurin kahleissa 1890–1905, Suomen Sanomalehdistön Historia 1. Kuopio 1988, s. 435–436, 580.
- ³ Waasan Lehti 74 (22. 9.)/1888.
- ⁴ Keski-Suomi 19.9.1888.
- ⁵ Vaasan Maakunta-arkisto (VMA), Vaasan Hovioikeuden arkisto (VHO), Alistetut asiat, Akti 65/ 1889 E C e 575 ,80.
- ⁶ VMA, Alavuden tuomiokunnan arkisto (ATKA), Alajärven kärjäkunta, Lakimääräiset käräjät, Alajärven pitäjän syyskäräjät 1888 lokak. 2. p. & 193, Liite Lindeman.
- ⁷ VMA, VHO, akti 65/ 1889 ECe 575, 80.
- ⁸ Toivo Nygård, Minne moskula katosi. Tapaustutkimus Alajärvellä 14.9.1888 tapahtuneesta surmatyöstä. Julkaisematon käsikirjoitus, pass.
- ⁹ VMA, ATKA, Alajärven syyskäräjät 2.10.1888, & 113, Nimismies Lagus; VMA, ATKA, Alajärven välikäräjät 8.12.1888, & 3.
- ¹⁰ VMA, ATKA, Alajärven syyskäräjät 2.10.1888 sekä välikäräjät 8.12.1888; Ruumiinavauspöytäkirja 2.10.1888 ptk: n liitteenä.
- ¹¹ VMA, ATKA, Alajärven välikäräjät 8.12.1888.
- ¹² VMA, VHOA, Alistetut asiat, Akti 65/1889, ko hovioikeuden päätös; VMA, VHOA, Siviili- ja rikosasian yhteiset pöytäkirjat, istunnot 23.1., 24.1. ja 28.1.1889.
- ¹³ VMA, ATKA, Alajärven välikäräjät 30.4.1889, & 1.
- ¹⁴ VMA, VHOA, Siviili- ja rikosasiain yhteiset pöytäkirjat 1889, istunnot 19.6., 20.6., 25.6., 28.6., 29.6., 1.7., 2.7.1889; VMA, VHOA, Alistetut asiat, Akti 65/1889, ko ratkaisu.
- ¹⁵ Kansallisarkisto, Senaatin arkisto, Prokuraattorin toimituskunta, Kruununvankilain vankiluettelot mainituilta vuosilta.
- ¹⁶ Ks. Toivo Nygård. Erilaisten historiaa. Marginaaliryhmät Suomessa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa. Jyväskylä 1998, s. 98–113 mustalaisista.
- ¹⁷ Toivo Kivipelto, Sivistyslaitokset ja aatteellinen kansalaistoiminta. Järvisseudun historia II. Toim. Toivo Nygård. Vaasa 1983, s. 631.
- ¹⁸ Tästä Heikki Ylikangas, Puukkojunkkareiden esiinmarssi. Keuruu 1976, pass.
- ¹⁹ Lars Otto Backman, Brott mot annans liv.
- ²⁰ VMA, ATKA, Kuortaneen ja Alajärven kärjäkunnan ylimääräiset käräjät 24.5.1873.

²¹ VMA, ATKA, Alajärven kärjäkunnan käräjät 13.7.1898.

²² VMA, ATKA, Alajärven kärjäpiirin käräjät 9.2.1897.

²³ VMA, ATKA, Kuortaneen ja Alajärven kärjäpiirin käräjät vuodelta 1871.

²⁴ VMA, ATKA, Alajärven käräjät 2.8.1888.

JARI OJALA

PÄÄMIES-AGENTTI -ASETELMAN TESTAUS: MERIMIESTEN KARKAA- MINEN 1700–1800-LUVULLA

”Minä myöskään ej pidä minun Suomen kaptenijn ja Suomen laiwoisa kansa otetusta laiwan palveluxesta pois karrata eli waldakunnasta pois olla, mutta rehellisesti pitä olla ja kotin tulla”.

Merimiehen vala Kokkolasta noin vuodelta 1815¹.

Karkaaminen aiheutti tehottomuutta liiketoimintaan

Merimiesten karkaaminen purjelaivoilta aiheutti liiketoimintaan tehottomuutta. Karanneiden tilalle oli palkattava ulkomaisissa satamissa yleensä korkeampipalkkaisia ulkomaisia merimiehiä, ja karkaaminen aiheutti muutoinkin kuluja ja vaivaa sekä alusten kapteeneille että viime kädessä varustajille². Varustajat ja kapteenit eivät onnistuneet hillitsemään karkaamisia 1700–1800-luvun purjemerenkulussa. Kustaa Hautalan mukaan keskimäärin kuudesta kahdeksaan prosenttia suomalaismerimiehistä karkasi vuosittain 1800-luvulla. Mikäli otetaan huomioon ainoastaan ulkomaille purjehtineilla aluksilla mukana olleet merimiehet, nousee vuosittain karanneiden osuus vielä korkeammaksi. Esimerkiksi raumalaismerimiehistä karkasi Jari Lybeckin mukaan vuosien 1853–1870 aikana neljännes.³ Merimiesten karkaaminen ei ollut ainoastaan suomalainen ongelma. Karkaaminen kanadalaislairoilta oli Lewis R. Fischerin mukaan erittäin yleistä: vuosien 1863–1914 välisenä ai-

kana St. Johns'n kauppalaivoilta karkasi yli 12 000 merimiestä eli lähes 23 prosenttia kaikista miehistä karkasi aluksilta.⁴

Vuonna 1881 arvioitiin ulkomaisilla laivoilla toimivan kuutisen-tuhatta suomalaista merimiestä — eli lähes yhtä paljon, kuin vastaavaan aikaan oli merimiehiä kotimaisilla aluksilla⁵. Pelkästään kanadalaisaluksilla palveli vuosina 1863–1913 yhteensä 5600 suomalaista merimiestä⁶. Vaikka ulkomaisille laivoille pestin ottaneet saattoivat kulkeutua aluksille laillista tietä, useimmat päätyivät ulkomaisille aluksille karkaamisen seurauksena⁷.

Merimiesten karkaaminen oli yleinen ilmiö jo 1700-luvulla. Esimerkiksi Raahen, Kokkolan ja Pietarsaaren kauppalaivoilta karkasi vuosina 1769–1807 yhteensä 132 merimiestä (Liitetaulukko 3). Karanneiden osuus oli kyseisenä aikana alle kolme prosenttia aluksilla palvelleiden miesten määrästä (Liitetaulukko 1), kun Kokkolan aineiston perusteella karkaamisten osuus nousi autonomian ajalla neljään prosenttiin (Liitetaulukko 2).⁸ Karkaamista useammin Ruotsin ajalla merimies ei palannut kotiin kuolintapauksen vuoksi, kun taas 1800-luvulla kuolintapaukset olivat huomattavasti harvinaisempia kuin karkaamiset (Liitetaulukot 1 ja 2). Merimiesten karkaaminen yleistyi 1800-luvulla, joskin karkaaminen kasvoi hiljalleen jo 1700-luvun lopulla (Liitetaulukko 1). Karkaamistapausten huippu saavutettiin 1800-luvun puolivälin jälkeen: 1860-luvulla Kokkolan merimieshuoneesta pestatuista jo lähes yhdeksän prosenttia jäi palaamatta kotiin karkumatkan vuoksi (Liitetaulukko 2).

Ruotsin ajan lopulla lähes viidessä prosentissa Raahen, Kokkolan ja Pietarsaaren alusten matkoista yksi tai useampi merimies karkasi (Liitetaulukko 3). Autonomian alkuvuosina Kokkolan aineiston perusteella suhdeluku pysyi samalla tasolla kuin Ruotsin ajan lopulla, sen sijaan 1820-luvulta alkaen yhä useammin alusten matkoilla karkasi miehistön jäseniä. Runsaalla 15:llä prosentilla kokkolalaisalusten matkoista karkasi miehistön jäseniä 1830–1840-luvulla, ja 1860-luvulla osuus nousi jo lähes 17 prosenttiin (Liitetaulukko 4).

Karkaaminen päämies-agentti -asetelman näkökulmasta

Päämies-agentti -asetelman näkökulmasta päämies (varustaja tai kapteeni) ei kyennyt takaamaan sellaisia olosuhteita, että agentti (merimies) olisi pysynyt aluksella.⁹ Palkkasuhteessa oleva merimies oli agentti, jonka varustaja-päämies odotti toimivan etujensa mukaisesti. Agentti puolestaan odotti, että päämies takasi hänelle sellaiset olosuhteet, että lojaalius kannatti. Mikäli agentti toimi päämiehensä etujen vastaisesti, aiheutti se tehottomuutta liiketoimintaan.¹⁰ Chwe on tutkinut agenttiongelman näkökulmasta ruoskimisia tehdasyhteisöissä 1800-luvulla; hänen päätelmiensä mukaan lasten ruoskiminen ei ollut agenttiasetelman näkökulmasta ongelma, koska lapset eivät voineet vaihtaa työpaikkaa.¹¹ Merimiehet sen sijaan saattoivat vaihtaa työpaikkaa, mikäli sille oli aihetta.

Varustajan näkökulmasta merimiesten palkkaamiseen liittyi epävarmuustekijöitä, koska varustaja ei voinut itse kontrolloida työntekijöiden toimintaa. Tämän vuoksi hänen piti luottaa edusmieheensä, laivan kapteeniin, joka oli viime kädessä vastuussa miehistön työskentelystä ja siitä, etteivät miehet karanneet alukselta. Myös kapteeni oli siis agenttisuhteessa varustajaan, joka luotti siihen, että kapteeni toimii varustajan etujen mukaisesti.¹²

Varustajan olisi siis ollut liiketaloudellisesti järkevää taata aluksillaan työskenteleville merimiehille sellaiset olot, että he eivät olisi karanneet ja aiheuttaneet näin tehottomuutta aluksen toimintaan. Lähtökohta on tutkimuksellisesti deterministinen; etsitään tekijöitä, joita varustajat eivät välttämättä edes ajatelleet ongelmiksi. Karkaaminen kyllä tiedostettiin ongelmaksi, mutta sen syynä pidettiin ennen muuta merimiehiä, ei niinkään varustajien tai heidän edusmiestensä eli kapteenien toimintaa.

Varustajan ja merimiehen välille solmittiin sopimus työsuhteesta. Merimiehen valassaan merimies sitoutui palvelemaan alustaan uskollisesti, ja olemaan karkaamatta. Työsopimuksen myötä varusta-

ja saattoi varmistua siitä, että merimies teki työnsä varustajan kannalta optimaalisella tavalla. Miehelle puolestaan sopimus oli tae palkasta ja työn jatkuvuudesta. Eli viime kädessä sopimuksella pyrittiin hälventämään molemmiin puolista epävarmuutta.¹³ Silti jo varhaisessa vaiheessa on tarvittu kolmatta osapuolta eli lainsäädäntöä varmistamaan varustajan ja merimiesten välisen sopimusten noudattamista, eli lieventämään päämies-agentti astelmasta aiheutuvia ongelmia. Lainsäädännössä painopiste on ollut varustajan (varallisuus) oikeuksien turvaamisessa.

Tässä artikkelissa agenttiongelmia tarkastellaan ensin merimiesten näkökulmasta, jolloin karkaaminen nähdään rationaalisena vaihtoehtona. Tämän jälkeen pohditaan karkaamisen ja tehokkuuden yhteyttä, lähinnä varustajan näkökulmasta. Kolmantena näkökulmana on kapteenien toiminta karkaamistapauksissa ja kuinka varustajat suhtautuivat kapteeneihin, joiden aluksilta karkasi miehiä. Lopuksi pohditaan yleisemmin kolmannen osapuolen eli lainsäädännön roolia rankaisijana ja valvojana.

Karkaaminen oli merimiehen rationaalinen päätös

"How I wish that crews could be found that would not at the first opportunity desert"

Kanadalainen merikapteeni kirjeessään varustajalle vuonna 1846¹⁴.

Karkaaminen oli rationaalista toimintaa; merimies karkasi, koska joko hänelle oli tarjolla jossain muualla houkuttelevampia vaihtoehtoja, tai jos hän oli tyytymätön palvelemaisensa aluksen olosuhteisiin. Useimmiten syy karkaamisen oli todennäköisimmin yhdistelmä kumpaakin. Hetken suuttumus tai juopumus saattoi olla karkaamisen viimeinen toimeenpaneva voima, vaikka taustalla saattoi olla taloudellisiin seikkoihin liittyviä, pitkään jatkuneita ongelmia.¹⁵

Merimiesten karkaamisen yleistymisen on nähty merimiestyön luonteen muuttumisen seurauksena 1800-luvulla: enää ei oltu niin uskollisia omalle alukselle kuin aikaisemmin¹⁶. Karkaamista on kuitenkin vaikea nähdä merimiesten moraalien löyhentymisestä aiheutuvana ongelmana, varsinkin kun karkaaminen oli yleistä jo 1700-luvulla (Liitetaulukot 1 ja 2). Moraalin korostaminen lojaalisuuden varmistamiseksi taloudellisessa toiminnassa ei yleensä tuota haluttua tulosta¹⁷. Karkaamisissa oli siis kyse muusta(kin) kuin uskollisuudesta omalle alukselle tai merimiesten moraalittomuudesta.

Karkaamisia ei ole yleensä nähty erityisen rationaalisina. Perinteisen käsityksen mukaan merimiehet eivät hallinneet omaa kohtaloaan, tulivat juopuneina shanghaijatuiksi tai huijatuiksi satamissa, tai eivät uppiniskaisina sopeutuneet kapteenin kuriin¹⁸. Merimiesten oli vaikea puuttua olosuhteisiinsa; oikeuksien vaatiminen tulkittiin kapinaksi, josta seurasi rangaistus. Karkaaminen oli yksi tapa ja rationaalinen vaihtoehto osoittaa tyytymättömyyttä työoloja kohtaan.¹⁹ Joskus miehet uhkasivat karata, mikäli tunsivat kokeneensa vääryyttä. Näin esimerkiksi uhkasi eräs kokkolalaisparkki Pohjolan alimatuusi Baltimoressa heinäkuussa 1874: uhkaus tuotti alimatukselle päivän arestia²⁰.

Kustaa Hautala korostaa ulkomaisissa satamissa toimineiden merimiehiä värvänneiden runnareiden toimintaa²¹; ikään kuin merimiehet eivät olisi osanneet itse päättää kohtalostaan, vaan alistuivat helposti houkutuksiin. Miksi he eivät olisi alistuneet houkutuksille, jos houkuttimena oli vaikkapa huomattavasti oman aluksen palkkatasoa parempi palkka? Mitä sitten todellisuudessa tapahtui, merimiesten jääminen runnareiden armoille ja pahimmissa tapauksissa velkakierteeseen on aivan eri asia: rationaalinen karkauspäättös saattoi kääntyä nopeasti itseään vastaan. Merimiehet eivät voineet tietää karkauspäättöstä tehdessään kaikkia karkaamisen aiheuttamia puolia. Kun karkaamisen aiheuttamat ongelmat valkenivat karkurille, oli enää turha murehtia; Charles Kindlebergerin sanoin: ”if

these sailors did not spend much time looking ahead, they did not look back either”²²

Runnareiden toimintaa kuvataan useimmiten julmana ja armottomana, sekä merimiehille, kapteeneille että varustajille ongelmia ja kustannuksia aiheuttavana. Runnareiden toiminta voidaan myös nähdä oleellisena osana merenkulun markkinoita; he olivat osa ajan työmarkkinajärjestelmää suurissa satamissa, eikä toiminta ollut aina laitonta tai edes moraalisesti tuomittavaa. Runnareiden avulla myös miehiään menettäneet suomalaisalukset saivat miehistötäydennyksiä ulkomaisissa satamissa. Ongelma tehokkuuden näkökulmasta oli lähinnä siinä, että järjestelmä oli epävirallinen organisaatio, joka toimi epävirallisten sääntöjen ja käytänteiden mukaan. Muun muassa Lontoossa runnareiden toimintaa yritettiin estää virkavallan voimin, mutta tuloksetta; runnareita oli paljon ja he toimivat organisoitusti. New Yorkissa shanghaijaus 1800-luvun puolivälissä organisoitua liiketoimintaa; miehiä tuotiin useimmiten juovuksissa tai sammuneina aluksille runnareiden toimesta. Merimiesten näkökulmasta runnari saattoi olla jopa pienempi paha, kuin kotimaan varustaja, jolla ei ollut tarjota kuin heikkoa palkkaa ja huonoja työoloja.²³ Runnari sen sijaan tarjosi yleensä edes parempaa palkkaa, joskin perin usein velkaantumisen kustannuksella.

Merimiesten karkaaminen oli useimmissa tapauksissa joukkokäyttäytymistä: vain harvoin ainoastaan yksi mies karkasi matkan aikana. Tällaisia tapauksia on Ruotsin ajan osalta runsaat 11 prosenttia Raahen Kokkolan ja Pietarsaaren sekä autonomian ajalta vajaat 15 prosenttia Kokkolan karkaamistapauksista.²⁴ Etenkin 1700-luvulla karkaamistapauksilla oli lukumäärän perusteella kapiinoinnin luonnetta: keskimäärin matkan aikana aluksen jätti lähes 28 prosenttia miehistön jäsenistä (Liitetaulukko 5). Pahin tilanne oli 1780-luvulla, jolloin niissä tapauksissa, joissa miehiä karkasi, saman tien lähti runsas kolmannes miehistön jäsenistä. Autonomiankin ajalla karkaamistapauksissa lähtijöitä oli keskimäärin viidennes koko miehistön vahvuudesta. (Liitetaulukko 6) Kokkolalaisalusten matkoilta 1800-luvulla yli puolet miehistön jäsenistä kar-

kasi 13:ssa tapauksessa, muutamissa tapauksissa kerralla lähti koko miehistö. Näin kävi kokkolalaisaluksista Johan Jessbergin komentamalle kuunari Activelle vuonna 1833 ja Johan Dahlstedtin komentamalle kuunari Hoppetille kuusi vuotta myöhemmin. Activen seitsemän hengen miehistö karkasi Memelissä ja Hoppetin viisi merimiestä katosivat Liverpoolissa ja alus joutui palaamaan kotiin ulkomaisella miehistöllä.²⁵

Karkaaminen ei siis ollut useimmissa tapauksissa pelkästään henkilökohtainen valinta. Joukkopaot ovat osoitus siitä, että karkamisista keskusteltiin miehistön keskuudessa ja niitä suunniteltiin yhdessä. Ne eivät olleet hetken mielijohteesta sattuneita karkumatkoja, joskaan joukkopaotkaan eivät välttämättä poista henkilökohtaisten motiivien mahdollisuutta karkaamisten taustalla.

Ainoa tapaus, jossa karkaaminen oli muuta kuin rationaalista, olivat shanghaijaamiset, joissa tiedottomaksi joko väkivallalla tai alkoholilla saatettu merimies pakkopestattiin vieraaseen alukseen²⁶. Tällaisen toiminnan voi kuitenkin katsoa olleen perin harvinaista, sillä kuten edellä osoitettiin, miehet karkasivat harvemmin yksin: useamman merimiehen shanghaijaaminen yhtäaikaan ei tunnu uskottavalta.

Keskeisin karkaamisia aiheuttanut tekijä oli todennäköisesti suomalaisaluksilla maksettu keho palkka. Fischer on huomauttanut, että palkkataso oli keskeinen tekijä karkaamiseen. Parempien palkkojen toivossa karkaamisen lisäksi hänen mukaansa merimiehet karkasivat usein myös päästäseen eroon omalla laivallaan kertyneistä veloista. Palkkakustannukset on katsottu yhdeksi keskeisimmistä kilpailuun vaikuttavista tekijöistä kansainvälisessä merenkulussa ja ne olivat myös suomalaisen purjemerenkulun menestyksen keskeinen edellytys. Esimerkiksi Ison-Britannian laivanvarustajat kiersivät kalliin työvoiman ongelmaa palkkaamalla aluksilleen ulkomaisia merimiehiä. Palkkataso ei kuitenkaan välttämättä ollut ainoa karkaamisia aiheuttanut tekijä, sillä karkaamiset jatkuivat vielä 1800-luvun jälkipuoliskolla, vaikka suomalaismerimiestenkin palkkataso nousi.²⁷

Merimiehiä karkasi ennen muuta satamissa, joissa oli helppo saada pesti parempipalkkaisein ulkomaisiin aluksiin. Tällaisia olivat Britannian suuret satamat, ennen muuta Liverpool. Liverpoolissa oli helppo saada pesti Pohjois-Amerikkaan purjehtiville aluksille. Hautalan tutkimuksessa Liverpool ja Lontoo nousevat tärkeimmiksi karkauspaikoiksi.²⁸ Kokkolalaisaineistonkin perusteella oli pikemminkin sääntö kuin poikkeus, että aluksen saavuttua Liverpooliin vähintään yksi mies karkasi. Liverpooliin katosi muun muassa kokkolalaisfregatti Gustaf II Adolphin kymmenen miehistön jäsentä vuodenvaihtessa 1838–1839²⁹.

Toivo paremmista palkoista oli keskeinen karkaamisia aiheuttanut tekijä, jota voi pitää merimiesten näkökulmasta myös perusteltuna ja rationaalisenä. Esimerkiksi kokkolalaismatruusit saivat verrattuna hampurilaisiin matruuseihin lähes puolta heikompaa palkkaa 1820–1860-luvulla. Aluksilla, joilta miehiä karkasi ei maksettu Kokkolan aineiston perusteella alhaisempia palkkoja kuin muilla kokkolalaisaluksilla (Liitetaulukko 11). Kokkolasta kerätyn materiaalin perusteella Pohjanmaalla kuitenkin maksettiin merimiehille alhaisempia palkkoja kuin esimerkiksi Helsingissä.³⁰ Ammattitaitoisesta ja -taidottomasta työvoimasta oli runsaasti tarjontaa ympäröivältä maaseudulta. Tämän vuoksi palkkataso saatiin pidettyä alhaisena.

Suomalaisten merimiesten karkaamisen kannalta oleellinen tekijä oli toive päästä karkauksen myötä siirtolaiseksi ulkomaille, ennen muuta Pohjois-Amerikkaan. Karkaamissataman tarjoamat taloudelliset mahdollisuudet vaikuttivat myös kansainvälisten tutkimusten mukaan ainakin jossain määrin karkaamisten yleisyyteen. Siirtolaisuuteen viittaisi etenkin New Yorkin yleisyys karkaamistapauksissa.³¹ New Yorkista sai paitsi helposti pestin muille aluksille, se oli myös portti Yhdysvaltoihin. New York houkutteli myös kokkolalaisfregatti Nordenin miehistöä toukokuussa 1851: aluksen konstaapeli, viisi matruusia, neljä jungmannia ja kokki karkasivat samana päivänä³².

Karkaaminen ja tehottomuus

Työvoiman liikkuvuutta ei nähty vielä teollistumisen alkuaikoina ongelmana; pois lähteneiden tilalle voitiin palkata halpaa työvoimaa, jota oli runsaasti tarjolla. Työvoiman liikkuvuus sinänsä ei siis aiheuttanut tehottomuutta liiketoimintaan, muuta kuin tapauksissa, joissa lähtijä oli erikoistunut ammattilainen, jota oli vaikea korvata.³³ Merimiesten karkaamistenkaan osalta ongelmia ei niinkään aiheuttanut uusien miesten etsiminen ulkomaisista satamista; merimiehiä oli yleensä helposti saatavilla³⁴. Sen sijaan ulkomailta palkattujen miesten palkkavaatimukset olivat aivan toista luokkaa, kuin mitä kotimaisille karkureille oli maksettu ja tehottomuutta aiheutui nimenomaan tästä³⁵.

Karkaaminen siis aiheutti tehottomuutta alusten toimintaan. Miksi sitten ongelmalle ei tehty mitään? Kokkolan merimieshuoneen aineiston perusteella kävi pikemminkin päin vastoin. Alusten miehistötehokkuuden³⁶ nousulla ja merimiesten karkaamisilla oli yhteys; tehokkaimmilla aluksilla karkasi useimmin miehistön jäseniä 1870-luvulle saakka (Liitetaulukko 9). Varustajan pyrkimys liiketoimintansa kustannusten vähentämiseen miehistön suhteellista kokoa laskemalla siis aiheutti agenttiongelman kautta lisää kustannuksia liiketoimintaan, kun karaneiden tilalle jouduttiin palkkaamaan korkeampipalkkaisia miehiä. Miehistötuottavuuden kasvu etenkin 1830–1860-luvulla on yksi selittäjä karkaamisille, mutta ei enää 1870–1880-luvulla, jolloin tosin ainakin Kokkolan tapauksessa karkaamiset vähenivät selvästi, mutta myös miehistötuottavuus kohosi aikaisempaan nopeammin.

Se että aluksilla, joilta miehiä karkasi, oli suurempi tuottavuus kuin kaikilla aluksilla keskimäärin ei vielä kerro välttämättä mitään tuottavuuden ja karkaamisten yhteydestä. Tuottavuus nimittäin kasvoi eniten suurimmissa aluksissa, joissa oli myös suurin miehistö, ja joilla oli pitkien purjehdusten myötä eniten tilaisuuksia (ja houkutus) karkaamisille. Alusten keskivetoisuuden kasvulla

ja karanneiden miesten suhteellisella osuudella pestatuista merimiehistä olikin selkeä yhteys.

Kansainvälisessä rahtaustoiminnassa Suomen etäinen sijainti merenkulun valtaväyliltä aiheutti sen, että aluksen miehistö joutui pahimmissa tapauksissa olemaan poissa kotisatamasta vuosikausia, sillä suomalaisaluksissa pesti otettiin kotisatamasta kotisatamaan. Tähän tuli muutos 1870-luvulla, jolloin annetun asetuksen mukaan merimiehen pesti sai kestää korkeintaan kaksi vuotta.³⁷

Kokkolan merimieshuoneen pestausluetteloiden perusteella Itämeren alueella karkaaminen oli erittäin harvinaista; 1800-luvun jälkipuoliskolla Kokkolan merimiehuoneesta pestatuista yksikään ei karannut Itämeren alueella³⁸. Tämä viittaisi siis siihen, että karkupaikan vetävät tekijät vaikuttivat merkittäväällä tavalla karkauspäätökseen. Toisaalta Itämeren alueella karkulaisen kiinnijääminen oli todennäköisesti helpompaa, alukset kun rahtasivat tuotteita pääasiassa suomalaisista ja venäläisistä satamista ja pelkästään Itämeren alueella purjehtivat alukset olivat pääasiassa kotisatamassa talvikauden³⁹.

Itämeren ulkopuolisen purjehduksen osalta sen sijaan kuva merimiesten karkausista muuttuu oleellisesti. Kokkolan aineiston perusteella karkaaminen oli erittäin yleistä alusten purjehtiessa Juutinrauman länsipuolelle (Liitetaulukko 8). Kaikkiaan autonomian ajalla Itämeren ulkopuolelle purjehtineista miehistä karkasi 6,5 prosenttia. Karkaaminen yleistyi aina 1860-luvulle saakka, jolloin lähes 16 prosenttia Itämeren ulkopuolelle pestatuista kokkolalaismerimiehistä karkasi. Samalla vuosikymmenellä peräti 60 prosentilla Itämeren ulkopuolelle purjehtineista aluksista karkasi miehiä.

Tehokkuuden ja karkausien välillä on huomattava ongelmana myös karanneiden miesten laatu; on mahdotonta sanoa, olivatko karanneet keskimääräistä tehokkaampia vai tehottomampia työntekijöitä, koska aluksen miehistötuottavuus on kaikkien miehistön jäsenten (kapteeni mukaan luettuna) työn summa, mutta kunkin yksittäisen miehistön jäsenen tuottavuus ei ollut yhtä suuri. Välttämättä niskuroivien ja karkausista suunnittelevien miesten työteho

ei ollut yhtään sen alhaisempi kuin laivoille jääneiden miesten.⁴⁰ Voidaan jopa päin vastoin ajatella karkaamisen osoittavan tietynlaisista oma-aloitteisuutta, joka saattoi näkyä myös miehen työpanoksessa. Tästä näkökulmasta karanneet saattoivat olla tehokkaimpia työntekijöitä. On myös esimerkkejä, joissa karkurit olivat riidankylväjiä ja laskivat näin myös muiden työtehoa, ja saivat lopulta muitakin miehiä karkaamaan⁴¹. Fischerin mukaan aluksilta karkasi useimmiten pikemminkin arvoasteikon alapään kuin yläpään miehistöä⁴². Esimerkiksi vuonna 1843 Kokkolasta matkaan lähteneen fregatti Hesperuksen miehistöstä yhtä jungmannia lukuunottamatta kaikki arvoasteikossa matruusia alemmat merimiehet karkasivat. Karkureita oli yhteensä kymmenen.⁴³

Kapteeni ja kuri

Olot laivalla saattoivat vaikuttaa karkaamispäätökseen. Päälystön harjoittama, joskus sadistiseksi yltynyt brutaalisuus etenkin pohjois-amerikkalaisilla laivoilla aiheutti joukkopakoja alusten saavuttua satamaan.⁴⁴ Osuva kuvaus kurinpidosta suomalaislaivoilla 1800-luvun jälkipuoliskolla on Yrjö Kaukiaisen tutkimus oululaisen laiva Toivon matkasta 1870-luvulla⁴⁵. Kaukiainen on huomauttanut, että kova kurinpito aluksilla oli vasta uuden ajan alkupuolen tuotetta; tätä ennen laivoilla vallitsivat kollegiaaliset suhteet ja kuri oli pikemminkin pariarkaalista kuin despoottista. Kova kuri tuli kauppalaivastoon Kaukiaisen käsityksen mukaan laivastosta ja ennen muuta hollantilaisena vaikutuksena 1600–1700-luvun vaihteessa. Hollantilaisessa järjestelmässä aluksen valta niin navigoinnin kuin miehistönkin suhteen keskittyi aluksen päällikölle.⁴⁶

Kapteeni oli varustajan edusmies, jonka tuli toimia päämiehensä etujen mukaisesti. Karkaaminen ei ollut varustajan etujen mukaista, joten mielenkiintoiseksi ongelmaksi muodostuu se, kuinka varustajat suhtautuivat kapteeneihin, joiden aluksilta karkasi paljon miehiä? Kapteenin rooli on tässä yhteydessä yhdistetty ennen muuta

kuriin; hänen toimintansa karkaamisten aiheuttamisessa saattoi joutua myös huolimattomuudesta, tai jopa liian löysästä kurista, joka teki karkaamiset ylipäänsä mahdollisiksi. Purjelaivoilta karanneiden tapauksissa kurin ei välttämättä tarvinnut olla väkivaltaista; esimerkiksi kieltö satamaan pääsystä saattoi laukaista päätöksen karkaamiseen⁴⁷.

Kuri voi tehostaa aluksen toimintaa ja myös estää merimiesten karkaamisia ja näin ollen vähentää päämies-agentti -ongelmasta aiheutuvaa tehottomuutta. Ongelma on moraalinen: saako esimerkiksi kollektiivisella rangaistuksella vai palkkioilla paremman tuotoksen suhteessa kustannuksiin? Rangaistus saattaa aiheuttaa agenttiongelman kautta kustannuksia, kun taas palkkiot aiheuttavat suoria rahamääräisiä kustannuksia.⁴⁸

Varustaja oli päämiehenä lähinnä kiinnostunut aluksensa taloudellisesta tuloksesta, ja kapteeni paitsi varustajansa agenttina myös omien etujensa vuoksi pyrki takaamaan sen parhaimmalla mahdollisella tavalla, koska myös hänen oma palkkansa oli osittain sidottu tulokseen ns. kaplaakin muodossa. Kuri oli yksi väline taata tehokas purjehdus — ja vaikeissa olosuhteissa työskentely olisi ollut todennäköisesti mahdotonta ilman kuria.⁴⁹ Kapteenin oli päämiehen edustajana ja laivansa päämiehenä toimittava niin, että merimiehet toimivat mahdollisimman optimaalisesti. Voiman käyttö saattoi olla yksi keino työn tehokkuuden takaamiseksi. Robert Fogel ja Stanley Engerman ovat todenneet Yhdysvaltojen orjatyövoimaa koskevassa tutkimuksessaan, että voiman käyttö mahdollisti suurimman tuoton mahdollisimman pienillä kustannuksilla. Voimaa oli kuitenkin niin orjien kuin merimiestenkin tapauksessa osattava käyttää optimaalisesti, koska kuri liian pitkälle vietyinä saattoi aiheuttaa karkaamisia ja tehottomuutta toimintaan.⁵⁰

Kuinka varustajat suhtautuivat kapteeneihin, joiden komentamilta aluksilta karkasi merimiehiä? Kokkolan aineistosta tutkittiin, saivatko tällaiset kapteenit jatkossa komennettavakseen aluksia. Tulokset ovat päämies-agentti asetelmasta mielenkiintoisia: kapteenit, joiden aluksille pestatuista karkasi suhteellisesti eniten mie-

hiä, saivat komennettavakseen aluksia selvästi harvemmin kuin kapteenit, joilla karanneiden osuus jäi pienemmäksi. Karanneiden osuus kaikista miehistä yhdestä kahteen matkaa tehneiden kokkolalaiskapteenien komentamilla aluksilla, joilta karkasi miehiä, oli peräti 20 prosenttia, ja osuus laskee sitä mukaa mitä useampia matkoja kapteeni purjehti kokkolalaisaluksilla (Liitetaulukko 10). Tapauksissa, joissa aluksilta karkasi miehiä (n=106 kapteenia) Spearmanin järjestyskorrelaatiokertoimen perusteella ($r_s = -0,52$) kapteenin Kokkolasta saamien komennusten määrällä ja miesten karkaamisilla oli vahva korrelaatio⁵¹.

Päämies-agentti -asetelman valossa korrelaatio tarkoittaa sitä, etteivät varustajat palkanneet toistamiseen kapteeneita, joilla oli ongelmia miestensä kanssa⁵². Ongelman ytimeen siis pyrittiin puuttumaan ja puututtiin: organisaation toimintaa tehostettiin tarvittaessa vaikka kapteenia vaihtamalla. Korrelaatio saattaa tosin johtua myös siitä, että kokemattomat kapteenit menettivät suhteessa enemmän miehistön jäseniä. Fischer on tosin osoittanut kanadalaisaineistolla, ettei kapteenin kokemattomuudella ja karkaamisten yleisyydellä ollut merkittävää korrelaatiota⁵³.

Korrelaatio on kuitenkin osittain tilastollista harhaa, sillä mukana ovat ainoastaan matkat, joilta karkasi miehistön jäseniä. Tämän vuoksi kapteenit, jotka sattumalta komensivat vain yhtä kokkolalaisalusta uransa aikana ja alukselta karkasi miehiä, nostavat yhden matkan osuutta, kun taas kapteeni, jolta karkasi parilla matkalla kymmenen miestä, mutta selvisi kolme seuraavaa matkaa ilman karkaamistapauksia, laskee useampien matkojen ja karkaamistapausten yhteyttä. Varsin usea kapteeni teki vain yhden matkan purjehduksia, eikä häneltä karannut ensimmäistäkään merimiestä⁵⁴. Nämä olivat useimmiten rannikkolaiivureita, joiden aluksilta ei ollut houkuttelevia karkausmahdollisuuksia.

Merimiesten karkaaminen ei ollut välttämättä ainoa tai edes tärkein syy sille, miksi kapteeni ei saanut toistamiseen komennettavakseen alusta Kokkolasta. Kapteeni saattoi siirtyä jonkin toisen kaupungin varustajan palvelukseen tai kokonaan toiselle alalle.

Varustajan näkökulmasta taas karkaaminen sinänsä ei välttämättä ollut ainoa syy, miksi kapteenia ei palkattu toistamiseen päällystötehtäviin. Ennen kaikkea syynä oli matkan taloudellinen menestys; mikäli matkasta tuli tappiota, oli kapteeni vastuussa tästä, koska hän vastasi myös aluksen taloudellisesta tuloksesta. Merimiesten karkaaminen oli tosin vain yksi taloudelliseen tulokseen vaikuttanut tekijä.

Keitä sitten olivat nämä yhden matkan kapteenit, joilta miehiä karkasi, ja jotka eivät saaneet toistamiseen komennettavakseen aluksia? Oheisen asetelman mukaan neljästä suhteessa eniten miehistön jäseniä menettäneestä kapteenista kolme sai komennettavakseen Kokkolasta ainoastaan yhden aluksen ja yhdellä oli aikaisempaa kokemusta yhden kokkolalaisaluksen päällystötehtävistä. Näissä neljässä tapauksessa syyksi siihen, että kapteeni ei enää saanut komennettavakseen aluksia Kokkolasta, on helposti löydettävissä myös muita tekijöitä kuin miesten karkaaminen. Näistä neljästä ainoastaan Israel Silon tapauksessa voidaan olettaa, että kapteeni ei saanut jatkossa komennettavakseen aluksia Kokkolasta nimenomaan karkaamistapausten ja aluksen kurin vuoksi.

Kapteeni	Miesten lkm	Karanneiden lkm	Karanneiden osuus miehistöstä (%)	Matkojen määrä kokkolalaisalusten kapteenina	Matka-vuodet	Alus
Chorin, Axel	18	8	44	2	1871–1873	parkkiAmelie
Lund, Johan	15	6	40	1	1833–1834	fregatti Atlas
Silo, Israel	8	3	38	1	1835–1836	kuunari Fremlingen
Stenius, Hindrich	11	4	36	1	1837–1838	priki Orion

Suhteessa eniten miehiä karkasi kapteeni Axel Chorinin aluksilta. Hän sai uransa aikana komennettavakseen kaksi kokkolalaisalusta:

alkukesästä 1871 pienen karavelli Evelinan ja heti tämän jälkeen Björkmanin kauppahuoneen parkki Amelien⁵⁵. Parkki Amelien 13 hengen miehistöstä karkasi matkan aikana kahdeksan merimiestä. Kokkolalaisalus lähti lastissa Vaasan satamasta, ja purjehti matkansa aikana muun muassa Isoon-Britanniaan ja Yhdysvaltoihin, siis maihin, joissa karkaamisia tapahtui suhteellisesti eniten. Suuri karkaamisten määrä selittyy ennen muuta sillä, että alus joutui haveriin Britannian Gloucesterissa joulukuussa 1872 ja alus myytiin seuraavana keväänä. Toimettomaksi jääneet miehet päättivät vaihtaa alusta luvatta. Amelie oli myytäessä jo 19 vuotta vanha; merimiesten kannalta olot ikääntyvällä alukselle eivät todennäköisesti olleet parhaat mahdolliset.⁵⁶ Axel Chorin ei enää saanut komennettavakseen alusta Kokkolasta. Syinä voi pitää paitsi kapteenin epäonnistumista matkallaan — miehistön karkaamista ja aluksen haaksirikkoa — myös ja ennen kaikkea sitä, ettei Kokkolassa ollut kaupungin merenkulun hiipumisen vuoksi tarjolla päällykkyksiä aluksilla.

Seuraavat kolme tapausta ajoittuvat Kokkolan merenkulun suuruuden ajalle 1830-luvulle, ja jokaisessa karkaamispaikkana oli Liverpool. Johan Lundin komentaman fregatti Atlaksen miehistä neljä lähti omille teilleen Liverpoolissa ja kaksi karkasi poikkeuksellisesti kotimaassa, nimittäin Loviisassa. Lund ei saanut enää jatkossa komennettavakseen aluksia Kokkolassa. Tähän saattoi vaikuttaa paitsi miesten karkaaminen myös se, että Lund oli kotoisin Uudestakaarlepyystä.⁵⁷ Myös Hindrich Steniuksen komentaman priki Orionin karkaustapaukset sattuivat Liverpoolissa — karkausten syistä ei ole jäänyt merkintöjä asiakirjoihin.⁵⁸ Israel Silon komentaman kuunari Fremlingenin kahdeksasta miehistön jäsenestä kolme karkasi Liverpoolissa. Silon tapauksessa aluksen tultua kotisatamaan neljätoistavuotias kajuuttavahti todisti, että häntä oli kohdeltu aluksella epäinhimillisesti ("omänsligt"). Kajuuttavahdin tapauksessa jää epäselväksi, oliko epäinhimillisesti käyttäytynyt henkilö kapteeni, vai olivatko kiusaajina toiset merimiehet; tosin jälkimmäisessäkin tapauksessa kapteenin olisi pitänyt ainakin periaatteessa puuttua

asiaan. Silo ei saanut enää jatkossa komennettavakseen aluksia Kokkolasta; epäilemättä tähän vaikutti kajuuttavahdin uhkaus viedä kohtelunsa tuomioistuimeen.⁵⁹

Mielenkiintoisia agenttiongelman kannalta ovat ne kapteenit, joiden karkaamisprosentti oli suhteellisen korkea, mutta jotka siitä huolimatta jatkoivat toimessaan. Miksi päämiehet eivät vaihtaneet tehottomuutta aiheuttavia agentejaan? Tässä tarkastelussa kiinnostava on Carl A. Forsén, jonka yhdeksän matkan karkausprosentti on 19,3. Forsén komensi useita suuria kokkolalaisaluksia 1850–1870-luvulla. Forsénin komentamalla aluksilla ehti tuona aikana palvella 114 merimiestä, joista kaikkiaan 20 karkasi. Hän sai komennettavakseen aluksia senkin jälkeen, kun oli menettänyt ensin parkki Fredenin viidestätoista miehistön jäsenestä neljä ja muutamaa vuotta myöhemmin parkki Pohjolan 18:sta miehistön jäsenestä kahdeksan.⁶⁰ Forsénin tapauksessa työn jatkumiseen kokkolalaislaivoilla vaikutti epäilemättä se, että hän oli Forsénin kauppahuoneen omistajan Jan Forsén vanhemman poika; hänen isänsä ja veljensä taas olivat keskeisiä omistajia Kokkolan laiva- ja veistämöyhtiössä, jonka omistukseen myös parkki Pohjola kuului.⁶¹

Absoluuttisesti laskettuna miehiä menettivät eniten kokeneet, ja pitkään palvelleet kapteenit. Anders Wiklund menetti kokkolalaiskapteeneista lukumääräisesti eniten miehiä: 30 vuotisen ja 20 pitkää merimatkaa käsittäneen kapteeniuransa aikana hänen aluksillaan palvelleista 255 merimiehestä yhteensä 30 eli noin 12 prosenttia karkasi. Vastaaviin lukuihin ylsivät myös monet muut pitkään palvelleet kapteenit. Kapteenien taidot aluksen turvallisessa purjehduksessa ja taloudellisen tuloksen varmistamisessa ylittivät varustajan näkökulmasta karkaamisista aiheutuneet taloudelliset menetykset. Kapteeni sai jatkaa toimessaan niin kauan, kun alus tuotti voittoa omistajilleen. Mikäli voitot pienenevät, kapteenin toimiin kiinnitettiin tarkempaa huomiota, ja yhdeksi tarkastelukohteeksi nousivat myös karkaamiset.

Epäilemättä se, kuinka kuriin suhtauduttiin riippui hyvin pitkälle kapteenin ja muun päällystön persoonasta. Kyse oli siis viime kä-

dessä henkilöiden välisistä suhteista ja jännitteistä. Kauppalaiva oli pienyhteisö, jossa kapteenilla oli autoritäärinen valta. Pienyhteisössä henkilöiden väliset suhteet kärjistyivät helposti. Merellä toimittiin äärioloissa ja satamissa vietetty aika, joka saattoi venyä kuukausienkin mittaiseksi, kärjisti tunteita paitsi päällystön ja miehistön välillä, myös miehistön keskuudessa.⁶² Hyvä esimerkki on parkki Kokkolan purjehdus 1862–1864, jonka aikana miehistö nujakoi keskenään tuon tuostakin. Myös kapteeni J. P. Krabben toimilla liepee ollut osuutta kapinamielialaan; hänen komentamiltaan aluksilta karkasi nimittäin poikkeuksellisen paljon miehiä. Miehistö kapinoi myös suoraan Krabbea vastaan; vuonna 1866 puosu jopa uhkasi tappaa kapteenin. Huolimatta runsaista karkaamistapauksista Krabbe purjehti kaikkiaan viisitoista matkaa kokkolalaisalusten kapteenina.⁶³

Karkaaminen ja lainsäädäntö: kolmannen osapuolen käyttäminen agenttiongelman ratkaisussa

Varustajat pyrkivät vaikuttamaan karkaamisongelmaan lainsäädännön kautta: agenttiongelman ratkaisuun siis tarvittiin kolmatta osapuolta. Käytännössä varustajan olisikin ollut vaikea valvoa maailman merillä olevia miehiään muutoin kuin edusmiehensä kapteenin välityksellä. Lainsäädännöllä sen sijaan voitiin vaikuttaa varustajan varallisuusoikeuksiin, tässä tapauksessa varustajan ja merimiehen väliseen sopimukseen⁶⁴. Valtiovallalla oli yksittäisiä varustajia paremmat mahdollisuudet puuttua ongelmaan ulkomailla, neuvottelemalla valtioiden kanssa, joissa karkaamisia tapahtui sekä luomalla ulkomaille karkaamisia ehkäiseviä organisaatioita. Näistä keskeisin oli konsulijärjestelmä: konsuleiden yksi tehtävä oli valvoa meriväkeä.⁶⁵

Karkaamiseen oli vaikea puuttua lainsäädännön keinoin. Rankaisu aiheutti sen, etteivät karanneet palanneet enää kotiin, ulkomaille luotu konsulijärjestelmä ei vaikuttanut merkittävästi karkaamisten ehkäisyssä, eikä neuvotteluista ulkovaltojen kanssakaan ollut käy-

tännössä hyötyä, sillä esimerkiksi Iso-Britannia ja Yhdysvallat eivät kyenneet ehkäisemään runnareiden toimintaa 1800-luvulla lukuisista yrityksistä huolimatta⁶⁶

Lainsäädännöllisesti painopiste on ollut varustajan ja laivan päällystön aseman turvaamisessa; työnantajan tai hänen edusmiehensä (kapteenin) valta merimieheen oli suuri. Vasta 1800-luvun lopun lainsäädännössä merimiehen asemaan kiinnitettiin enemmän huomiota, työnantajan vallalle asetettiin rajat. Tuolloin huomioitiin muutoinkin aikaisempaa tarkemmin heikomman osapuolen suojele. Kaukiainen huomauttaa, että useimmissa kehittyneissä maissa merimiehet onnistuivat vasta 1930–1950-luvulla neuvottelemaan samanlaiset palkat, työajat ja muut etuudet kuin maalla työskentelevät työntekijät, koska merenkulkua ja merimiehiä ei pidetty tärkeänä teollistuvassa yhteiskunnassa.⁶⁷ Lainsäädännöllisesti niin merimiesten kuin muidenkin työntekijöiden työolojen turvaaminen on lähtenyt 1800-luvun lopulta alkaen kansallisista ja kansantaloudellisista (kuten kilpailukyky) näkökohdista, harvemmin esimerkiksi työsuojelua on perusteltu yritysten tuottavuuden tai työntekijöiden pysyvyyden lisääntymisellä.⁶⁸

Lainsäädännöllisesti karkaamisten ehkäisy painottui karkaamisten valvontaan ja rankaisuun, karkaamisia aiheuttaviin olosuhteisiin ja syihin sen sijaan ei puututtu. Syihin ei voitukaan vaikuttaa, jos karkaamisen keskeisimpinä syinä pidetään taloudellisia tekijöitä (palkkaus, siirtolaisuus) ja alusten päällystön harjoittamaa kovaa kuria. Perussyihin ei pyrittykään vaikuttamaan ennen kuin 1800-luvun jälkipuoliskolla, jolloin muun muassa annettiin ohjesääntöjä merimiesten muonituksesta.⁶⁹

Merimiehet olivat poikkeuksellinen ammattiryhmä lainsäädännön suhteen, sillä heille oli taattu tiettyjä oikeuksia jo vuoden 1748 merimiesohjesäännössä, joka uudisti kauppamerenkulkua koskevan osan vuoden 1667 merilaista.⁷⁰ Ohjesäännössä määrättiin perustettavaksi merimieshuoneinstituutio, jonka toimenkuva oli kaksijakoinen; yhtäältä se turvasi taloudellisiin vaikeuksiin ajautuneiden merimiesten oloja, toisaalta merimieshuone valvoi merimiesten toi-

mintaa, kuten karkaamisia. Merimieshuoneinstituutio selkeytti käytänteitä; merimiehiä oli rekisteröity jo keskiajalla, ja järjestäytyntä köyhäinhoitoakin merimiehille oli tarjottu jo kauan ennen merimieshuonejärjestelmän kehittämistä. Merimiesten rekisteröinnin tavoite oli tietää valtakunnassa olevien miesten määrä, jotta heidät voitiin tarvittaessa rekrytoida laivaston käyttöön. Varustajien näkökulmasta merimieshuoneet olivat väline rekrytoida miehiä palvelukseen ja ulottaa merimiesten valvonta mereltä maalle.⁷¹

Merimieshuoneinstituution synnyn taustalla oli paitsi huoli merimiesten turvaamisesta sotalaivastolle ja ruotsalaisen kauppamerenkulun turvaaminen ulkomaiselta kilpailulta, Hoffmanin näkemyksen mukaan myös huoli merimiesten sosiaalisesta asemasta⁷². Järjestelmää luomassa olleet varustajat näkivät asian viime kädessä omasta näkökulmastaan: oli luotava järjestelmä, joka turvasi merimiesten oikeudet niin pitkälle, että merimiehiä oli riittävästi tarjolla myös jatkossa. Ohjesääntö ei kuitenkaan puuttunut keskeisiin ongelmiin: palkkaukseen ja työoloihin. Vakuus vanhuuden turvasta tuskin sai nuorta merimiestä jäämään ruotsalaisen aluksen palveluun, jos ulkomaisessa satamassa oli karkaamisen myötä mahdollisuus saada parempipalkkainen pesti.

Karkaaminen nähtiin vuoden 1748 merimiehiä koskevassa lainsäädännössä paitsi rikkeenä laivan kapteenia, myös kuningasta vastaan. Armon kuitenkin annettiin käydä oikeudesta: mikäli karannut merimies ilmoittautui vapaaehtoisesti ruotsalaisaluksen pestiin ulkomaisessa satamassa, tai paikalliselle Ruotsia edustavalle henkilölle, kuten konsulille, sai hän armahduksen karkaamisestaan. Rangaistuksena karkaamisesta oli palkan menetys; tämä koski myös merimiehen puolisolle ja perilliselle mahdollisesti kotisatamassa maksettavaa palkanosuutta.⁷³ Karkaamissäädäntöä tiukennettiin jo vuonna 1761, jolloin annetun säännöksen mukaan karannut merimies oli kiinni jäätyään tuomittava vesileipävankeuteen tai piiskattavaksi⁷⁴.

Karkaamisista keskusteltiin aktiivisesti koko 1800-luvun ajan, karkaamisten lisääntyessä kauppamerenkulun laajenemisen myötä.

Esimerkiksi Vaasan läänin kuvernöörin kertomuksessa vuodelta 1838 valiteltiin koko ajan yleistyvää karkaamista, josta aiheutui kustannuksia paitsi varustajille, myös Venäjän konsuleille, jotka yrittivät tavoittaa karkureita satamakaupungeissa.⁷⁵ Oulun maaherra puuttui vuoden 1851 kertomuksessaan myös karkaamisen todelliseen syyhyn: suomalaismerimiesten keuhkoon palkkaan. Samaan ongelmaan puuttuivat useat keskusteluun osallistuneet asiantuntijat 1800-luvun jälkipuoliskolla.⁷⁶

Karkaamisia haluttiin ehkäistä 1800-luvun puolivälissä rangaistuksia kiristämällä. Vuonna 1851 määrättiin jo voimassa olevien rangaistuksen lisäksi kiinni jääneille karanneille merimiehille joko kuuden vuoden sotapalvelus tai toiminta yleisissä töissä. Tosin vapaaehtoisesti karkumatkalta palanneita kohdeltiin vuoden 1748 lainsäädännön mukaan, joten myös täysi armahduskin oli mahdollinen. Lainsäädännön kiristäminen ulotettiin myös purjehdukseen; kapteeneita kiellettiin antamasta miehille enempää rahaa kuin mitä nämä tarvitsivat välttämättömiin ostoksiin satamissa ja miehiä ei saanut päästää satamiin muuta kuin laivan asioille. Merimiesten asema aluksilla tuli siis lainsäädännön perusteella rajatuksi varsin tiukasti, tosin käytännössä määräyksiä tuskin noudatettiin kovin tarkasti. Määräyksissä kuitenkin myös kapteeni ja päällystö asetettiin ainakin osittaiseen vastuuseen miesten karkaamisista. Se, joka oli antanut miehelle luvan poistua aluksesta katsottiin vastuulliseksi siitä, että mies palaa sovittuna aikana takaisin. Lisäksi kapteeni oli velvollinen tekemään kotisatamassa tarkan selvityksen syistä, jotka olivat johtaneet karkaamisiin.⁷⁷ Käytännössä näiden määräysten toteuttaminen lienee ollut vaikeaa — tuskinpa kapteenit asettivat itseään syypäiksi karkaamisiin.

Lainsäädännön koventumisen myötä merimiehet eivät Hautalan mukaan enää uskaltaneet palata kotimaahan, vaan jäivät karkumatkalleen lopullisesti.⁷⁸ Tosin jo aiemminkin karkulaiset palasivat harvoin tai vasta pitkien aikojen kuluttua kotimaahansa; esimerkiksi kokkolalaiskuunari Wänskapenin kerrottiin vuonna 1839 tuo-

neen mukanaan Vaasaan merimiehen, joka oli karannut 16 vuotta aikaisemmin⁷⁹

Kun lain kiristämisellä ei ollut myönteistä vaikutusta, vaan pikemminkin se lisäsi karkureiden määrää ja piti karkurit visusti poissa kotimaasta, höllennettiin lakia seuraavalla vuosikymmenellä ja edelleen vuoden 1873 merilaissa, jossa myös muutenkin pyrittiin parantamaan merimiesten asemaa aluksilla. Vuonna 1865 annettujen määräysten mukaan karkaamisesta ei enää seurannut sotaväkeä tai linnoitustöitä, raipparangaistuskin jäi pois käytöstä, ja jäljelle jäi kevennetty versio vuoden 1761 rangaistuksesta. Asetuksessa korostettiin, että kukin karkaamistapaus tuli tutkia itsenäisesti, ja rangaistuksena pelkät sakot ja armahduskin oli mahdollinen. Kotimaahan palannutta karkuria ei lain mukaan saanut enää edes vangita, muuta kuin jos hän oli syyllistynyt muihinkin rikoksiin kuin karkaamiseen.⁸⁰

Vuoden 1873 merilaissa karkaamisesta säädettiin kolmesta kuuteen kuukauden vankeusrangaistus. Vapaaehtoisesti karkumatkalta palannut saattoi selvitä sakoilla, tai muutaman kuukauden vankeusrangaistuksella. Tärkeä uudistus oli pestausajan rajoittaminen kahteen vuoteen, kun aiemmin pestaus määriteltiin kotisatamasta kotisatamaan, mikä käytännössä saattoi tarkoittaa usean vuoden purjehdusta. Lisäksi mies sai lähteä alukselta jos kapteeni tai päällystön jäsen on häntä ”julmuudella kohdellut taikka sopimattomalla ruuwalla pitänyt”.⁸¹

Vuoden 1873 merilakia oli suunnittelemassa Suomen eturivin laivanvarustajia, jotka puuttuivat lainsäännön myötä ongelman ytimeen: merimiesten työoloihin.⁸² Hoffman on huomauttanut, että keskustelussa uudesta merilaista 1860–1870-luvulla merimiesten asema jäi sivuseikaksi. Esimerkiksi merimiesten ruokajärjestys oli vaatimaton osa kokonaisuudesta ja merimiesten eläkeasioiden sekä vanhan, vuodelta 1748 peräisin olevan merimieshuonejärjestyksen uudistamista lykättiin.⁸³ Merimiesten asemaan puuttuminen on nähtävä osana 1800-luvun jälkipuoliskon uudistuspolitiikkaa. Varus-

tajien näkökulmasta nousseet miehistökustannukset ja merenkulun laskeva kannattavuus antoivat lisäpontta merimiesten aseman turvaamiseen: karkaamisista aiheutuviin lisäkustannuksiin ei enää ollut varaa.

Kokkolan aineiston perusteella merimiesten karkaaminen vähenikin selvästi 1870-luvulta alkaen (Liitetaulukko 2). Samaan aikaan tosin Kokkolan merenkulku hiipui nopeasti ja aluksia ei enää edes vierailut aikaisemmalla vilkkaudella satamissa, joissa karkaamisia useimmiten tapahtui. Niin ikään purjemerenkulun laskusuhdanne aiheutti sen, että miehille oli tarjolla yhä vähemmän tilaisuuksia karata. Toisaalta Kustaa Hautala on osoittanut, että ainakin Raahessa ja Oulussa karkaamiset vain yleistyivät 1870-luvulla lainsäädännöllisistä toimenpiteistä huolimatta⁸⁴

Kaiken kaikkiaan suomalaismerimiesten karkaamiset vähenivät 1870-luvulta alkaen. Syinä voi pitää paitsi merilain uudistamista, myös merenkulun yleisten suhdanteiden heikentymistä, mikä vähensi merimiesten kysyntää ja näin ollen myös karkausmahdollisuuksia. Samaan aikaan myös Suomen purjetonnisto pieneni nopeasti.⁸⁵ Karkaamisongelma ei kuitenkaan poistunut täysin: on kuvaavaa, että Kokkolan 1800-luvun viimeisen syvänmeren purjealuksen, parkki Salaman toiseksi viimeisellä matkalla karkasi kuusi miehistön jäsentä⁸⁶.

Karkaaminen oli myös varustajan valinta

Parempi palkka ja paremmat työolosuhteet olisivat todennäköisesti pitäneet miehet aluksilla. Varustajan näkökulmasta tähän kilpailuun ei voitu kuitenkaan lähteä, koska halpa työvoima oli suomalaisen merenkulun keskeisimpiä kilpailutekijöitä, eikä kukaan halunnut olla ensimmäisenä romuttamassa tätä etua — ja asettamassa samalla itseään epäedulliseen kilpailuasemaan suhteessa kotimaisiin kilpailijoihinsa. Karkaaminen on siis nähtävä paitsi merimiesten myös varustajien valintana. Ongelman ytimeen eli miesten työoloihin ja

palkkaukseen ei puututtu, vaikka se epäilemättä tiedettiin ongelman perussyiksi. Syy vieritettiin merimiehille ja ulkomaisille runnareille. Ongelma jätettiin lainsäädännön ratkaistavaksi rankaisemalla rikoksesta, jonka tekijät harvemmin palasivat kotimaahan rangaistaviksi. Laki oli varustajan ja aluksen kapteenin puolella, vaikkakin lakiin oli kirjattu myös merimiehille oikeuksia. Esimerkiksi Kokkolassa lainsäädäntö oli hidas väline ongelman ratkaisuun; se alkoi vaikuttaa vasta kun merenkulku kaupungissa oli jo hiipunut.

Mielenkiintoinen havainto oli, että kapteenit, joiden ensimatkoilla karkasi paljon miehiä, eivät saaneet jatkossa aluksia komennettavakseen. Vaikka syitä ja niiden seurauksia on mahdotonta arvottaa järjestykseen — saattoihan jatkotöiden loppuminen johtua muustakin kuin miesten karkaamisista — vaikuttaisi siltä, että varustajat tiedostivat päämies-agentti -ongelman ja vaihtoivat agenttia (kapteenia), jos tämän toimissa osoittautui ongelmia.

Oliko karkaamisen aiheuttama päämies-agentti ongelma sitten niin suuri, että varustajien oli siihen puututtava? Merimiesten karkaamisista huolimatta varustajat lähettivät aluksiaan edelleen maailman merille, suuriin satamiin, joissa karkaamisia todennäköisimmin tapahtui. He myös varustivat yhä suurempia aluksia ja tehostivat niiden toimintaa miehistön määrää vähentämällä. Sekä alusten vetoisuuden että miehistötehokkuuden kasvu lisäsivät Kokkolan aineiston perusteella merimiesten karkaamisia. Varustajat eivät siis kokeneet merimiesten karkaamisista aiheutuvaa agenttiongelmia niin suureksi, että olisivat sen vuoksi luopuneet liiketoimintastrategioistaan.

Liitetaulukot

Taulukko 1. Ruotsin ajalla Raahen, Kokkolan ja Pietarsaaren kauppa-laivoilta karanneiden merimiesten lukumäärä

a	b	c	d	e	N
1769–79	113	4	2	3,5	9
1780–89	1143	23	15	2,0	97
1790–99	877	26	15	3,0	76
1800–07	1396	43	78	3,1	132
1769–1807	3529	96	110	2,7	314

a = Vuosi

b = Merimiesten lukumäärä

c = Karanneiden miesten lukumäärä

d = Kuolleiden miesten lukumäärä

e = Karanneiden merimiesten osuus kaikista miehistä, prosenttia

N = Tapausten lukumäärä

Lähteet: Riksarkivet, Tukholma (SRA), Kommerskollegiets arkiv (KKA), Årsberättelser, Handelsflottan 1769–1807. Taulukossa ovat mukana vain tapaukset, joissa kaikkien merimiesten lukumäärä on tiedossa.

Taulukko 2. Merimiesten karkaaminen kokkolalaislaivoilta 1815–1914, pestattujen ja karanneiden miesten määrä

a	b	c	d	e	N
1815–19	1578	10	2	0,6	198
1820–29	3754	91	19	2,4	499
1830–39	3991	172	53	4,3	444
1840–49	3024	141	60	4,7	328
1850–59	1686	79	21	4,7	227
1860–69	1297	115	14	8,9	173
1870–79	667	41	10	6,1	96
1880–89	255	11	1	4,3	36
1890–99	52	0	0	0,0	13
1900–14	71	0	0	0,0	11
1815–1914	16375	660	180	4,0	2025

a = Vuodet

b = Pestattujen merimiesten lukumäärä

c = Karanneiden merimiesten lukumäärä

d = Kuolleiden merimiesten lukumäärä

e = Karanneiden miesten osuus pestatuista, prosenttia

N = Tapausten (=pestausten yksittäisille aluksille) lukumäärä

Lähteet: Vaasan maakunta-arkisto (VMA), Kokkolan merimieshuone (KMA), pestausluettelot.

Taulukko 3. Raahelaisten, kokkolalaisten ja pietarsaarelaisten purjealusten matkat, joiden aikana yksi tai useampi merimies karkasi 1769–1807

a	b	n	N	n%
1769–79	4	1	11	9,1
1780–89	29	4	150	2,7
1790–99	40	9	199	4,5
1800–07	59	13	273	4,8
1769–1807	132	27	633	4,3

a = Vuodet

b = Aluksilta karanneiden miesten lukumäärä yhteensä

n = Matkat, joilta karkasi miehiä

N = Matkojen lukumäärä yhteensä

n% = Karkurimatkojen osuus kaikista matkoista, prosenttia

Lähteet: SRA, KKA, Årsberättelser, Handelsflottan 1769–1807.

Taulukko 4. Kokkolalaisalusten matkat, joiden aikana yksi tai useampi merimies karkasi 1815–1914

a	b	c	d
1815–19	8	198	4,0
1820–29	52	499	10,2
1830–39	71	444	15,8
1840–49	52	328	15,9
1850–59	22	227	9,7
1860–69	29	173	16,8
1870–79	13	96	13,5
1880–89	5	36	13,9
1890–99	0	13	0,0
1900–14	0	11	0,0
1815–1914	252	2025	7,3

a = Vuodet

b = Merimatkoja, joilla miehiä karkasi (lukumäärä)

c = Kaikki kokkolalaisalusten matkat

d = Karkurimatkojen osuus kaikista matkoista, prosenttia

Lähteet: VMA, KMA, pestausluettelot.

Taulukko 5. Matkoilla karanneiden miesten osuus kyseisille matkoille pestatuista kaikista merimiehistä Raahessa, Kokkolassa ja Pietarsaaressa 1769–1807

a	b	c	d
1770–79	12	2	16,7
1780–89	50	17	34,0
1790–99	113	26	23,0
1800–07	143	43	30,1
1770–1807	318	88	27,7

a = Vuodet

b = Merimiesten lukumäärä

c = Karanneiden lukumäärä

d = Karanneiden osuus merimiehistä, prosenttia

Lähteet: SRA, KKA, Årsberättelser, Handelsflottan 1769–1807. Mukana ainoastaan tapaukset, joissa sekä karanneiden merimiesten että kaikkien merimiesten lukumäärä on tiedossa.

Taulukko 6. Matkoilla karanneiden miesten osuus kyseisille matkoille pestatuista kaikista merimiehistä, Kokkolan merimieshuone 1815–1914: mukana matkat, joilta karkasi miehiä

a	b	c	d
1815–19	81	10	12,3
1820–29	594	91	15,3
1830–39	867	172	19,8
1840–49	709	141	19,9
1850–59	322	79	24,5
1860–69	448	115	25,7
1870–79	180	41	22,8
1880–89	62	11	17,7
1890–99	0	0	
1900–14	0	0	
1815–1914	3263	660	20,2

a = Vuodet

b = Merimiesten lukumäärä yhteensä matkoilla, joilta karkasi merimiehiä

c = Karanneiden miesten lukumäärä yhteensä

d = Karanneiden osuus miehistä, prosenttia

Lähteet: VMA, KMA, pestausluettelot. Mukana ainoastaan matkat, joilta karkasi merimiehiä.

Taulukko 7. Kokkolalaismerimiesten karkaaminen Itämeren alueella 1815–1914

a	b	c	d	e	N	n	n%
1815–19	774	3	1	0,4	123	2	1,6
1820–29	1347	4	1	0,3	277	4	1,4
1830–39	1117	7	0	0,6	194	1	0,5
1840–49	957	3	3	0,3	165	2	1,2
1850–59	771	0	7	0,0	153	0	0,0
1860–69	499	0	1	0,0	109	0	0,0
1870–79	319	0	0	0,0	67	0	0,0
1880–89	124	0	0	0,0	26	0	0,0
1890–99	52	0	0	0,0	13	0	0,0
1900–14	54	0	0	0,0	9	0	0,0
1815–1914	6014	17	13	0,3	1136	9	0,8

a = Vuodet

b = Merimiesten lukumäärä

c = Karanneiden merimiesten lukumäärä

d = Kuolleiden merimiesten lukumäärä

e = Karanneiden merimiesten osuus pestatuista, prosenttia

N = Matkojen lukumäärä

n = Karkurimatkojen lukumäärä

n% = Karkurimatkojen osuus kaikista matkoista

Lähteet: VMA, Kokkolan merimieshuone, pestausluettelit

Taulukko 8. Kokkolalaismerimiesten karkaaminen Itämeren ulkopuolella 1815–1914

a	b	c	d	e	N	n	n%
1815–19	761	7	1	0,9	69	6	8,7
1820–29	2356	87	18	3,7	213	48	22,5
1830–39	2798	163	53	5,8	239	69	28,9
1840–49	1996	137	56	6,9	152	49	32,2
1850–59	909	79	14	8,7	71	22	31,0
1860–69	693	109	10	15,7	47	28	59,6
1870–79	342	41	10	12,0	27	13	48,1
1880–89	131	11	1	8,4	10	5	50,0
1890–99	0	0	0		0	0	
1900–14	0	0	0		0	0	
1815–1914	9986	652	163	6,5	828	240	29,0

a = Vuodet

b = Merimiesten lukumäärä

c = Karanneiden merimiesten lukumäärä

d = Kuolleiden merimiesten lukumäärä

e = Karanneiden merimiesten osuus pestatuista, prosenttia

N = Matkojen lukumäärä

n = Karkurimatkojen lukumäärä

n% = Karkurimatkojen osuus kaikista matkoista

Lähteet: VMA, KMA, pestausluettelot

Taulukko 9. Tuottavuuden ja karkaamisen yhteys, karanneet kokkolalaismerimiehet ja alusten miehistötuottavuus 1815–1914

a	b	c	d	e	N
1815–19	0,6	5,5	7,6	193	198
1820–29	2,4	5,8	9,7	220	499
1830–39	4,3	5,9	9,4	220	444
1840–49	4,3	5,1	8,3	288	328
1850–59	4,7	4,2	11,2	356	227
1860–69	8,9	3,4	9,4	431	173
1870–79	6,1	2,9	6,2	479	96
1880–89	4,3	2,4	5,8	519	36
1890–99		..	11,4		13
1900–14		..	16,7		11
1815–1914	4,1	5,7	9,0	227	2025

a = Vuodet

b = Karanneiden osuus pestatuista

c = Man-ton ratio aluksilla, joilta karkasi merimiehiä

d = Man-ton ratio keskimäärin kokkolalaisaluksilla

e = Vetoisuus keskimäärin aluksilla, joilta karkasi merimiehiä (nettorekisteritonnia)

N = Tapausten lukumäärä

Lähteet: VMA, KMA, Pestausluettelot.

Taulukko 10. Kapteenin komentamien matkojen määrä kokkolalaisaluksilla ja karanneiden osuus miehistä: tapaukset, joissa miehistön jäseniä karkasi

a	b	c	d	e	N
1–2	215	43	6	20,0	15
3–4	499	48	12	9,6	10
5–6	416	23	5	5,5	9
7–8	559	30	16	5,4	8
9–10	927	75	11	8,1	9
Yli 10	9876	441	97	4,5	55
Yhteensä	12492	660	147	5,3	106

a = Kapteenin komentamien matkojen lukumäärä

b = Merimiesten lukumäärä yhteensä

c = Karanneiden miesten lukumäärä yhteensä

d = Kuolleiden merimiesten lukumäärä

e = Karanneiden osuus miehistä, prosenttia

N = Tapausten lukumäärä

Lähteet: VMA, KMA, Pestausluettelot. Mukana ainoastaan ne kapteenit, joiden matkoilta karkasi miehiä; eli ko. kapteenien komentamat kaikki matkat.

Taulukko 11. Matruusien keskipalkat kokkolalaisaluksilla, joilta karkasi miehiä ja kaikilla kokkolalaisaluksilla keskimäärin (def. 1864 mk)

a	b	n	c	N
1815–19	41	8	34	198
1820–29	36	52	39	499
1830–39	41	71	43	444
1840–49	38	52	39	328
1850–59	48	22	47	227
1860–69	52	29	52	173
1870–79	56	13	54	96
1880–89	52	5	52	36
1890–99			66	13
1900–14			44	11
1815–1914	42	252	42	2025

a = Vuodet

b = Matruusien keskipalkka aluksilla, joilta karkasi miehiä

n = Tapausten lukumäärä

c = Matruusien keskipalkka kaikilla kokkolalaisaluksilla

N = Kaikkien tapausten lukumäärä

Lähteet: VMA, KMA, Pestausluettelot. Käytetystä deflaattorista ks. Ojala 1999, 369–374.

Lähdeviitteet:

- ¹ Vaasan maakunta-arkisto (VMA), Kokkolan merimieshuone (KMA), ”Formulaire til sjömans ed på Finska”.
- ² Esimerkiksi pietarsaarelaiselle fregatti Enterpricelle jouduttiin palkkaamaan ulkomaisia miehiä vuosien 1826–1828 purjehduksella. Sykysyllä 1827 Hampurissa sairastuneen matruusin tilalle palkatulle merimiehelle maksettiin kuukausipalkkaa runsaat 50 paperiruplaa, kun kotisatamassa palkatut matruusit saivat palkkaa kokemuksesta riippuen 18–22 ruplaa kuukaudessa. Jörn Donnerin yksityisarkisto, Helsinki. Malmin kauppahuoneen asiakirjoja. Fregatti Enterprice, kapteenitilit 19.9.1827–5.11.1828.
- ³ Hautala, Kustaa 1967, ’Merimiesten karkaaminen suomalaisilta laivoilta’. Näkökulmia menneisyyteen. Eino Jutikkalan juhlakirja. Porvoo, 103; Kaukiainen, Yrjö 1988a, ’Från jungman Jansson till Kalle Aaltonen. Sjöman i Finlands handelsflotta 1860–1914 — en kvantitativ översikt’. *Historisk Tidskrift för Finland* 3, 362–364; Kaukiainen, Yrjö 1994, ’Viisi vuotta maston edessä: huomioita merenkulun työntekijöiden oloista Suomessa ja muualla’. *Meren kansaa*. IX Itämeri-seminaari. Loviisa, 71–72; Kaukiainen, Yrjö 1997, ’Finnish Sailors, 1750–1870’. ”Those Emblems of Hell”? *European Sailors and the Maritime Labour Market 1570–1870*. *Research in Maritime History* 13, 224; Lybeck, Jari, ”Nyrkki on lyhennetty merilaki”. Hierarkia, kuri ja karkaaminen purjelaivoilla 1800-luvun jälkipuoliskolla. Keulakuvia ja peränpitäjiä. Yrjö Kaukiaisens juhlakirja. Vammala 2000, 50–52.
- ⁴ Fischer, Lewis R. 1980, ’A Dereliction of Duty: The Problem of Desertion on Nineteenth Century Sailing Vessels’. *Working men who got wet*. *Maritime History Group*. St. Johns’, 53, 55.
- ⁵ Kaukiainen 1988a, 354, 364; Kaukiainen, Yrjö 1991, *Sailing into Twilight. Finnish Shipping in an Age of Transport Revolution, 1860–1914*. *Studia Historica* 39. Helsinki, 109–111.
- ⁶ Fischer, Lewis R. & Helge W. Nordvik 1988, ’Finländare in den kanadensiska handelsflottan 1863–1913’, *Historisk Tidskrift för Finland* 3, 377.
- ⁷ Kaukiainen 1997, 223, korostaa, että pestin hankkiminen ulkomaiselta alukselta laillista tietä oli käytännössä lähes mahdotonta. Ks. myös Hautala 1967, 114–115.
- ⁸ Merimiesten lukumääriä ja karkaamistapauksia on koottu Ruotsin ajalta kauppakollegion kauppalaivoja koskevista luetteloista Raahen, Kokkolan ja Pietarsaaren osalta ja autonomian ajalta Kokkolan merimieshuoneen pestausluetteloista. Näistä jälkimmäiset ovat lähteinä relevantteja, valitettavasti vain niitä ei ole säilynyt ennen vuotta 1815. Kauppakollegion laiva-

luetteloiden ongelmana on se, että aluksilla olevien merimiesten määrä on merkitty ainoastaan vuoden lopussa merillä olevien alusten osalta. Sen sijaan kotisatamassa olevien alusten osalta miehistön määrää ei ole merkitty, vaikkakin näidenkin alusten osalta on merkitty aluksista karanneiden tai kuolleiden miesten määrät. Tämän vuoksi 1700 ja 1800-luvun aineistot eivät ole täysin vertailukelpoisia.

- ⁹ Useimmiten uusklassisessa taloustieteessä työvoiman tuottavuuden ongelma nähdään lähinnä vain työvoiman taidon (koulutus ym.), määrän ja palkkatason ongelmana. Sen sijaan uuden institutionaalisen ja liiketoiminnan kustannusten koulukuntien (transaction cost economics) työvoiman tuottavuus nähdään myös työn organisoinnin ja luottamuksen ongelmana. Tällöin myös työvoiman hallinta nousee keskeiseksi tehokkuuteen vaikuttavaksi tekijäksi. Ks. Williamson, Oliver E. 1987, *The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting*. New York – London (1985), 242–243.
- ¹⁰ Päämies-agentti-teoriassa agentti nähdään useimmiten itsenäisenä toimijana, jota ei ole sidottu palkkasuhteessa päämieheen. Nyttemmin problematiikkaan on otettu mukaan myös palkkasuhteessa olevat työntekijät ja niiden kautta yritysten sisäiset hierarkiat sekä jopa kuluttajat. Määrittelyistä ks. esim. Coase, Ronald 1937, 'The Nature of the Firm'. *Economica*. November; North, Douglass C. 1981, *Structure and Change in Economic History*. New York & London, 201–202; Williamson 1987, 29–31, 47–50; North, Douglass C. 1994, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge–New York (1990), 21, 33; Ojala, Jari 1997, 'Henkilökohtainen on taloudellista. Liiketoiminnan kustannukset 1700–1800-luvun liike-elämässä kauppahuoneiden näkökulmasta'. *Uusi institutionaalinen taloushistoria. Johdanto tutkimukseen*. Jyväskylä, 116–117.
- ¹¹ Ks. Chwe, M. S-Y. 1990, 'Why Were Workers Whipped? Pain in a Principal-agent Model'. *The Economic Journal* vol. 100, no. 403. Dec., 1109–1121. Ks. myös Kindleberger, Charles P. 1992, *Mariners and Markets*. New York–London 1992, 47.
- ¹² Kindleberger 1992, 47; Ojala 1997, 119–121.
- ¹³ Merimiesten pestauksesta ks. etenkin Kaukiainen, Yrjö 1998, *Laiva Toivo Oulu*. Jyväskylä, 81–87. — Epävarmuudesta ja työntekijöiden palkkaamisesta ks. etenkin Simon, Herbert 1951, 'A Formal Theory of Employment Relationship'. *Econometrica* 1951:19 (3), 293–305.
- ¹⁴ Fischer 1980, 53.
- ¹⁵ Syistä ks. esim. Hautala 1967, 102, 110, 113–115; Hoffman, Kai 1974, *Merimieskirstusta eläkelaitokseen. Merimieseläkejärjestelmän historia vuosina 1748–1936*. Merimieseläkekassan julkaisu IV. Helsinki, 43; Kaukiainen

1988a, 362–364; Kero, Reino 1988, 'Sjömän från Finland som emigranter i Amerika under 1800-talet'. *Historisk Tidskrift för Finland* 3, 396–397, 403–405; Kaukiainen 1994, 69–70; Lybeck 2000, 52–55. — Fischer huomauttaa, että karkaaminen oli useiden tekijöiden summa, johon vaikuttivat usein paitsi taloudelliset tekijät, myös karkaaajan kokemukset aluksella, josta karkasi (julkisuus jne). Fischer 1980, 61–67.

¹⁶ Kaukiainen 1994, 72.

¹⁷ Demsetz, Harold & Alchian, Armen 1990, 'Production, Information Costs, and Economic Organization'. *Ownership, Control and the Firm. The Organization of Economic Activity. Volume 1.* Oxford & Cambridge (Mass.) 1990 (1988), 134.

¹⁸ Tätä käsitystä kritisoi mm. Fischer 1980, 53.

¹⁹ Ks. myös Chwe 1990, 1109; Bergholm, Tapio 1996, Halpatyövoimasta hyvinvointiin. *Suomen merimiesten ammattiyhdistystoiminta 1916–1996.* Turenki, 6.

²⁰ VMA, KMA, Laivapäiväkirjat, parkki Pohjola 16.9.1873–18.9.1875.

²¹ Runnarit eli krympparit olivat suurissa satamissa toimineita merimiesten värvääjiä, joiden toimintatavat liikkuivat lain rajamailla. Värväystapoihin kuului muun muassa ensin houkutella merimies karkaamaan alukselta paremman palkan toivossa ja majoittaa miestä korvausta vastaan niin kauan kunnes uusi, parempipalkkainen pesti löytyi. Usein rahatta karkumatkalle lähteneet miehet velkaantuivat runnarille, joka otti uuden pestin maksuna jopa usean kuukauden palkan, jonka miehen palkannut kapteeni maksoi runnarille. Hautala 1967, 110, 112; Kaukiainen 1998, 115–116; Lybeck 2000, 54.

²² Kindleberger 1992, 24.

²³ Lontoon tilanteesta ks. etenkin Palmer, Sarah 1980, 'Seamen Ashore in Late Nineteenth Century London: Protection from the Crimps'. *Seamen in Society.* Bucaresti, 55–67; Hautala 1967, 110, 112. — On tietoja tapauksista, joissa kapteeneille toimitettiin shanghaijattuina merimiehinä kuolleita, viinalla valeltuja miehiä. Ks. Kindleberger 1992, 20–24.

²⁴ Aineistosta johtuen prosenttuluvut koskevat koko matkan aikana karanneita; tämä ei tarkoita sitä, että kaikki olisivat välttämättä karanneet yhtä aikaa tai edes samassa satamassa. — Joukkopaoista ks. myös Lybeck 2000, 52.

²⁵ VMA, KMA, Pestausluettelot, kuunari Active 18.05.1833–1.07.1833; Kuunari Hoppet 22.07.1839–10.08.1840.

²⁶ Ks. esim. Kindleberger 1992, 22–23; Kaukiainen 1998, 116.

²⁷ Sturmeijer, S. G. 1962, *British Shipping and World Competition.* London, 14, 275; Fischer 1980, 54; Kaukiainen 1991, 119; Kaukiainen 1994, 72; Kaukiainen 1997, 230–231; Ojala, Jari 1999, Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pik-

- kukaupungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvulla. *Bibliotheca Historica* 40. Helsinki, 161–162; Lybeck 2000, 54–55. Vrt. Hautala 1967, 114–115.
- ²⁸ Hautala 1967, 108–109. Ks. myös Fischer 1980, 57; Kindleberger 1992, 22; Lybeck 2000, 55.
- ²⁹ VMA, KMA, Pestaussuettelot, fregatti Gustaf II Adolph 3.9.1838.
- ³⁰ Ojala, Jari 1996, Tuhannen purjelaivan kaupunki. Kokkolan purjemerenkulun historia. Jyväskylä, 245; Ojala 1999, 162.
- ³¹ Hautala 1967, 108; Kero 1988; Kindleberger 1992, 23. — Fischer on osoittanut, että kanadalaisaluksilta karattiin ennen muuta yhdysvaltalaisissa ja australialaisissa satamissa; hän arvioi, että näiden maiden taloudelliset mahdollisuudet houkuttelivat karkaajia. Hänen aineistossaan peräti 49 prosenttia miehistä karkasi New Yorkin satamassa. Fischer 1980, 55, 57, 61–67.
- ³² VMA, KMA, Pestaussuettelot, fregatti Norden 16.09.1850–27.10.1854.
- ³³ Ks. esim. Williamson 1987, 245.
- ³⁴ Esimerkiksi Lontooseen arvioitiin vuosittain saapuvan aluksilla 1890-luvun alussa vuosittain jopa 200 000 merimiestä, joista varsin suuri osa jäi kaupunkiin ”vapaille markkinoille” etsimään uutta pestiä. Palmer 1980, 55.
- ³⁵ Kaukiainen 1997, 223.
- ³⁶ Työvoiman tuottavuutta kauppa-aluksilla tutkitaan useimmiten selvittämällä miehistön suhteellista määrää aluksilla. Mittayksikkönä on käytetty ns. miehistötonnia (man-ton ratio), jolla lasketaan miehistön määrää sataa rekisteritonna kohti. Ks. esim. Fischer, Lewis R. 1979, 'The Great Mudhole Fleet: The Voyages and Productivity of the Sailing Vessels of Saint John, 1863–1912'. *Volumes not Values: Canadian Sailing Ships and World Trades*. Maritime History Group. St. Johns', 144–149; Kaukiainen 1991, 104.
- ³⁷ Kaukiainen 1994, 72; Kaukiainen 1998, 150; Lybeck 2000, 53, 56. — Vrt. Hoffman 1974, 43. — Periaatteessa juuri liiketoimissa, joissa jatkuvuudella oli merkitystä, epävarmuustekijöihin tulisi kiinnittää erityistä huomiota. Williamson 1987, 243.
- ³⁸ Pestaussuetteloihin merkittiin suuripiirteisesti, millä merialueella alukset liikkuivat. Itämeren alueen alusten osalta ei ole ongelmaa, sen sijaan kauemmaksi purjehtineiden alusten osalta ei voi varmuudella tietää, purjehtivatko alukset ainoastaan Pohjanmeren alueelle, vai jatkoivat ne tämän jälkeen rahtipurjehdusta esimerkiksi Välimerelle. Tämän vuoksi Itämeren ulkopuolelle purjehtineet alukset on yhdistetty yhdeksi ryhmäksi.
- ³⁹ Hautala 1967, 104.
- ⁴⁰ Ks. Demsetz & Alchian 1990, 121. — Tutkimuksissa on osoitettu, että työn tuottavuuden ja työtyytyväisyyden välillä ei ole selvää yhteyttä. Ks. William-

- son 1987, 244, 270.
- ⁴¹ Esimerkki tällaisesta toiminnasta ks. Ojala 1996, 228–230.
- ⁴² Fischer 1980, 61.
- ⁴³ VMA, KMA, Pestauseruettlot, fregatti Hesperus 26.05.1843–16.09.1846.
- ⁴⁴ Fischer 1980, 53.
- ⁴⁵ Ks. Kaukiainen, Yrjö 1988b, 'Laiva Toivo, Oulu — en röst från skansen'. Historisk Tidskrift för Finland 3; Kaukiainen 1994; Kaukiainen 1998.
- ⁴⁶ Kaukiainen 1994, 69, 75–76; Kaukiainen 1998, 263. — Kurista ja hierarkisista suhteista purjelaivoilla ks. esim. Rosenström, Marika 1996, Fartyget, himlen och havet. Verklighetsuppfattningen bland sjöman i långfart under segelsjöfartens sista era. Svenska litteratursällskapet i Finland. Meddelanden från Folkkultursarkivet nr 16. Helsingfors, 117–122; Lybeck 2000, 39–49.
- ⁴⁷ Kaukiainen 1994, 71.
- ⁴⁸ Ks. esim. Holmström, Bengt 1998, 'Moral Hazard in teams'. Bell Journal of Economics 1982:13, 324–340, 324–340. — Ks. myös Fogel, Robert & Stanley L. Engerman 1974, Time on the cross. The economics of American Negro slavery. Boston, Mass, 155–156.
- ⁴⁹ Kindleberger 1992, 48–49; Kaukiainen 1994, 76; Bergholm 1996, 3; Rosenström 1996, 99–101.
- ⁵⁰ Fogel & Engerman 1974, 232; Chwe 1990, 1109, 1114; Kindleberger 1992, 47–48. — Myös Williamson on osoittanut, että optimaalinen työn organisointi on jossain hierarkian ("vallan") ja hierarkian täydellisen puuttumisen välimaastossa. Ks. Williamson 1987, 239.
- ⁵¹ Matkat asetettiin järjestykseen sen mukaan, kuinka paljon miehiä karkasi suhteessa miehistön kokoon ja kukin kapteeni komentamiensa matkojen lukumäärän mukaan kasvavaan järjestykseen. Haluttiin tutkia hypoteesia H_0 : "karanneiden miesten osuus miehistön määrästä ja kapteenin tekemien matkojen määrä eivät korreloi keskenään" vaihtoehdohypoteesia H_1 vastaan: "karanneiden merimiesten osuus miehistön määrästä laskee kapteenin tekemien matkojen kasvaessa". Riskitasolla $\alpha = 0,01$ ja vapausasteluvulla $df = 106$ korrelaatiokertoimen itseisarvo on $r_s^* = -0,5155$. Nollahypoteesi voidaan hylätä. Karanneiden miesten osuus miehistön määrästä ja kapteenin tekemien matkojen määrä korreloivat negatiivisesti.
- ⁵² Oletuksena on, että varustajan vaihdos kotikaupungissa ei ole ongelma, koska todennäköisesti muutkin pikkukaupungin varustajat tiesivät, jos kyseisen kapteenin alukselta oli karannut poikkeuksellisen paljon miehiä.
- ⁵³ Fischerin mukaan kapteenin iällä ja kokemuksella eikä myöskään aluksen varustajalla ollut vaikutusta karkaamistapausten yleisyyteen. Fischer 1980, 59–60.

- ⁵⁴ Kaikkiaan ainoastaan yhden matkan tehneitä kapteeneita Kokkolan aineistossa oli 112 ja näistä ainoastaan kymmenen menetti miehiä karkausten seurauksena.
- ⁵⁵ Evelina kävi kesä-heinäkuun vaihteessa viiden hengen miehistöllä Tukholmassa. Matkalla ei karannut merimiehiä. Ks. VMA, KMA, Pestauseruettelot, karavelli Evelina 5.6.1871–10.7.1871.
- ⁵⁶ VMA, KMA, Pestauseruettelot, parkki Amelie 2.8.1871; SHMÅA, SFF, Vakuutusrekisterit, parkki Ameli 27.8.1871–1.5.1873; Laivapäiväkirjat, Amelie 11.8.1871–17.3.1873. — Ameliesta ks. myös Ojala 1996, 53, 130, 203, 368
- ⁵⁷ VMA, KMA, Pestauseruettelot, fregatti Atlas 13.5.1833–16.7.1834.
- ⁵⁸ VMA, KMA, Pestauseruettelot, priki Orion 25.9.1837–18.7.1838.
- ⁵⁹ VMA, KMA, Pestauseruettelot, fregatti Atlas 9.6.1835–5.7.1836. — Tapauksesta ks. myös Ojala 1996, 228.
- ⁶⁰ VMA, KMA, Pestauseruettelot, parkki Freden 5.9.1859–4.9.1860; Parkki Pohjola 14.9.1863–25.9.1865. — Forsénilta karkasi myös muilta parkki Pohjolan matkoilta huomattavia määriä miehiä.
- ⁶¹ VMA, Kokkolan maistraatti ja raastuvanoikeus (KMR), Perukirjat, Jan Forsén vanhempi 9.4.1874; Björkman, Hjalmar 1916, Gamlakarleby stad och dess borgarskapp i förgångna tider. Andra delen. Gamlakarleby, 90; Ojala 1996, 215. — Muita korkeita karkausprosentteja useista matkoistaan huolimatta saaneita kapteeneita olivat muun muassa Anders Stenhagen (4 matkaa, karkausprosentti 19) ja A. Dahlstedt (7 matkaa, karkausprosentti 18,9).
- ⁶² Kindleberger 1992, 48–49; Kaukiainen 1994, 72–76; Bergholm 1996, 4; Lybeck 2000, 39–41, 49.
- ⁶³ Krabben 15 matkan karkausprosentti oli 16,2. Ks. tapauksesta tarkemmin Ojala 1996, 228–230.
- ⁶⁴ Varallisuus oikeuksien turvaamisesta ks. esim. Letto-Vanamo, Pia & Kalle Määttä 1996, 'Varallisuus oikeuksien tehokkuus. — Esimerkkinä maaomaisuuteen kohdistuvat varallisuus oikeudet ja niiden kehitys.' Näkökulmia oikeustaloustieteeseen. Tampere, 62; Ojala 1999, 252–253.
- ⁶⁵ Ks. esim. Hautala 1967, 111–112. — Esimerkki konsulin toiminnasta merimiehen karkaamistapauksessa ks. Ojala 1997, 133–134.
- ⁶⁶ Kindleberger 1992, 21–22.
- ⁶⁷ Kaukiainen 1994, 72, 77; Lybeck 2000, 46, 55–58.
- ⁶⁸ Ks. Kettunen, Pauli 1994, Suojelu, suoritus, subjekti. Työsuojelu teollistuvan Suomen yhteiskunnallisissa ajattelu- ja toimintatavoissa. Hist. Tutk. 189. Vammala, 12, 16, 38, 41, 43–46, 97–104, 112–115, 130–137, 261–264.
- ⁶⁹ Hautala 1967, 113–114.
- ⁷⁰ Merimiehiä koskevasta lainsäädännöstä ks. esim. Ahlsfors, Jens 1971,

'Sjöfolkslöner i Göteborg 1808–1810. Presentation av ett lönehistoriskt material, med exkurs.' *Handel och sjöfart under gustaviansk tid. Meddelande från historiska insitutionen i Göteborg.* Nr. 4. Uppsala, 59–96.

⁷¹ Hoffman 1974, 7–18.

⁷² Hoffman 1974, 13, 18.

⁷³ As. kok. 30.3.1748.

⁷⁴ As. kok. 26.11.1761. Ks. myös Hautala 1967, 111.

⁷⁵ Senaatin talousosaston kirjediaari (STOKD) 65/256 1838, ks. myös ao. akti.

⁷⁶ Hautala 1967, 110–111, 113–114; Kaukiainen 1998, 259, 261–262.

⁷⁷ As. kok. 21.8.1851. Ks. myös Hautala 1967, 111.

⁷⁸ Hautala 1967, 111, 113.

⁷⁹ VMA, KMA, Pestausluettelot, kuunari Wänskapen 13.7.1839–17.9.1839.

⁸⁰ As. kok. 27.3.1865. Ks. myös Hautala 1967, 113.

⁸¹ As. kok. 9.7.1873. Ks. myös Hautala 1967, 113; Lybeck 2000, 56.

⁸² Kaukiainen 1998, 150.

⁸³ Hoffman 1974, 44–46.

⁸⁴ Hautala 1967, 105–106, 113–114.

⁸⁵ Kaukiainen 1991, 58, 63; Kaukiainen 1994, 72.

⁸⁶ VMA, KMA, Pestausluettelot, parkki Salama 5.10.1887.

JARI ELORANTA

HARMAA ALUE — PUOLUSTUS- LAITOKSEN LUOMINEN, TALOU- DELLISET VÄÄRINKÄYTÖKSET JA INTRESSIVERKOSTOT ITSENÄISEN SUOMEN ALKUVUOSINA

Valkokaulusrikollisuus, hyödyn maksimointi ja toimijat poliittisilla markkinoilla

”Herra pääministeri tahtoo väittää, että maassa ei harjoiteta tuhlausta, ei myöskään valtiotaloudessa. Katsotaan. Kadulla kiitää sotilasautobiilejä. Niissä istuu naishenkilöitä ja matka käy Alppilaan. Minä pyydän kysyä: kenenkä varoilla? Minä luulen: valtion varoilla.”

Kansanedustaja Joonas J. Laherma (1919)¹

Mikä on rikollista toimintaa? Voidaanko rikos määritellä ainoastaan lakien ja sääntöjen kautta? Entä yleisesti hyväksytyjen epävirallisten sääntöjen vastainen toiminta? Yhteiskunnissa voidaan katsoa olevan erilaisissa historiallisissa tilanteissa sekä virallisia että epävirallisia sääntöjä, joista ensin mainittuihin oikeusjärjestelmän toiminta perustuu. Usein rangaistavan toiminnan ulkopuolelle jää tiettyjen ryhmien/yksilöiden, jopa kansalaisten enemmistön, oikeustajua loukkaavia rikkeitä. Kyse on siis nimenomaan joko näiden ”kirjoittamattomien” sääntöjen rikkomisesta tai eri ryhmien välisistä tulkintaristiriidoista. Tässä artikkelissa pyritään tarkastelemaan virallisten ja epävirallisten sääntöjen kohtaamista, niin sanottua harmaata aluetta, jonka sisälle jäävä yksilöiden tai organisaatioiden

toiminta voidaan tulkita eettisesti epäasianmukaiseksi toiminnaksi tai esimerkiksi legitiimiksi osallistumiseksi päätöksentekoprosessiin. Subjekteina ovat tällöin sellaiset yksilöt, yhteiskunnalliset organisaatiot tai erilaiset vaikutusverkostot, jotka usein pystyvät vaikuttamaan institutionaaliseen kehitykseen. Tämä artikkeli keskittyy Suomen puolustuslaitoksen alkuvaiheeseen, erityisesti 1920-lukuun, liittyviin taloudellisiin epäkohtiin ja intressiryhmien harjoittamaan painostustoimintaan. Artikkelissa ei keskitytä varsinaisesti puolustuslaitokseen liittyvään talousrikollisuuteen, vaan toimintaan, josta vedetty johtopäätös riippuu pääosin valitusta näkökulmasta. Lähtökohtana on se, että yksityisen ja julkisen sektorin vuorovaikutus, pohjautuen hyödyn maksimointiin, luo poikkeuksetta mahdollisuuden myös epäeettiselle ja jopa rikolliselle toiminnalle.

Modernin kriminologian painopistesuuntauksista talousrikollisuuden tutkimus on 1900-luvulla keskittynyt esimerkiksi talousrikollisuuden kokonaisuutena, valkokaulusrikollisuuteen, organisaatorikollisuuteen, bisnesrikollisuuteen, eliittien poikkeavuuteen jne.² Tämän artikkelin kannalta keskeinen talousrikollisuuden muoto on nimenomaan valkokaulusrikollisuus (*white-collar crime*), jonka määritelmästä on väitelty 1930-luvun lopulta saakka. Yleensä tällä termillä tarkoitetaan rikosta, jonka suorittajana on ylempään yhteiskuntaluokkaan kuuluva henkilö. Tarkemmin termin on määrittänyt esimerkiksi sosiologi *James Coleman*, jonka mukaan valkokaulusrikollisuus on ”yksilön tai ryhmän lain rikkomista muuten kunnioitettavan ja laillisen ammatin tai taloudellisen toiminnan yhteydessä”.³ Hän jakaa valkokaulusrikollisuuden kahteen alaryhmään: omaisuusrikoksiin (tuloksena taloudellinen vahinko) ja väkivaltaisiin rikoksiin (tuloksena kipua, kärsimystä tai jopa kuolema). Lisäksi valkokaulusrikollisuus voidaan edelleen jakaa joko yksilöiden tai ryhmien henkilökohtaisen hyödyn tavoitteluun tai jonkin virallisen organisaation rohkaisemaan toimintaan. Yksilöiden tai ryhmien omaa hyödyn tavoittelua ovat täten esimerkiksi poliitikon *laiton* toiminta vaikutusvaltansa myymiseksi, kavallukset tai lahjonta; vastaavasti organisaatioiden systemaattiseksi rikollisuudeksi

voidaan katsoa markkinoiden kontrolloiminen laittomin keinoin, intressiryhmien *laiton* toiminta vaikutusvallan saavuttamiseksi tai yritysten tietoinen lainvastainen toiminta (esimerkiksi ympäristölainsäädännön rikkominen).⁴

Yksi valkokaulusrikollisuuteen tavallisimmin liitettävistä käsitteistä on korruptio. Korruptio on *Paavo Isakssonin* mukaan epäasianmukaista vastikkeellista vaikuttamista poliittis-hallinnolliseen päätöksentekoon. Tämä laajempi määritelmä kattaa siten paitsi suoranaisen lahjonnan myös muun epäasiallisen vaikuttamisen.⁵ Korruptio liittyy usein nimenomaan yhteiskunnallisten eliittien haluun pyrkiä vaikuttamaan yhteiskunnalliseen päätöksentekoon myös epäeettisin keinoin. Tämä toiminta on pääosin laillista, harvoin tehdään suoranaisia valkokaulusrikoksia. Isakssonin mukaan Suomessa erityisintressien kohteena ovat olleet erityisesti verotus, maapolitiikka ja rakentaminen, jolloin on syntynyt intressikonflikti julkisen ja yksityisen sektorin välillä. Intressikonflikti on kyseessä silloin, kun julkisessa asemassa oleva henkilö saavuttaa henkilökohtaista taloudellista hyötyä hallinnollisella tai poliittisella ratkaisulla. Poliitikassa intressiryhmät pyrkivät vaikuttamaan vaalirahoituksen ja erilaisten hyvä veli -verkostojen kautta; hallinnollisten virkamiesten päätöksiin pyritään verkostojen lisäksi vaikuttamaan suoranaisten lahjusten avulla.⁶ Kuten *Juha-Antti Lamberg* on todennut, poliitikoja pyritään ”ostamaan” antamalla suoria kampanja-avustuksia tai tarjoamalla heidän käyttöönsä ihmis/järjestöresursseja. Suomessa yritysten maksama vaalirahoitus ei ole laitonta, mikä eroaa esimerkiksi Yhdysvaltain nykyjärjestelmästä. Silti erilaiset intressijärjestöt ovat Yhdysvalloissakin pystyneet kanavoimaan kampanjarahoitusta ehdokkaille erityisten poliittisten toimintakomiteoiden (*political action committee*, PAC) kautta.⁷ Milloin ja miksi yksilöt/ryhmät pyrkivät vaikuttamaan poliittis-hallinnolliseen päätöksentekoon, joskus jopa lainvastaisin toimenpitein?

Rationaalisen valinnan⁸ teoreetikot, esimerkiksi Nobel-palkittu taloustieteilijä *James Buchanan*, lähtevät poliittisen vaihdannan analyysissään liikkeelle mikrotalouden teoriasta, jossa yksilön katso-

taan toimivan rationaalisesti hyödyn maksimoimiseksi. Buchanan on ottanut teoreettiseksi lähtökohdaksi niin sanotun *homo economicuksen*, eli taloudellisen hyötynsä maksimoivan yksilön.⁹ Soveltavassa tutkimuksessa rationaalisen valinnan tutkijat eivät kuitenkaan välttämättä tulkitse hyödyn maksimointia pelkän taloudellisen edun tavoitteluksi. Rationaalinen käytös voidaan ymmärtää yksilöiden omista preferensseistä käsin, jolloin he ”laskevat” itse oman maksimaalisen hyötynsä erilaisissa tilanteissa. Tämä tulkinna on hyvin lähellä esimerkiksi institutionaalisen taloustieteen lähtökohtia, jossa yksilöiden erilainen kokemusmaailma vaikuttaa odottamattomien olosuhteiden ja epävarmuuden edessä tehtyihin päätöksiin. Tässä artikkelissa oletetaan siten yksilön käyttäytymisen ”rajallisesti rationaaliseksi”, Nobel-palkittua taloustieteilijää *Herbert Simonia* mukaillen: ihmiset käyttäytyvät rationaalisesti kognitiivisten, informaation prosessointiin ja ajan käyttöön liittyvien rajoitteiden muodostaman kehyksen sisällä.¹⁰

Laajempaa hyödyn määritelmää hyväksikäyttäen on esimerkiksi *Erling Eide* luokitellut rikollisen toiminnan ”normien ohjaamaksi rationaaliseksi rikollisuudeksi”, jossa hänen mukaansa on neljä keskeistä piirrettä: 1) valinnan mahdollisuus erilaisten vaihtoehtojen välillä; 2) ympäristön tai tilanteen rakenteelliset vaikutukset; 3) mahdollisten vaihtoehtojen seurausten arviointimahdollisuus; 4) yksilöllinen seurausten arvottaminen. Halujen tyydyttäminen ei ole pelkästään kapean materialistista tai psyykkistä tyydytyksen etsimistä, vaan esimerkiksi sosiaalisen hyväksynnän hakemista, itsetunnon kohottamista ja muuta normien ohjaamaa toimintaa. Yksilölliset ja yhteisölliset normit ainoastaan rajaavat mahdollisten vaihtoehtojen ja seurausten yhdistelmää. Tietyissä tilanteissa normien vastainen toiminta on rationaalisin vaihtoehto.¹¹

Erilaisten ryhmien ja organisaatioiden toiminta perustuu nobelisti *Douglass C. Northin* mukaan vuorovaikutukseen instituutioiden ja sääntöjen kanssa. Ihmisten välisessä vuorovaikutuksessa esiintyviä epävarmuustekijöitä pyritään kollektiivisesti hallitsemaan instituutioiden avulla. Instituutiot koostuvat yhteiskunnassa vallitse-

vista virallisista (perustuslait, asetukset, lait, säädökset) ja epävirallisista (normit, tavat ja sisäisesti määritellyt käyttäytymissäännöt) säännöistä. Organisaatiot (poliittiset, taloudelliset, sosiaaliset ja koulutukselliset ryhmät) ovat tässä kehyksessä toimivia pelaajia.¹² Poliittisilla markkinoilla ”myyjät” ja ”ostajat” kohtaavat tämän institutionaalisen kehyksen sisällä. Poliitikot pyrkivät varmistamaan uudelleenvalintansa ja omien ”halujensa” maksimoinnin; äänestäjät yrittävät edistää omaa hyötyään äänestämällä ja kenties toimimalla oman ehdokkaansa valinnan varmistamiseksi. Näiden kahden ääripään välillä toimii useita eri organisaatioita ja välikäsiä poliittisilla markkinoilla.¹³ Julkishyödykkeiden kuten puolustusmenojen kysyntä Suomessa muodostui maailmansotien välisenä aikana siten, että joukko-osastojen esitysten jälkeen puolustusministeriön virkamiehet, lähinnä keskusosasto, valmistelivat budjettiesityksen — pyrkien usein maksimoimaan oman ministeriönsä budjetin — minkä jälkeen se esiteltiin valtioneuvostolle ja myöhemmin edelleen eduskunnalle. Eduskunta teki lopullisen päätöksen budjetista pitkällisen eduskuntakäsittelyn jälkeen. Tämän prosessin aikana muun muassa puolueet, erilaiset intressiryhmät ja jopa vaikutusvaltaiset yksilöt pyrkivät vaikuttamaan lopputulokseen omien hyötynäkökulmiensa mukaan.¹⁴

Organisoitujen ryhmien on helpompaa saada äänensä kuuluviin poliittisilla markkinoilla kuin yksittäisen äänestäjän. Intressiryhmiä on monenlaisia: sosiaalisia ja epäpoliittisia (heikko osallistumisaste poliittiseen päätöksentekoon), potentiaalisia ryhmiä (jotka eivät ole vielä järjestäytyneet systemaattisesti) sekä poliittisia (usein taloudellisten intressien ajamiseksi perustettuja) intressiryhmiä. *Graham Wilsonin mukaan* intressiryhmät voidaan määritellä valtiosta erillisiksi organisaatioiksi, jotka pyrkivät vaikuttamaan poliittiseen päätöksentekoon. Miksi yksilöt liittyvät intressiryhmien jäseniksi? Yksilölle jäsenyys voi tarjota kolmenlaisia etuja: 1) materiaalisia (esimerkiksi omaa taloudellista toimintaa edistäviä); 2) tiettyä tarkoitusta tai ideologiaa palvelevia (liittyen esimerkiksi johonkin ryhmän ajamista päämääristä); 3) solidaarisia etuuksia (palkkioita,

kunniavirkoja, omaa itsetuntoa kohottavia ”palkintoja”). Intressiryhmien toimintaan liittyvät usein myös pakotteet muiden taivuttamiseksi ryhmän jäseniksi, kuten taloustieteilijä *Mancur Olson* on osoittanut. Intressiryhmien toimintastrategioita ovat muun muassa vaaliavustukset, vapaaehtoistyön tarjoaminen, suora painostustoiminta, julkinen tiedottaminen ja osallistuminen suoraan päätöksentekoon. Painostustoiminnassa pienet, homogeeniset ryhmät ovat suuria ja hajanaisia ryhmiä tehokkaampia, esimerkiksi suuremman sosiaalisen kontrollin takia.¹⁵

Nyky-yhteiskunnissa taloudelliset intressiryhmät ovat lähes poikkeuksetta olleet eliittien dominoimia organisaatioita. Esimerkiksi yhtiöt pyrkivät ennakoimaan ja hyötymään institutionaalisista muutoksista, joten ne muodostavat monimutkaisia yhteistyöverkostoja ja intressiryhmiä. Pyrkimys vaikuttaa päätöksentekoon asettaa nämä intressiryhmät kilpailutilanteeseen, jossa niin sanotut *insider*-ryhmät pääsevät osallistumaan erilaisiin julkisen ja yksityisen sektorin yhteistyömuotoihin, kuten esimerkiksi erilaisiin komiteoihin. Päätöksentekoverkostoja yksityisen ja julkisen sektorin välille, erityisesti eliittien edustajien välille, syntyy myös siksi, että julkinen sektori tarvitsee yksityisen sektorin tarjoamaa asiantuntemusta ja/tai sen poliittista tukea.¹⁶ Tämä vaikuttaminen ei kuitenkaan ole rikollista toimintaa, valkokaulusrikollisuutta, jos: 1) voimassaoleva oikeusjärjestelmä ei tunnista sitä rikokseksi; 2) tekijät eivät joudu vastuuseen teostaan, siis eivät jää kiinni tai eivät tule tuomituiksi esimerkiksi suhdeverkostojensa takia.¹⁷

Milloin tulee tilanteita, joissa julkisen ja yksityisen sektorin vuorovaikutus kasvaa? Epäasianmukainen vaikuttaminen ja jopa rikollinen toiminta voidaan tulkita täysin rationaaliseksi toiminnaksi, jos siitä saatava hyöty ylittää otetun riskin. Northin mukaan kasvavat tuotto-odotukset ja epätäydelliset markkinat ovat ennakoheitoja yksityisen sektorin investoinneille poliittisille markkinoille.¹⁸ *Korruptiivisen rajapinnan* käsite kuvaa tätä kohtaamistilannetta. Sillä tarkoitetaan liike-elämän ja poliittishallinnollisten organisaatioiden vuorovaikutuksen lisääntymisen myötä tapahtuvaa korruptio-

mahdollisuuksien kasvua. Tämän rajapinnan laajeneminen voi olla esimerkiksi yhteiskunnallisten kriisien tai erilaisten taloudellisten suhdannemuutosten seurausta.¹⁹

Entäpä maailmansotien välisessä Suomessa? *Markku Kuisman* mukaan 1800-luvulla Suomessa virkamiehistö perustui sosiaaliseen ja poliittiseen eliittiin, jossa perhe- ja kulttuurisiteillä oli suuri merkitys. Liike-elämän läpimurto poliittisille markkinoille alkoi toden teolla vasta itsenäistymisen jälkeen.²⁰ Itsenäistymisen alkuvaiheessa vuosina 1917–1921 perustettiin useita keskeisiä intressiryhmiä: Maataloustuottajien Keskusliitto (1917), Suomen Puunjalostusteollisuuden Keskusliitto (1918), Suomen Tuontiteollisuusliitto, sittemmin Teollisuusliitto (1921). Kuten Lamberg on osoittanut, maataloustuottajien poliittinen painoarvo oli suurin. Kotimarkkina-teollisuuden edustaja Teollisuusliitto taas onnistui painostustoiminnassaan ainoastaan rajoitetusti, kuten esimerkiksi valtion hankintojen lobbaamisessa.²¹ Itsenäisyyden alkuvuodet olivat poliittisesti sekavaa aikaa, jolloin erilaiset intressiryhmät pyrkivät taistelemaan uusista ”markkinaosuuksista” poliittisessa päätöksenteossa. Oman mausteensa valtapeliin antoi se, että monet hallinnon alat kuten puolustusministeriö kehitettiin lähes tyhjästä, mikä lisäsi yksilöiden ja ryhmien mahdollisuuksia vaikuttaa erityisesti julkishyödykkeiden tarjontaan ja kohdentumiseen. Lisäksi, *Wilsonia* laajemman määritelmän mukaan, hallinnon sisäiset ryhmät kuten upseeristo ja byrokraatit voidaan myös käsittää tässä kehyksessä vaikuttaviksi pelaajiksi.²²

Tässä artikkelissa tarkastellaan lakien ja eettisten sääntöjen väliin jäävää harmaata aluetta. Korruptiivisen rajapinnan ja harmaan alueen katsotaan tässä artikkelissa laajenevan nimenomaan erilaisien kriisien ja voimakkaiden yhteiskunnallisten muutosten tuloksena. Seuraava luku käsittelee Suomen puolustuslaitosta itsenäisyyden alkuvuosina kohdanneita sisäisiä ja ulkoisia kriisejä. Tällaisten kriisien ja valtataistelujen aikana yksilöt ja ryhmät pyrkivät lähes poikkeuksetta maksimoimaan oman hyötynsä — mikä ilmenee usein taloudellisen hyödyn maksimointina — eri tilanteissa omien pre-

ferenssiensä ja rajoitustensa mukaisesti. Tietyissä tilanteissa toimitaan jopa tietoisesti lainvastaisesti, koska sen katsotaan tuovan parhaimman tuoton. Yksilöt haluavat taloudellisen hyödyn lisäksi valtaa, kunniaa, sosiaalista hyväksyntää jne. Kolmannessa luvussa tarkastellaan puolustuslaitoksen perustamiseen liittyviä taloudellisia väärinkäytöksiä ja etenkin yksilöiden pyrkimyksiä oman hyötynsä maksimointiin Suomen linnoittamistoiminnan alkuvaiheen kautta. Ryhmien hyödyn maksimointi ja intressiverkostot ovat neljännen luvun aiheena. Viimeisessä luvussa tarkastellaan puolustuslaitoksen perustamista intressikonfliktina julkisen ja yksityisen sektorin välillä kokonaisuutena.

Puolustuslaitoksen perustaminen Suomessa: kriisejä ja valtataistelua

Puolustuslaitoksen perustamisen alkuvaiheeseen liittyi monenlaisia kriisejä ja uudenlaisia hallinnollisia ratkaisuja, jotka lisäsivät organisaatioiden ja yksilöiden mahdollisuuksia omien etujensa maksimointiin institutionaalisen kehyksen rajoissa. Oman edun tavoittelua maailmansotien välisen ajan Suomessa oli yhtäläillä puolustushankintojen ohjaaminen kotimaisille markkinoille tai puolustuslaitoksen virkarakenteen muuttaminen. Tähän vaikutti erityisesti se, että Suomen puolustuslaitos jouduttiin perustamaan lähes tyhjästä kansalaissodan jälkeen valkoisen armeijan ja sotasaalismateriaalin varaan. Niin sanotun saksalaissuuntauksen (1918) jälkeen itsenäisen Suomen sotaväki ja puolustushallinto järjestettiin ainakin näennäisesti uudelleen, jolloin pyrittiin ensisijaisesti eroon saksalaissuuntauksen poliittisesta painolastista. *C.G.E. Mannerheimista* tuli paitsi valtionhoitaja myös puolustusvoimain ylipäällikkö 12.12.1918, ja pian sen jälkeen hän nimitti eversti *Rudolf Waldenin* sotaministeriksi. Yleisesikunnan päälliköksi Mannerheim nimitti ensin eversti *A. Adlerflugin* ja varsin pian kenraalimajuri *Hannes Ignatiuksen*. *K.J. Ståhlbergin* tultua valituksi tasavallan presiden-

tiksi puolustuslaitoksen johdon rakenne vakiintui 1920-luvun puoleenväliin saakka: sotaväen päällikkönä toimi kenraaliluutnantti *K.F. Wilkama* (12.9.1919–7.8.1924) ja yleisesikunnan päällikkönä kenraalimajuri *O.P. Enckell* (12.9.1919–18.9.1924). Vuonna 1919 hyväksyttiin myös puolustuslaitoksen kannalta keskeiset lait: väliaikainen asevelvollisuuslaki, laki sotilasmajoituksesta, laki sotilaskyydityksestä sekä sotaväen rikoslaki. Samalla aloitettiin puolustussuunnitelmien uudelleenarviointi, sotaministeriön alaisuuteen perustettiin varikkoja sotasaalismateriaalin varastointia varten sekä perustettiin useita komiteoita ja toimikuntia ratkomaan erilaisia ongelmia. Vuoden 1919 hallitusmuoto antoi puolustuslaitoksen roolille valtakunnan rajojen koskemattomuuden takaajana muodollisenkin perustan.²³

Valtioneuvostossa uudet vuosina 1917–1918 perustetut ulkoasiainministeriö ja sotaministeriö (vuodesta 1922 puolustusministeriö) aloittivat muutoksen hierarkkiseen johtojärjestelmään Suomessa. Sotaministeriö oli jopa ulkoasiainministeriötäkin hierarkkisempi: sotaministeriössä oli vuonna 1918 jo kahdeksan osastoa. Lisäksi virkamiesten keskinäiset suhteet olivat tarkoin säädeltyjä, mikä jätti osasto- ja toimistopäälliköille vastuun omista yksiköistään. Vastaavasti ministeriön työjärjestys oli yksityiskohtaisin valtioneuvostossa.²⁴ Byrokratisoituminen ja eriytymien valtioneuvostossa jatkui vuoden 1922 valtioneuvoston päätöksenteon ja rakenteen perusteet määrittävässä laissa. Vuoden 1923 alussa valtioneuvostossa oli yhteensä 17 osastotasoista yksikköä ja 46 toimistoa tai vastaavaa alamuodostelmaa, kun vastaavasti kesällä 1939 osastoja tai vastaavia yksikköjä oli jo 50 ja näissä oli 34 toimistoa tai vastaavaa alamuodostelmaa.²⁵

Virallisen byrokratian rinnalle nousi heti itsenäistymisen alkuvuosina mittava komitea- ja toimikuntajärjestelmä, jossa käytettiin hyväksi myös yksityisen sektorin asiantuntemusta. Komiteat olivat 1920-1930-luvulla tärkeä osa päätöksentekojärjestelmää varsinaisen virasto-organisaation rinnalla. Komiteoilla pyrittiin valmistelemaan lainsäädännöllisiä ja poliittisia erityiskysymyksiä. Komiteoi-

ta, komissioita ja toimikuntia nimitettiin eri hallinnonaloilla runsaasti: vuonna 1930 komiteoita oli 72 ja vuonna 1939 jo 117. Komiteatyypillisillä elimillä oli suorastaan keskeinen asema aikakauden hallinnollisessa järjestelmässä, mikä luonnollisesti lisäsi erilaisten intressiryhmien halua osallistua niiden toimintaan. Komiteajärjestelmä, joka oli hajanainen ja monimuotoinen erityisesti 1920-luvulla, palveli nimenomaan poliittisten eliittien ja etujärjestöjen etuja.²⁶

Suomen puolustuslaitosta leimasi varsinkin 1920-luvulla sekä sisäinen taistelu vallasta että hankala poliittinen toimintaympäristö. Yleensäkin puolustuslaitoksen ongelmat ja kiistakysymykset olivat laajalti esillä julkisuudessa 1920-luvulla. Erityisesti upseeriston — Venäjällä koulutetut tsaarinupseerit vastaan jääkäriupseerit — keskinäinen valtataistelu herätti suuren yleisön huomiota.²⁷ Ensimmäinen kerran kiista tuli julkisuuteen niin sanotun suojeluskuntakonfliktin yhteydessä. Jo vuosina 1919–1920 eräät jääkäriupseerit olivat päättäneet käyttää lehdistöä hyväksi propagandavälineenä. Vuonna 1921 kiista puhkesi konfliktiksi upseeriston ”venäläisyydestä” Helsingin suojeluskuntapiirissä piirin päällikön sanomalehtikirjoituksen laukaisemana. Konfliktin seurauksena jääkärit miehittivät suojeluskuntajärjestön korkeimmat virat.²⁸ Laajemmin erimielisyydet näkyivät koko puolustuslaitoksen johdossa ja erilaisten komiteoiden työssä jo vuosina 1922–1924, mutta avoimeksi riidaksi ne puhkesivat vasta keväällä 1924. Vastakkain joutuivat tällöin nuoremmat jääkäriupseerit ja vanhemmat tsaarinupseerit, joista jälkimmäisten käsissä puolustuslaitoksen ylin johto tällöin vielä oli.²⁹

Ryhmillä oli periaatteellisia eroja käsityksissä, paitsi tietysti puolustuslaitoksen virkarakenteesta, erityisesti liikekannallepanokysymyksestä ja puolustussuunnitelmista³⁰. Jääkäriupseerit uhkasivat jopa joukkoerolla, jos heidän vaatimuksiinsa ei suostuttaisi. Puolustusvoimien johdossa suoritettiin laajat henkilöstövaihdokset painostuksen tuloksena vuosina 1924–1926, jolloin lähes kaikki korkeat virat siirtyivät pääosin kokemattomien jääkäriupseerien käsiin.³¹ Jääkärien valtaannousu huipentui kenraalimajuri *Aarne Sihvon* va-

lintaan sotaväen päälliköksi vuonna 1926, jolloin jääkärien ensisijaiseksi silmätikuksi joutunut Wilkama syrjäytyi lopullisesti puolustuslaitoksen johtotehtävistä.³² Upseeriston keskuudessa taisteltiin myös kielikysymyksestä, etenkin ”ruotsinkielisen jääkäriklikin” roolista, minkä vuoksi suomenkielinen Sihvo oli erityisen sopiva kandidaatti myrskyisän puolustuslaitoksen johtoon Wilkaman jälkeen.³³

Vaihdoksilla puolustuslaitoksen johdossa 1920-luvun puolessavälissä oli sekä positiivisia että negatiivisia seurauksia. Vaikka jääkärit toivat johtoon uudenlaista maanpuolustushenkeä ja aloitteellisuutta, oli kokonaisvaikutus puolustuslaitoksen toimivuuden kannalta negatiivinen. Uusien upseerien koulutustaso oli heikko, ja koko korkeimman johdon organisaatio muodostui tehottomaksi.³⁴ Koulutettujen upseerien puuttuminen jätti tilaa muun muassa puolustuslaitoksen sisäisille valtataisteluille. Suunnitelmallisuuden puuttuminen hidasti myös materiaalihankintoja. Puolustuslaitoksen hajanaisuus mahdollisti sekä puolustuslaitoksen sisäisten pienten ryhmien (esimerkiksi laivastokysymyksessä) että talouselämän (esimerkiksi hankintojen kohdentumisessa) aktiivisen osallistumisen puolustuspoliittiseen päätöksentekoon.³⁵

Puolustuslaitoksen poliittinen toimintaympäristö muodostui heti itsenäistymisen alkuvaiheesta saakka hankalaksi. Vuoden 1918 sisällissota jakoi maan poliittisesti kahteen leiriin, mikä näkyi erityisesti 1920-luvun valtiopäivillä. Eduskunnan toiminnassa maanpuolustukselliset kysymykset olivat näkyvästi esillä läpi vuosikymmenen. Ajanjaksolle oli tyypillistä puolueyhmittymien välinen ”voimatasapaino”, mikä johti hajanaisuuteen ja päättämättömyyteen.³⁶ Sisäpoliittinen levottomuus näkyi myös hallitusten tiheänä vaihtumisena. Useimmat hallituksista joutuivat tekemisiin myös vaikeiden sotilaallisten kysymysten kanssa, jotka saattoivat jopa kaataa kyseisen hallituksen. Esimerkiksi Cajanderin II ministeristön vuonna 1924 käsittelemistä ongelmista vaikein oli niin sanottu upseerikonflikti. Valtioneuvosto ei kuitenkaan tällöin vielä halunnut ottaa kantaa henkilöstökysymyksiin, mutta muut uudistus-

suunnitelmat toteutettiin nopeassa tahdissa.³⁷ Puolustuslaitoksen henkilöstökriisiä pyrittiin selvittämään jouduttamalla uudistuksia, mutta jättämällä henkilöstövaihdokset tuleville hallituksille. Tulenheimon ministeristö (1925) sen sijaan päätyi vaikeuksiin laivastokysymyksen takia ja joutui lopulta arvovaltatappion kärsineenä eroamaan.³⁸ Kallion II ministeristön (1925–1926) tavoitteissa näkyi selvästi ainakin periaatteellinen halu parantaa puolustuspanostusta, sillä kansainvälinen tilanne ei vielä ollut suotuisa rauhanpolitiikalle. Kallion hallituksen kohtaloksi koituivat sekä kielikysymys että puolustushankinnoissa esiintyneet epäselvyydet.³⁹

Väinö Tannerin sosiaalidemokraattinen vähemmistöhallitus (1926–1927) muodosti periaatteessa poikkeavan episodin 1920-luvun sisäpolitiikassa. Hallitus pyrki leikkaamaan puolustusmenoja muun muassa lyhentämällä palvelusaikaa ja pienentämällä maavoimien miesvahvuutta. Tannerin ministeristön ohjelmassa myönnettiin silti puolustuslaitoksen olemassaolon välttämättömyys kansainvälisen tilanteen vuoksi. Tannerin vähemmistöhallituksen aikana harjoitettiin aktiivista Kansainliitto-politiikkaa, ja käytännössä se jatkoi edellisten porvarillisten hallitusten linjaa: vuoden 1927 valtiopäivillä hyväksyttiin laki rannikkolaivaston perustamisesta, puolustuslaitoksen ja puolustusministeriön virat vakinaistettiin sekä suojeluskuntien asema virallistettiin⁴⁰. Sosiaalidemokraatit olivat kypsyneet myönteisemmälle kannalle puolustuskysymyksessä, mikä tuli selvemmin esille tosin vasta 1930-luvun perushankintaohjelmien yhteydessä⁴¹

Sisällissodan synnyttämä kahtiajako näkyi erityisesti eduskunnan toiminnassa. Maanpuolustukselliset kysymykset olivat näkyvästi esillä päivänpolitiikassa etenkin 1920-luvulla. Puolustusmenojen kannalta keskeisiä kysymyksiä olivat asevelvollisuus ja perushankinnat, erityisesti laivaston perustaminen. Puolustuslaitoksen arvovallan kannalta merkittäviä kysymyksiä olivat muun muassa sotatilalain läpivieminen sekä puolustuslaitoksen ja puolustusministeriön virkojen vakinaistaminen.⁴² Asevelvollisuuslaista 1920-luvulla eduskunnassa käyty taistelu kuvaa hyvin poliittista

toimintaympäristöä. Vuoden 1922 valtiopäivillä hyväksyttiin itsenäisyyden alkuvuosien väliaikaisratkaisujen jälkeen edellisen vuoden esitys asevelvollisuuslaiksi.⁴³ Asevelvollisuuslakia täydennettiin vuonna 1924, mutta sinänsä laki säilyi ennallaan⁴⁴. Asevelvollisuuskysymykseen palattiin seuraavan kerran vuoden 1926 valtiopäivillä, jolloin useiden puolueiden edustajat tekivät asevelvollisuusajan lyhentämisehdotuksia. Yleensä oltiin 6–9 kuukauden palvelusajan kannalla. Perusteluiksi esitettiin muun muassa säästöjä valtiontaloudessa.⁴⁵ Ehdotukset hylättiin, mutta hallitusta pyydettiin antamaan esitys asiassa⁴⁶.

Asevelvollisuuskysymystä käsiteltiin seuraavan kerran vasta vuonna 1929, jolloin vasemmisto teki joitakin tuloksettomia esityksiä palvelusajan lyhentämiseksi. Ratkaisu saatiin aikaan lopulta vuonna 1931, jolloin eduskunta hyväksyi hallituksen esityksen uudeksi asevelvollisuuslaiksi tehden siihen vain pieniä muutoksia.⁴⁷ *Vilho Tervasmäen* mukaan syinä muutosesitysten epäonnistumiseen olivat eduskuntaryhmien mielipiteissä tapahtunut vähittäinen muutos puolustusystävällisempään suuntaan ja puolustuslaitoksen normaalia pienempi vahvuus.⁴⁸ Vaikuttavina tekijöinä lakiesitysten hylkäämisessä olivat varmasti myös sisäpoliittinen hajanaisuus ja siitä juontuvat vaikeudet päätöksenteossa. Asevelvollisuuden lyhentämistä kannattaneet puolueet eivät päässeet yksimielisyyteen siitä, kuinka paljon asepalvelusta tulisi lyhentää. Oikeistoradikalismi edesauttoi lain läpimenoa eduskunnassa vuosikymmenen vaihteessa. Vuoden 1931 uusi asevelvollisuuslaki ei lopulta poikennut esimerkiksi puolustusrevisionikomitean suosittelemasta vähintään vuoden palvelusajasta.⁴⁹

Puolustusrevisionikomitean toiminta ja sen raportin kohtalo on hyvä esimerkki 1920-luvun maanpuolustuskeskustelun poliittisesta volatilitetista. Puolustusrevisioni, eli niin sanottu Hornborgin komitea, sai alkunsa vuoden 1923 lopulla, jolloin päätettiin asettaa puolustusrevisionikomitea puolustuskysymyksen valmistelua varten. 1920-luvun alussa oli ollut muitakin yrityksiä puolustusjärjestelyjen uudelleenorganisoinniseksi — esimerkiksi Rannikko-

puolustuskomitea (1922) ja niin sanottu Wetzlerin komitea (1923) — mutta näiden tulokset jäivät tavoitteisiin nähden vähäisiksi.⁵⁰ Puolustusrevisionin kanssa toimi samanaikaisesti useita taloudellista puolustusvalmiutta käsitteleviä komiteoita, joiden toiminta jäi lähes tuloksettomaksi. Puolustusrevisionin toimenkuvaan kuuluivat varsinaiset sotilaalliset ratkaisut ja ehdotukset. Taloudellisen puolustusvalmiuden suunnittelu jäi erityisesti niin sanotun Holman komitean (1923) ja sotatalouskomitea I:n (1924–1925) harteille.⁵¹

Puolustusrevisionin toiminta ajoittui vuosille 1923–1926. Siihen kuului sekä kansanedustajia että sotilaita.⁵² Jääkäreillä ja heidän edustamallaan ideologiallaan oli keskeinen asema puolustusrevisionissa, sillä komitean sotilasjaoston teki lähes kaikki merkittävät ratkaisut mietinnön valmistelussa.⁵³ Kysymykset laivaston perustamisesta ja laivasto-ohjelman sisällöstä kuvastavat hyvin komitean vaikeata poliittista toimintaympäristöä. Komitea sai avukseen englantilaisen *W. Kirken* johtaman asiantuntijakomission laivastokysymystä varten silloisen yleisesikunnan päällikön vastustuksesta huolimatta.⁵⁴ Puolustusrevisioni ei täysin yhtynyt englantilaisten asiantuntijakomission ehdotuksiin, mutta hyväksyi kuitenkin ehdotusten päälinjat. Myös suomalaiset meriupseerit ja puolustusministeriön meripuolustuksesta vastaavat henkilöt yrittivät vaikuttaa komitean mielipiteisiin saavuttamatta kuitenkaan haluamiaan tuloksia. Heidän tavoitteenaan oli laajempi ja sisällöltään erilainen laivasto-ohjelma.⁵⁵

Laivaston määrärahat muodostuivat myös yhdeksi valtiopäivien merkittävistä kiistakysymyksistä 1920-luvulla. Varat laivasto-ohjelman toteuttamisen aloittamiseen myönnettiin sosiaalidemokratien vastustuksesta huolimatta valtion tulo- ja menoarvion yhteydessä vuosikymmenen puolessavälissä. Samalla esimerkiksi vuoden 1927 Tannerin vähemmistöhallitus sidottiin jo aikaisemmin sovitulla hankinnoilla jatkamaan ohjelman toteutusta. Laivastolaki hyväksyttiin lopullisesti vuoden 1927 valtiopäivillä.⁵⁶ Hallituksen vuoden 1924 esitystä (520 miljoonaa markkaa) oli laissa karsittu huomattavasti: lopullinen summa oli 215 miljoonaa markkaa⁵⁷. Puo-

lustusrevisioni ehdotti mietinnössään jopa 591 miljoonan markan laivasto-ohjelmaa, mutta ohjelman toteuttamisen ehdoksi oli määriteltävä koko perushankintaohjelman hyväksyminen kokonaisuudessaan. Tällöin olisi maavoimien hankintojen osuus noussut yli 50 prosentin.⁵⁸ Laivaston perustaminen oli ainoa osa puolustusrevisionin perushankintaohjelmasta, joka saatiin edes jossain muodossa toteutettua. Hankintojen painopiste 1920- ja 1930-luvulla keskittyi siten pienempiin, joukko-osastojen tarpeista lähteneisiin hankintoihin.

Syinä laivasto-ohjelman toteutumiseen ylläesitetystä muodosta olivat eduskunnassa sitkeästi harjoitettu laivastopropaganda, puolustusministeriön meriupseerien vaikutusvalta ja osaltaan myös puolustusrevisionin mietinnöstä eduskunnalle sorvattu, rakenteeltaan vääristynyt lyhennelmä. Painostusta harrastivat Suomen Laivastoliitto, Laivastolehti, Meriupseeriyhdistys sekä kotimainen suurteollisuus, etenkin telakat. Laivastolain käsittelyn aikana painostusjärjestöt jopa jakoivat laivastoa koskevaa propaganda-materiaalia suoraan kansanedustajille. Tuloksena oli, että merivoimien osuus perushankinnoista kasvoi yli 50 prosentin vuosina 1926–1930. Perushankintojen rakenne muuttui päinvastaiseksi kuin mitä puolustusrevisioni oli tarkoittanut.⁵⁹ Huomattavaa onkin se, että artikkelin johdannossa mainittujen *insider*-ryhmien osallistuminen päätöksentekoon ei toteutunut puolustusrevisionin kohdalla. Täten päätöksenteon ulkopuolelle jääneet vaikutusvaltaiset intressiryhmät onnistuivat saamaan tavoitteensa läpi suoraan puolustusministeriössä ja eduskunnassa.⁶⁰

Maailmansotien välisen ajan puolustuspolitiikalle oli myös tyyppillistä, etenkin jääkäreille, polemiikki sanomalehdissä. Myös puolustusrevisionin toiminta sai varovaista kritiikkiä osakseen jo vuoden 1925 lopulla, eli siis ennen mietinnön julkistamista 21.1. 1926, esimerkiksi edistyspuolueen äänenkannattajassa Helsingin Sanomissa. Kritiikkiä esitettiin entisen yleisesikunnan päällikön mielipiteiden ohittamisesta komitean toiminnassa, puolustusmenojen kasvattamisesta ja komitean mietinnön jakamattomuudesta.⁶¹

Oikeistolehdistön suhtautuminen oli yleensä maanpuolustusmyönteistä ja komiteaa suosivaa⁶², mutta komitean puheenjohtajan *Eirik Hornborgin* varsin yksityiskohtaiset kirjoitukset mietinnön sisällöstä muuttivat tätä asennoitumista radikaalisti: useissa lehdissä jopa vaadittiin Hornborgin asettamista syytteeseen maanpetoksesta. Hänen motiivinaan lienee ollut puolustuskysymyksen merkityksen korostaminen julkisessa keskustelussa. Hornborg asetettiin lopulta valtioneuvoston päätöksellä syytteeseen salaisien tietojen paljastamisesta, mutta hän selviytyi oikeudenkäynnistä ”puhtain paperein”.⁶³

Puolustusrevisionin mietinnön julkisuuskuva muodostui heti julkaisuvaiheessa negatiiviseksi, mikä vaikutti osaltaan komitean työn sivuuttamiseen monissa 1920-luvun lopun puolustuspoliittisissa ratkaisuissa, esimerkiksi juuri laivastokysymyksessä. Puolustusrevisionin suunnitelmia ei tuotu koskaan kokonaisuudessaan eduskunnan käsiteltäväksi, mihin vaikutti varmasti monien avainasemassa olevien intressiryhmien tuen puuttuminen.⁶⁴ Puolustuslaitoksen sisäiset kriisit ja valtataistelu, hallitusten nopea vaihtuminen, eduskunnan kahtiajako ja puolustuslaitoksen perustamista vaivannut suunnitelmattomuus vaikuttivat toisaalta siten, että intressiryhmille ja vaikutusvaltaisille yksilöille jäi tilaa vaikuttaa puolustus- ja hankintapolitiikkaan. Toisaalta puolustuslaitoksen rahoituspohjaa, joka oli luotu vuoden 1919 laeilla, oli vaikeata muuttaa eduskunnassa. Ainoastaan perushankintojen määrää ja kohdentumista oli käytännössä mahdollista muuttaa budjettikäsittelyn yhteydessä.⁶⁵

Puolustuslaitoksessa esiintyneet taloudelliset väärinkäytökset, yksilöiden hyödyn maksimointi ja linnoittamistoiminta 1920-luvulla

Yksilöiden hyödyn maksimoinnissa ovat jatkuva organisatorinen ja hallinnollinen käymistila, vähäinen valvonta sekä kasvavat tuotto-odotukset uusista hankintasopimuksista tarvittavia ennakkoehdoja.

Tapahtuiko puolustuslaitoksen piirissä talousrikoksia? Esiintyikö suoranaista korruptiota? Vai voidaanko yksilöiden toimintaa ja tehtyjä ratkaisuja tulkita eri tavoin, kuten puolustuslaitoksen linnoittamistoimintaa? Tässä luvussa tarkastellaan ensin puolustuslaitoksen perustamiseen liittyviä taloudellisia väärinkäytöksiä ja erityisesti eri viranomaisten puolustuslaitoksen toiminnasta, varsinkin taloudenpidosta, esittämiä huomautuksia. Tapauskohtaisessa analyysissä syvennytään sekä sotasaalismateriaalista käytyyn debattiin että puolustuslaitoksen linnoittamistoiminnan tarkasteluun, jolloin yksilöiden toiminta hyötynsä maksimoinnissa saa oikeat mittasuhteet. Tämän jälkeen tarkastellaan lyhyesti puolustuslaitoksen piirissä esiintynyttä talousrikollisuutta ja sen suhdetta muuhun sotilasarikollisuuteen. Hyödyllisiä käsitteitä yksilöiden toiminnan analyysissä ovat tämän artikkelin johdannossa määritellyt korruptiivinen rajapinta ja intressikonfliktit.

Suomalaiseen virkamiestradiioon on väitetty vaikuttaneen autonomian ajalta peräisin oleva venäläinen perinne palvelujen vastavuoroisuudesta. Intressikonfliktien, joiden tulisi ilmetä jääviyden ja esteellisyyden tunnustamisena päätöksenteossa, sääntely on Suomessa ollut vähäistä. Näiden intressikonfliktien, jotka merkitsevät korruptiivisen rajapinnan laajentumista, taustalla ovat joko äkkinäiset poliittiset tai taloudelliset muutokset, joiden seurauksena syntyy hetkittäin suuriakin mahdollisuuksia hyödyn maksimointiin tai pitempiaikaiset rakenteelliset muutokset, jolloin vastaavasti intressikonfliktit ovat vähemmän näkyviä ja/tai niistä on sovittu keskeisten ryhmien välisillä neuvotteluilla. Korruptiivinen rajapinta tulee vastaan erityisesti virkamiesten moniroolien sekä erilaisten neuvottelu- ja sopimustilanteiden (yritykset, rakennuttajat, rakentajat ja virkamiehet) yhteydessä. Paavo Isakssonin mukaan suoranaisia lahjontatapauksia, varsinkin säännöstelylakien rikkomuksia, oli Suomessa eniten 1940- ja 1950-luvulla. Toisaalta maailmansotien välisen ajan Suomessa yksityinen sektori integroitiin keskeiseksi osaksi päätöksentekojärjestelmää, mikä johtui erityisesti pätevien asiantuntijoiden puutteesta sekä porvariston tarpeesta var-

mistaa yhteinen rintama kommunismin uhkaa vastaan.⁶⁶ Miten tämä vaikutti esimerkiksi Suomen puolustuslaitoksen hankintapolitiikkaan, joka perustui julkisen ja yksityisen sektorin vuorovaikutuksen varaan?

Itsenäisen Suomen puolustusvoimien materiaalisen perustan muodosti maahan vuonna 1918 jäänyt runsas sotasaalis sekä sodan aikana ja välittömästi sen jälkeen ulkomailta hankittu aseistus. Sotasaalismateriaali koostui muun muassa kiinteistä linnoituslaitteista ja niihin liittyneestä aseistuksesta sekä kenttäarmeijan aseista ja tykkikalustosta. Materiaalista perustaa laajennettiin ensin vuonna 1918 vähäisillä hankinnoilla Saksasta, Puolasta ja Virosta, sitten vuonna 1919 puolustusministeri Waldenin vaatimuksesta pääosin Ranskasta ostetulla kalustolla. Armeijan materiaallinen perusta alkoi kuitenkin heikentyä 1920-luvulla aseistuksen vanhentuessa. 1920-luvun lopun materiaalista tilannetta on luonnehdittu puolustusvalmiuden kannalta jopa erittäin heikoksi.⁶⁷

Hyvänä esimerkkinä paikoittain vakavista materiaalisista heikkouksista voidaan nähdä Suomen laivaston varustustilanne 1920-luvun alussa. Suomen laivasto perustui lähes täysin Venäjältä takavarikoituun sotasaalismateriaaliin. Suomen laivastossa oli tällöin kuusi tykkivenettä, kolme S-luokan torpedovenettä, miinalaiva M1 ja kaksi moottorisoitua torpedovenettä.⁶⁸ Muihin Itämeren valtioihin verrattuna Suomen laivasto oli todella vaatimaton. Esimerkiksi Ruotsin laivastoon kuului tällöin kolme uutta isoa panssari-laivaa ja kolme pienempää, yksi panssaroitu risteilijä, seitsemän torpedovenettä, 16–18 sukellusvenettä, mitkä tekivät Ruotsista yhden merkittävimmistä laivastomahdeista Itämerellä 1920-luvun alussa. Vertailussa on tietysti huomioitava myös Suomen ja Ruotsin erilaiset taloudelliset resurssit: Suomen bruttokansantuote esimerkiksi vuonna 1928 oli vain noin kolmasosa Ruotsin vastaavasta. Laivastolain käsittelyn kannalta mielenkiintoista oli se, että suomalaisten meriupseerien näkökantoihin ja mielipiteisiin vaikuttivat erityisesti muiden Pohjoismaiden laivastojen paitsi panostus suuriin laivoihin myös laivastojen verrattain suuri koko.⁶⁹

Minkä arvoista sotasaalismateriaali oli? Pystyttiinkö sen varaan rakentamaan uuden itsenäisen valtion puolustusvoimat? Sotasaalimateriaalin arvo ilmeisesti yliarvioitiin vuonna 1918, minkä lisäksi sen varastoinnissa tapahtui suoranaisia väärinkäytöksiä. Tästä materiaalista ei koskaan toimitettu täydellistä hinnoittelua, mikä lisäsi epäselvyyttä materiaalin arvosta. Kaikki materiaali kuitenkin inventoitiin vuosittain. Sotasaaliin haltuunottoa hoiti aluksi erityinen sotasaaliin talteenottamistoimisto, kunnes se lakkautettiin heinäkuussa 1918. Vastuu sotasaalimateriaalista siirtyi 21.6.1918 erityiselle Sotasaalis-keskuskomitealle, jonka tuli kerätä varastoimaton materiaali, toimittaa sotasaalimateriaalin arviointi sekä järjestää tarpeettoman tavaran myynti. Varsin pian tämä komitea siirrettiin valtionvarainministeriön alaiseksi. Säilytettävä materiaali varastoitettiin varikkoihin. Tervasmäen mukaan sotasaalimateriaalin arvo ei vastannut tehtyjä arvioita, ja esimerkiksi ampumatarvikkeiden laatu oli suorastaan heikko.⁷⁰ Taisteluvälineiden varastoinnissa ilmenneitä epäselvyyksiä varten asetettu komitea sai selville myöhemmin 1920-luvulla, että sotasaalimateriaali oli arvioitu inventoinneissa uuden materiaalin arvoiseksi, jolloin oli syntynyt virheellinen kuva materiaalin käyttöarvosta. Muita syitä olivat muun muassa kirjanpidolliset virheet.⁷¹

Eduskunnan tuomio sotasaalimateriaalin varastoinnista ja ylläpidosta oli murskaava. Tämän keskustelun yhteydessä kansanedustaja *Joonas J. Laherma* esitti tämän artikkelin alussa lainatun epäilyksensä puolustuslaitoksen rahankäytöstä. Sotasaalis-keskuskomitean puheenjohtaja, kansanedustaja *A. H. Virkkunen* moitti omassa puheenvuorossaan erityisesti puolustusministeriön intendentuuri-osaston toimintaa, mikä kuvaa myös ministeriön sisäisiä kiistoja tässä kysymyksessä.⁷²

*”[Puolustusministeriön] Keskusosaston intendentuuri-
jaosto valittaa samassa kertomuksessa, että sotilasviran-
omaiset, etenkin pääintendentuuri ja erinäiset joukko-osas-
tot, ovat ottaneet sotasaalista haltuunsa ilman että ovat*

*päästäneet jaoston virkamiehiä inventeeraamaan ja hinnoittelemaan sanottuja tavaroita. Ovatpa vielä murta-
neet jaoston varastopaikkojen lukot ja omin luvin ottaneet
suuret määrät erilaista tavaraa, antamatta minkäänlaista
kuuttia tai edes luetteloa ottamistaan välineistä.”*

Virkkusen mukaan vastaava toiminta oli ollut jopa tavallista vuosien 1918–1919 aikana. Lisäksi hän huomautti, että ”sangen paljon on niitä tapauksia, jotka osoittavat, että sotasaalista on suorastaan varastettu”. Esimerkiksi sotasaalisajoneuvoja oli ilmeisesti myyty, kuten asiaa selvittämään palkattu etsivätoimisto oli todennut, alihintaan yksityisille henkilöille ja toiminimille. Syinä näihin väärinkäytöksiin hän mainitsi järjestäytymättömyyden, poikkeusolot ja useiden pätevien henkilöiden eroamiset puolustuslaitoksen palveluksesta vapaussodan loppumisen jälkeen. Eduskuntakeskustelussa porvarillisten puolueiden edustajat kehuivat Virkkusen lausuntoa ”huomattavaksi” ja väärinkäytöksiä ”häpeällisiksi”, vaikkakin ongelma nähtiin ensisijaisesti puolustuslaitoksen sisäisenä ongelmana ja uudet perushankinnat välttämättöminä.⁷³ Katsauksessa valtionvarain tilaan vuonna 1921, jolloin sotasaalis-keskuskomitean raportti oli jo valmistunut, sotasaalisviranomaisten katsottiin ryhtyneen asian suhteen tarpeellisiin toimenpiteisiin⁷⁴.

Valtiontilintarkastajien arvio (1925) puolustuslaitoksen vuosien 1918–1920 rahankäytöstä oli vähintään yhtä negatiivinen kuin sotasaalis-keskuskomitean. Heidän raportissaan moitittiin ensimmäiseksi puolustusministeriön virkamiesten puutteellisia tilinpitotaitoja. Heti seuraavaksi kiinnitettiin huomiota ”erinäisiin suuriin poistoihin ja suoranaisiin kavalluksiin”. Omaisuuspoistojen (esimerkiksi onnettomuuksien johdosta) määrä oli lähes 2,3 miljoonaa markkaa, josta rikollisen toiminnan osuudeksi arvioitiin noin 5 prosenttia. Tilintarkastajat mainitsivat muutamia kavallustapauksia erikseen ja ehdottivat ”puolueettoman tutkimuksen toimeenpanoa”.⁷⁵ Puolustusministeriön vastine oli voimakas hyökkäys tilintarkastajien kritiikkiä vastaan. Muistutusten katsottiin kohdistuvan varsin ”pieniin

asioihin”, lähinnä varojen käyttöön vääriltä momenteilta. Tilintarkastajia syytettiin myös pintapuolisuudesta: ”Näyttääkin siltä, kuin pääharrastuksena olisi saada paperille niin paljon kuin suinkin”.⁷⁶ 1920-luvun puolessavälissä puolustuslaitoksen rahankäytön kritiikki oli kuitenkin jo menettänyt parhaimman teränsä, etenkin puolustuslaitosta koettelevan tärkeämmän kriisin, upseerikonfliktin takia. Sanomalehdistöltäkään ei enää liiennyt palstatilaa tämän kysymyksen vatvomiseen.⁷⁷

Vähintään yhtä suuren huomion kuin sotasaalismateriaaliin liittyneet väärinkäytökset, etenkin lehdistössä, herätti kysymys linnoittamisesta ja siihen liittyneestä rakennustoiminnasta 1920-luvun alussa. Vuonna 1919 sotaministeriöön perustettiin oma erillinen osasto sotalaitoksen kiinteistöjen hoitoa ja laajaa rakennustoimintaa varten, jolloin osaston ensimmäiseksi päälliköksi määrättiin kapteeni *A.J. Lönnroth*. Osaston palvelukseen kiinnitettiin pian linnoitustoimiston päälliköksi kapteeni *J.C. Fabritius*. Kesällä 1919 Fabritius ja tehtävää varten kutsuttu ranskalainen asiantuntija kapteeni *Duval*, maastotiedustelun jälkeen, laativat suunnitelman Karjalan kannakselle rakennettavista varustuksista, jolloin linnoitusrakenteiden tekninen suunnittelu annettiin nimenomaan Fabritiuksen vastuulle. Samana vuonna sotaministeriö kutsui maahan ranskalaisen asiantuntijan majuri *J.J. Gros-Coissy*’n suunnittelemaan Kannaksen linnoittamista Fabritiuksen kanssa. Vuonna 1919 laaditun sopimuksen perusteella rakennustyö annettiin yksinoikeudella Oy Granit-nimiselle rakennusliikkeelle. Kiinteät puolustuslaitteet nähtiin tärkeiksi siksi, että Suomella ei katsottu olevan riittäviä asevoimia hyökkäyksen torjumiseksi itsenäisyyden alkuvuosina. Linnoittamisen kannalta ensisijainen alue oli puolustussuunnitelmassakin keskeinen Karjalan kannas. Kannakselle rakennettua ”linjaa” alettiin myöhemmin kutsua yleisesikunnan päällikön mukaan Enckellin linjaksi.⁷⁸

Linnoittamisen alkuvaiheessa vuonna 1920 keskityttiin Kannakselle, Suomenlahti–Vuoksi välille, aina vuoteen 1922 saakka, minkä jälkeen alettiin suunnittelemaan sivustojen linnoittamista. Vuo-

sina 1922–1924 siirrettiin painopiste Kannaksella Suvannon–Vuoksen linjalle, ja muualla etenkin Laatokan pohjoispuolen linnoittamiseen. Edellä mainittujen lisäksi nähtiin välttämättömänä taaeman puolustuslinjan luominen Viipurin turvaksi. Yleisesikunnan päällikön erottua 18.9.1924 jääkäripainostuksen myötä — josta osa kohdistui kiinteisiin puolustuslaitteisiin osana puolustussuunnitelmia — loppui niin sanottu ensimmäinen linnoittamiskausi. Linnoittamistoiminnan taktillinen suunnittelu oli ollut tiukasti kenraalimajuri Enckellin käsissä, kun vastaavasti suunnittelusta olivat vastanneet yhteisesti Fabritius ja Gros-Coissy.⁷⁹

Linnoittamislaitteiden varsinainen rakennuttaminen sai alkunsa vuoden 1919 syksyllä, jolloin asiaa käsiteltiin ensimmäisen kerran 15.8.1919 sotaministeriön yhteydessä toimineessa hankinta-asiain neuvottelukunnassa. Tällöin sotaministeriön insinööriosaston päällikkö insinööri *A. Lönnroth* totesi suosituskirjeessään, että ministeriö oli yrittänyt saada pätevää työväkeä linnoittamistöitä varten, mutta huonolla menestyksellä siviilisektoria alemman palkan takia. Samassa yhteydessä hän ehdotti töiden antamista yksityiselle Oy Granitille, joka oli tehnyt vastaavanlaisia töitä aikaisemmin Venäjällä. Heillä oli hänen mielestään tarpeellinen asiantuntemus ja välineet, minkä lisäksi yhtiö voisi pitää palveluksessaan sotilasasiantuntijan, joka laatisi tarvittavat suunnitelmat. Lönnroth oli aikaisemmin toiminut Granitin toimitusjohtajana ja lupasi erota ministeriön palveluksesta ryhtyäkseen johtamaan samaista yhtiötä, mikäli se saisi vastuulleen rakennustyöt. Sotaministeriön talousosaston päällikkö oli periaatteessa samaa mieltä Lönnrothin kanssa, mutta edellytti silti muiden tarjousten hakemista ennen päätöksen tekemistä. Jätetyistä tarjouksista hankinta-asiain neuvottelukunta puolsi yksimielisesti töiden antamista Oy Granitille tarjouksen edullisuuden vuoksi, mikä käytännössä sitoi sotaministeriön noudattamaan neuvottelukunnan suositusta. Lönnroth erosi pian tämän jälkeen ministeriöstä ja ryhtyi johtamaan Oy Granitia. Samalla hieman aikaisemmin sotaministeriön palveluksesta eronnut Fabritius astui myös Oy Granitin palvelukseen.⁸⁰

Oy Granitin saama yksinoikeus linnoittamistöihin nostatti sota-saalismateriaalikysymyksen ohella vastalauseiden aallon etenkin lehdistökirjoituksissa, jolloin hankinta-asiain neuvottelukunnan oli pakko torjua syytöksiä omilla kirjoituksillaan vuoden 1920 alussa. Niissä korostettiin Oy Granitin tarjouksen edullisuutta ja linnoittamistöiden salaisuutta.⁸¹ Myös eri puolueiden kansanedustajat kritisoivat vuoden 1919 budjettikeskustelun yhteydessä tehtyä ratkaisua. Kansanedustaja *Juho P. Kokon* mukaan vastaavat ratkaisut olivat kansalaisten verovarojen tuhlausta:⁸²

”Jos tämä on totta, että yhtiö saa 10 % bruttomenoista, on se aivan mahdotonta. Ei ole kumma jos työt tulevat niin kalliiksi kuin ne tulevat. Onnistuuko tällainen huijaus? Kerrotaan että töiden urakoitsijana on sotalaitoksessa palvelnut virkamies joka on urakan antanut ja sitten samalla on vastaanottajana ja myös töiden ylimpänä valvojana. Ne jotka tulevat tarkastamaan valtion yleisiä tilejä, arvattavasti tulevat kiinnittämään tällaiseen huomiota, ettei ole tilaisuutta tällä tavalla kansan varoja tuhlaata ja saattaa verotaakkaa niin suureksi että saattaa verojen maksamisen muuttaa vasaramarkkinoiksi.”

Valtiontilintarkastajat selvittivät asiaa eduskunnan pyynnöstä valtiontilintarkastajain kertomuksessa vuodelta 1920. Tilintarkastajat arvostelivat yleisesti puolustuslaitoksen rakennusprojekteihin liittyviä urakkasopimuksia, muun muassa valvonnan puutteesta. He olivat myös tehneet sotaministeriölle useita kysymyksiä koskien Oy Granitin kanssa tehtyä urakkasopimusta. Sotaministeriön vastauksessa oli korostettu linnoittamistöiden salaisuutta ja pätevien urakoitsijoiden vähyyttä. Töiden valvomista varten oli asetettu erityinen arvostelulautakunta sekä palkattu sotaministeriön tarkastajat eri kohteille. Edelleen vastauksessa mainittiin, että Oy Granitin palvelukseen oli siirtynyt sotaministeriöstä Lönnrothin ja Fabritiuksen lisäksi neljä henkilöä. Valtiontilintarkastajat kiinnittivätkin nimen-

omaan huomiota ”siihen läheiseen yhteyteen, mikä näyttää vallinneen O/Y Granitin ja sotaministeriössä tämän kanssa sopimuksia tehneiden sekä näiden sopimuksien nojalla suoritettuja töitä valvoneiden viranomaisten kesken”, mitä ei kuitenkaan tulkittu laittomaksi. Sotaministeriön vastineesta kävi vielä ilmi, että Oy Granitin kanssa solmittu sopimus oli purettu ja urakat oli laitettu uudelleen haettaviksi.⁸³

Vuoden 1921 uudella tarjouskierroksella linnoittamistöistä teki tarjouksen neljä yhtiötä, joista hankinta-asian neuvottelukunta puolsi Oy Granitin tarjousta asiantuntemuksen ja töiden kiireellisyyden vuoksi. Oy Pyramid oli kuitenkin tehnyt edellistä hieman halvemmän tarjouksen, mutta neuvottelukunta ei aluksi suositellut sitä hyväksyttäväksi, vaikka neuvottelukunnan jäsenet korostivatkin vapaan kilpailun periaatetta käydyssä keskustelussa. Lopulta tehtiin sotaministeriölle ehdotus, jossa pidettiin mahdollisena, joskaan ei suotavana, myös kahden rakennusyhtiön palkkaamista tehtävää varten. Sotaministeriö suosi jälkimmäistä vaihtoehtoa, joten yhtiöitten sopimukset allekirjoitettiin 8.7.1921. Sopimuksessa yhtiöille luvattu palkkio oli pudonnut Oy Granitille vuonna 1919 luvatussa 20 prosentista työpalkoista nyt kymmeneen prosenttiin. Kummallekin rakentajalle määrättiin omat erilliset työkohteet. *Reino Arimo* on arvioinut, että Oy Granit ja Oy Pyramid saivat vuosina 1922–1924 kokemuksen kautta turvattua itselleen monopoliaseman muihin kilpailijoihin nähden, joten ne pystyivät tekemään parhaat tarjoukset myös 1930-luvulla linnoittamistöiden alettua uudelleen.⁸⁴

Vuosien 1920–1924 aikana linnoittamislaitteiden rakentamiseen käytettiin noin 31 miljoonaa markkaa, jolla rakennettiin yhteensä 79 konekivääri-, 22 miehistö- ja 9 komentokorsua. Nämä menot muodostivat noin kahdeksan prosenttia puolustuslaitoksen perushankintamenoista ja vain 1,4 prosenttia kaikista puolustusmenoista kyseisinä vuosina.⁸⁵ Investoinnit eivät siten muodostaneet erityisen suurta osaa näiden vuosien perushankinnoista. Toteutettiinko investoinnit järkevästi? Hyötyivätkö tietyt avainhenkilöt suhteettomasti virka-asemastaan? Annettiin OY Granitille ja sitten

yhdessä Oy Pyramidille monopoli-asema paitsi linnoittamistöissä myös puolustuslaitoksen muissa rakennusprojekteissa?

Oy Granit ilmeisesti sai pääosan itsenäisyyden ajan alun puolustuslaitoksen rakennusurakoista, erityisesti linnoittamistöissä. Yhtiö sai hoitaakseen muun muassa Laatokan patterien rakentamisen, Viipurinlahden ja Karjalan kannaksen välisten patterien kunnostamisen sekä Suomenlinnan ulkosaarien linnoitusten kunnostamistyöt. Yhtiön vastuulle tuli myös muita urakoita, esimerkiksi lastausurakoita ja tykin ammusten poistamista. Hankinta-asiain neuvottelukunta kuitenkin jatkoi 1920-luvun alussa käytäntöä urakoiden kilpailuttamisesta, pois lukien käytännössä linnoittamistyöt vuoden 1921 jälkeen, mikä ei antanut Oy Granitille mahdollisuutta monopolin luomiseen.⁸⁶ Projektit eivät myöskään aina sujuneet suunnitelmien mukaan, sillä rakentajien ja rakennuttajien välillä oli joskus suuriakin ristiriitoja teknisten ja taloudellisten näkemysten välillä. Arimon mukaan yhtiöiden ja ministeriön välillä oli jopa tiukkasanaisia väittelyitä — ministeriön mukaan toinen yhtiöistä oli yhdessä kirjeessään käyttänyt sopimatonta kieltä, ja toinen yhtiöistä oli oman kertomansa mukaan ”poistettu” Kannakselta jonkun aikaa valtioneuvoston määräyksellä — jotka kuitenkin ennen pitkää saatiin selvitettyksi.⁸⁷ Ministeriön virkamiesten ja yhtiöiden toimihenkilöiden väliset verkostot eivät siis helpottaneet esimerkiksi töistä maksettavista palkkiosta käytyjä neuvotteluja.

Oy Granit ja sen palvelukseen astuneet entiset sotaministeriön virkamiehet ilmeisesti hyötyivät aluksi suhdeverkostoistaan linnoittamistoiminnan urakkakilpailussa. Kyse oli kuitenkin vain eettisesti arveluttavasta toiminnasta, sillä vastaavat virkamiehet eivät yhtä poikkeusta lukuun ottamatta toimineet niin sanotuissa monirooleissa. Ainoastaan insinööriosaston päällikkö A. Lönnrothin toiminta oli epäilemättä arveluttavaa, sillä hän oli ollut ennen sotaministeriön virkaansa ja heti sen jälkeen Oy Granitin palveluksessa. Hänen toimintansa oli ennen kaikkea oman taloudellisen tulevaisuuden varmistamista, mikä tuottikin hyvän taloudellisen payoffin. Silti Lönnrothinkaan toiminta ei ollut laitonta, kuten valtion-

tilintarkastajat totesivat. Toinen linnoittamistoiminnasta myös henkilökohtaisesti hyötynyt henkilö oli lähes kaikkien linnoittamislaitteiden suunnittelussa mukana ollut J.C. Fabritius. Hän varmisti täten itselleen aseman linnoittamisen keskeisimpänä (ja ainoana) asiantuntijana, mikä heijastui keskusteluissa työpiirustuksista maksettavista korvauksista. Yksittäistapauksena voidaan mainita, että Fabritius myi puolustusministeriön insinööriosastolle patentin suunnittelemaansa konekiväärin uppolavetista: 10 000 markkaa ensimmäisestä asennetusta lavetista, jokaisesta seuraavasta 1000 markkaa. Lavettia asennettiin kuitenkin lopulta ainoastaan kahteen korusuun, mikä kuvanee investoinnin hyödyllisyyttä.⁸⁸

Oy Granit edusti silti aikakauteen nähden harvinaista ammattitaitoa, mikä mahdollisti edellä mainitut yksittäiset ”rikkomukset”. Itsenäisyyden ajan alussa puolustuslaitoksen oli turvaututtava parhaiden asiantuntijoiden apuun, jotta rajojen koskemattomuus voitaisiin taata ulkopoliittisesti kireässä tilanteessa (muun muassa heimosodat, Neuvosto-Venäjän sisällissota, Ahvenanmaan kriisi). Hinnasta eivät kaikki vain olleet samaa mieltä, mikä näkyi etenkin eduskuntakeskustelussa ja lehdistökirjoittelussa.

Sama heijastui puolustuslaitoksen piirissä esiintyneeseen rikollisuuteen yleensä. *Jarl Kronlundin* mukaan karkaamiset ja muut järjestysrikokset olivat puolustuslaitoksen alkuvaiheessa tavallisia rikollisuuden muotoja, joten varsinaiset valkokaulusrikokset olivat melko harvinaisia. Talousrikollisuudesta varkaudet ja taloudenpidossa esiintyneet pienet väärinkäytökset olivat yleisimpiä. 1920-luvun puoleenväliin mennessä taloudellisten väärinkäytösten määrä väheni merkittävästi olojen vakiinnuttua, mikä karsi puolustusministeriön rahankäyttöön kohdistunutta arvostelua. Toisaalta merkittävämpiä talousrikoksia syytettiin nimenomaan siviilioikeuden puolella. Suurin osa rikkomuksista puolustuslaitoksessa 1920-luvun puolenvälin jälkeen oli edelleen järjestysrikoksia. Puolustusvoimien sisäistä tilannetta kuvaa hyvin se, että niin miehistöstä kuin kanta-aliupseereista yleensä noin puolta rangaistiin, käytännössä kuriin liittyvissä ongelmissa, palveluksenajan kuluessa.⁸⁹ Puolus-

tuslaitoksen vakiintuminen, taloudellisten olojen kohentuminen, puolustuslaitoksen organisaation vakiintuminen — ennen jääkäri-en valtaannousua — sekä intressiryhmien vakiintuminen osaksi poliittisia markkinoita vähensivät huomattavasti yksittäisten henkilöiden mahdollisuuksia taloudellisen hyödyn maksimointiin. Itsenäisyyden alkuvuosien kriisivaiheiden jälkeen erilaiset taloudelliset intressiryhmät katsoivat nyt mahdolliseksi turvata jäsentensä edut vaarantamatta maanpuolustuksen uskottavuutta.

Intressiryhmät, eliittiverkostot ja Suomen puolustusmenojen kehitys maailmansotien välisellä ajalla

Kuten intressiryhmätutkijat ovat korostaneet, ryhmän painostuspotentiaali perustuu pääosin ryhmän rakenteisiin ja sen resursseihin. Myös johtajien rooli on usein ratkaiseva. North on painottanut erityisesti sitä, että organisaatiot pyrkivät oman etunsa maksimointiin institutionaalisen kehityksen rajoissa. Oman edun tavoittelua voi olla yhtäläillä puolustushankintojen ohjaaminen kotimaisille markkinoille, palkankorotusten tavoittelu ja/tai puolustuslaitoksen virkarakenteen muuttaminen. Mancur Olson on osoittanut, että pienet homogeeniset ryhmät ovat usein kaikkein tehokkaimpia voitontavoittelussa. Pienissä ryhmissä sisäinen sosiaalinen paine ja yhteiset tavoitteet johtavat useammin tuloksiin kuin suurissa, sisäisesti hajanaisissa ryhmissä.⁹⁰

Taloudellisten ja poliittisten ryhmien välille syntyy pluralistisissa yhteiskunnissa poliittisia verkostoja, joilla turvataan resurssien vaihdanta poliittisilla markkinoilla. Itsenäisyyden ajan alussa poliittiset eliitit tarvitsivat paitsi taloudellisten eliittien tukea myös heidän ammattitaitoaan erilaisten taloudellisten ongelmien ratkaisussa. Vastaavasti taloudellisilla intressiryhmillä oli omat tavoitteensa poliittisessa päätöksenteossa. Kuten *Martin Smith* on todennut, syntyneellä verkostoyhteisöllä on tavallisesti ydin ja ulkokuori. Ytimeen kuuluvat keskeiset toimijat ja ryhmät, jotka pystyvät muut-

tamaan ”pelin” sääntöjä ja poliittisen päätöksenteon sisältöä, tai ainakin osallistumaan siihen. Ytimen ulkopuolisilla ryhmillä ei ole tarpeeksi resursseja, jotta ne voisivat systemaattisesti painostaa politiikan päätöksentekijöitä. Nämä verkostot ovat yleensä vakaita ja jatkuvia, johtuen yhteisössä olevien toimijoiden rajatusta määrästä. Verkostoissa kontaktit vaihtelevat epävirallisista virallisiin, vapaamuotoisista päivittäisistä kontakteista virallisiin komiteoihin ja organisaatioihin.⁹¹

Historiallinen tilanne, jossa vallitsevat institutionaaliset tekijät mahdollistavat pienempien ryhmien osallistumisen poliittiseen päätöksentekoon, selittää organisaatioiden motiiveja ryhtyä ajamaan tavoitteitaan. Suomen tapauksessa sekä poliittisen kentän kahtiajako että puolustuslaitoksen sisäiset ristiriidat jättivät tilaa pienten ryhmien ja yksilöiden tehokkaalle poliittiselle painostustoiminnalle. Suomessa poliittinen ja taloudellinen eliitti koostui maailmansotien välisenä aikana edelleen autonomian ajan mahtisuvuista. Virkamiehistön osalta ei siis voida puhua radikaalista muutoksesta, korkeintaan virkamiehistön hitaasta keskiluokkaistumisesta. Osaltaan tähän vaikutti maalaisliiton asenteen muuttuminen, varsinkin kun se pääsi vaikuttamaan maailmansotien välisen ajan tärkeimpiin virkanimityksiin.⁹² Suomessa intressiryhmille muodostuivat elintärkeiksi erilaiset hyvä veli -verkostot, jotka perustuivat henkilökohtaiseen vuorovaikutukseen. Näille oli myös tyypillistä vastavuoroisuuden olettamus.⁹³ Painostustoiminta oli kuitenkin harvoin siinänsä laitonta, sillä esimerkiksi vaalirahoitus oli täysin sallittua. Toiminta olikin nimenomaan eliittien hyödyn maksimointia yleisesti ymmärrettyjen epävirallisten sääntöjen rajoissa, jolloin peruspremissinä oli porvarillisen yhteiskuntajärjestelmän ja uskottavan puolustuskyvyn säilyttäminen kotimaisin hankinoin.

Erilaiset komiteat olivat keskeisiä Suomen maailmansotien välisen ajan poliittisessa päätöksentekojärjestelmässä. Pienten organisaatioiden vaikutusvallasta — toisin kuin puolustusrevisionin tapauksessa — on hyvä esimerkki jo linnoittamistoiminnan yhteydessä mainittu, valtioneuvoston 22.5.1919 sotaministeriön alaisuus-

teen perustama hankinta-asiain neuvottelukunta, jonka tehtäväksi tuli antaa lausunto kaikista puolustuslaitoksen hankinnoista. Neuvottelukunnalla oli lisäksi aloiteoikeus ”sotalaitoksen taloutta koskevissa parannuksissa”. Yhtenä lisämotiivina tämän organisaation perustamiseen oli säästäväisyyden korostaminen puolustuslaitoksen hankinnoissa. Neuvottelukuntaan nimitettiin lähes yksinomaan kotimarkkinateollisuuden edustajia. Organisaationa se muodosti luonnollisen jatkumon esimerkiksi sisällissodan aikaiselle insinööriesikunnalle, jossa talouselämän edustajat huolehtivat sotatalouden tarpeista. Neuvottelukunnan rooli muodostui määrääväksi puolustusministeriön hankinnoissa: kaikissa hankinnoissa tarvittiin ensin neuvottelukunnan hyväksyntä ennen täytäntöönpanoa. Puolustusministeriön osastot noudattivat neuvottelukunnan ohjeita lähes poikkeuksetta.⁹⁴

Hankinta-asiain neuvottelukunta käytti alusta lähtien toiminnassaan tarjouskilpailuja hankintojen tehostamiseksi. Ensimmäisinä toimintavuosina kilpailuttaminen oli hyvin tehokasta, mutta 1920-luvun kuluessa tilauksia suunnattiin yhä enenevässä määrin kotimaisille markkinoille. Kilpailuttamisesta tuli monissa tapauksissa näennäistä. Tähän oli syynä paitsi yleinen taloudellisen tilanteen parantuminen myös kotimaisen teollisuuden omat tarpeet. Neuvottelukunnan ohjesääntö vuodelta 1924 on hyvä esimerkki tästä: ”...milloin puolustuslaitoksen ilmeinen etu ei toisin vaadi, tilaus puolletaan annettavaksi kotimaisen tavaran tai työn tarjoojalle.” Vuonna 1925 neuvottelukunta jaettiin kahtia metalli- ja koneteollisuusjaostoon ja intendentuurijaostoon, jotka molemmat koostuivat lähes yksinomaan Teollisuusliiton vastaavien kotimaisten teollisuusalojen edustajista.⁹⁵ Oliko hankinta-asiain neuvottelukunnan toiminnassa määräävänä tavoitteena oman taloudellisen edun (siis Teollisuusliiton jäsenten) saavuttaminen vai löytyykö ilmiön taustalta muita tekijöitä?

Suomen Tuontiteollisuusliitto, myöhemmin Suomen Tuontiteollisuusliiton Keskusliitto ja vuodesta 1924 Suomen Teollisuusliitto, perustettiin 28.1.1921 turvaamaan kotimarkkinateollisuuden intres-

sejä. Keskeisiksi periaatteiksi tullikysymyksiin vaikuttamisen lisäksi nousivat kauppasopimuskysymykset sekä teollisuuden toimintaedellytykset kotimaassa. Teollisuusliiton intressit liittyivät läheisesti myös valtion hankintapolitiikkaan. Valtioneuvosto oli lisäksi vuonna 1921 nimittänyt erillisen valtion hankintain asiantuntijalautakunnan valvomaan suurimpia hankintoja. Teollisuusliitto sai lautakunnassa läpi periaatteen, että jopa 20 prosenttia kalliimpia kotimaisia tuotteita tulisi suosia ulkomaisiin nähden. Teollisuusliiton ote valtion hankinnoista kirposi hetkellisesti 1920-luvun lopulla, mutta laman myötä sama periaate otettiin jälleen käytäntöön. Lamavuosien myötä myös valtioneuvoston ja valtionvarainministeriön suopeampi asenne vakinaistivat kotimaisten valmistajien suosimiskäytännön. 1930-luvulla Teollisuusliiton intressit tulivat esille paitsi hankinta-asiain neuvottelukunnan myös taloudellisen puolustusneuvoston kautta.⁹⁶

Teollisuusliiton vaikutus ulottui siis suoranaiseen päätöksentekoon puolustuslaitoksen hankinnoista. Hankinta-asiain neuvottelukunnan, joka jatkoi toimintaansa koko maailmansotien välisen ajan, jäsenet koostuivat Teollisuusliiton eri alojen edustajista. Esimerkiksi Teollisuusliiton puheenjohtajista *Finn Feiring* ja *Robert Lavonius* toimivat 1920–1930-luvulla myös hankinta-asiain neuvottelukunnan puheenjohtajina. Teollisuusliitto harrasti lisäksi aktiivista propagandatoimintaa, josta suurin osa kanavoitui sanomalehdistön kautta, tavoitteidensa saavuttamiseksi.⁹⁷ Liiton toimintaa leimasi myös porvarillinen ideologia, johon sopi hyvin omavaraisuuden korostaminen puolustuslaitoksen kehittämässä. Kyseessä olikin tietynlainen dualismi suhtautumisessa puolustuslaitokseen: toisaalta pyrittiin maksimoimaan omien jäsenten edut, toisaalta haluttiin turvata puolustusteollisuuden omavaraisuus kriisin sattuessa.⁹⁸

Hyvä esimerkki erilaisten verkostojen syntymisestä ja erilaisten intressien kohtaamisesta on jo aikaisemmin mainittu laivastokysymys 1920-luvulla. Teollisuusliiton ja eduskunnan välisenä yhteyshenkilönä lähes koko maailmansotien välisen ajan toimi Lii-

ton toimitusjohtaja, *V. M. J. Viljanen*. Viljanen toimi myös edistyspuolueen kansanedustajana vuosina 1924–1926. Hänellä oli yhteyksiä ja arvostettuja virkoja myös muissa organisaatioissa, kuten Suomen Laivastoliitossa. Viljanen toimi aktiivisesti laivastolain läpimenon varmistamiseksi eduskunnassa. Hänen laivastosympatiansa ja toiminta Teollisuusliitossa tähtäsivät lisäksi uusien laivatilausten varmistamiseen kotimaisille telakoille 1920-luvulla. Kolme suomalaista telakkaa — Maskin & Brobyggnads AB, AB Crichton-Vulcan Oy ja AB Sandvikens Skeppsdocka & Mek. Verkst — ottivat yhteyttä Teollisuusliittoon vuonna 1926, jotta uusia laivatilauksia ei annettaisi ”ulkomaille”. Teollisuusliiton hallitus korosti erityisesti yritysten kapasiteetin tarkastamista, jotta kotimaisen teollisuuden mainetta ei pilattaisi. Keskustelun jälkeen Teollisuusliitto päätti silti painostaa valtioneuvostoa kotimaisten tilausten toteutumiseksi.⁹⁹

Teollisuusliiton poliittinen painoarvo oli kuitenkin heikko verrattuna puunjalostusteollisuuteen ja maataloustuottajiin esimerkiksi tullipolitiikassa. Yhtenä selittävänä tekijänä Suomen talouden rakenteen lisäksi oli Teollisuusliiton sisäinen rakenne. Heterogeeninen jäsenrakenne ja toimitusjohtaja Viljanen toiminta johtivat organisaation syvään kriisiin 1930-luvun alussa.¹⁰⁰ Yhdeksi kiistakysymykseksi muodostui Teollisuusliiton propagandaelimen Suomen Ilmoituskeskuksen (johtajana Viljanen) jatkuva tappiollinen tulos, mikä johti metalliteollisuuden edustajat vaatimaan toimitusjohtajan erottamista, jopa oman ryhmänsä eroamisen uhalla. Viljanen ja hänen tukijansa onnistuivat kuitenkin pitkällisten neuvotteluiden jälkeen saamaan niukan tuen hänen jatkolleen toimitusjohtajana, ilman Teollisuusliiton hajoamista.¹⁰¹ Teollisuusliiton painostustoimintaa vaikeutti tiukka kilpailu vientiteollisuuden ja maataloustuottajien kanssa erilaisista julkishyödykkeistä. Liitto yritti neuvotella vientiteollisuuden kanssa yhteistyön aloittamiseksi 1920-luvulla, mutta ilman tuloksia. Uudelleen tuloksia yritettiin saada lamakauden alettua, mutta jälleen turhaan.¹⁰²

Lamakauden alettua MTK ja Teollisuusliitto alkoivat kuitenkin lähestyä toisiaan. Teollisuusliitto aloitti muun muassa maalaisliiton

ehdokkaiden rahallisen tukemisen vaaleissa. Yhteistyö konkretisoitui vuonna 1934, jolloin vaalityötä varten perustettiin yhteinen komitea ja sille varattiin huomattava budjetti. Järjestöille oli yhteistä kotimarkkinoiden suojelemisen ja omavaraisuuden edistämisen korostaminen. Kysymyksiä missä järjestöillä oli yhteisiä intressejä olivat varsinkin tariffit, kotimaiset tuotantokiintiöt ja valtion hankintapolitiikka. Kuten Juha-Antti Lamberg on huomauttanut, intressiryhmien lähentyminen jatkui vuonna 1935, jolloin edellä mainitut tukivat maalaisliiton ehdokkaiden lisäksi vientiteollisuuden tukemia ehdokkaita. Teollisuusliiton ja Suomen Puunjalostusteollisuuden Keskusliiton yhteistyö kiinteytyi edelleen vuonna 1935. Painostuspolitiikan muutoksen taustalla oli taloudellisten eliittien huoli kansainvälisen poliittisen ilmapiirin kiristymisestä ja sosialismin ”kasvavasta vaikutuksesta”. Puhtaan taloudellisen hyödyn maksimoinnin painotus sai antaa tilaa patriotismille ja porvarillisen yhteiskuntajärjestelmän turvaamiselle, jossa omavaraisuudella nähtiin myös keskeinen rooli kriisin koittaessa.¹⁰³

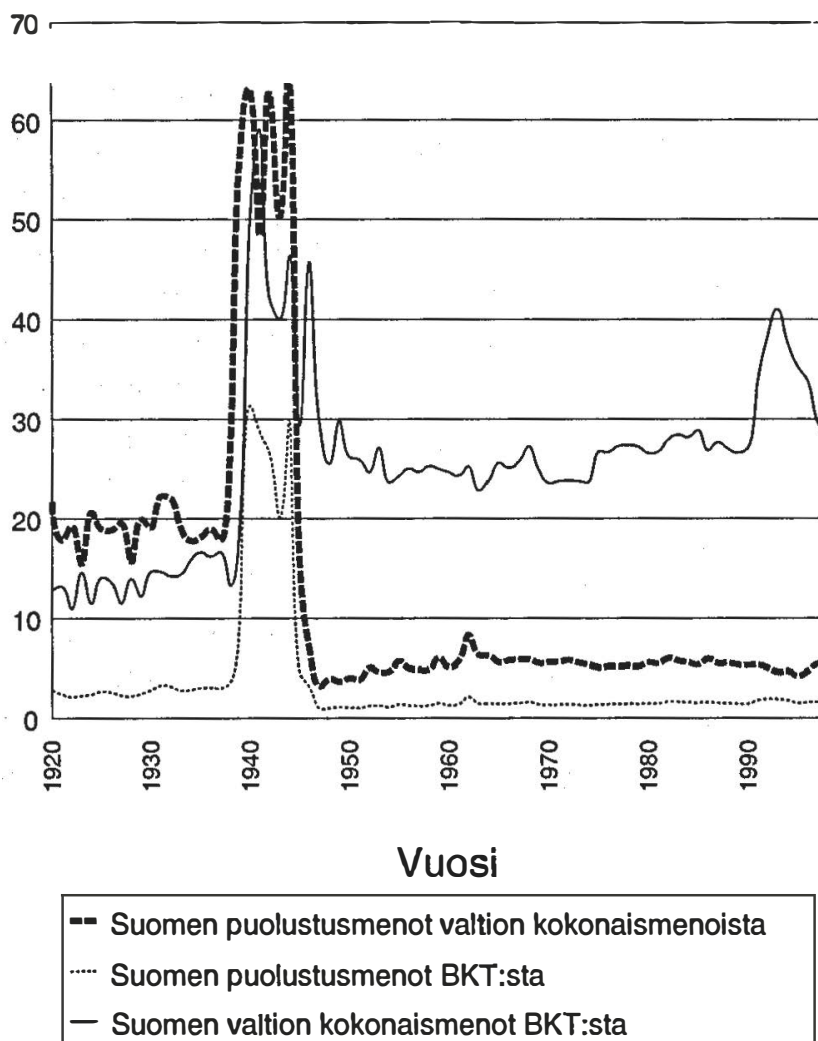
Minkälainen vaikutus intressiryhmien toiminnalla oli Suomen puolustusmenojen kehitykseen? Yleisesti pienten ja suurten valtioiden puolustusmenojen suuruuteen maailmansotien välisenä aikana vaikuttivat niiden talouksien suuruus, maantieteellinen koko, erilaiset uhkakuvat ja sisäpoliittinen tilanne.¹⁰⁴ Esimerkiksi Suomi oli väestöllisesti pieni, viennistä riippuvainen valtio, joka koki ulkoisen uhan — nimenomaan Neuvostoliiton — konkreettisenä. Euroopan pienistä demokratioista Belgian tilanne oli samankaltainen: maa sijaitsi kahden suurvallan välissä. Belgia oli aktiivisessa puolustusyhteistyössä Ranskan kanssa, kun taas Saksa koettiin jatkuvasti uhkana. Suurista demokratioista esimerkiksi Yhdysvallat oli väestöllinen ja taloudellinen jättiläinen, jonka talouspolitiikkaa maailmansotien välisenä ajanjaksona leimasivat talouselämän itsenäisyys ja suuren laman tuomat muutokset. Yhdysvalloilla ei myös ollut sotilaallisia uhkaajia 1930-luvun puoliväliin saakka.¹⁰⁵

Suomessa puolustusmenojen prosentuaalinen osuus valtion kokonaismenoista (kuvio 1) pysyi selvästi yli viidentoista, useimpina

vuosina jopa yli kahdenkymmenen prosentin. Toisaalta täytyy ottaa huomioon myös valtion kokonaismenojen kehitys. Puolustusmenojen osuus bruttokansantuotteesta pysyi Suomessa selvästi yli kahdessa prosentissa, mikä vastasi ja jopa ylitti esimerkiksi Ison-Britannian suhteellisen puolustuspanostuksen. Vastaavasti Belgiassa, jonka uhkakuvat jossain määrin vastasivat Suomea, tämä osuus jäi pienemmäksi. Jos mittapuuksi otetaan puolustusmenot muunnettuna yhteiseksi valuutaksi jaettuna väkiluvulla, näyttää Suomi seuranneen useiden valtioiden keskitasoa puolustuspanostuksessaan. Kokonaisuutena voidaan sanoa, että pienen uhatun Suomen puolustusmenot olivat pienten demokratioiden joukossa jopa korkeat ja ne kasvoivat 1920-luvulta 1930-luvulle tasaisesti. Ero esimerkiksi Ruotsin, Norjan ja Tanskan harjoittamaan Kansainliitto-politiikkaan ja aseistariisuntaan oli suuri.¹⁰⁶

Suomen puolustusmenot jakaantuivat karkeasti käyttömenoihin ja pääomamenoihin. Käyttömenot pitivät sisällään muun muassa asevelvollisista aiheutuneet kulut, päällystön palkkamenot ja muut asevoimien päivittäiseen ylläpitoon liittyvät kustannukset. Pääomamenot olivat pääasiassa perushankintoihin käytettyjä menoja. Niihin sisältyivät myös kasarmien rakennus- ja korjaustyöt, linnoittamistyöt, puolustuslaitoksen liiketoiminnasta aiheutuneet menot jne.¹⁰⁷ Kokonaisuudessaan puolustuslaitoksen käyttömenot muodostivat lähes kolme neljäsosaa puolustusmenoista vuosina 1920–1939. Esimerkiksi puolustusrevisionikomitean vuosille 1927–1936 asettamat, aikalaisten mukaan korkeat tavoitteet käyttömenoille ylittyivät reilusti. Käyttömenot kasvoivat 1,4-kertaisiksi vuosina 1927–1936. Pääomamenojen kasvu oli vielä voimakkaampaa: ajanjakson 1927–1936 aikana perushankinnat kasvoivat 2,2-kertaisiksi. Pääomamenojen kasvu oli tällöin sekä suhteellisesti että myös absoluuttisesti voimakkaampaa kuin käyttömenojen: pääomamenojen kasvu oli 193 miljoonaa markkaa, vakinaisten käyttömenojen 164 miljoonaa markkaa.¹⁰⁸ Kuten kuviosta 1 voidaan havaita, Suomen puolustusmenojen taso ennen ja jälkeen toisen maailmansodan oli radikaalisti erilainen, mikä ei johtunut pelkästään ulkopoliittisesti

Kuvio 1. Suomen suhteelliset puolustusmenot, 1920–1998, kiintein hinnoin (1970 FIM)

Lähteet: Puolustusmenot 1920–1945, Terä-Tervasmäki 1973, Tervasmäki 1978; puolustusmenot 1946–1996, Suomen tilastollinen vuosikirja (STV) 1947–1998. Helsinki 1948–1999; puolustusmenot 1997–1998, Tilastokeskus 1999 [online]. [viitattu 24.7.1999] Saatavilla www-muodossa: URL: <http://www.tilastokeskus.fi/tk/tp/tasku/valt4su.html>. Tukkuhintaindeksi, Hjerppe, Riitta, *Finland's Historical National Accounts 1860–1994: Calculation Methods and Statistical Tables*. Jyväskylän yliopiston historian laitos, Suomen historian julkaisuja 24. Jyväskylä 1996; ja Tilastokeskus 1999 [online]. [viitattu 24.7.1999] Saatavilla www-muodossa: URL:

<http://www.tilastokeskus.fi/tk/tp/tasku/taskut.html>. Valtion kokonaismenot 1920–1938, Taimio, Hilikka, *Valtion menojen ja valtion julkisten palvelujen kasvu Suomessa 1900-luvun alkupuoliskolla*. Suomen Pankki, tutkimusosasto. TU 17, 1986; 1939–1945, Tervasmäki, Vilho, *Puolustushallinto sodan ja rauhan aikana*. Puolustusministeriön historia II. Sotatieteen laitoksen julkaisuja XVII. Hämeenlinna 1978; 1946–1996, STV. Helsinki 1947–1999; 1997–1998, Tilastokeskus 1999 [online]. BKT 1920–1989, Hjerppe 1996; 1990–1998, Tilastokeskus 1999 [online]. [viitattu 24.7.1999] Saatavilla www-muodossa: URL: <http://www.stat.fi/tk/tp/tasku/kans3su.html>.

erilaisesta toimintaympäristöstä. Kuitenkin Suomen puolustuslaitoksen materiaalin tilanne ennen talvisotaa on arvioitu riittämättömäksi. Jos puolustuslaitoksen saama rahoitus oli jopa mittavaa, miksi puolustusvoimien materiaalisessa valmiudessa oli aukkoja ennen talvisotaa?¹⁰⁹

Ensinnäkin on huomioitava se, että puolustuslaitoksessa ei onnistuttu toteuttamaan kokonaisvaltaista hankintaohjelmaa, jota esimerkiksi puolustusrevisioni tarjosi, ennen kuin vasta 1930-luvun perushankintaohjelmien myötä. Tähän vaikuttivat muun muassa upseeriston keskinäiset kiistat ja kokemattomuus 1920-luvulla. Puolustuslaitos jouduttiin myös luomaan lähes tyhjästä sotasaalis-materiaalin pohjalle, mikä asetti puolustusmenojen tasolle esimerkiksi muita Pohjoismaita suurempia vaatimuksia. 1920-luvun alun jälkeen Suomen puolustuslaitoksen hankinnat perustettiin kotimaisten intressiryhmien vaikutuksesta lähes kokonaan kotimaisen tuotannon varaan, mikä johti myös valtiollisen puolustusmateriaali-tuotannon perustamiseen. Tuotantoyksiköiden perustamisen vaati kuitenkin aikaa ja rahaa, joten esimerkiksi kotimaisen ammus-tuotannon määrät olivat vielä odotettua vaatimattomampia talviso-dan sytyttyä. On myös huomioitava se, että Suomi ylläpiti euroop-palaisen mittapuun mukaan varsin suurta puolustuslaitosta, mikä asetti suuria haasteita puolustuslaitoksen liikekannallepanoa var-ten tehtäville perushankinnoille.¹¹⁰

Intressiryhmien ja julkisen sektorin välisessä yhteistyössä oli komiteoiden ja muiden pienten organisaatioiden rooli keskeinen

Suomen puolustusmenojen määrällisessä kehityksessä ja kohdentumisessa. Intressiryhmien toiminnalle jäi tilaa sisäpoliittisten ja puolustuslaitoksen sisäisten valtataistelujen myötä. Hankintapolitiikan kontrolloinnista erityisesti 1920-luvulla vastannut hankinta-asiaain neuvottelukunta koostui lähes pelkästään intressiryhmien kuten Teollisuusliiton edustajista, mikä johti hankintojen suuntautumiseen kotimarkkinoille. Samaten 1920-luvun lopulla saivat puolustusministeriön upseerit ja kotimarkkinateollisuuden edustajat vietyä läpi suurimittaisen laivasto-ohjelman, mikä takasi kotimaisille telakoille mahdollisuuden selviytyä Venäjän markkinoiden menettämistä seuranneista vaikeuksista 1920-luvulla. Näin puolustusmenojen rakenne vääristyi vuosikymmenten vaihteessa aiheuttaen vaikeuksia erityisesti maavoimille. Ratkaiseva tekijä Suomen puolustusmenojen kehityksessä oli hankintojen suuntaaminen kalliimmille kotimaisille tuotantolaitoksille, joita jouduttiin myös perustamaan valtiojohtoisesti. Kuitenkin esimerkiksi Teollisuusliitto pyrki omien etujensa lisäksi huolehtimaan siitä, että maanpuolustuksen toimintaedellytykset säilyisivät mahdollisimman hyvinä. Kotimarkkinat nähtiin turvaavan puolustuslaitoksen omavaraisuuden sodan syttyessä. 1930-luvulla perushankintaohjelmien toteuttaminen jäi lopulta liian myöhäiseen vaiheeseen, jolloin maailmanmarkkinoilta oli vaikea enää tehdä tarvittavia hankintoja.¹¹¹

Harmaa alue — intressien ja instituutioiden vuorovaikutus

Erilaisissa historiallisissa tilanteissa esiintyviä instituutioita, virallisia ja epävirallisia sääntöjä, muokkaa niiden vuorovaikutus erilaisten organisaatioiden kanssa, historiallisten ”sattumien” lisäksi. Oikeusjärjestelmän toiminta perustuu pääosin virallisten sääntöjen määritelmään rikollisesta toiminnasta. Monesti oikeusjärjestelmän ulottumattomille jää jopa kansalaisten enemmistön oikeustajua ja

mielipiteitä loukkaavia rikkomuksia. Tällöin on rikottu joko niin sanottuja kirjoittamattomia sääntöjä tai on kyse eri ryhmien erilaisista tulkinnoista hyväksyttävästä käyttäytymisestä. Harmaa alue on virallisten ja epävirallisten sääntöjen sekä erilaisten hyötytulkintojen kautta syntyvä alue, jonka sisälle jäävä toiminta — useimmiten yksilön tai ryhmän hyödyn maksimointi erilaisten preferenssien mukaisesti — tavallisimmin tuomitaan ainakin eettisesti arveluttavaksi. Rationaalinen käytös tulee kuitenkin ymmärtää yksilöiden omista preferensseistä käsin, jolloin maksimaalinen hyöty määräytyy tilanteen ja kokemusmaailman kautta. Motiiveja päätösten taustalla on tavallisesti myös useita, joten tapausten tulkitseminen esimerkiksi peläksi taloudellisen hyödyn tavoitteluksi on hankalaa.

Suomessa ovat historiallisesti painostuspolitiikan ja yksilöiden taloudellisen hyödyn maksimoinnin kohteena olleet varsinkin maapolitiikka ja rakentaminen, jolloin on syntynyt intressikonflikteja julkisen ja yksityisen sektorin välille. Intressikonflikti syntyy siten, että julkisessa asemassa oleva henkilö saavuttaa henkilökohtaista taloudellista hyötyä hallinnollisella tai poliittisella ratkaisulla. Poliitikassa intressiryhmät pyrkivät vaikuttamaan vaalirahoituksen ja erilaisten intressiverkostojen kautta, harvemmin silti rikollisin keinoin. Maailmansotien välisen ajan Suomessa puolustusmenojen kysyntään ja kohdentumiseen vaikuttivat pitkällisen budjettiprosessin aikana eri puolueet, monenlaiset intressiryhmät ja poliittisesti vaikutusvaltaiset yksilöt. Itsenäisyyden alkuvuosien sekavassa tilanteessa erilaiset ryhmät ja yksilöt pyrkivät varmistamaan oman ”markkinaosuutensa” poliittisilla markkinoilla. Useiden hallinnon alojen, kuten esimerkiksi puolustushallinnon kehittäminen lähes tyhjästä loi kasvavia tuotto-odotuksia poliittisille investoinneille. Tässä tilanteessa aluksi yksilöt ja myöhemmin 1920-luvulla intressiryhmät pyrkivät maksimoimaan oman hyötynsä.

Puolustuslaitoksen perustamisvaiheessa jotkut henkilöt toimivat Paavo Isakssonin mainitsemissa monirooleissa, jolloin he pystyivät toimimaan oman taloudellisen etunsa hyväksi. Tästä toiminnasta on hyvänä esimerkkinä puolustuslaitoksen linnoittamistoiminta

1920-luvun alussa. Urakkakilpailuihin ja suunnitteluun osallistuneet henkilöt eivät kuitenkaan rikkoneet lakia tässä tapauksessa, vaikka puolustuslaitoksen piirissä esiintyi myös todellista talousrikollisuutta. Linnoittamisessa yksityinen Oy Granit edusti silti aikakauteen nähden harvinaista ammattitaitoa, mikä antoi sille mahdollisuuden venyttää epävirallisia ”pelisääntöjä” äärimmilleen. Useiden virallisten organisaatioiden paheksunnasta huolimatta toiminta ei ollut laitonta. Itsenäisyyden ajan alussa puolustuslaitoksen oli turvauduttava parhaiden asiantuntijoiden apuun, jotta rajojen koskemattomuus voitaisiin turvata kriisien varalta.

Intressiryhmien ja julkisen sektorin välisessä yhteistyössä komiteoiden ja muiden pienten organisaatioiden rooli oli keskeinen, mikä vaikutti ratkaisevasti Suomen puolustusmenojen ja puolustuspolitiikan kehittymiseen. Intressiryhmien toiminnalle jäi tilaa sisäpoliittisten ja puolustuslaitoksen sisäisten valtataistelujen myötä. Esimerkiksi Teollisuusliitto onnistui käytännössä ajamaan läpi kotimaisten tuottajien monopolin valtion hankintapolitiikassa 1920-luvun puoleenväliin mennessä. Huomattavaa on myös se, että hankintapolitiikan kontrolloinnista erityisesti 1920-luvulla vastannut hankinta-asiain neuvottelukunta koostui lähes pelkästään intressiryhmien kuten Teollisuusliiton edustajista. Teollisuusliiton toiminta muiden tavoitteidensa toteutumiseksi ei ollut yhtä menestyksekkästä, mikä pakotti sen yhteistyöhön maataloustuottajien ja vientiteollisuuden kanssa 1930-luvulla.

Taloudelliset intressiryhmät ovat käytännössä poliittisten ja sosiaalisten eliittien dominoimia organisaatioita. Parhaiten menestyvät, niin sanotut insider-ryhmät pääsevät osallistumaan julkisen ja yksityisen sektorin vuorovaikutukseen poliittisilla markkinoilla, esimerkiksi komiteoissa. Syntyneiden päätöksentekoverkoston taustalla on nimenomaan se premissi, että sekä julkinen että yksityinen sektori ovat riippuvaisia toisistaan. Julkinen sektori tarvitsee yksityisen sektorin tarjoamaa asiantuntemusta ja sen poliittista tukea. Yksityinen sektori on kiinnostunut julkishyödykkeiden tarjonnasta ja kohdentumisesta sekä instituutioiden muokkaamisesta. Tämä vai-

kuttaminen ei kuitenkaan ole useimmiten rikollista toimintaa, sillä viralliset säännöt harvoin tulkitsevat osallistumisen tähän ”peliin” rikokseksi. Rationaaliset yksilöt ja ryhmät ryhtyvät rikolliseen toimintaan ainoastaan jos toiminnasta saatava hyöty ylittää mahdollisen riskin. Suomessa esimerkiksi vaalirahoitus oli maailmansotien välisenä aikana täysin laillinen tapa osallistua poliittisille markkinoille. Varsinaista rikollista toimintaa puolustuslaitoksen luomisessa olivat käytännössä ainoastaan sotasaalismateriaaliin liittyneet varkaudet ja kavallukset heti sisällissodan jälkeen. Intressiryhmien toiminnassa oli myös muita motiiveja kuin pelkkä taloudellisen edun maksimointi, etenkin 1930-luvulla. Usein toiminta 1920-luvulla keskittyi nimenomaan harmaalle alueelle, poliittisen ”markkinaosuuden” varmistamiseksi. Keskeiset intressiryhmät katsoivat viimeistään 1930-luvun puolessavälissä yhteisen rintaman välttämättömäksi sosialismin vastaisessa taistelussa ja maanpuolustuksen tehostamisessa uusien uhkakuvien edessä.

”Korkein tunnustus on kuitenkin annettava tälle vapautta rakastavalle kansalle, joka terästi tahtonsa ja pani alttiiksi kaikkensa saadakseen elää itsenäisenä. Vain koko kansaa elähdyttänyt voimakas vapaudentahto teki mahdolliseksi talvisodan viemisen niinkin suotuisaan päätökseen.”

Kenraali Hugo Österman, sotaväen päällikkö (18.1.1933–29.11.1940), 1966.¹¹²

Lähdeviitteet:

- ¹ Valtiopäivien pöytäkirjat (*Vp. P*)II/1919, 1978.
- ² Gottfredson, Michael & Travis Hirschi, *A General Theory of Crime*. Stanford 1990, xv, 4–8, 24; Eide, Erling (in cooperation with Jørgen Aasness and Terje Skjerven), *Economics of Crime. Deterrence and the Rational Offender*. Contributions to Economic Analysis 227. Amsterdam 1994, 1–2. Vertailevan tutkimuksen korostuksesta, ks. esim. Kekkonen, Jukka, 'Judicial Repression after the Civil Wars in Finland (1918) and in Spain (1936–1939)'. Teoksessa *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*. Ed. by Mirikka Lappalainen and Pekka Hirvonen. Helsinki 1999. Rikollisuuden tutkimuksesta yleensä, ks. tämän teoksen johdanto. Leigh, L.H., 'Introduction'. Teoksessa *Economic Crime in Europe*. Ed. by L.H. Leigh. The London School of Economics and Political Science. London 1980, ix–x.
- ³ Coleman, James W., *The Criminal Elite. The Sociology of White Collar Crime*. New York 1985, 2–4. Ks. myös Gottfredson-Hirschi 1990, 181–182. Valkokaulusrikollisuuden määritelmän kritiikistä, ks. erityisesti Gottfredson-Hirschi 1990, 182–199 — kirjoittajat väittävät, että valkokaulusrikollisten motiivit eivät eroa muista sosiaalisista ryhmistä, eli samat ominaisuudet pätevät tämän ryhmän osalta kuin muihinkin rikollisuuden muotoihin: alhainen itsekontrolli, impulsiivisuus, yleensä toimitaan yksin, henkilökohtaisen hyödyn tavoittelu tavallisimpana motiivina. Järjestäytynyttä hyödyn tavoittelua, erityisesti erilaisten organisaatioiden osalta, on vaikea havainnoida. Kuten esimerkiksi Coleman on osoittanut, valkokaulusrikollisuus liittyy nimenomaan eliitteihin, jotka kontrolloivat normien muotoutumista ja oikeusjärjestelmän toimintaa. Tämä lienee yksi selittäjä tämän rikollisuuden muodon pieneen osuuteen rikos-tilastoissa, etenkin historiallisessa materiaalissa.
- ⁴ Coleman 1985, 5–8, 14–71.
- ⁵ Isaksson, Paavo, *Korruptio ja julkinen valta*. Tampereen yliopiston Yhteiskuntatieteiden laitoksen julkaisuja 15/1997. Tampere 1997, 13.
- ⁶ Isaksson 1997, 55, 91–92, 103–108
- ⁷ Lamberg, Juha-Antti, 'Vaalirahoituksen taloushistoria. Puoluetuki painostusjärjestön toiminnassa". Teoksessa *Uusi institutionaalinen taloushistoria. Johdanto tutkimukseen*. Toim. Juha-Antti Lamberg & Jari Ojala. Jyväskylä 1997, 148–150. Yhdysvaltojen kampanjarahoituksesta ks. esim. Coleman 1985, 50–54, 101–104; sekä Dye, Thomas R. & Harmon Zeigler, *American Politics in the Media Age*. Third Edition. Pacific Grove, California 1989, 191–203.
- ⁸ Suppeampi koulukunta on *public choice*, joka David B. Johnsonin mukaan "on poliittisten markkinoiden tutkimusta". Johnson, David B., *Public Choice*.

An Introduction to the New Political Economy. Mountain View, California 1991, 10–12. Rationaalinen valinta ja yksilön rationaalisuuden korostaminen on metodina ilmentynyt lähes kaikkien yhteiskuntatieteiden tutkimuksessa erityisesti viimeisen kolmenkymmenen vuoden aikana.

⁹ Brennan, Geoffrey & James M. Buchanan, 'The Normative Purpose of Economic Science: Rediscovery of an Eighteenth-Century Method'. Teoksessa *The Theory of Public Choice – II*. Edited by James M. Buchanan and Robert D. Tollison. Reprint. University of Michigan 1990.

¹⁰ Johnson 1991. Ks. myös Buchanan 1990. North, Douglass C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Political Economy of Institutions and Decisions*. Reprint. Cambridge, NY 1994, 20–24; Lamberg, Juha-Antti, Jari Ojala & Jari Eloranta, 'Uusinstitucionalismi ja taloushistoria'. Teoksessa *Uusi institutionaalinen taloushistoria — Johdatus tutkimukseen*. Jyväskylä 1997. Herbert Simonin *bounded rationality* –käsitteestä, ks. etenkin Simon, Herbert, *Models of Man*. New York 1957. Mancur Olsonin mukaan tyypillinen altruistinen ja rationaalinen yksilö ei vaikuta määräävästi kollektiivisten hyödykkeiden hankintaan suuressa ryhmässä. Toisaalta omien uhrauksiensa näkyvyydestä huolehtiva altruisti saattaa vaikuttaa jopa keskeisesti suurienkin ryhmien kollektiivisessa voitonhankinnassa (*rent-seeking*). Ks. Olson, Mancur, *The Logic of Collective Action*. Reprint (1965). Cambridge, Massachusetts 1971; Olson, Mancur, *The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*. New Haven 1982, 19–20, 34–35.

¹¹ Eide 1994, 9–15. Eiden mukaan rajattu rationaalisuus merkitsee sitä, että vaikka rikollisuus saattaisi maksimoida yksilön hyödyn tietyssä tilanteessa, lakeja saatetaan silti noudattaa. Kyseinen yksilö saattaa olla tietämätön rikoksen mahdollisuudesta tai ns. pay-offista. Sama pätee myös rangaistusten tehokkuuteen. Laajoissa joukoissa ihmiset kuitenkin Eiden mukaan toimivat rationaalisesti; ks. Eide 1994, 23–25. Normien roolista, ks. myös North, Douglass C. (1996a) [online], 'Economic Performance Through Time: The Limits to Knowledge'. [viitattu 24.1.1997] Saatavilla [www-wuodossa: <URL:Ftp://econwpa.wustl.edu/econ-wp/eh/papers/9612/9612004.html>](http://www.wustl.edu/econ-wp/eh/papers/9612/9612004.html).

¹² North 1994, 1–3, 25; North, Douglass C., 'The Process of Economic Change'. Paper to be presented at the UNU/WIDER Project Meeting on *New Models of Provision and Financing of Public Goods* to be held 6-8 March 1997, 2–3.

¹³ Buchanan, James M., *The Demand and Supply of Public Goods*. Chicago 1968; Sandler, Todd & Keith Hartley, *The Economics of Defense*. Cambridge Surveys of Economic Literature. Cambridge, UK 1995, 54–58. Ks. Myös Lamberg 1997, esim. 146–148.

- ¹⁴ Suomalaisesta puolustuspoliittisesta päätöksenteosta, erityisesti maailmansotien välisenä aikana, ks. Tervasmäki, Vilho, *Eduskuntaryhmät ja maanpuolustus (valtiopäivillä 1917–1939)*. Helsinki 1964; Kronlund, Jarl, *Suomen puolustuslaitos 1918–1939*. Porvoo 1990; Eloranta, Jari, 'Julkista ja yksityistä — maanpuolustuksen taloudelliset reaali-teetit 1920–1939'. Teoksessa *Uusi institutionaalinen taloushistoria — Johdatus tutkimukseen*. Jyväskylä 1997; Eloranta, Jari, *Different Needs, Different Solutions — The Importance of Economic Development and Domestic Power Structures in Explaining Military Spending in Eight Western Democracies During the Interwar Period*. Taloushistorian lisensiaatintutkielma. Jyväskylän yliopisto, historian laitos 1998.
- ¹⁵ Hrebenar, Ronald J. & Ruth K. Scott, *Interest Group Politics in America*. New Jersey 1982, 4–5, 18–19; Wilson, Graham K., *Interest Groups*. Oxford 1990, 8–9; Lamberg 1997, 150. Suomalaisten intressiryhmien (vaihtoehtoisia termejä ovat painostusryhmä tai etujärjestö/ryhmä, mutta intressiryhmä on näistä neutraalein) aiemmasta tutkimuksesta, ks. nimenomaan Lamberg 1997, 144–145.
- ¹⁶ Colli, Andrea & Mary B. Rose, 'Families and Firms: The Culture and Evolution of Family Firms in Britain and Italy in the Nineteenth and Twentieth Centuries'. *Scandinavian Economic History Review*. Vol. XLVII, No. 1, 1999, 27–28; Smith, Martin J., *Pressure, Power & Policy. State Autonomy and Policy Networks in Britain and the United States*. London 1993, 4–7, 60–61.
- ¹⁷ Vrt. Isaksson 1997, 31.
- ¹⁸ North 1994, 94–96.
- ¹⁹ North 1994; Hrebenar-Scott 1982, 9–12; Isaksson 1997, 130.
- ²⁰ Ks. lisää Kuisma, Markku, *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920*. Suomen Historiallinen Seura. Jyväskylä 1993. Muutosprosesseista kauppasopimuspolitiikassa, ks. Lamberg, Juha-Antti, 'Economic Interest Groups in Finnish Foreign-trade Policy Decision-making in the Early Years of Independence'. *Scandinavian Economic History Review*. Vol. XLVI, No. 2, 1998.
- ²¹ Lamberg, Juha-Antti, *Taloudelliset eturyhmät neuvotteluprosesseissa. Suomen kauppasopimuspolitiikka 1920–1930-luvulla*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 154. Helsinki 1999.
- ²² Ks. tarkemmin tämän artikkelin luku 2.
- ²³ Ks. esim. Terä, Martti V. & Vilho Tervasmäki, *Puolustushallinnon perustamis- ja rakentamisvuodet 1918–1939. Puolustusministeriön historia I*. Sotatieteen laitoksen julkaisuja XIII. Helsinki 1973; Kronlund 1990; Eloranta 1998.
- ²⁴ Tiihonen, Seppo, *Hallitusvalta. Valtioneuvosto itsenäisen Suomen toimeenpanovallan käyttäjänä*. Hallintohistoriallisia tutkimuksia 3. Hallintohistoria-

- komitea, Helsinki 1990, 101–104. Ks. myös Tiihonen, Seppo & Paula Tiihonen, *Suomen hallintohistoria*. Helsinki 1984.
- ²⁵ Tiihonen 1990, 108; Tiihonen-Tiihonen 1984, 170–172.
- ²⁶ Tiihonen-Tiihonen 1984, 172–182; Eloranta 1998. Virkamiehistön rakenteen muuttumisesta, ks. erityisesti Ylikangas, Heikki, 'Keskeiset kehityspiirteet virkamieseliitin rekrytoinnissa'. Teoksessa *Valta ja byrokratia Suomessa 1809–1998*. Suomen keskushallinnon historian käännöstoimituskunta. Helsinki 1999.
- ²⁷ Arimo, Reino, *Suomen puolustussuunnitelmat 1918–1939*. Osat I–III. Sotatieteen laitoksen julkaisuja XXIII. Helsinki 1986/1987, osa I, 4, 36–42, 145–149; Paasivirta, Juhani, *Suomi ja Eurooppa 1914–1939*. Hämeenlinna 1984, 238–239.
- ²⁸ Ks. lisää esim. Ahti, Martti, 'Suojeluskuntaselkkaus 1921'. *Historiallinen Aikakauskirja* 3, 1986; sekä Saarikoski, Vesa, *Keskustajääkäri Arne Sihvo. Demokraatti ja eheyttäjä murrosaikojen asevoimissa*. Bibliotheca Historica 25. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1997, 143–145.
- ²⁹ Nummela, Ilkka, 'Taloudellisen puolustusvalmiuden suunnittelu Suomessa 1920- ja 1930-luvuilla'. Teoksessa *Historioitsija — Taaksepäin katsova profetta. Mauno Jokipiille omistettu juhlakirja*. Studia Historica Jyväskyläänsia 30. Jyväskylä 1984, 302; Paasivirta 1984, 247–248; Alanen, Aulis J., 'Armeijan puhdistusoperaatio ja ns. Wilkama-kriisi'. *Historiallinen Aikakauskirja* 4, 1975.
- ³⁰ Turtola, Martti, *Erik Heinrichs — Mannerheimin ja Paasikiven kenraali*. Keuruu 1988, 92; Kronlund 1990, 274–275.
- ³¹ Paasivirta 1984, 247–250. Tilanne muuttui ratkaisevasti jääkäriupseereiden kannalta parempaan suuntaan, kun Relander valittiin presidentiksi 1925. Turtola 1988, 103; sekä Saarikoski 1997.
- ³² Turtola 1988, 103; Kronlund 1990, 274–275; Saarikoski 1997, 145–166. Suurin vaikutus puolustuslaitoksen johtoon seurasi luultavasti Enckellin erosta 1924, sillä koko sen aikainen puolustuslaitos perustui pitkälti hänen työhönsä.
- ³³ Ks. erityisesti Saarikoski 1997, 166–169.
- ³⁴ Grandell, Leonard, 'Sotilasviranomaiset ja puolustuslaitoksen perushankinnat ennen talvisotaa'. *Sotilasajakauslehti* 2, 1963, 55–56; Kronlund 1990, 288–289; Arimo 1986/1987, osa III, 174–175. Joidenkin tutkijoiden näkemys jääkäreiden valtaan nousun positiivisuudesta pitää luultavasti paikkansa 1930-luvun jälkipuolen osalta, mutta ei kuitenkaan 1920-luvun osalta (esim. Turtola 1988, 103–104).
- ³⁵ Ks. lisää Eloranta 1998.
- ³⁶ Ks. erityisesti Tervasmäki 1964, esim. 275–279.
- ³⁷ Jääskeläinen, Mauno, *Valtioneuvoston historia 1917–1966 I (ministeristöjen*

historia 1917–1939). Helsinki 1977, 363–365. Eduskunnan asenteista, ks. lisää Tervasmäki 1964.

³⁸ Eloranta 1997.

³⁹ Jääskeläinen, Mauno, 'Itsenäisyyden ajan eduskunta 1919–1938'. Teoksessa *Suomen kansanedustuslaitoksen historia*, osa VII. Helsinki 1973, 67–69. Kallion II ministeristöön päättyi maalaisliiton ja kokoomuksen yhteistyö.

⁴⁰ Eloranta 1997; Jääskeläinen 1977, 427–428, 432; Jääskeläinen 1973, 81; *Suomen asetuskokoelma vuodelta 1927 (AsKok 1927)*. Helsinki 1928.

⁴¹ Tervasmäki 1964, 275–279; Soikkanen, Timo, *Kansallinen eheytyminen — myytti vai todellisuus? Ulko- ja sisäpolitiikan linjat ja vuorovaikutus Suomessa vuosina 1933–1939*. Juva 1984, esim. 8–11, 16–23. Puolueiden suhtautumisesta maanpuolustukseen ks. tarkemmin Tervasmäki 1964. Perushankintaohjelmista ks. tarkemmin Terä-Tervasmäki 1973; sekä Selén, Kari, *C.G.E. Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*. Keuruu 1980. Puolustusmenoista, ks. erityisesti Eloranta 1998.

⁴² Ks. lisää Eloranta 1998; Kronlund 1990; Tervasmäki 1964.

⁴³ Tervasmäki 1964; Jääskeläinen 1973, 136–137. Yleiseksi palvelusajaksi määriteltiin laissa vuosi, erikoisjoukoissa palveleville, reservin upseereille ja aliupseereille 15 kk.

⁴⁴ Vp. L.(=liitteet)/1924, 585, eduskunnan esitys n:o 52, A.(=asiakirjat) V:1/1924.

⁴⁵ Vp L./1926 X: 1, 2, 3, 4, 5. Ks. myös Jääskeläinen 1973,137.

⁴⁶ Vp A. V:1/1926; Eloranta 1997. Hallitus ei kuitenkaan tehnyt asiasta esitystä eduskunnalle.

⁴⁷ Jääskeläinen 1971, 37, 351. Uusi lakiehdotus määritteli palvelusajan 350 ja 440 päiväksi.

⁴⁸ Tervasmäki 1964, 146–147, 149, 150–151. Ks. myös Eloranta 1997.

⁴⁹ Sota-arkisto (*SArk*), puolustusrevisionin arkisto (*PArk*), rulla 2, kansio 13: Puolustusrevisionin mietintö, osat I ja II, 1. osa, 6. luku, 122, 133–137.

⁵⁰ SArk, dokumentti T 2858/2, sotaneuvoston pöytäkirja 5 — 6.11.1923; Kronlund 1990, 286; PArk, rulla 1, kansio 11: Puolustusrevisionin osamietintö ”Maamme puolustuslaitoksen ylin johto” 1924. Ks. myös PArk, rulla 9, kansio 26 — Määrävahvuuskomitean mietintö, ja PArk, rulla 8, kansio 24 Rannikko-puolustuskomitean mietintö v. 1922.

⁵¹ Ks. lisää Nummela 1984, 302–306.

⁵² PArk, rulla 2, kansio 13: Puolustusrevisionin mietintö, osat I ja II, 2–3. Ks. myös Eloranta 1998.

⁵³ PArk, rulla 2, kansio 13: Puolustusrevisionin mietintö, osat I ja II, 4. Sotilasjaostoon kuuluivat puheenjohtajan (Hornborg) lisäksi komitean sotilas-

- jäsenet (Wetzer, Lauri Malmberg, Harald Öhqvist ja Armas Martola — myöhemmin heidän tilalleen tulleet henkilöt). Sotilasjaosto valmisteli käytännössä lähes koko puolustusrevisionin mietinnön. Kronlund 1990, 286.
- ⁵⁴ PArk, rulla 1, kansio 7: Pöytäkirjoja — Sotilasjaosto, kokoukset 11.1.1924 ja 12.1.1924. Turtola 1988, 120. Heinrichsin nimitys yleisesikunnan päälliköksi mahdollisti jääkäripainotteisen komitean pyynnön varsinaisen toteuttamisen.
- ⁵⁵ PArk, rulla 1, kansio 7, kokoukset 2.10.1924, 9.10. 1924, 31.10.1924 ja 6.11.1924. PArk, rulla 1, kansio 6: Pöytäkirjojen luonnoksia, kokous 14.2.1925; tämä ehdotus perustui pitkälti englantilaisten esityksiin; PArk, rulla 1, kansio 6, kokous 17.2.1925, puolustusministeriö esitti oman vastavetonsa esitykselle. Ks. myös PArk, rulla 2, kansio 13, 5, ja 1. osa, 7. luku, 156–158; samoin SArk, dokumentti T 2857/1 — Puolustusministeriö oli myöhemminkin eri kannalla laivastokysymyksessä.
- ⁵⁶ SArk, Puolustusministeriön arkisto (*PLMark*), Ca 15. Valtioneuvoston ptk puolustusministeriön esittelystä 1927, 27.1.1927; Turtola, Martti, *Laivastokysymys Suomen sisäpolitiikassa 1920-luvulla. Vuoden 1927 laivastolakiin johtaneen poliittisen kehityksen tarkastelua*. Poliittisen historian pro gradu tutkielma Helsingin Yliopiston valtiotieteellisessä tiedekunnassa tammikuussa 1972; Jääskeläinen 1973, 139–140. Laivasto-ohjelman muotoutumisesta ks. lisää Turtola 1972 ja skandinaavisista vaikutteista laivatyyppien osalta ks. Niklander, Tauno, *Meidän panssarilaivamme*. Jyväskylä 1996.
- ⁵⁷ AsKok 1927, 1015; Enkiö, Sulo, 'Laivaston synty ja kehitys 1918–1939'. Teoksessa *Suomen laivasto 1918–1939*. Helsinki 1968, 147.
- ⁵⁸ PArk, rulla 10, kansio 29: Sanomalehtileikkeitä — Puolustusrevisionia koskevia 1925–1926, ks. Helsingin Sanomat 17.12.1925 ja 19.12.1925 — ensin mainittu edusti puolustusrevisionin kantaa, ja siinä pelättiin laivaston osuuden suhteetonta kasvua verrattuna muihin aselajeihin.
- ⁵⁹ Niukkanen, Juho, *Talvisodan puolustusministeri kertoo*. Porvoo 1959, 29–30; Tervasmäki 1964, 241; Kronlund 1990, 315; Eloranta 1998.
- ⁶⁰ Ks. lisää Eloranta 1998 ja siinä mainitut lähteet. Komiteoiden rooleista ja vaikutuksista teoreettisesti, ks. erityisesti Downs, Anthony, *Inside Bureaucracy*. A RAND Corporation Research Study. Boston 1967.
- ⁶¹ PArk, rulla 10, kansio 29: Sanomalehtileikkeitä — puolustusrevisionia koskevia 1925–1926, ks. mm. Helsingin Sanomat 6.10.1925 ja 8.10.1925, ja Uusi Suomi (kokoomuksen äänenkannattaja) 4.10.1925 — Uusi Suomi toimi komitean eräänlaisena ”äänitorvena”. Salokangas, Raimo, 'Puoluepolitiikka ja uutisjournalismi muuttuvilla lehtimarkkinoilla'. Teoksessa *Suomen lehdistön historia 2. Sanomalehdistö suurlakosta talvisotaan*. Päätoimittaja Päiviö Tommila. Kuopio 1987, 262, 278.

- ⁶² PArk, rulla 10, kansio 29, esim. Uusi Suomi ja Uusi Aura. Yleisesti sanomalehdistön puoluesidonnaisuudesta ks. tarkemmin Salokangas 1987.
- ⁶³ PArk, rulla 10, kansio 29: Sanomalehtileikkeitä — puolustusrevisionia koskevia 1925–1926, ks. esim. Turun Sanomien, Lallin, Tampereen Sanomien ja Hämeen Sanomien kannanottoja asiasta — koko puolustusrevisionin katsottiin saaneen asiassa huonoa julkisuutta. Ainoastaan joissakin oikeistolehdistissä, esim. Iltalehti, puolustettiin Hornborgia. Ks. myös Jääskeläinen 1977, 413; sekä Eloranta 1998.
- ⁶⁴ Ks. lisää Eloranta 1998.
- ⁶⁵ Eloranta 1997, esim. 187–190; Eloranta 1998.
- ⁶⁶ Isaksson 1997, etenkin 135; Lamberg 1999; Eloranta 1998. Virkamies-traditioista, ks. erityisesti Tiihonen, Seppo & Heikki Ylikangas, *Virka, valta, kulttuuri: suomalaisen hallintokulttuurin kehitys*. Helsinki 1992.
- ⁶⁷ Kronlund 1990, 314, 318, 369; Mannerheim 1952, 11–12; Grandell 1963, 56–57, Tirronen, Eino & Pekka Huhtaniemi, 'Sotatalous'. Teoksessa *Talvisodan historia 4*. Porvoo 1979, 238.
- ⁶⁸ Turtola 1972, 7; Niklander 1996, 15–17.
- ⁶⁹ Niklander 1996, 32–33, 42–47. BKT-vertailu laskettu Eloranta 1998 ja siinä esitettyjen lähteiden pohjalta.
- ⁷⁰ Terä-Tervasmäki 1973, 72–76; Kronlund 1990.
- ⁷¹ Kronlund 1990, 168.
- ⁷² Vp. P. III/1919, 2662.
- ⁷³ Vp. P. III/1919, 2662–2671.
- ⁷⁴ Vp. A./1921, IV–V osa. Helsinki 1922, 12–14.
- ⁷⁵ Vp. A./1924, IV–V osa. Helsinki 1925, 3–5. Puolustusministeriön intendentuuriosaston tileistä löytyi ilmeisesti jo vuonna 1920 jotain arveluttavaa, sillä sen esittämiin poistoihin liittyvät asiakirjat kiersivät ministeriltä toiselle valtioneuvostossa kyseisen vuoden aikana. Ks. SArk, PLMArk, Ca 5. Valtioneuvoston ptk Sotaministeriön esittelyistä ajalta 1/I – 30/VI 1920, esim. 19.2.1920.
- ⁷⁶ SArk, PLMArk. Puolustusministeriö. Ministeri ja adjutantuuri 1918–1937. Muut sisällön mukaan järjestetyt asiakirjat 1920–1923. Hc 3; SArk, PLMArk, Puolustusministeriö. Ministeri ja adjutantuuri 1918–1937. Menosääntöjä koskevia asiakirjoja 1922–1923, 1934. Hc 4.
- ⁷⁷ Esimerkiksi jääkärien suhteesta lehdistöön, ks. Saarikoski 1997.
- ⁷⁸ Terä-Tervasmäki 1973, 90–91; Arimo, Reino, *Suomen linnoittamisen historia 1918–1944*. Suomen Sotatieteellisen Seuran julkaisuja 12. Otava, Keuruu 1981, 22, 25–26.
- ⁷⁹ Arimo 1981, 25–28, 35–41. Puolustussuunnitelmista, ks. etenkin Kronlund 1990.

- ⁸⁰ SArk, Hankinta-asiain neuvottelukunta, SArk 2137/8, ptk 1919, erityisesti 15.8.1919, 19.8.1919, 26.8.1919, 28.8.1919; Arimo 1981, 46. Hankinta-asiain neuvottelukunnasta ja sen toiminnasta, ks. tarkemmin seuraava luku.
- ⁸¹ SArk, Hankinta-asiain neuvottelukunta, SArk 2137/9, ptk 1920, 20.2.1920.
- ⁸² Vp. P. II/1919, 1695–1697.
- ⁸³ Vp. A. IV–V/1923. Helsinki 1924. Valtiontilintarkastajain kertomus vuodelta 1920. (Helsinki 1922); SArk, PLMark, Puolustusministeriö. Ministeri ja adjutantuuri 1918–1937. Muut sisällön mukaan järjestetyt asiakirjat 1920–1923. Hc 3.
- ⁸⁴ SArk, Hankinta-asiain neuvottelukunta, SArk 2137/10, ptk tammikuu-kesäkuu 1921, 27.5.1921, 31.5.1921; Arimo 1981, 47.
- ⁸⁵ Terä-Tervasmäki 1973, 91–92. Luvut laskettu Tervasmäki 1964, 284–285 perusteella.
- ⁸⁶ Arimo 1981, 55–60; SArk, Hankinta-asiain neuvottelukunta, SArk 2137/10, ptk tammik-kesäk 1921, 17.5.1921; SArk, Hankinta-asiain Neuvottelukunta, SArk 2137/11, ptk 1.7.–31.12.1921, 23.8.1921. Hankinta-asiain neuvottelukunnan kilpailuttamiskäytännön muuttumisesta, ks. seuraava luku.
- ⁸⁷ Arimo 1981, 50.
- ⁸⁸ Ks. esim. Arimo 1981.
- ⁸⁹ Kronlund 1990, 254–255, 323–324. Sotaväen rikoslaki koski sotilaiden lisäksi myös sotaväkeen kuuluvia siviilivirkamiehiä, kuitenkin rauhan aikana ainoastaan virkarikosten osalta.
- ⁹⁰ Hrebenar-Scott 1982, 17; Olson 1971, esim. 53–65. Ks. myös North, Douglass C. (1996b) [online], 'Institutions, Organizations, and Market Competition' [viitattu 9.1.1997]. Saatavilla [www-muodossa: <URL: ftp://econwpa.wustl.edu/econ-wp/eh/papers/9612/9612005.html>](http://econwpa.wustl.edu/econ-wp/eh/papers/9612/9612005.html); Eloranta 1997.
- ⁹¹ Smith 1993, 58–62.
- ⁹² Noponen, Martti, *Kansanedustajien sosiaalinen tausta Suomessa*. Porvoo 1964. Virkamiehistön kehityksestä ks. lisää Tiihonen-Ylikangas 1992; Ylikangas 1999, 193.
- ⁹³ Vrt. Isaksson 1997, 121–123. Kauppapolitiikan verkostoista, ks. Lamberg 1999, 32–34.
- ⁹⁴ SArk, Puolustusministeriön arkisto, Ca 2. Valtioneuvoston ptk puolustusministeriöstä tapahtuneista esittelyistä 1919, 22.5.1919; SArk, Hankinta-asiain neuvottelukunta, ptk 1919–1926; neuvottelukunnan ptk 1926 jälkeen ovat kadonneet. Neuvottelukunnan ensimmäinen kokous oli 2.12.1919. Ks. myös Lamberg 1998.
- ⁹⁵ SArk, Hankinta-asiain neuvottelukunta, ptk 1919–1926, SArk 2138/9, ptk 1924, 28.5.1924; SArk 2138/10, ptk 1925, 3.6.1925.

- ⁹⁶ Teollisuuden keskusliiton arkisto (TKArk), Suomen Teollisuusliiton ptk, 1920–1925, 11.12.1920, 28.1.1921; ptk, 1926–1929, 7.2.1928; ptk 1934, 2.11.1934; Suomen Teollisuusliitto, vuosikertomus vuodelta 1930; Pesonen, Markku, *Teollisuuden Keskusliitto ja sen edeltäjät 1921/1991*. Jyväskylä 1992, 9–10, 14; *Finlands industriförbund 1921–1946*. Minneskrift av Göran Stjernschantz. Helsingfors 1946, 85–88. Taloudellisesta puolustusneuvostosta ks. lisää Nummela 1984.
- ⁹⁷ SArk, Hankinta-asiain neuvottelukunta, ptk 1919–1926; Eloranta 1997; Pesonen 1992, 14–15.
- ⁹⁸ Ks. erityisesti Eloranta 1997; Eloranta 1998.
- ⁹⁹ TKArk, Suomen Teollisuusliiton ptk, 1920–1925, 8.2.1923, 20.9.1924, 19.10.1925; ptk, 1926–1929, 1.7.1926, vrt. 28.2.1926; 7.8.1928; *Suomen kansanedustajat 1907–1982*. Helsinki 1982, 715. Viljanen edusti esimerkiksi kauppasopimusneuvotteluissa Viron kanssa myös ”turvallisuuspoliittisia motiiveja”, minkä Lamberg väittää sotineen Teollisuusliiton jäsenjärjestöjen näkökantoja vastaan. Turvallisuuspoliittiset motiivit tulivat kuitenkin esille muissa yhteyksissä, esimerkiksi hankinta-asiain neuvottelukunnassa ja taloudellisessa puolustusneuvostossa. Ks. Eloranta 1998; sekä vrt. Lamberg 1999, 119.
- ¹⁰⁰ Ks. Lamberg 1999; Eloranta 1998.
- ¹⁰¹ TKArk, Suomen Teollisuusliiton ptk, 1932, 20.1.1932, 27.1.1932, 19.4.1932, 9.5.1932, 16.6.1932 — tämä kysymys lamautti liiton toiminnan lähes täysin vuonna 1932. Ks. myös Lamberg 1997. Metalliteollisuudesta, ks. lisäksi Olin, Carl-Eric, *Suomen metalliteollisuus ja Suomen Metalliteollisuusyhdistys 1918–1938*. Helsinki 1938.
- ¹⁰² TKArk, Suomen Teollisuusliiton ptk, 1920–1925, esim. 10.5.1922, 5.12.1924; ptk, 1935, 23.1.1935.
- ¹⁰³ TKArk, Suomen Teollisuusliiton ptk, 1934, esim. erillinen ptk 1.2.1934, 26.4.1934; ptk, 1935, 6.2.1935, 4.12.1935, 18.12.1935; Lamberg 1997, 150–160 Juva, Einar W., *Rudolf Walden 1878–1946*. Porvoo 1957, 420–423.
- ¹⁰⁴ Vertailuista, ks. tarkemmin Eloranta 1998.
- ¹⁰⁵ Ks. tarkemmin Eloranta 1998.
- ¹⁰⁶ Ks. erityisesti Agøy, Nils Ivar, 'When Officers Need Internal Enemies: Aspects of Civil-Military Relations in Scandinavia Between the World Wars'. *Journal of Peace Research*. Vol. 33, No. 4, 1996, 478; Paasivirta, Juhani, *Pienet valtiot Euroopassa. Kansainvälisen järjestelmän muutoksia 1800- ja 1900-luvuilla*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1987, 194–195, 225–227. Tanskan osalta, ks. Wiberg, Håkan & Keld Jensen, 'Military Defence in Denmark: Expenditures and Conversion Problems'. *Cooperation and Conflict 1992. Nordic Journal of International Studies*. Vol. 27, No. 4, 1992, 353–354.

¹⁰⁷ Tervasmäki 1964; Terä-Tervasmäki 1973, 140–142, 200–203.

¹⁰⁸ Eloranta, Jari, *The Impact of the Great Depression on Military Expenditures in Selected Countries: Re-examining the Interwar Experience*. Taloushistorian laudaturtyö. Jyväskylän yliopisto, historian laitos. 1996; Eloranta 1997.

¹⁰⁹ Jarl Kronlund on osunut ongelman ytimeen materiaalisen tilanteen osalta: ”Reaalisesti nimittäin ei ole mahdollista, että huonosti aseistettu, puutteellisesti varustettu ja koulutustarkastuskertomusten mukaan heikosti koulutettu armeija pystyisi antamaan suurvallalle niin kovan vastuksen kuin Suomi talvisodassa 1939–1940.”; Kronlund 1990, 11. Materiaalitalanteen heikkouden ”myytistä”, ks. myös Eloranta 1998.

¹¹⁰ Eloranta 1998; Eloranta, Jari, ’In whose interest? The interaction of public decision-making and private interests in the armaments production of Finland and Sweden in the 1920s and 1930s’. Teoksessa *Deindustrialization and Reindustrialization in 20th-century Europe*. Ed. by Franco Amatori, Andrea Colli, Nicola Crepas. Milano 1999.

¹¹¹ Ks. mm. Eloranta 1998. Hankinnoista, ks. lisäksi Terä-Tervasmäki 1973; Kronlund 1990; Selén 1980.

¹¹² Österman, Hugo, *Neljännesvuosisata elämästäni*. Porvoo 1966, 267.

JOHANNA HÄMÄLÄINEN

Pirtukuninkaan viimeinen matka

KIELTOLAKIRIKOLLISUUDEN ULOTTUVUUDET 1920-LUVUN SUOMESSA

Loka-marraskuun vaihteessa 1928 pohjoiskeskisuomalaisessa Viitasaaren pitäjässä kohistiin. Saarijärven suunnasta tulossa ollut henkilöauto oli keskiviikkona, lokakuun viimeisen päivän iltana kello kuuden maissa ajanut jarruvian vuoksi suoraan järveen Hännilänsalmen lossilla vähän ennen kirkonkylää. Autossa olleista neljästä henkilöstä kolme oli hukkunut ja vain yksi, matkustajana ollut nuorehko mies säilynyt hengissä. Lisäksi autosta löytyi sen nostamisen jälkeen istuinten selkänöjien sisältä yhteensä 177 litraa spriitä eli pirtua puolen litran ja litran vetoisissa pienissä litteissä kanistereissa. Voimassa olleen kieltolain mukaan jo tuollaisen aineen kuljetus oli vakava rikos. Ei ihme, että pelastunut mies oli käyttäytynyt hiukan levottomasti autoa nostettaessa ja näin herättänyt poliisin epäilykset.¹ Tapauksesta on erilaisten asiakirja- ja lehtitietojen lisäksi olemassa ainakin kaksi valokuvaa. Toinen on otettu heti nosto-operation jälkeen, toisessa Viitasaaren piirin nimismies Jussi Karhila poseeraa auton vieressä uteliaan ihmisjoukon ympäröimänä esitellen maassa lojuvaa pirtukanisterien kasaa.² Tapaus oli Viitasaarella aivan ennenkuulumaton ja saavutti laajaa julkisuutta.³ Joukko vieraspaikkakuntalaisia pirtunmyyjiä, oikeastaan todellinen ammattilaisliiga, kohtasi sattumalta matkansa pään juuri Hännilänsalmella.

Alusta alkaen näyttää viranomaisille ja muille sivustaseuraajille olleen selvää, että onnettomuuden uhrin olivat hyvin epäilyttävää

joukkiota. Tästä kertoo paitsi hengissä säilyneen Frans Koskisen⁴ levotonkäytös, myös nimismiehen laatiman tutkintapöytäkirjan alussa mainittu tieto siitä, että eräs vainajista oli ”[...] *täälläkin entuudestaan tunnettu spriin välittäjä* [...]”. Nimismies sanookin kyseisten seikkojen kiinnittäneen hänen huomionsa niin, että ”[...] *juurtunut autoa nostettaessa vahva epäily siitä, että autosta mahdollisesti tavattaisiin spriiä* [...]”.⁵ Mainittu vainaja paljastui pian helsinkiläiseksi, mutta alun perin Palokasta kotoisin olevaksi Emil Ryynäseksi. Muut onnettomuudessa kuolleet olivat Emilin vaimona pidetty rouva Lyyti Ryynänen sekä kajaanilainen autonkuljettaja Tuomas Mikkonen. Auto, Chrysler merkiltään, oli rekisteröity toiselle kajaanilaiselle autonkuljettajalle nimeltä Ville Liimatainen.

Suomessa vuodesta 1919 vuoteen 1932 voimassa ollut kieltolaki loi ennennäkemättömän suuren pirtun eli spriin salakuljetusaallon ulkomailta Suomeen.⁶ Myös alkoholin levitysorganisaatio rannikolta sisämaahan ammattimaistui nopeasti. Sekä salakuljetuksen että trokauksen tietynlainen romantisointi on ollut hyvin yleistä siinä vähäisessä tutkimuksessa, jota aiheesta on tehty. Niitä on pidetty jännittävänä ja jopa amerikkalaishenkisenä ilmiönä, ja usein on viitattu poliisin ja salakuljettajien keskinäisiin autoralleihin ja hurjiin takaa-ajoihin sekä suomalaisiin huomattaviin sukuihin, jotka salaperäisesti ovat rikastuneet juuri 1920-luvulla. Mitään kovin tieteellisesti pätevää tulkintaa on tuosta erilaisten anekdoottien vyyhdistä ollut vaikeaa erottaa. Algot Niskan tai Minna Craucherin lisäksi ei trokareita tai muita järjestäytyneeseen rikollisuuteen liittyneitä tapoja ole tuotu esiin, saati sitten että olisi pohdittu heidän motiivejaan sekä laittoman viinanmyynnin ja salakuljetuksen keinoja maassa, jossa vallitsi tuona aikana eräs maailman ankarimmista alkoholilainsäädännöistä.

Kirjoittaja törmäsi tässä työssä käsiteltävään tarinaan, jonka johdanto esiteltiin edellä, aivan sattumalta Viitasaaren tuomiokunnan kärjäpöytäkirjoissa. Viitasaarella tapaturmaisesti kuolleen trokarijoukkion ja erityisesti sen johtajan vaiheet alkoivat todella kiinnostaa jutun erottuessa hyvin voimakkaasti ajan tavanomaisista alko-

holirikkomuksista paikkakunnalla. Lopulta tuo kiinnostus alkoi kanavoitua tutkimukseksi, ja pohdintojen tulokset esitetään tässä artikkelissa. Tarina trokarien viimeisistä elinpäivistä ja heidän yllättävän kuolemansa seurauksista on toki luonteeltaan ennen kaikkea tapaustutkimus eikä siinä mielessä juurikaan yleistettävissä, mutta kertoo jotakin ajan ihmisistä, yhteiskunnan muutoksesta ja kieltolain kunnioituksesta, jota aikalaiset väittivät kovin heikoksi.

Tämän artikkelin tavoitteena on eritellä tärkeimpiä edellä mainittuun onnettomuustapaukseen liittyneitä tekijöitä ja toimijoita, jotka voivat olla avain koko tapahtumasarjan syvällisempään ymmärtämiseen. Sellaisina nousevat nopeasti esiin ensinnäkin juttuun liittynyt törkeä valehtelu, toiseksi ammattimaista pirtukauppaa harjoittanut Emil Ryyänen ja hänen yhteiselonsa onnettomuudessa kuolleen naisen kanssa sekä kolmanneksi auton osuus tapahtumissa. Näitä tekijöitä ja kysymyksiä on tarkoitus analysoida tapahtumajan viitasaarelaisessa ja yleisessä yhteiskunnallisessa kontekstissa siinä määrin kun se on mahdollista ja mielekästä. Huomio kiinnittyy myös siihen, miten jossain määrin kaikki edellä mainitut seikat edustavat yleisissä käsityksissä 1920-luvusta jotakin tuolle vuosikymmenelle hyvin tyypillisenä pidettyä ”nykyaikaisuutta” ja uuden vapaan aikakauden hurmaa, tai ajan aitoa modernisoitumiskehitystä. Mutta mitä noiden yksittäisten tapausten ja kohtaloiden takaa paljastuu ja mitä se kertoo 1920-luvusta, vai kertooko mitään? Lopuksi palataan vielä tapaukseen rikollisuuden teeman kautta yleisemmin ja pohditaan, mitä kieltolakirikollisuus itse asiassa oli ja millaisia olivat sen yhteydet muuhun rikollisuuteen tai laajempiin yhteiskunnallisiin tekijöihin.

Mitä sitten on tuo kuuluisa 1920-luvulle ominainen ”ajan henki”, jos näin epätarkkaa määritelmää voi tässä yhteydessä käyttää? Tai oikeammin: millaisia ominaisuuksia siihen on liitetty aikalaisivistyneistön tai myöhemmän tutkimuksen taholta? Kulttuurihistoria lähestyy vuosikymmentä ennen kaikkea kahden peruskäsitteen avulla, joita ovat ’moderni’ ja ’nykyaika’. Mitä nuo ilmiöt sitten itse asiassa tarkoittivat käytännössä ja oliko niitä todella, ei ole kiin-

nostanut kovinkaan monia.⁷ Aikakauden tulkintoja on leimannut esimerkiksi kulttuurintutkimuksen puolella elitistinen tarrautuminen Olavi Paavolaiseen ja Tulenkantajaromantiikkaan sekä poliittisessa historiassa sisäpoliittisen levottomuuden usein pinnalliseksi jäänyt analyysi.⁸ Parhaiten aikakauden yhteiskunnalliseen dynamiikkaan mikrotasolle vietyä onkin itse asiassa pureutunut työväen- ja järjestötutkimus.⁹

Jos kysytään, millaiset koko kansakunnan kokemusmaailman läpäisevät ilmiöt sitten olivat tyypillisiä 1920-luvulle, on kieltolaki varmasti eräs vastaus kysymykseen. Näin siitäkin huolimatta — tai oikeastaan juuri sen vuoksi —, että laki syntyi jo ennen ensimmäistä maailmansotaa ja kumottiin vasta 1930-luvulla. Voi pitää aika epätodennäköisenä, että 1920-luvulla kieltolain tyyppistä, rajoituksissaan hyvin pitkälle menevää lakia olisi enää edes kyetty säätämään parlamentaarisin keinoin. Tuolloin kuitenkin syntyivät monet niistä ilmiöistä, jotka on kohotettu suorastaan kieltolain vertauskuviksi ja jotka lopulta lain myös tuhosivat, kuten sen massavastustus ja laajamittainen rikkominen.¹⁰ Populaarissa keskustelussa eräs sellainen on eittämättä ollut myös pirtun salakuljetus ja sen mukanaan tuomat viinanvälityksen muodot.

Tässä yhteydessä ei ole tarpeen tarkemmin ryhtyä avaamaan modernin tai nykyajan käsitteitä,¹¹ vaan lähinnä tarkastella erinäisiä käsiteltävään tapaukseen liittyviä ilmiöitä, joista monet on perinteisesti jotenkin liitetty suomalaiseen 1920-lukuun, modernisaatio-prosessiin tai ajan uusiin ilmiöihin yleisemmin. Ajatukseen mahdollisesti tunnetusta ”nykyajan hurmasta” kannattaa kuitenkin jo lähtökohtaisesti suhtautua varauksellisesti. Vuosikymmen oli yleiseltä ilmapiiriltään Suomessa varsin konservatiivinen. Ulkomailta tulevien ”kevytmielisten” vaikutteiden pelättiin murentavan suomalaisen elämäntavan pysyvyyttä ja kansallista kulttuuria.¹² Yleistävästi on tosin väitetty, että jo aikalaiset kokivat 1920-luvun uudistumisen kautena ja olivat jollakin epämääräisellä tavalla tietoisia siitä, että olivat siirtymässä kohti ”uutta edistyksen aikakautta”.¹³ Tämä kuva ei kuitenkaan ole ristiriidaton ja vaikuttaa siltä,

että väite perustuu lähinnä sivistyneistön tai muun sosiaalisen yläkerrostuman ajatuksiin. Sitä, miten niin kutsutut tavalliset ihmiset asian kokivat, ei ole tutkittu. Vuosikymmen ja koko maailmansotien välinen aika kiistatta toi suomalaiseen yhteiskuntaan muitakin uudenaikaisia ilmiöitä kuin kieltolakirikollisuuden. Kaupungistuminen kiihtyi, naisten emansipaatio saavutti ainakin tietyissä piireissä todellista vaikutusta ja esimerkiksi autojen ja radioiden yleistymisellä oli ihmisten, tavaroiden ja tiedon siirron kannalta suuri merkitys.

Sinänsä 1920-luvulle tyypillistä kehitystä edustaa tarinassa siis montakin tekijää. Ensinnäkin pirtutrokarit ja näiden käyttämä auto sekä auton tuomat mahdollisuudet ulottaa pirtukauppa hyvin laajalle alueelle. Toiseksi pirtukuninkaan ja eronneen — sekä leikkotukkaisen — naisen avioliiton ulkopuolinen yhdyselämä, joka oli elämäntyylinä kuitenkin varsin radikaali.¹⁴ Mutkikkaampi kysymys on, edustiko jutussa esiin tullut lainrikkomisen ja valehtelun röyhkeys jo jotakin uutta ajattelutapaa. Esimerkiksi kirkolliset piirit näkivät ajan rikollisuuslukujen kasvun eräänä seurauksena ihmisten maallistumisesta.¹⁵ Ilmiössä olikin varmasti osaltaan kyse tästä, mutta maallistumista ei voine pitää yleispätevänä avaimena jo kauan sekularisointikehitystä läpikäyneen yhteiskunnan toiminnan ymmärtämiseen enää 1920-luvulla. Kieltolakia rikottiin, koska siitä ei yksinkertaisesti pidetty ja monet katsoivat sen haittaavan normaaliin elämään kuuluvan tapakulttuurin harjoittamista.¹⁶ Tässä ei ollut mitään uutta; jos laki, ohje tai käytäntö oli kansan mielestä huono, sitä vastaan protestoitiin.¹⁷ Kieltolain tapauksessa tuon ajatustavan voi viedä niin pitkälle, että väittää siihen liittyneiden rikosten tuskin olleen monen mielestä rikollisuutta ollenkaan missään muussa kun lainopillisessa mielessä. Mutta on muistettava, että kieltolakia rikottiin myös puhtaasti opportunistisista syistä, ja tästä on Viitasaarelle päättyneessä trokausjutussa ainakin osittain kyse.

Tapauksen puiminen Viitasaaren käräjillä vaati yhteensä kolme käsittelykertaa. Ensimmäisen kerran asia oli esillä välikäräjillä jou-

lukuun 7. päivänä vuonna 1928. Kun maaseudulla oli vuosittain vain kahdet lakisääteiset käräjät, talvi- ja syyskäräjät, tarpeen mukaan järjestetyillä välikäräjillä yleensä käsiteltiin kiireellisiä, isoja ja vakavia rikostapauksia, joiden käsittely vaati runsaasti aikaa. Toisen kerran tapaus oli esillä talvikäräjillä tammikuussa 1929 ja loppuun se vietiin viimein saman vuoden maaliskuun välikäräjillä. Tapahtumien kulun selvittely oikeudenkäyntipöytäkirjojen perusteella vaatii melkoista salapoliisintyötä. Varsinaisessa pöytäkirjassa ei ole summattu koko juttua, vaan tietysti vain esitettyihin syytteisiin liittyvät asiat. Tässä tapauksessa kantajana siis oli onnettomuudesta eloon jäänyt Frans Koskinen, jota syytettiin ammattimaisesta spriin kuljetuksesta. Tämän syytteen todeksi näyttäminen vaatii kuitenkin koko onnettomuuteen johtaneen tapahtumaketjun selvittämistä. Mukaan tuli uusia henkilöitä ja todistajia, joiden lausunnot valottavat erilaisia asioita onnettomuuteen liittyneiden henkilöiden taustasta ja tapahtumista. Myös aiheita käsitelleet sanomalehtijutut, joista on tässä käytetty Helsingin Sanomien, Keskisuomalaisen ja sosialidemokraattisen Työn Voiman kirjoituksia, antavat hiukan lisävalaistusta asiaan.¹⁸

Eli mahdollisimman aukottoman kuvan muodostamiseksi on tietoja poimittava sieltä täältä, paitsi oikeudenkäyntipöytäkirjoista, myös niiden liitteinä olevista erilaisista poliisikuulustelupöytäkirjoista, virkatodistuksista, rikosrekisteriotteista ja muista asiakirjoista. Lisäksi on huomattava, että todistajien lausunnot on tietenkin kirjattu oikeudenkäyntipöytäkirjoihin ylös sellaisenaan, kommentoimatta kuulustelutilanteessa niiden totuusarvoa tai yhtenevyyttä muiden kertomuksiin. Siksi asiakirjat sisältävät jopa saman ihmisen kertomana useita versioita samasta tarinasta. Jutun selvittämisessä olikin ennen kaikkea kyse totuuden perkaamisesta erilaisten valheiden joukosta. Vielä eri asia on, mitä tästä kaikesta sitten lopulta pystyttiin todistamaan niin, että se kelpasi oikeudessaakin syytettä tukevana asianhaarana.

Kohtalokas matka ¹⁹

Viitasaarelle keskiviikkona lokakuun 31. päivänä vuonna 1928 päätynyt tapahtumaketju on mahdollista jäljittää alkaneeksi Kajaanista viikkoa aiemmin. Keskiviikkona, 24. päivänä lokakuuta viiden ja kuuden välillä illalla Kajaanin poliisin partio pysäytti erään viere-mäläissyntyisen, mutta nyttemmin Kajaaniin muuttaneen auton-kuljettajan Ville Liimataisen ajaman Chrysler-merkkisen henkilö-auton Kajaanin ja Iisalmen välisellä tiellä matkalla Kajaanin suun-taan. Auton kyydissä oli Villen lisäksi kaksi miestä, joista toinen, neljissäkymmenissä oleva, esitti nimekseen Emil Ryynänen, nuo-remmanoloinen taas Akseli Nieminen²⁰. Molemmilla oli todistee-na henkilöllisyydestään myös papintodistus. Emilin taskusta löy-dettiin puolen litran pirtupullo, ja tällä perusteella hänet vietiin kuulusteltavaksi poliisiasemalle. Siellä Emil esiintyi ylimielisesti ja rehvakkaasti ja kerskaili, ”*ettei sitä niin helposti joudu kiinni jos kuljettaakin spriitä*”, mutta vakuutteli, että heillä ei sellaista ainetta kuitenkaan ollut enempää mukana. Koska mitään muita todisteita väärinkäytöksistä ei löytynyt, poliisin oli päästettävä miehet mene-mään. Pirtukaupoista ja muista hämäreperäisistä toimista kaupun-gissa yleisesti epäilty Ville Liimatainen ei ollut vielääkään onnistu-nut jäämään heidän haaviinsa.

Seuraavana päivänä, torstaina 25.10. paikallinen poliisi tuli Ka-jaanin kaupungissa asuvan Vihtori Ryynäsen luokse toimittamaan virallista kotitarkastusta. Paikalla asunnossa olivat tuolloin myös eräät Emil Ryynänen — joka ilmoitti olevansa huoneiston haltijan veli — ja Akseli Nieminen. Tarkastuksen pitäjiä ei kuitenkaan aluksi tunnistettu virkavallan edustajiksi, ja totuus paljastui vasta kun Akseli Nieminen tarjoutui myymään yhdelle poliiseista 10 litraa spriitä luullen tätä halukkaaksi ostajaksi. Erehdyksen tuloksena sprii takavarikoitiin, mutta Akselin sijasta — kummallista kyllä — pidä-tettiin Vihtori Ryynänen. Sanomalehtien mukaan Vihtori, joka to-della oli Emil Ryynäsen veli, oli Viitasaaren onnettomuuden sattu-essa edelleen poliisin huostassa, nyt vangittuna.²¹

Torstaina puolenpäivän tienoilla jo mainittu Ville Liimatainen myös kohtasi Kajaanin Kauppakadulla tuttavansa Tuomas Mikkonen. Tuomas oli vähän yli kaksikymmenvuotias mainitusta kaupungista syntyisin oleva nuori mies, jonka tuttavuus Villeen perustui siihen, että molemmat harjoittivat autonkuljettajan ammattia. Kohtaamisen tuloksena Ville todennäköisesti ehdotti Tuomaalle ajokeikkaa Helsinkiin Chryslerillään. Lähtö tapahtuisi seuraavana päivänä, ja ennen sitä Tuomaan tulisi käyttää auto paikallisella Falckin korjauspajalla ja tehdä siihen joitakin huoltotoimia. Tuomas lupasikin lähteä mukaan ja myös vei auton verstaalle korjattavaksi. Siellä hän oli erään toisen korjauspuuhissa olleen miehen kanssa useiden todistajien mukaan katsellut autoa ja alkanut hämmästellä penkki- en selkänöjien kummallista rakennetta. Miehet kääntelivät nojia ja löysivätkin niihin tehdyt kätköt, jotka kuitenkin tuolloin olivat tyhjiä. Yhdessä he olivat ihmetelleet asiaa ja tulleet siihen tulokseen, että ne olivat varmaankin spriin kuljetusta varten. Kertoiko Tuomas myöhemmin muille autossaolleille löydöstään, ei selvinnyt koskaan. Hän ei kuitenkaan Kauppakadulla kuljetuspuuhaan suostuessaan todennäköisesti siis tiennyt auton lisävarustelusta, ehkä ei edes matkan tarkoituksesta.

Sitten perjantaina 26. päivänä kolmen — neljän aikoihin iltapäivällä Kajaanista lähti — melko varmasti jo tuolloin pirtulastissa olleella — Chryslerillä matkalle kohti Iisalmea seurue, johon kuuluivat ainakin Ville Liimatainen, Emil Ryyänen ja Tuomas Mikkonen.²² Mahdollisesti mukana olivat myös Emilin vaimo Lyyti Ryyänen sekä tarinassa jo esiintynyt Akseli Nieminen — eli Frans Koskinen — tai ainakin jompi kumpi heistä.²³ Joka tapauksessa seurue luultavasti ajoi Iisalmeen, jossa käytiin korjauttamassa auton bensiinisihtiä. Tämän jälkeen mainitut ihmiset katoavatkin näköpiiristä useammaksi päiväksi. Todennäköistä on, että Ville Liimatainen jäi Iisalmeen tai johonkin lähistölle. Ainakaan hän ei enää seurannut auton mukana Keski-Suomeen, ja seuraavana maanantaina hän oli jo palannut Kajaaniin, jossa luotettavaksi arvioitava todistaja, Tuomas Mikkosen veli Yrjö sanoi hänet nähneensä. Voi

myös olettaa, että matkaa jatkanut joukko kierteli eri paikkakunnilla spriinmyynissä. Jälkimmäisestä ei kuitenkaan ole mitään todisteita.

Seuraava havainto Chrysleristä, Emil Ryyinäsestä ja Frans Koskisesta onkin Jyväskylältä vasta seuraavan viikon keskiviikkopäivältä, lokakuun viimeiseltä. Tunnistajista ei ollut pulaa: molemmat miehistä, erityisesti jälkimmäinen, olivat seudulla hyvin tunnettuja pirtunmyyjiä. Kaupungissa Emil yritti kaupitella auton koko pirtulastia huonolla menestyksellä.²⁴ Frans Koskinen, ainoa henkilö joka tämän jälkeisistä tapahtumista jotakin tiesi, antoi kaksi erilaista kertomusta matkasta Viitasaaren suuntaan ja siksi totuutta sen kulusta ei kyetä täysin pitävästi selvittämään. Joka tapauksessa Chryslerin keula suunnattiin Jyväskylältä kohti pohjoista mainitun päivän aamupäivän aikana, ratin takana Tuomas Mikkonen. Matkan tarkoituksena lienee edelleen ollut pirtunmyynti erinäisillä paikkakunnilla ja sen lopullisena määränpäänä varmaankin Kajaani. Lyyti Ryyinänen liittyi mukaan viimeistään Petäjävedellä. Hän istui etupenkillä kuljettajan vieressä, takana olivat Emil ja Frans. Saarijärven tienoilla poikettiin autoon ottamaan lisää bensiiniä.

Kuljettaja Tuomas Mikkonen ei koko matkan aikana ollut tyytyväinen auton jalkajarrujen kuntoon, vaan valitteli niiden huonoa pitoa. Seurueen lähestyessä ennen kuutta illalla Viitasaaren kirkonkylää etelän suunnasta jarrut pettivät lopullisesti eikä Tuomas saanut autoa pysäytettyä, vaan se vyöryi täyttä vauhtia Hännilänsalmen lossirantaan johtavaa alamäkeä ja pulahti puomittomalta laiturilta suoraan lossialtaaseen, jonne asettui keula alaspäin kohti järven pohjaa. Tuomas lensi täräyksen voimasta suoraan kuljettajanpenkiltä auton tuulilasin läpi ja hänet jouduttiin naaraamaan lossialtaasta usean metrin syvyydestä. Lyyti onnistui pääsemään etuoven kautta ulos, mutta ehti hukkuu ennen pintaan pääsyään huolimatta takaikkunan läpi ryömimällä pelastautuneen Fransin kannatteluyrityksistä. Emil taas jäi autoon, ilmeisesti, koska ei lihavuutensa vuoksi mahtunut ulos ikkunasta. Hänen ruumiinsa saatiin ylös vasta seuraavana aamuna auton mukana.

Valehtelijoiden kerho

Vaikkei sitä vielä edellä kuvatusta voine täysin päätellä, tässä jutussa huomattavan roolin sai eri asianosaisten törkeä ja hyvin ilmeinen valehteleminen todistajanlausuntojen yhteydessä. Näin tapahtui erityisesti jutun alkuvaiheessa, jolloin he ilmeisesti kuvittelivat sen päättyvän ilman erityisiä jatkoselvittelyitä tai ainakin halusivat vaikeuttaa puheillaan viranomaisten työtä.²⁵ Valehtelu alkoi jo siitä, kun onnettomuuspaikalla eloon jäänyt Frans Koskinen esitti heti ensimmäisessä kuulustelussa väärän nimen — eli jo esillä olleen Akseli Niemisen — ja toisen ihmisen papintodistuksen väärän henkilöllisyytensä tueksi.²⁶ Lisäksi hän vannoi ja vakuutti olleensa täysin tietämätön auton spriilastista, ja oli omien sanojensa mukaan auton kyydissä tarkoituksenaan päästä lisälmeen työnhakuun. Matkatovereistaan hän sanoi tunteneensa entuudestaan vain Emil Ryynäsen, koska he olivat kotoisin samalta seudulta. Lisäksi hän sanoi työskentelevänsä vakituisesti helsinkiläisessä puusepänverstaassa ja saapuneensa Jyväskylään junalla Helsingistä joitakin päiviä ennen onnettomuutta, tarkoituksenaan mennä tapaamaan sukulaisiaan Muurameen. Tätä ennen hän ei tunnustanut käyneensä siellä päinkään pitkiin aikoihin.²⁷

Frans ei missään vaiheessa suostunut myöntämään olleensa edellisellä viikolla Kajaanissa, vaikka hänestä oli siellä viranomaishavaintojakin, tai että hän olisi ollut Viitasaaren tapahtumia edeltävinä päivinä minkäänlaisilla pirtunmyyntimatkoilla. Hän toi jutun viimeisessä käsittelyssä oikeuteen kaksi todistajaa, työmiehiä, jotka väittivät nähneensä Fransin kolme päivää ennen onnettomuutta ”yksin kävelevän Jyväskylän kaupungin kaduilla, tietämättä [todistaja] kuitenkaan, mitä hän siellä hommaili”.²⁸ Tämä oli varmasti-kin selkeä valhe, jonka kantajan todistajat siitä huolimatta uskalsivat ottaa valalleen.

Toinen jutun mestarivalehtelija oli kajaanilainen Ville Liimatainen, Chryslerin varsinainen haltija. Hän kiisti jyrkästi tunteneensa Emil Ryynästä tai ketään muutakaan juttuun liittyneistä ihmisistä,

lukuunottamatta Tuomas Mikkosta. Tällä väitteellä hän luonnollisesti halusi sanoutua irti kaikista harjoitetusta pirtubisneksistä ja väitti, ettei ollut lainkaan tietoinen Chryslerin selkänojiin asennetuista salalokeroista. Itse asiassa Ville vieritti niiden asentamisesta syyn osittain Tuomaan niskoille, koska hän sanoi auton olleen tällä aiemminkin lainassa ja lokeroiden varmuudella ilmestyneen autoon vasta hänen jäätyään pois kyydistä Iisalmissa. Tämä sotii tietenkin sitä vastaan, että Tuomas varsin todennäköisesti havaitsi tuon lisävarustelun olemassaolon juuri Falckin korjauspajalla ennen Kajaanista lähtöä eikä hänellä näin ollen ollut osaa eikä arpaa sen asentamiseen. Emil Ryynästä Ville nimitti ”erääksi kauppatukustajaksi”, jota hän oli lähtenyt Tuomaksen kanssa kyytimään Iisalmeen keskiviikkona 24. päivänä lokakuuta, ja nimen omaan Tuomaan aloitteesta. Matkalle lähtö tapahtui kuitenkin varmuudella vasta kahta päivää myöhemmin, perjantaina, koska Tuomas Mikkosen kotiväki vannoni ja vakuutti miehen olleen Kajaanissa vielä perjantaiamuna kello kymmenen maissa. Tämän jälkeen hänestä ei havaintoja paikkakunnalla ollut.²⁹

Villen kertomus Iisalmen-matkasta ja auton päätyemisestä Tuomaan haltuun ja kuljetettavaksi sekä hänen versionsa Emil Ryynäsen poliisiasemalle vientiin johtaneista tapahtumista Iisalmi–Kajaani-tiellä eivät nekään olleet kovin totuudenmukaisia.³⁰ Poliisin mukaan Villeä yleisesti epäiltiin Kajaanissa erilaisista hämäräperäisistä hommista, mutta mitään ei toistaiseksi oltu pystytty todistamaan. Viitasaarelle onnettomuuden jälkeen kiirehtinyt Tuomas Mikkosen veli Yrjö sanoi kehottaneensa poikaa luopumaan Helsingin-retkestä, jollaiselle tämä oli puhunut olevansa lähdössä Villen kanssa, koska Ville tiedettiin kaupungissa yleisesti pahaksi pirtutrokariksi.³¹

Valehtelua ja totuuden salailua jutussa olisi varmasti esiintynyt enemmänkin, jos asianosaisia olisi jäänyt useampia eloon kertomaan omia versioitaan tarinasta. Frans kyllä tunsikin koko tapahtumaketjun alusta loppuun ja Ville sen alkupuolen. He eivät kuitenkaan Fransin ollessa aluksi vangittuna voineet sopia yhteisestä tarinasta ja todennäköisesti siksi Frans päätti kiistää kaikki yhteytensä Ka-

jaaniin. Frans ei kuitenkaan ollut pystynyt keksimään kovin hyviä selityksiä erilaisille ristiriitaisille tiedoille tai edes Jyväskylä–Viitasaari -matkan tapahtumille. Hän muutteli tarinaansa useampaan kertaan ja piti jääräpäisesti kiinni niistäkin väitteistään, jotka pystyttiin selkeästi osoittamaan valheiksi useamman todistajan voimin.

Ja oli vielä yksi seikka, jota ei kukaan asianosaisista ensin maininnut, myöhemmin myöntänyt todeksi. Ainakin Frans Koskinen ja Emil Rynänen olivat nimittäin kuuluneet siihen autolla liikkuneeseen seurueeseen, joka edellisen viikon tiistaina eli 23. lokakuuta — päivää ennen ensimmäisiä Kajaanin tapahtumia — oli Viitasaaren Huopanan kylällä poikennut talollinen Åkerlundin taloon kysymään lähimmän bensiiniaseman sijaintia. Åkerlundien Julius-poika oli hevosen kanssa kipaissut hakemassa miehille bensiiniä lähimältä kaupalta, Vuorilahdelta. Sillä aikaa matkalaiset istuivat Åkerlundin tuvassa ja isäntä muisti erityisesti yhden miehistä keskustelussa esittäneen toivomuksen talven tulosta, jotta pääsisi taas hänelle erityisen mieluisiin metsätöihin. Miehet siis kokivat tarpeelliseksi jotenkin selitellä asemaansa tai liikkeellä oloaan.

Reilua viikkoa myöhemmin Julius oli muun väen seassa katso-massa Chryslerin nostoa Hännilänsalmen lossialtaasta, ja tunnisti väkijoukossa pyörineen Frans Koskisen yhdeksi heillä käyneistä miehistä. Kun Julius vietiin katsomaan ruumiita, hän kykeni tunnistamaan myös Emil Rynäsen sellaiseksi. Tuomasta hän ei muistanut aiemmin näheensä. Oikeudessa todistaessaan Julius tai hänen isänsä eivät myöskään uskaltaneet varmasti sanoa muistavansa, oliko Ville Liimatainenkin tuossa matkaseuruessa, vaikka se todennäköiseltä vaikuttikin.³² Sekä Frans että Ville kiistivät ankarasti olleensa Viitasaarella päinkään mainittuna päivänä, puhumattakaan siitä että he olisivat koskaan aiemmin nähneet Åkerlundeja. Tapahtuma kuitenkin sulkee kauniisti ympyrän ja antaa todennäköisen selityksen sille, miltä reissulta Emil, Ville ja Frans olivat keskiviikkoiltana 24. lokakuuta tulossa jouduttuaan poliisin pysäyttämiksi Sukevan kohdalla matkalla kohti Kajaania.

Pirtukuningas ja eronnut nainen

Sekä Helsingin Sanomat, Keski-suomalainen että Työn Voima nimittivät onnettomuudessa kuollutta Emil Ryynästä ”erääksi maan pirtukuninkaista” ja ”tunnetuksi pirtukauppiaksi”. Papintodistuksessa hänen ammatikseen oli merkitty liikemies, joka tuona aikana saattoi tarkoittaa lähes mitä tahansa ammatinharjoitusta, kauppatuomari- ja matkustajasta alkaen. Viitasaarella hän oli entuudestaan tuttu mies, kuten edeltä kävi ilmi. Selvää on, että Emil oli hyvin röyhkeä, kekseliäs ja viimeisinä aikoinaan myös varakas³³. Nimismiehen raportin mukaan häneltä löytyi ruumista tarkastettaessa kultainen taskukello, johon oli kaiverrettu nimikirjaimet, sekä yli tuhat markkaa rahaa.³⁴ Tämäkin viestittää varallisuudesta, samoin siisti puku sekä kuolemansyöntutkimuksen pöytäkirjassa todettu miehen lihavuus. Emil oli selvästi vaurastunut jollakin keinolla. Oliko se tosiaan ammattimainen pirtukauppa, on jälkeensä vaikeaa todistaa. Todennäköiseltä se kuitenkin vaikuttaa. Työn Voiman laatiman henkilöhistorian mukaan pirtukuningas oli syntynyt Jyväskylän pitäjän Palokasta. Hän oli nuorena miehenä kulkenut kaupustelijana ja viinanmyynnissä esimerkiksi Jyväskylässä, josta sitten siirtynyt Helsinkiin. Lehden mukaan Emil oli siellä ollessaan ”*pääasiassa harjoittanut vain tukkukauppaa, ollen useiden tällaisten yritysten rahoittajana*”.³⁵ Tämä selittäisi myös hänen vaurastumisensa sekä pitkään onnistuneen virkavallan välttelyn. Rahakkaiden taustatekijöiden kiinni saaminen itse teosta oli aina vaikeampaa kuin rivimiesten. Emilin oli hyvinkin perusteltua kutsua itseään liikemieheksi, vaikkakin hänen harjoittamansa liiketoiminta oli laadultaan laitonta.

Emil oli edellisen kerran jäänyt kiinni pirtun kuljetuksesta Korpilahden–Muuramen tiellä vajaata puolta vuotta aiemmin, kesäkuussa 1928. Tällöin Emil tavattiin liikkeellä Buick-merkkisellä henkilöautolla, joka kuului eräälle helsinkiläiselle autonkuljettajalle nimeltä Oskar Jänne. Saman vuoden syyskuussa hänet tuomittiin Korpilah-

den käräjillä alkoholipitoisen aineen kuljetuksesta sekä luvattoman aseiden hallussapidosta.³⁶ Tästä tuomiosta hän tosin oli valittanut, joka selvisi sekä Emilin taskusta löytyneestä todistuksesta että hänen rikosrekisteriotteestaan. Emilin aiempi rikoshistoria sisälsi tuon jutun lisäksi yhden alkoholirikostuomion, joka oli annettu vuonna 1927 Helsingin raastuvanoikeudessa alkoholin hallussapidosta. Hän oli siis onnistunut hoitamaan välitystyönsä varsin menestyksekkäästi ja ovelasti: epäilyjä todennäköisesti oli, mutta miestä vastaan ei koskaan ollut pitäviä todisteita. Sen sijaan rikosrekisteri käsitti kyllä kaksi tuomiota varkaudesta, yhden väärän rahan kauppaamisesta ja yhden avunannosta petokseen. Ensimmäinen merkintä rekisterissä oli vuodelta 1916, jolloin Emil oli 23-vuotias.

Emilin toiminnan valtakunnallisuutta ei voi kiistää. Hän oli asunut Helsingissä jo useita vuosia — äitinsä mukaan kymmenisen vuotta — ja onnistunut siellä kehittämään ympärilleen ilmeisen toimivan välitysorganisaation ja keräämään sen avulla omaisuuden. Luultavasti tästä syystä — sekä tietenkin onnettomuuden melkoisen uutisarvon vuoksi — myös Helsingin Sanomat julkaisi kaksi suppeaa juttua Hännilänsalmen tapahtumista. Toisessa niistä mainittiin lyhyesti E.R.:n olleen ”*tunnettu helsinkiläinen spriikauppias*”, mutta ei kommentoitu asiaa sen enempää.³⁷ Mutta jos pirtukuningas oli varsin pitkään pystynyt harjoittamaan Helsingissä alkoholin jakelun tukkukauppaa jäämättä kiinni siellä, miksi hän sitten otti valtavia riskejä ja liikuskeleli ympäri sisä-Suomea kymmeniä litroja pirtua autossaan? Hän oli joutunut yllätetyksi vastaavanlaisessa tilanteessa jo kerran, ja oli todennäköisesti viranomaisten erityiskontrollissa. Tämä kysymys saattaisi selvitä tutkimalla laajemmin kaikkia henkilöön liittyviä asiapapereita, joka tässä yhteydessä ei kuitenkaan ole mahdollista.

Pirtukuninkaan elämäntapa oli epäsovinnainen muutenkin kuin hänen rahanansaitsemiskeinojensa osalta. Heti papintodistusten saatua selvisi, että Emil Ryytäsen vaimona esiintynyt, onnettomuudessa kuollut nainen ei todellisuudessa ollut tämän vihitty vaimo, vaikka olikin käyttänyt samaa sukunimeä. Lyyti Ryytäsen — eli

Lydia Jokelan, joka hän oikealta nimeltään oli — siviilisäädiksi oli virkatodistuksessa merkitty 'eronnut' ja ammatiksi 'erotettu vaimo'. Tietoa avioeron ajankohdasta ei todistuksessa ollut. Lyyti oli syntynyt vuonna 1890, ja oli näin vuonna 1893 syntynyttä "miestään" joitakin vuosia vanhempi. Hänen tilillään ei ollut aiempia rötöksiä, rikosrekisteri oli puhdas. Mitään tietoa siitä, kuinka kauan Emil ja Lyyti olivat yhdessä liikkuneet, on lähestulkoon mahdotonta saada. Tässä yhteydessä huomio kiinnittyy kuitenkin Lyytin yleiseen asemaan yhteiskunnassa eronneena naisena, joka eli vihkimättä miehen kanssa. Jälkimmäistä molemmat selvästi yrittivät peitellä ja näin ollen todennäköisesti myös häpeilivät, tästä kertoo Lyytin esiintyminen Emilin sukunimellä. Lisäksi molemmat käyttivät vihki- ja kihlasormuksia.³⁸ Kiinnostavaa kyllä, sanomalehtijutuissa Lyyti mainitaan poikkeuksetta Emilin vaimona eikä missään lehdessä ole vaivauduttu selvittämään asiaa sen tarkemmin, ilmeisesti ei siis esimerkiksi seuraamaan jutun kärjäkäsittelyjä, joissa asia oli luultavasti esillä ainakin maininnan tasolla.

Avioero ei vielä vuonna 1928 ollut mitenkään yleinen tai moraalisesti hyväksytty ilmiö, puhumattakaan vihkimättömänä parina eli susiparina elämisestä.³⁹ Erityisesti avioeron ja eronneen naisen aseman osalta tarkkaa tilannetta on kuitenkin näissä puitteissa vaikea selvittää, koska aiheesta on 1920-luvun osalta hyvin vähän tutkimusta. Sitä paitsi emme tiedä, milloin ja miksi Lyyti oli avioeron saanut.⁴⁰ Salavuoteuspykälä kuitenkin poistui rikoslaista vuonna 1926,⁴¹ joten varsinaisesta laittomuudesta ei enää Emilin ja Lyytin suhteessa ollut kyse. On myös vaikea sanoa, oliko suhtautuminen asiaan lopulta vapaamielisempää esimerkiksi Helsingissä vai josakin maaseudulla.⁴² Ilmiön voi kuitenkin liittää erityisesti kirkollisten piirien yleisesti harrastamaan päivittelyyn kansan yleisen moraalin ja siveellisen tason heikentymisestä, jonka eräänä osoitukseksi esimerkiksi juuri avioerojen määrän selkeä lisääntyminen nähtiin.⁴³

Naimattoman naisen asemaa voisi lähestyä myös "uuden naisen" käsitteen näkökulmasta. Sen avulla idealisoidaan avioliiton siteistä

vapaa ja taloudellisesti huoleton ”poikamiestyttöelämä”, joka on kohotettu erääksi 1920-luvun merkittäväksi symboliksi.⁴⁴ Ajatus naisten konkreettisesta emansipaatiosta on tulkittu koetun ennen kaikkea uhkana naisen perinteiselle perheroolille, erityisesti äitiydelle.⁴⁵ Tämä lienee aivan oikea havainto. Voi kuitenkin olettaa, että tässä esitetyissä muodoissa ajatukset ”uudesta naisesta” levisivät Suomessa laajemmin vain kulttuuriväen ja kommunistien keskuuteen, ja että vapaan elämäntyylin soveltajia oli käytännössä ainakin sivistyneistöpiireissä hyvin vähän, kommunistinaisten joukossa luultavasti enemmänkin. Yleisesti Suomen virallinen yhteiskuntaideologia ja sukupuolijärjestelmä oli naisiin kohdistetuista muutospaineista huolimattakin konservatiivinen, ja ihannenaishenäinen säilyi edelleen perheenäiti, tosin ”nykyaikainen” sellainen.⁴⁶ Vaikka Lyyti Ryytänenkin tavallaan toteutti uuden naisen ideologiaa varsin radikaalisti, ei 38-vuotiaaseen eronneeseen naiseen, joka kuitenkin eli miehen kanssa enemmän tai vähemmän avioliitonomaisessa suhteessa, ole uskottavasti liitettävissä vapaata ja paheelista elämäntyyliä muuten kuin aikalaismoralistien näkökulmasta.

Eräs triviaali, mutta yksilön kannalta merkittävä seikka on vielä se, että kuollutta Lyyti Ryytästä ei kukaan tuntunut kaipaavan. Emil Ryytänen äiti halusi poikansa palautettavan haudattavaksi Jyväskylään ja Tuomas Mikkosen veli haki tämän ruumiin Kajaaniin. Mutta Lyytistä ei oikeusprosessin aikana kukaan ollut kiinnostunut, eikä ketään lähiomaista ilmaantunut tunnistamaan ruumista. Oliko Lyyti näin vieraantunut perheestään ja sukulaisistaan esimerkiksi juuri avioeronsa tai avoliittonsa seurauksena, vai yksinkertaisesti vain vailla muita läheisiä ihmissuhteita kuin miesystävänsä Emil Ryytänen? Lyytin kohtalo olikin tältä osin tarinan henkilöistä kaikkein traagisin, koska hänen osuutensa miehensä harjoittamassa pirtunvälityksessäkin oli todennäköisesti varsin välillinen.

Auto

Autolla — tämän jutun Chryslerillä ja autoilla yleensä — oli hyvin merkittävä rooli sekä Hännilänsalmen tapahtumissa että pirtukuninkaan toiminnassa yleensä. Henkilöauto ei suinkaan ollut tavanomainen kulkuneuvo yksityisen ihmisen omistettavaksi tai edes virkakäytössä tuona aikana.⁴⁷ Esimerkiksi Viitasaaren nimismiehelläkään ei ollut autoa, vaan hän lukuisten tuomiokirjatodistusten mukaan kulki hevoskyydillä ympäri pitäjää. Keski-suomalaisessa tammikuussa 1928 julkaistun katsauksen mukaan paikkakunnalle oli edellisen lokakuun loppuun mennessä rekisteröity yhteensä 34 autoa.⁴⁸ Näistä vuokra-autoja oli muutama.⁴⁹ Auto kuitenkin käytännössä mahdollisti pirtukaupan ulottamisen hyvin laajalle alueelle. Tässäkin tapauksessa trokareiden maantieteellinen toimintasäde ulottui ainakin Helsingistä Kajaaniin. Auto tosin herätti huomiota ja todennäköisesti myös epäilyksiä, koska kenellä tahansa ei todellakaan ollut varaa sellaista ostaa. Ainakin Viitasaarella se oli tuomiokirjojen mukaan yleinen nimen omaan kiertelevien pirtukauppiaiden kulkuneuvona, tai sitten ammattiajossa. Toisaalta uudella ja kalliilla autolla pääsi tehokkaasti pakenemaan viranomaisten hitaampia kulkuvälineitä. Kaiken kaikkiaan voi olettaa, että auto aidosti oli yksi merkittävimmistä uuden ajan symboleista ihmisten mielissä.

Tosin, kuten edeltä kävi ilmi, tämänkään jutun autoa ei suinkaan omistanut sen haltija Ville Liimatainen itse, vaan käytännössä Kuopion Auto Osakeyhtiö. Suhteutettuna esimerkiksi tavallisen työmiehen päiväansioon Chryslerin arvo oli huomattavan korkea. Kuopion Auto oli myynyt sen Villelle osamaksulla kesäkuussa 1928 hintaan 75 500 markkaa, josta hinnasta Ville oli kyllä pystynyt suorittamaan jo lähes puolet. Vasta lokakuun ensimmäisenä päivänä erääntyneen viidentuhannen markan osamaksuerän kohdalla hän joutui vaikeuksiin.⁵⁰ Yhtiön edustajan mukaan auto oli alun perinkin luovutettu Villelle tarkoin käyttörajoituksin, ja hänen käyttöoikeutensa siihen oli jo ehditty evätä maksamattoman lyhennyksen vuoksi. Missään tapauksessa hänellä ei olisi ollut oikeutta enää lo-

kakuun lopulla ajaa sillä edes itse, saati sitten luovuttaa Chrysleriä jonkun muun kuljetettavaksi.⁵¹

Mutta auton mukanaolo oli todennäköisesti se tekijä, joka ensin herätti ihmisten kiinnostuksen asiaan. Kyse oli kuitenkin selkeästi auto-onnettomuudesta, jotka eivät autojen vähäisyyden vuoksi nekään olleet aivan tavanomaisia tapauksia.⁵² Lisäksi Chrysler oli tosiaan varustettu viinan tai jonkun muun kielletyn aineen kuljetukseen soveltuvilla salalokeroilla, jollaiset siis oli jossain vaiheessa tehty sekä etu- että takapenkien selkänojien sisälle. Tämäkään ei sinänsä ollut uutta tai mullistavaa, koska alkoholin kuljetukseen paikasta toiseen kehitettiin kieltolaki aikana kaikenlaisia keinoja ja salakätköjä.

Auton arvosta kertoo myös oikeudessa käyty pitkälinen kädenväöntö sen kohtalosta. Syyttäjä vaati lain nojalla ”*tuota jo kyseenalaiseen rikolliseen tarkoitukseen muovailtua*” Chrysleriä menettäväksi valtiolle, koska sitä oli todistettavasti myös käytetty rikossenteon välineenä.⁵³ Kuopion Auto Osakeyhtiön edustaja osoitti voimakkaan tyytymättömyytensä tähän päätökseen ja sanoi, ettei yhtiö mitenkään voinut olla tietoinen siitä, että Ville Liimatainen luovuttaisi auton rikollisissa puuhissa käytettäväksi. Oikeus oli kuitenkin armoton, ja tuomitsi Kuopion Auton menettämään omistusoikeutensa Chrysleriin.⁵⁴ Valtio tapasi huutokaupata takavariokoidun kaluston, ja tuota tietä Chryslerkin saattoi hyvinkin päätyä takaisin trokareiden haltuun ja pirtukaupan palvelukseen.

Pirtukuningas ja kieltolaki

Vastaus kysymykseen, mitä kieltolakiin liittynyt rikollisuus oli, on sekä helppo että mutkikas. Vuonna 1919 voimaan tullessa kielto-laissa⁵⁵ kiellettiin yli kaksi tilavuusprosenttia alkoholia sisältävien aineiden valmistus, maahantuonti, myynti, kuljetus ja varastossapito ankarien sanktioiden nojalla. Juopumukseen liittyvät pykälät eivät sen sijaan sisällyneet kielto- vaan rikoslakiin, mutta niiden

rikkominen liittyi käytännössä kyllä tiiviisti kieltolain rikkomiseen. Tältä pohjalta voidaan siis ajatella, että kieltolakirikollisuutta oli yksinkertaisesti mainitun kieltolain sekä välillisesti myös juopumuskieltojen vastainen toiminta. Näin kieltolakirikollisuuskin loppui huhtikuussa 1932, kun laki kumoutui.

Mutta, kuten tässä artikkelissa esitelty tapauskin on osoittanut, kieltolaki ja siihen liittynyt rikollisuus pitää käsittää laajempuna kuin vain legaalisena ilmiönä. Kuten kaikkeen rikollisuuteen, siihen liittyy hyvin moninaisia ja yllättäviäkin yhteiskunnallisia Aspekteja. Ensinnäkin on muistettava, että suomalaisen alkoholilainsäädännön historiassa — erityisesti maaseudun osalta — kieltolaki oli vain eräs osa hyvin pitkää kieltopolitiikan jatkumoa ja sellaisena merkitsi alkoholirajoitusten ja niihin liittyvän rikollisuuden kannalta varsin vähän.⁵⁶ Kuitenkin nimen omaan kieltolaki toi Suomeen aivan uudenlaisia alkoholirikollisuuden ja -kulttuurin muotoja. Yksi niistä on selkeästi rikollisuuden ammattimaistuminen, johon myös tarina pirtukuninkaasta viittaa.⁵⁷ Alkoholilain rikkojat olivat selkeä ammattirikollisryhmä, jotka tienasivat elantonsa ja rikastuivatkin — kuten Emil Rynänen — myymällä lähinnä Saksasta ja Virosta salakuljetettua pirtua. Eikä ammattimaiseen alkoholin myyntiin tarvittu edes pirtunvälittäjiä tai suurta taustaorganisaatiota, vaan myyntiartikkelina saattoi sisämaassa yhtä hyvin toimia itse keitetty paloviina eli pontikka. Vaurastuneilla pirtunvälittäjillä oli myös mahdollisuus esimerkiksi hankkia uusimpia ja nopeimpia kulkuneuvoja kuljetuksen avuksi ja täten saada ”varustelukilpailussa” selkeä etumatka poliisiin ja muihin viranomaisiin.

Toinen merkillepantava asia puhuttaessa alkoholirikollisuudesta yleensä on se, että asiaan oli useinkin kietoutunut huomattava määrä ihmisiä. Emil Rynäsenkin ympäriltä löytyi jo hänen elämänsä viimeisen viikon aikana vähintään viisi asiaan sotkeutunutta henkilöä. Ja he varmasti olivat vain murto-osa siitä väestä, jonka kanssa hän ajan mittaan toimi yhteistyössä. Sitä paitsi myös Emililtä tai hänen myyntiorganisaatioltaan pirtua ostaneet olivat rikoskumppaneita sanan väljässä merkityksessä. Hekin rikkoivat kieltolakia, ja

olisivat voineet milloin vain joko jäädä kiinni tai käydä ilmi-antamassa miehen ja todennäköisesti täten itse välttyä rangaistukselta. Kaikki tuo toiminta vaati huomattavaa luottamusta ja solidaarisuutta paitsi välitysjärjestämyksen kesken, myös ostajan ja myyjän välillä. Tai esimerkiksi paikallisen yhteisön sisällä, koska maaseudulla muiden juomiset ja keittämiset eivät pysyneet kauaa salassa. Ja miksi olisivatkaan pysyneet, koska valtaosa ihmisistä ei juurikaan laista välittänyt.

Edellä esitelty tapaus on taustaltaan ja luonteeltaan kaikesta huolimatta enemmän tyypillinen kuin epätyypillinen kieltolakerikollisuuden edustaja. Tyypittelyjä on tässä tapauksessa tosin kovin vaikea tehdä, koska mitään kattavaa tutkimustietoa ei rikollisuuden ilmenemismuodoista ole. Tilastot, vaikka tarjoavatkin taustaksi erilaisia lukuja, eivät juuri anna mahdollisuuksia lainrikkomisen yksityiskohtien tulkinnalle. Voidaan sanoa, että lakia rikottiin ”paljon”, että maahan virtasi ”valtavasti” alkoholia tai että pirtutrokkaus oli ”hyvin yleistä”. Vertailu on vaikeaa jo siksi, että oikeustilastoissa on esimerkiksi kaikenlainen alkoholinmyynti niputettu yhteen. On siis hyvin vaikea sanoa, minkä verran on suhteessa ollut kyse itse keitetyn paloviinan välityksestä, pienimuotoisesta pullokaupasta tai pirtunmyynnin harjoittamisesta ammattina.⁵⁸ Joitakin oletuksia voi kuitenkin tehdä. Emil Ryynäsen ja hänen apureidensa harjoittama toiminta oli ehkä mittakaavaltaan keskimääräistä suurempaa, mutta auton avulla tapahtunut, laajahkolle maantieteelliselle alueelle ulottunut pirtunvälitys oli todennäköisesti varsin tyypillistä rikollisuutta sisämaassa. Emilin pääkaupungissa mahdollisesti pyörittämä tukkukauppa, johon tässä yhteydessä ei lähteiden puutteen vuoksi voi sen laajemmin puuttua, oli jo luonteeltaan ainutlaatuisempaa. Kuten edellä on korostettu, Emilin toiminnassa ja elämässä oli joitakin ehdottomasti moderneja piirteitä. Niidenkin tavanomaisuudesta voi esittää vain arvailuja.

Kieltolaki, rikollisuus ja lainkunnioitus

Paljon keskustelua jo aikalaistutkijoiden keskuudessa herätti kysymys kieltolain ja kansalaissodan jälkeen kohonneiden ja koko 1920- ja -30-lukujen ajan epätavallisen korkeina pysyneiden väkivalta-rikollisuuslukujen yhteydestä. Pohdinnat ovat perustuneet sille yleisesti tunnetulle tosiasialle, että kieltolaki vastoin päämääräänsä lisäsi merkittävästi alkoholinkäyttöä Suomessa. Ehkä tunnetuin ajan niin kutsutuista moraalistatistikoista,⁵⁹ sosiologi ja kriminologi Veli Verkko, julkaisi kuuluisan teoriansa väkivaltarikollisuuden, kansanluonteen ja alkoholin yhteydestä vuonna 1936.⁶⁰ Siinä hän liitti yhteen runsaan alkoholinkäytön ja väkivaltarikollisuuden toisistaan suoraan riippuvaisina tekijöinä. Väkivallan lisääntymistä hän perusteli sillä, ettei suomalaisten ”*helposti ärtyvä ja laumasieluinen kansanluonne*” kestänyt aikakauden suuria mullistuksia, vaan reagoi niihin voimallisesti.⁶¹

Jälkeenpäin tarkasteltuna Verkon näkemys on tilastoista, anekdooteista ja kansallisista stereotyyppioista koottu sekava vyyhti, jonka tieteelliset ansiot ovat vähäiset. Harvoin on kuitenkin pantu merkille, että Verkon työtä arvosteltiin jo hänen omana aikanaan ja vaikka hänen teoriansa nauttivat laajaa hyväksyntää, ei se suinkaan ollut kiistatonta.⁶² Silti hänen käsityksensä elävät edelleen yllättävän sitkeästi paitsi kansallisessa itsereflektiossa, myös oikeustieteen piirissä. Esimerkiksi kriminologian ja kriminaalipolitiikan oppikirjassa vuodelta 1983 esitetään suoraan Verkkoon viitaten väite, että ”*tärkeän väkivaltarikollisuuden jyrkkä kohoaminen 1920-luvun lopussa onkin selitettävissä ensi sijassa alkoholitekiällä*”⁶³. Eräänä harvoista aiheita myöhemmin tarkastelleista on Heikki Ylikangas esittänyt hypoteesin, että 1920–30-lukujen väkivallanaallolla ei ollut ainakaan suoraa yhteyttä alkoholitilanteeseen, vaan ennemminkin se oli suoraa jatkumoa maaimansotaa edeltäneen ajan kehitykselle ja osoitus alempien kansanosien patoutuneen joukkovoiman purkautumisesta ja näiden protestin puhkeamisesta.⁶⁴ Tämä tulkinta on yksinkertaistus, mutta ainakin nostaa kieltolain ja alkoholin rin-

nalle päivänvaloon ajankohdan todelliset yhteiskunnalliset ongelmat ja muutostekijät rikollisuuden selittäjinä.

Mutta miten oletus kieltolakirikollisuuden ja väkivallan riippumattomuudesta toimii sovellettuna tähän pienoistutkimukseen ja sen kuitenkin epätyypilliseen tapaukseen? Voidaanko ajatella, että esimerkiksi Emil Ryyänen tai joku muu tarinan henkilöistä olisi ollut valmis tai kärkeä väkivaltaiseen toimintaan tai ehkä jopa amerikkalaistyypiseen gangsterisotaan? Missä määrin ammattimaiseen kieltolain rikkomiseen liittyi väkivaltaista viranomaisien vastustamista? Emilin ja muiden henkilöiden rikoshistoria selviää heidän rikosrekisteriotteistaan, jotka liitettiin oikeudenkäyntipöytäkirjaan. Emilin rekisteri oli ajan mittaan kasvanut komeaksi ja sen ensimmäinen merkintä oli kahdentoista vuoden takaa, vuodelta 1916. Hänellä oli kuusi aiempaa tuomiota, mutta viimeisintä lukuunottamatta kaikki niistä petoksista tai varkauksista, ei yhtään väkivaltarikoksesta.⁶⁵ Viimeinen merkintä oli vain reilun kuukauden takaa, ja liittyi jo edellä mainittuihin Muuramen tapahtumiin. Tuolloin Emililtä löydettiin kaksi luvatonta käsiasetta, ja Korpilahden käräjäoikeuden langettama tuomio koskikin paitsi väkijuomien uusittua kuljetusta, myös ampuma-aseen hallussapitoa. Emme saa koskaan tietää, olisiko Emil tosiaan tarpeen vaatiessa käyttänyt aseita. Hänen menneisyytensä ei kuitenkaan sisältänyt ainakaan paljastuneita väkivaltarikoksia, vaan pikemminkin siistejä ja suunnitelmallisia tekoja.

Kellään muulla asiaan liittyneellä ei rikosrekisteriä ollut lainkaan, lukuunottamatta Frans Koskista. Hänellä oli yhteensä yhdeksän aiempaa tuomiota ja kiinnostavaa kyllä, viimeisin niistä oli täsmälleen samalta päivältä kuin Emil Ryyäsenkin, tosin Korpilahden sijasta Helsingin raastuvanoikeudesta. Fransilla oli myös tilillään yksi kuolemantuottamus, josta hänet oli tuomittu vankeuteen Turun hovioikeudessa maaliskuussa 1923.⁶⁶ Tarkempia yksityiskohdista teosta ei käytettävissä olleista lähteistä tietenkään löydy. Se, että asia on ollut hovioikeuden käsiteltävänä, kieli kuitenkin sen vakavuudesta. Lopputulos on siis, että viidestä juttuun sekaantuneesta henkilöstä ainoastaan kahdella on yleensä ollut rikosrekisteri. Näistä

vain toisen tilillä on mahdollinen väkivaltarikos ja toisella on todistettavasti ainakin jonkin aikaa ollut hallussaan kaksi käsiasetta. Tässä tapauksessa väkivallan ja ammattimaisen kieltolakirikollisuuden yhteys jää hyvin löyhäksi, vaikka lisää todisteita asiasta saataisikin löytyä Emilin ja Fransin menneisyyttä tutkimalla.

Toinen yleinen aikalaisnäkemys oli se, että kieltolaki paitsi lisäsi muuta rikollisuutta, myös vähensi yleistä lainkunnioitusta. Väitettä on perusteltu paitsi henkirikollisuuden kasvulla, myös esimerkiksi väärrien valojen yleistymisellä. Tilastokeskuksen vuonna 1923 laatiman valtakunnallisen kieltolakitiedustelun⁶⁷ vastaajistakin valtaosa oli samaa mieltä. Kieltolain rikkominen taas nähtiin seurauksena sota-aikana tapahtuneesta kansan moraalien heikkenemisestä tai lain leimaamisesta ”punaiseksi laiksi”⁶⁸, jota venäläisvastaiseksi väitetty kansa ei voinut kunnioittaa.⁶⁹ Oliko sitten olemassa jotain todellisia merkkejä lainkunnioituksen alenemisestä tai piittaamattomuuden kasvusta? Mikä merkitys oli sillä, että mainittuja väitteitä todennäköisesti käytettiin myös eräänä viranomaisten tai eliitin — mitä tuolla määritelmällä sitten tarkoitetaankaan — harjoittamana kontrolli- ja syyllistämiskeinona, jonka avulla ihmisiä pyrittiin ”sivilisoimaan”? Erään tarkastelunäkökulman asiaan tarjoaa juuri tässä työssä käsiteltävä rikos- ja onnettomuustapaus, josta ei puutu valehtelua, vääriä valoja ja silkkaa lain ja esivallan pilkkanaan pittämistä.

Ihmisten käsitys siitä, mikä on rikollista toimintaa, ei välttämättä riipu lainkaan siitä, mitä lait ja asetukset sellaiseksi määräävät. Periaattessa jokainen rikokseksi luokiteltava teko perustuu yhteiskunnassa vallitsevaan normiin. Tämä tarkoittaa sitä, että parhaimmillaan lait eivät synny tyhjästä, vaan niiden taustalla on tarve virallistaa tärkeäksi ja yleisesti hyväksytyksi katsottu käytöskoodi. Tuollaisessa tapauksessa on usein kyse niin kutsutusta sosiaalisesta normista, jonka noudattamista kontrolloi esivallan lisäksi valtaosa yhteisöstä.⁷⁰

Kieltolain vähäinen kunnioitus on suomalaisessa oikeussosiologisessa kirjallisuudessa esitetty esimerkkinä siitä, että institutio-

naaliset normit — eli esimerkiksi lait ja asetukset — ja yhteiskunnallinen moraalit eivät välttämättä kohtaa, ja että näiden ristiriita voi koitua ensin mainittujen häviöksi.⁷¹ Teko saattaa hyvinkin muuttua sosiaalisesti ongelmaksi vasta sitten, kun sitä ryhdytään kontrolloimaan.⁷² Useiden erilaisten ja erilaisiin aatemaailmihin perustuvien moraalikäsitteiden yhteiskunnassa — jollainen vuoden 1918 jälkeinen Suomikin ehdottomasti oli — ei ollut mitenkään välttämätöntä, että koko kansan läpäisevä yhteiskunnallinen moraalit on rikoslain lähde.⁷³ Lisäksi pitää muistaa, että kaikki ennen vuotta 1932 voimassa olleet alkoholiin liittyvät kieltosäännökset olivat alun perin peräisin jo ensimmäistä maailmansotaa edeltävältä ajalta ja aivan erilaisesta yhteiskunnallisesta tilanteesta. Kuten jälkiviisaasti on todettu, esimerkiksi kieltolain epäonnistuminen johtui selkeästi siitä, että lain kannattajat todella kuvittelivat väkijuomien käytön olevan suomalaisten keskuudessa poikkeavaa ja niistä pidättäytymisen yhdenmukaista käytöstä.⁷⁴

Puuttumatta vielä sen kummemmin yksityiskohtiin voi siis kaikkien edelliseen vedoten sanoa, että väite 1920-luvun lainkunnioituksen alhaisuudesta pätee parhaiten kieltolain kohdalla. Mikään ei muuta sitä tosiasiaa, että paitsi tässä kuvatussa jutussa, myös läpi koko kieltolakiajan ainakin Viitasaaren käräjillä esiintyi huomattavia määriä selvästi totuutta muuntelevia tai mistään mitään tietämättömäksi heittäytyviä syytettyjä ja todistajia.⁷⁵ Jälkimmäiset heistä olivat siis oikeusopillisessa mielessä vannoneet väärän valan. Johtuiko tämä sitten yleisestä piittaamattomuudesta, halusta vastustaa viranomaisia, pelosta vai jostakin muusta syystä, on vaikea sanoa. Edelleen Viitasaaren tapausten perusteella voi väittää, että ainakin väkivaltaisen käytöksen yhteys alkoholiin oli suhteellisen välillinen. Likeisemmin kieltolain rikkomisesta kiinni jääneitä yhdisti köyhyys ja alhainen sosiaalinen asema.⁷⁶ Tosin tätäkään ei pidä yleistää.

Ammattimaisessa kieltolakirikollisuudessa — ja täten myös Emil Ryynäsen joukkion toiminnassa — kyse lienee ollut ennen kaikkea opportunistisesta tarttumisesta tilaisuuteen ansaita rahaa ja osittain myös seikkailunhalusta. Nämä asiat ajoivat lainkunnioituksen ja

kiinnijäämisen pelon edelle. Ja vaikka rangaistukset olivat ankaria, tuomion langettamiseen vaadittavat todisteet ja todistajanlausunnot usein hyvin vaikeita hankkia. Viitasaaren onnettuustapauksessa tiukkaa linjaa vetänyt syyttäjä — nimismies Jussi Karhila — vaati paitsi Chryslerin ja siitä löydetyn pirtun takavarikoimista valtiolle, myös rangaistusta Frans Koskiselle. Lopulta voi kuitenkin pitää hämmästyttävänä, että näikin sekavan jutun lopuksi Frans tuomittiin yhteensä kahdeksaksi kuukaudeksi ehdottomaan vankeuteen alkoholipitoisen aineen ammattimaisesta kuljettamisesta ja väärän nimen ilmoittamisesta viranomaisten harhauttamistarkoituksessa.⁷⁷ Frans oli todennäköisesti merkittävä tekijä seudun pirtunmyynnissä, ja hänen saamansa tuomio oli kuitenkin varsin vähämerkityksinen rikollisen toiminnan jatkumisen kannalta. Esimerkiksi Vihtori Ryyänen ja Ville Liimatainenhan jäivät tietävästi täysin vapaalle jalalle. Enemmän merkitystä tässä suhteessa saattoi hyvinkin olla pirtukuningas Emil Ryynäsen äkillisellä ja sattumanvaraisella kuolemalla, joka ei taas mitenkään liittynyt suomalaisen oikeusjärjestelmän toimintaan, vaan oli kaiken kaikkiaan vain suurta ironiaa ja huonoa tuuria.

Lähdeviitteet:

- ¹ Mies oli esimerkiksi vastustanut ehdotettua ”kahvilomaa” ja vaatinut auton nostoa järvestä heti paikalla ja ilman taukoja. Koko jutun mutkikas oikeuskäsittelyprosessi löytyy Viitasaaren tuomiokunnan Viitasaaren kärjäkunnan oikeudenkäyntipöytäkirjoista. Jyväskylän maakunta-arkisto (JyMA), Viitasaaren kärjäkunta (VKK), välikäräjät 7.12.1928 §1, talvikäräjät 21.1.1929 §5, välikäräjät 2.3.1929 §1. Tässä artikkelissa käsiteltävä juttu tuodaan esiin myös kirjoittajan pro gradu -tutkielmassa, jossa tarkastellaan muutenkin laajemmin kieltolakiin liittyvää problematiikkaa sovellettuna maaseudulle. (Johanna Hämmäläinen, ”Onpa sitä viinaa!”. Kieltolaki paikallisena ilmiönä Viitasaaren pitäjässä vuosina 1919–1932. JY, historian laitos, 1999.)
- ² Jostakin syystä Viitasaaren kotiseutuyhdistyksen hallussa olevien kuvien yhteyteen parissakin lähteessä ajautunut virheellistä tietoa. Kuvat on virheellisellä vuosiluvulla ja detaljeilla varustettuna julkaistu esimerkiksi teoksessa *Perinnealbumi, Keski-Suomi II*. (Kuopio 1983, s. 742.) Molemmat löytyvät — tällä kertaa oikein faktoin — myös Heikki Ylikankaan suomalaisen nimismiesinstituution historiaa läpikäyvistä teoksesta *Wallesmanni. Kuusi vuosisataa kansan ja esivallan välissä* (Jyväskylä 1996, s. 286, 288.). Ensin mainittu valokuvista on lisäksi päässyt peräti teoksen kanteen.
- ³ Esimerkiksi Helsingin Sanomat kirjoitti aiheesta kaksi uutista, jotka tosin olivat varsin suppeita. (Helsingin Sanomat 1.11. ja 2.11.1928.)
- ⁴ Intimiteettisuojaan vuoksi mainitussa onnettomuudessa olleista ja muiden rikossyytteiden osalta juttuun liittyneistä henkilöistä käytetään keksittyjä nimiä.
- ⁵ JyMA, VKK, välik. 7.12.1928 §1.
- ⁶ Esimerkiksi vuonna 1927 takavarikoitiin Suomessa pirtua lähes 630 000 litraa ja seuraavana vuonna peräti 980 000 litraa. Koska kaikesta salakuljetetusta alkoholista on arvioitu päätyneen viranomaisten käsiin vain 10–20 prosenttia, voi vain arvailla, paljonko sitä lopulta maahan virtasi. (Alkoholirikokset. Toim. Terttu Utriainen ja Matti Hepola. Lapin korkeakoulun oikeustieteiden osaston julkaisuja, sarja C, nro 4. Mänttä 1985, s. 26; Jorma Kallentautio, Kieltolaki ja sen kumoaminen puoluepoliittisena ongelmana. Alkoholitutkimussäätiön julkaisuja 31. Jyväskylä 1979, s. 21; Raimo Pullat, Itämeren rutto. Pirtun salakuljetusta vuosina 1919–1932. Oulu 1993, s. 37.)
- ⁷ Esimerkiksi Turun yliopiston Olavi Paavolainen -projektin julkaisut *Vampyyrinainen ja Kenkuinniemen sauna. Suomalainen kaksikymmenluku ja modernin mahdollisuus* (Turku 1992) ja Ritva Hapulin väitöskirja *Nykyajan sininen kukka* tarkastelevat ajan kulttuuri- ja mentaliteettihistoriaa lähinnä sivistyneistön ja keskiluokan kaupunkilaiskulttuurin sekä korkeakirjallisuuden näkökulmas-

ta. Tosin Hapulikin korostaa, että se mikä esimerkiksi Olavi Paavolaiselle oli hänen teoksessaan *Nykyaikaa etsimässä* (1929) ”nykyaikaa”, oli suurimmalle osalle hänen maanmiehistään kaukaista tulevaisuutta. (Ritva Hapuli, *Nykyajan sininen kukka. Olavi Paavolainen ja nykyaika. SKS:n toimituksia 628.* Tampere 1995, s. 38.)

⁸ Poikkeuksiakin tästä on, kuten Risto Alapuron tutkimus *Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933* (Porvoo 1995) ja Juha Siltalan väitöskirja *Lapuan liike ja kyyditykset 1930* (Keuruu 1985).

⁹ Esim. Maria Lähteenmäen, Anne Ollilan ja Pia Olssonin väitöskirjat ovat tässä suhteessa toimineet päänavauksina. Yleisesti hyvin suuri osa maailmansotien välistä aikaa käsittelevästä tutkimuksesta Suomessa on suppeisiin erityisyksymyksiin keskittynyttä, usein artikkelimuotoista ja laadultaan hyvin epätaisaista.

¹⁰ Matti Peltonen hämmästelee, miksi mielipiteet laista muuttuivat niin nopeasti sen säätämisen jälkeen. (Matti Peltonen, *Kerta kiellon päälle. Suomalainen kieltolakimentaliteetti vuoden 1733 juopumusasetuksesta kieltolain kumoamiseen 1932.* Hämeenlinna 1997, s. 96.) Kieltolain kunnioituksen heikentyminen edelleen ei kuitenkaan ole mikään ihme, koska sen alkuaikojenkin massakannatuksen voi lähemmällä tarkastelulla todennäköisesti osoittaa pelkäksi kuplaksi.

¹¹ Modernin käsitteen tarkastelu on viety pisimmälle filosofian, taiteentutkimuksen ja estetiikan parissa, usein myös asetettuna vastapooliksi postmodernille. Jussi Kotkavirran ja Esa Sirosen epämääräisen luonnehdinnan mukaan sillä ”ilmaistaan eroa ja jännitettä uuden ja vanhan, menneen, nykyisen ja tulevan välillä”. (Jussi Kotkavirta – Esa Sironen, *Modernin maailman tuleminen. Teoksessa Moderni/postmoderni. Lähtökohtia keskusteluun. Toim. Jussi Kotkavirta, Esa Sironen. Tutkijaliiton julkaisusarja 44. 2. korjattu ja täydennetty painos. Jyväskylä 1989, s. 7.*) Thomas Wallgren taas tarkastelee modernia lähinnä epookkikäsitteenä, eli liittää sen ihmisten eriaikaiseen aikakokemukseen ja itseymmärrykseen. (Thomas Wallgren, *Moderni ja postmoderni käsitteinä ja tapoina kokea aikaa. Teoksessa Aika ja sen ankaruus. Toim. Pirkko Heiskanen. Helsinki 1989, s. 41.*) Tämä näkemys on lähinnä suomalaisen kulttuurintutkimuksen tulkintoja 1920-luvun ”modernista”. Esimerkiksi Olavi Paavolaisen ”nykyaika” oli selkeä murroskausi, jota leimasi moniarvoisuus, aktiivisuus ja tapahtumien samanaikaisuus, ja joka symboloi uutta elämänuskoa ja iloa. (Hapuli 1995, 42-44.) Joka tapauksessa käsitteiden merkitys ja ennen kaikkea käsitys modernista ja nykyajasta muutoskokemuksena ei todellakaan ole kiistattoman yksiselitteinen.

¹² Kts. esim. Hapuli 1995, s. 52.

- ¹³ Kari Immonen – Katriina Mäkinen – Tapio Onnela, Kaksikymmenluku — oliko sitä? Teoksessa *Vampyyrinainen ja Kenkuinniemen sauna*. Suomalainen kaksikymmenluku ja modernin mahdollisuus. Toim. Tapio Onnela. Jyväskylä 1992, s. 17.
- ¹⁴ Esimerkiksi vuonna 1934 oli paikallisille poliisipäälliköille tehdyn kyselyn mukaan Suomessa noin 9 000 pariskuntaa, jotka elivät vihkimättä avioliiton kaltaisessa suhteessa. Silti vielä 1930-luvun lopulla annettiin parikin laki-ehdotusta tuollaisen käytännön saattamisesta rangaistavaksi teoksi. Julkinen — ja kirkollinen — paheksunta oli siis huomattavaa. (Kts. Risto Jaakkola, *Om samboende i Finland på 1930-talet*. *Historisk tidskrift för Finland* 69 (1984):3.)
- ¹⁵ Juha Seppo, Kansankirkkona uskonnonvapauslain toteuduttua. Teoksessa *Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla*. Toim. Markku Heikkilä ja Eino Murtorinne. Hämeenlinna 1977, s. 78–79.
- ¹⁶ Ihmisten suhtautumista alkoholiin ja kieltolakiin ovat Suomessa tutkineet lähinnä Satu Apo ja Matti Peltonen. Esim. Satu Apo, *Alkoholi ja kulttuuriset tunteet*. Teoksessa *Tunteiden sosiologiaa II. Historiaa ja säätelyä*. Toim. Sari Näre. Tietolipas 157. Hämeenlinna 1999; Peltonen 1997.
- ¹⁷ Tällaisesta käytöksestä esimerkkinä kelpaavat vaikkapa jo 1500-luvulla alkaneet rahvaan valitukset.
- ¹⁸ Työn Voima ja Keskisuomalainen ilmestyivät molemmat Jyväskylässä ja edustavat siis jutusta luultavasti tarkimmin uutisoineiden paikallislehtien näkökulmaa. Helsingin Sanomista on ollut tarkoitus lähinnä selvittää, ylittikö onnettomuus sen uutiskynnyksen.
- ¹⁹ Jos toisin ei mainita, seuraava tapahtumien rekonstruktio perustuu lähteeseen JyMA, VKK, välik. 7.12.1928 §1.
- ²⁰ Jälkimmäinen miehistä oli siis väärällä nimellä esiintynyt Frans Koskinen.
- ²¹ Työn Voima 2.11.1928, Keskisuomalainen 3.11.1928. Jälkimmäinen lehdistä oli sanamuotoja myöten kopioinut koko onnettomuudesta kertovan uutisensa Työn Voiman lennokkaasta, hyvin kirjoitetusta ja dramaattisesti etenevästä jutusta.
- ²² Työn Voima kutsui Tuomasta ihailevalla kunnianimellä ”*eräs kajaanilainen hurjapä*”. (TV 2.11.1928.)
- ²³ Lyyti oli Emilin veljen Vihtorin mukaan saapunut keskiviikkona Emilin kanssa postijunassa Helsingistä Kajaaniin. Koska Vihtorin puheisiin ei ole välttämättä luottamista, epäselväksi jää, oliko Lyyti mukana tällä pohjoisen-matkalta.
- ²⁴ TV 2.11.1928, Ksml 3.11.1928.
- ²⁵ Sanomalehti Työn Voima uutisoi tapauksesta vauhdikkaasti ja jutun eräänä

dramaattisena väliotsikkonakin oli hyvin osuvasti ”*Ainoa onnettomuudesta pelastunut kertoo — ja valehtelee*”. (TV 2.11.1928.)

- ²⁶ Väärän nimen käyttöä Frans myöhemmin perusteli sillä, että hän oli etsintäkuulutettu maksamattomien sakkujen vuoksi eikä halunnut jäädä kiinni. (JyMA, VKK, välik. 7.12.1928 §1.) Mistä Frans oli tuon toisen ihmisen papintodistuksen saanut, ei missään vaiheessa käy asiakirjoista ilmi. Kuten ei sekään, kuka tuo puusepäksi mainittu Akseli Nieminen todellisuudessa oli. Todistuksen mukaan hän oli kuten Franskin alunperin kotoisin Korpilahdelta, eli ilmeisesti kyse oli jostakusta Fransin vanhasta tuttavasta.
- ²⁷ JyMA, VKK, välik. 7.12.1928 §1.
- ²⁸ JyMA, VKK, välik. 2.3.1929 §1.
- ²⁹ JyMA, VKK, välik. 7.12.1928 §1.
- ³⁰ JyMA, VKK, talvik. 21.1.1929 §5.
- ³¹ JyMA, VKK, välik. 7.12.1928 §1.
- ³² JyMA, VKK, talvik. 21.1.1929 §5.
- ³³ Työn Voima, jolla muutenkin oli jostakin syystä hallussaan eniten yksityiskohtia tapauksesta, kertoi, että Emil oli ”[...] viime aikoina ollut huomattava rahamies, jolla oli suuria omaisuuksia”. (TV 2.11.1928.)
- ³⁴ JyMA, VKK, välik. 7.12.1928 §1.
- ³⁵ TV 2.11.1928; Ksml 3.11.1928. Tuhat markkaa oli huomattava summa, ja vastasi hyvinkin tavallisen maaseudun työmiehen kuukauden tai kahden palkkaa.
- ³⁶ Emililtä tavattiin tuolloin noin sata litraa pirtua sekä browning-pistooli, johon hänellä ei suinkaan ollut aseenkantolupaa. (JyMA, Jämsän tuomiokunta, Korpilahden käräjäkunta, syysk. 21.9.1928 §50; Ksml 26.6.1928.)
- ³⁷ Helsingin Sanomat 2.11.1928. Lehti ei kuitenkaan jaksanut kauheasti kohista tapahtuman johdosta. Samassa jutussa mainittiin lakonisesti kyseessä olleen ”*tavallinen spriikauppamatka*”. Pikasilmäyksellä erilaisia uutisia pirtuautojen kiinni saamisesta ja muista kieltolakirikoksista näytti olevan lehdessä joka päivä useampia kappaleita, ja mainittu tapaus erosi muista korkeintaan onnettomuuden traagisuuden vuoksi.
- ³⁸ JyMA, VKK, välik. 7.12.1928 §1.
- ³⁹ Esim. Jaakkola 1984, 308. Vaikka kristillisen avioliittokäsityksen valta olikin murtumassa, edelleen vielä ensimmäisen maailmansodan aikana esitettiin voimakkaita mielipiteitä avioliiton purkamattomuuden puolesta. (Arja-Liisa Räisänen, Onnellisen avioliiton ehdot. Sukupuolijärjestelmän muodostumisprosessi suomalaisissa avioliitto- ja seksuaalivalistusoppaissa 1865–1920. Bibliotheca historica 6, SHS. Vammala 1995, s. 73–74.) Leea Virtasen mukaan susiparin naisosapuoli sai vielä sotienvälisenä aikanakin helposti huoran haukkumanimen. (Leea Virtanen, Huoraksi nimittely suomalaisessa perinteessä.

Teoksessa Louhen sanat. Kirjoituksia kansanperinteen naisista. Toim. Aili Nenola ja Senni Timonen. SKS:n toimituksia 520. Helsinki 1990, s. 150.)

⁴⁰ Edelleen vuonna 1928 voimassa olleen vuoden 1734 lain naimakaaren mukaan sallitut avioeroperusteet olivat uskottomuus ja puolison hylkääminen. Käytännössä erityisesti 1920-luvun alusta lähtien alkoivat tuomioistuimet myöntää huomattavan paljon erilaisiin erivapauksiin perustuvia eroja eli avioeron saaminen oli helpompaa kuin miltä se lakipykälien perusteella näytti. Vuoden 1929 uudessa avioliittolaissa eroperusteet helpottuivat virallisestikin. (Sami Mahkonen, Avioero. Tutkimus avioliittolain erosäännösten taustasta ja tarkoituksesta. Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja A 149. Vammala 1980, s. 33, 91 ja eteenp.)

⁴¹ Jaakkola 1984, 314–315; Virtanen 1990, 139.

⁴² Vaikka kaupunkia on pidetty yleisesti arvomaailmaltaan heterogeenisempänä ja suvaitsevaisempänä, maaseudulla vaikuttaneeseen kansanomaiseen kulttuuriin liittyi moralisoinnista huolimatta esimerkiksi esiaviollisten suhteiden hiljainen hyväksyntä. (Esim. Virtanen 1990, s. 151.) Kirsi Pohjola-Vilkuna nimittää tätä ilmiötä maaseudun ”luvattomaksi eroottisuudeksi”, joka oli protesti kansaan suunnattuja järjen ja siveellisyyden vaatimuksia kohtaan. (Kirsi Pohjola-Vilkuna, Eros kylässä. Maaseudun luvaton seksuaalisuus vuosisadan vaihteessa. Suomi 177. Mikkelä 1995, s. 126–127.)

⁴³ Seppo 1977, s. 78–79. Avioerojen määrä yli kaksinkertaistui vuosien 1920 ja 1929 välillä, ja tähän vaikutti nimen omaan erivapauserojen huomattava lisääntyminen. (Mahkonen 1980, 16.)

⁴⁴ Kiinnostavaa on, että ideologia syntyi, tosin hiukan erilaisin painotuksin, yhtä aikaa aidan kahdella eri puolella — toisaalta kommunistien keskuudessa, toisaalta liberaaleissa eurooppalaisissa kaupunkilaisissa kulttuuripiireissä. Näistä ”uuden kommunistisen naisen” idea oli poliittisesti painottuneempi eikä ihannoinut naisen itsellisen elämän vapautta sinänsä vaan korosti paitsi toveriavioliittoa — eli yhdyselämää, joka ei perustunut muodollisiin sitoumuksiin —, myös ajatusta sukupuolten samankaltaisuudesta ja aatteen palvelemisen asettamista kaiken muun, myös perheen ja ihmissuhteiden edelle. (Elina Kattainen, Kommunistit ja 1920-luvun uusi nainen. Teoksessa Aave vai haave. Toim. Tauno Saarela et al. Väki Voimakas 11. Saarijärvi 1998, 104–105, 132–133.) Vasemmistolaisesta naisihanteesta myös Maria Lähteenmäki, Mahdollisuuksien aika. Työläisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910–30-luvun Suomessa. Bibliotheca Historica 2. Saarijärvi 1995. Toisesta näkökulmasta ”uutta naista” esittelee: Ritva Hapuli, Anu Koivunen, Päivi Lappalainen, Lea Rojola, Uutta naista etsimässä. Teoksessa Vampyyrinainen ja Kenkkuinniemen sauna. Suomalainen kaksikymmenluku ja modernin mahdollisuus. Toim. Tapio On-

nelä. Jyväskylä 1992. Edellä viitatu artikkelit käsittelevät juuri näitä ”uuden naisen” kahta eri puolta. Niistä Kataisen tutkimus on konkreettisempi tarkastellessaan yhden ihmisen elämäntarinan kautta kommunistisen naisihanteen toteutumista Suomessa. Lisäksi Hapulin ja kumppaneiden artikkeli, kuten Katainenkin toteaa, käsittää uuden naisen perheettömänä ja sitoumuksia vaila olevana.

- ⁴⁵ Hapuli et al. 1992, 107–108. Erityisesti kommunistinaisista uhkana yhteiskunnalle Katainen 1998, 105–107.
- ⁴⁶ Tästä esim. Anne Ollila, Suomen kotien päivä valkenee... Marttajärjestö suomalaisessa yhteiskunnassa vuoteen 1939. Historiallisia Tutkimuksia 173. Tampere 1993.
- ⁴⁷ Tämä siitäkkin huolimatta, että autoliikenne ja autojen määrä kasvoivat rajusti 1920-luvun alusta lähtien. Esimerkiksi kun vuoden 1925 lopussa Suomessa oli 7 600 rekisteröityä henkilöautoa, vuoden 1928 lopussa niitä oli jo 22 000. Hyvin suuri osa henkilöautoistakin oli todennäköisesti ammattiajokäytössä. Autojen määrä kasvoi vuosikymmenen loppuun saakka, mutta aleni jyrkästi lamavuosina. (Suomen taloushistoria III. Historiallinen tilasto. Toim. Kaarina Vattula. Helsinki 1983, s. 286.)
- ⁴⁸ Luku sisältää siis henkilöautojen lisäksi myös erilaiset kuorma-, rahti- ja linja-autot. Eri autotyyppien määriä ei uutisessa ole tarkemmin eritelty. Moniin naapuripitäjiin verrattuna tämä oli joka tapauksessa varsin paljon, suurimmassa osassa niistä lukumäärä oli alle kahdenkymmenen. (Ksml 15.1.1928.)
- ⁴⁹ Kaija Tiainen pro gradu -työn mukaan niitä olisi vuonna 1928 ollut vähintään kolme, mutta hänen mainintansa aiheesta ovat varsin epämääräisiä eikä niistä käy täsmällisesti ilmi, mihin lähteeseen hän väitteensä nojaa. Tiainen, Kaija, Viitasaaren paikalliskeskusten synty ja kehitys 1850–1950. Suomen historian pro gradu -tutkielma. JY, historian laitos 1970, s. 93. Myös tuomiokirja-aineistossa tulee vuonna 1929 esiin muutama rattijuopumustapaus, joissa on kyse nimen omaan ammattiautoilijoista. (JyMA, VKK, välik. kesäkuu 1929; syysk. 1929 §78 ja §111.) Tämäkin tukee oletusta, että paikkakunnalla oli hyvin vähän yksityiskäytössä olleita henkilöautoja.
- ⁵⁰ Tämän kaltainen osamaksukauppa alkoi nimen omaan autokaupassa yleistyä 1920-luvun puolivälistä alkaen ja mahdollisti monien vähemmänkin varakkaiden autonoston. Se myös aiheutti monille muillekin samankaltaisia maksuongelmia kuin Villellä ja siksi sitä yritettiin rajoittaa. (U.E. Moisala, Auto Suomessa. Auton kaupan, käytön ja korjaamotoiminnan historia vuoteen 1983. Jyväskylä 1983, s. 110–112.)
- ⁵¹ JyMA, VKK; välik. 7.12.1928 §1.
- ⁵² Väestötilastojen mukaan maaseudulla kuoli vuonna 1928 auto-onnettomuuk-

sisä yhteensä 92 henkeä, joista 70 oli miehiä ja 22 naisia. Tämä oli varsin paljon verrattuna ympäröiviin vuosiin, jolloin kuolleiden luku jäi noin viiteenkymmeneen. (Suomen virallinen tilasto VI, Väestötilasto. 75, Väestömuutokset vuosina 1926–1930, s. 426–427.) Koska Viitasaaren onnettomuudessa kuolleiden viralliseksi kuolinsyyksi todettiin hukkuminen, ei tosin ole selvää, mihin kategoriaan esimerkiksi heidät kuolinsyytilastossa laskettiin.

⁵³ Laki oli tältä osin alkoholipitoisen aineen kuljetuksen osalta yksiselitteinen: ”Syyllisen rankaisemisen ohella olkoon tavara astioineen menetetty, samoin kuljetusneuvot, juhta tai alus, joiden pääasiallisena kuormana tai lastina on alkoholipitoista ainetta tai jotka ovat todistettavasti sellaisen aineen kuljetusta tai hankintaa varten matkalla. Milloin kuljetusneuvot, juhdan tai aluksen omistaa joku muu kuin rikoksenteijä, olkoot siinäkin tapauksessa menetyt, ellei niiden omistaja voi tehdä todennäköiseksi, että ne ovat häneltä rikoksen kautta poisjoutuneet tai että hänellä ei ole ollut syytä varoa niitä käytettävän puheenalaisella tavalla.” (Suomen asetuskokoelma 1922, nro 158 §14.) Osamaksusopimus ei siis suojannut auton myynyttä liikettä ja tästä syystä esimerkiksi autokauppiat yrittivät vedota eduskuntaan lain muuttamiseksi, mutta turhaan. (Moisala 1983, 114–115.)

⁵⁴ JyMA, VKK, välik. 2.3.1929 §1.

⁵⁵ Tosin lain asemaa palveli vuoteen 1921 saakka samantyyppisiä rajoituksia sisältänyt asetus ja mainitun vuoden uudistuksen yhteydessä se vasta sai virallisestikin nimen kieltolaki. (Suomen asetuskok. 1917/nro 29; 1922/nro 158–162.)

⁵⁶ Tästä kts. esim. Apo 1999, 122–124.

⁵⁷ Utriainen – Hepola (toim.) 1985, s. 28.

⁵⁸ Esimerkiksi vuonna 1928 alkoholin laiton myynti oli laittoman kuljetuksen ohella koko maassa eräs suurimmista yksittäisistä rikosryhmistä poliisin tietoon tulleissa rikostapauksissa. Ylivoimaisesti suurin oli tosin juopumusrikollisuuden määrä, jota oli paljastunut yhtä usein kuin kaikkea muuta rikollisuutta yhteensä. (Suomen virallinen tilasto XXIII, Oikeustilasto. 41, Rikollisuus vuonna 1928. Poliisin tietoon tulleet rikokset, s. 3*–5*.)

⁵⁹ Moraalistatistiikasta suomalaisena ilmiönä: Risto Jaakkola, Veli Verkko. Moraalistatistikko ja Suomen ensimmäinen kriminologi. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja 81. Helsinki 1986, s. 20–24.

⁶⁰ Veli Verkko, Väkivaltarikollisuuden riippuvaisuus kansanluonteesta ja muista etnillisistä tekijöistä. Tilastollis-kriminologinen tutkimus. Helsinki 1936.

⁶¹ Sama, 343.

⁶² Verkkoon kohdistetusta kritiikistä Jaakkola 1986, 24–33.

⁶³ Inkeri Anttila – Patrik Törnudd, Kriminologia ja kriminaalipolitiikka. Juva

1983, s. 87. Ja teksti jatkuu: ”Kieltolaki lisäsi väkevien juomien kulutusta olosuhteissa, joissa yhteisökontrolli oli heikkoa ja juomatavat rajuja.” (Sama, 87–88.) Tätä käsitystä voi pitää tyypillisenä esimerkkinä vanhemman tutkimuksen — sikäli kun sellaista on edes ollut — suhtautumisesta ajan alkoholi-kulttuuriin ja sen ilmenemismuotoihin.

⁶⁴ Ylikangas viittaa vuosina vuosina 1905–1913 tapahtuneeseen henkirikollisuuden kasvuun, jonka vain I maailmansota ja kansalaissota väliaikaisesti katkaisivat. Perustelut protestin puhkeamiselle hän taas löytää alempiin väestönsosiin kohdistuneen epävirallisen kontrollin heikentymisestä. (Heikki Ylikangas, Puukkojunkkareiden esiinmarssi. Väkivaltarikollisuus Etelä-Pohjanmaalla 1790–1825. Keuruu 1976, 316–319.) Myöhemmin hän on erityisesti korostanut alenevan säätykierron aiheuttaman frustraation merkitystä väkivallan puhkeamisessa. (Heikki Ylikangas, Knivjunkarna. Våldskriminaliteten i Sydösterbotten 1790–1825. Borgå 1985, s. 235–237.)

⁶⁵ JyMA, VKK, välik. 7.12.1928 §1.

⁶⁶ Sama.

⁶⁷ Kysely lähetettiin tietyille virkamiehille ja muille hyvässä tarkkailuasemassa oleville henkilöille, kuten papeille, nimismiehille, poliisiviranomaisille, lääkäreille, osuuskauppojen hoitajille ja kunnallislautakuntien esimiehille. Heiltä kysyttiin henkilökohtaisiin havaintoihin perustuvaa mielipidettä raittius-tilanteesta ja kieltolain vaikutuksesta siihen. Kyselyn pohjalta julkaistu tutkimus: Suomen virallinen tilasto XXXII, Sosialisia erikoistutkimuksia VII. Kieltolakitiedustelu vuonna 1923. (*Kieltolakitiedustelu 1923.*)

⁶⁸ Väite juontaa juurensa toisaalta siihen, että vuoden 1919 kieltolaki oli Venäjän väliaikaisen hallituksen vahvistama, toisaalta sen yksipuolisesta yhdistämisestä ensisijaisesti työväenliikkeen ohjelmaan ja sosialismiin.

⁶⁹ Esim. Kieltolakitiedustelu 1923, s. 17*, 33*, 51*–52*, 70*. Jälkimmäiseen selitykseen turvautui esimerkiksi lapuanliike kieltolain vastaisessa propagandassaan. (Peltonen 1997, 97.)

⁷⁰ Sosiaalisen normin käsitteestä kts. Erik Allardt, Sosiologia I. Neljäs painos. Juva 1988, s. 58–60.

⁷¹ Timo Kyntäjä – Ahti Laitinen, Oikeussosiologia. Juva 1983, s. 129; Ahti Laitinen – Kauko Aromaa, Näkökulmia rikollisuuteen. Tampere 1993, s. 19.

⁷² Antti Eskola, Sosiaalipsykologia. Seitsemäs, muuttamaton painos. Helsinki 1979, s. 273.

⁷³ Laitinen – Aromaa 1993, s. 20.

⁷⁴ Esim. Erik Allardt – Yrjö Littunen, Sosiologia. Porvoo 1958, s. 265–266.

⁷⁵ Väkinin käräjille raahatulle todistajalle oli tyypillistä esimerkiksi väittää, ettei hän tiennyt puheena olevasta asiasta kerrassaan mitään tai muuten vain lausua

jotain hyvin epämääräistä ja todistusarvoltaan kyseenalaista. (Esim. Hämäläinen 1999, 83.)

⁷⁶ Hämäläinen 1999; 24, 54–56 ja eteenp.

⁷⁷ JyMA, VKK, välik. 2.3.1929 §1.

OLLIMATIKAINEN

CRIME IN HISTORY

Introduction and summary

Historical criminology¹ consists of research combining historical primary sources, and the theoretical approaches of neighboring sciences (sociology, criminology, anthropology etc.), for which the key research topics are crime and definitions of crime: how the vital lines between crime, law and morality have at each juncture been drawn and what the reasons for crime or behavior defined as crime have been.² Before the 1970s, the history of crime had systematically been reviewed mainly within the tradition of legal history.³ Elsewhere, some of the pioneers of criminology had been interested in historical development trends and comparisons.⁴ These perspectives then came together in historical criminology. An indicator of the gradual "institutionalization" of the research field can be found in the several articles reviewing the research situation and the methods⁵, the publication of solid general works on such topics⁶, and, lastly, the grouping of the researchers in the field around their own journal: *Crime, History & Societies* (1997).

The interests of historical research are shaped by general societal trends and changes in scientific paradigms. Methodologically the rise of historical criminology coincides with the challenges posed by social sciences and quantitative methods to historical research in Western Europe and the United States in the 1960s and 1970s. The social ontology characteristic of the source-oriented, empirical tradition in historical research⁷ can be found in Christopher Lloyd's definition of behaviourist individualism.⁸ Society is left out of the framework as abstract concepts and tools of explanation, such as social, economic and psychological structures, norms, symbols,

mentalities etc are understood as redundant: It has been enough to "let the sources talk" and present a more or less undefined picture of the agent based on everyday experience. When an individual is isolated as an atomistic agent, it is possible to ignore criminal phenomena as mere "exceptional cases" or pathologies of individuals.⁹ Surely it is no coincidence that one of the first researchers of history in Finland to realize the benefits of the crime perspective was, in development of a holistic methodology, Pentti Renvall, to whom criminal and legal analysis became an instrument in uncovering the psychological profile of a 16th century man.¹⁰

The demand for more structural approach and the critique of traditional research of history in Finland was crystallized in the discussion initiated by Antero Heikkinen and Heikki Ylikangas in *Historiallinen Aikakauskirja* in 1971 on the so-called "two histories".¹¹ Ylikangas applied his methods in practice the same year in his research on violent crime in Finland in the 16th century.¹² Later sociological theory in its functionalist form found its way into the interpretations of Ylikangas' 1976 "Puukkojunkkarien esiinmarssi".¹³ He stripped the "knife fighters" (=puukkojunkkarit) of Southern Ostrobothnia of the romanticism surrounding the subject previously and analyzed the phenomenon primarily as crime caused by economic conditions.

In the research frameworks of the studies published in the 1970s in general, the macro-level impacts of changes in economic and social structures on the structure of crime were emphasized, whether it was a question of studying the Middle Ages or the "modernization" of the 19th century.¹⁴ According to Marja Taussi Sjöberg, the crime history project of Umeå University and her dissertation published in 1981, "Brott och straff i Västernorrland 1861–1890", originally had four goals: 1) to study how societal changes such as population growth, urbanization, and industrialization affected the number and structure of crime; 2) to study who committed crimes; 3) to study why individuals or groups committed crimes; and 4) attempt to perform regional comparisons. The author added immediately that

in the process of the work it had become apparent to contemplate more thoroughly how the social control in the society had been established and how it affected crime. According to Taussi Sjöberg, structural research was to be complemented, in addition, with more in-depth individual level analyses.¹⁵

Due to the "first wave" of historical criminology crime became a legitimate research topic, long time-frame quantitative comparisons provided a more thorough view of the overall trends than before, and the boundaries between different sciences were lowered. As an interdisciplinary field, historical criminology has also later proved to be receptive to follow the latest trends, such as micro-history and historical anthropology.¹⁶ When Eric Monkkonen in 1979 criticized, in the spirit of "hypothesis testing", the "irresponsible and naive" underestimation of historians regarding theoretical matters and quantitative methods, it was possible by Tuija Hietaniemi in 1985, in assessing the state of affairs in the field of historical criminology, to appraise, based on Howard Zehr, that macro-level quantification as a basis of research had already seemed to have reached "its most essential results".¹⁷ The discussion on the statistical methods in crime research has continued to be lively even after this¹⁸; however, also the point of emphasis in the studies has somewhat turned to the qualitative direction. It has also been recognized that human behavior does not react mechanically to, for example, changes in economic development. It is possible to ascertain the impact of culture and the way people process their experiences through qualitative case studies. The cognitive perspective is most likely one of the most central elements forthcoming to complement the picture emerging through the socio-economic paradigm.

In defining criminal activity, particular attention has been awarded or contradictions have emerged regarding the factors understood to be crucial in the functioning of a society or the interests of the elites; thus, crime can often reach and represent something focal about the structure of the society and its values. In all human societies, the background of a sanctioned violent crime and the method of

investigation during different time periods (Lamberg, Karonen, Nygård) provide one point of reference to the debated problems of "modernization." In the other articles present in this book as well, the framework of the crime to be appraised underlines its historical context. In the 17th century, sexuality (Jokiaho), relationship with the supernatural (Eilola), and offensive statements (Vuorela, Vilku-na) were dangerous topics and also key issues as far as definitions of crime were concerned. Some of the focal points in modern societies have been, among others, questions relating to the governing of economic life and citizens' trust in public power (Ojala, Eloranta) and the effects of society's control actions (Hämäläinen).

Legal sources often combine the material of reality and drama superseding even the more inventive tales: Sometimes the work of a historian has been compared with detective work. Micro-historians Edward Muir and Guido Ruggiero have jostled with the comparison, according to which a historian acts like a Renaissance grave-robber by digging up the body (sources, words and events of the past) to have it sold to physicians for dissections (analysis of historical research).¹⁹ *Marko Lamberg* has taken the drama perspective as a point of reference in his article as he analyzes a minute of Stockholm's town council in the late Middle Ages, written in an unusually personal style, and its message from the point of view of its writer, scribe Helmik van Nörden. The investigation into the death of a Finnish-born, fittingly left unnamed, servant girl provides an interesting perspective into the reality of Stockholm in the late Middle Ages.

Petri Karonen investigates a murder trial that took place in Åbo in 1643, in which a burgher's wife Margareta Kitt was accused of killing her husband with mercury. Criminal investigation was becoming stabilized in the 17th century as part of the state's legal arm, where the person's status, personal relations, and the primary position occupied by compensations had to, gradually, give way to individual responsibility and the detection of guilt. According to

Karonen, glimpses of the life in the 1640s tell us about the advancement of "modernization" also in other areas of life (the culture of alcohol, notions of time and honor).

The first half of the 17th century was a time of administrative unification in the Swedish realm. The new demands of the continuously war-waging state simultaneously created new "crime", which was connected to resistance against the authorities and their actions. The threat against the governance structure was, if needed, dealt with harsh punishments. In Stockholm in the 1620s, the collection of a new tax ("small duty") caused outright disturbances. *Piia Vuorela* links these events to the question of how the subjects were able to resist the actions of the authorities in a strongly hierarchical system: the means covered everything from everyday passive resistance and insults to outright rebellion and homicides.

In the 17th century, sexual control typified in the so-called Lutheran unity culture of the coming next centuries was created in the public criminal justice control efforts of marriage and sexuality. Traditionally sexuality was subject to various taboos, and the control of marriage arrangements and sexuality were connected to the intricate relations between families. According to *Mika Jokiaho*, these old ways of interpretation were still central in the 17th century. The informal values of the community were not necessarily in conflict with the efforts of the Crown and the Church to control sexuality, both sides were trying to preserve the same cosmic order. The author links the control of sexuality also to the larger question of the so-called civilization process and individualization. Often economic and social changes led many violators of norms to suffer the consequences of their actions more and more as individuals. The criminal cases also reveal conceptions on the way that the honor of men and women was determined in the 17th century.

The so-called witch hunts are among the most researched phenomena of the Early Modern period. The latest research has put in the limelight, in comparison with the grand-scale and conspicuous "persecutions" of earlier studies, witchcraft and magic accusations

arising from everyday situations, of which there must be thousands even in the Finnish legal sources from the 16th to the 18th centuries. In Finland, the peak in cases dates to the latter half of the 17th century.²⁰ Witchcraft and magic have had their own influence in creating the illusionary image of fundamental difference between the historical man and the “rational” modern man. The question of the historical aspects of personality features is interesting even more broadly, since the behavior of human beings is defined by biological factors remaining relatively the same, as well as constantly changing culture. According to *Jari Eilola*, the reasons behind the devil sightings of the women accused of murdering their children included the dynamics of emotions similar to our time (anxiety, shame), yet the ways that these emotions were expressed and the way that the acts were processed as crimes exhibited typical features of the 17th century.

Kustaa H.J. Vilkuna’s article on the humor and offenses against one’s honor in the 17th and 18th centuries condenses many central themes vital in order to understand the old agrarian world. One of the longest verses of a provocative song remaining from the 17th century and its journey to the court of Northern Tavastia Ruovesi in 1681 provide a glimpse of what was at stake: the might of word and speech in a culture largely based on oral communication. By taking into account the context of inappropriate speech, interpreted to be punishable, enables us to review some of the key values of the period. As was typical of later periods, the central themes in 16th century folk humor included sexuality, deviance, and hierarchical power relationships. Hitting the mark in these issues could prove fatal in individual relationships (e.g. an attack on someone’s honor leading to a homicide) or in relation with the established societal order (insulting the king).

Articles in the second part of the book take a step towards modern times. *Toivo Nygård* returns to the issue of homicide, now from the perspective of the late 19th century. The background of a homicide that took place in Alajärvi reveals the disruption of the unwritten

laws and co-existence behind the rest of the community and the ethnic minority, the Romanies. Based on the case and the perception it provides one might ask how well the official judicial system understood or even wanted to understand the traditional ways of this particular minority.

Jari Ojala and *Jari Eloranta* review crime from the perspective of choices and economic realities. The mobility of labor, as well as the legal relationship between the employer and the employee are key elements in modern economic systems. Jari Ojala analyzes the escapes of seamen from Finnish ships in the 18th and 19th centuries. The reasons for these actions were mostly economic; sometimes could one find the circumstances to be particularly wretched. Seafaring was a form of economic activity, whose success was determined by the functionality of the cooperation between the shipowner(s), the captain, and the seamen. In addition to economic interests, it is possible to detect some remnants of the patriarchal system and the Age of Mercantilism in general behind the escapes and the attempts to prevent them: The problem was for a long time interpreted from the perspective of securing the rights of the shipowner.

The questions posed by Jari Eloranta about the interaction between the private and public sectors, economic wrongdoings, and the emergence of the so-called corruptive surfaces are typical definitional problems relating to research of crime in modern societies. After the independence in 1917, Finland's economic, social, and political structures were in a state of flux, which offered opportunities for increased interest group influence in policy-making. As far as Finland's national defense arrangements were concerned, the game on where the laws and morals were to meet took place in connection with the question of war booty materials and one of the largest public building ventures of the interwar period, the fortification process. In public discussion, the actions of some individuals were condemned, yet criminal indictments remained few. What is particularly interesting is the perspective these cases offer on the issue of how "collective units", such as interest groups, are able

to make moral choices.²¹ According to the author, the events surrounding the creation of the military establishment have to be understood, in addition to purely personal self-interests, also as a part of the general ideological patriotism of the time period and the threat felt to arise from the Soviet Russia.

The Prohibition Act of 1919–1932 has been the subject of many entertaining and romanticized views. In the research of crime it has been considered an example of a situation where the official law does not meet with the behavioral code of the people. This conflict has been interpreted to have led to reduced respect for the law. *Johanna Hämäläinen* approaches the problem through a car accident that took place in 1928 in Viitasaari, in which the car of moonshine dealers ended up in a lake due a problem with the brakes. The author asks, among other things, whether the careless lying of the witnesses is a sign of the more professional crime emerging in the prohibition era, as well as reduced respect for the law. The charting of the background in a micro-historical manner brings forth also, quite surprisingly, questions about women's emancipation, cars and modernization.

As the chapters in this book aim to show, the history of crime has room to maneuver in Finland, and it is to be expected also that the research field will broaden beyond the so-called traditional crime. Of the neighboring sciences, for example the perspectives offered by legal sociology and anthropology of law have so far been left unexplored in Finland.²² The history of crime, however, has continued to interest a new generation of students; therefore, the perspective has lived on also at the level of unpublished theses.²³

Translated by Jari Eloranta

Notes:

- ¹ Gustav Radbruch and Heinrich Gwinner published in 1951 the study "Geschichte des Verbrechens. Versuch einer Historischen Kriminologie" (Stuttgart 1951), in which the concept of "historical criminology" possibly emerges for the first time. Radbruch and Gwinner's study is mainly a collection of essays on very different criminal phenomena all the way from the Roman period, although the authors brought forth already then their aim of seeing crime in its broader societal contexts. Radbruch & Gwinner 1951, pp. 5–7.
- ² On the legal and sociological definitions of crimes, see Laitinen, Ahti & Aromaa, Kauko, *Näkökulmia rikollisuuteen*. Helsinki 1994, pp. 13–18.
- ³ E.g., Hemmer, Ragnar, *Suomen oikeushistorian oppikirja I*. Porvoo 1962.
- ⁴ An impressive study is Rusche, Georg & Kirchheimer, Otto, *Punishment and Social Structure*. New York 1939, in which the authors link the development of societal structure and the punishment system. A pioneer of Finnish criminology, Veli Verkko (*Homicides and Suicides in Finland and their Dependence on National Character*. Köbenhavn 1951.) also has contemplated on the development patterns of violent crimes.
- ⁵ See Rousseaux, Xavier, *From Medieval Cities to National States, 1350–1850: The Historiography of Crime and Criminal Justice in Europe*; Knafla, Luis A., *Structure, Conjuncture and Event in the Historiography of Modern Criminal Justice History*. In Emsley, Clive and Knafla, Louis A. (eds.), *Crime History and Histories of Crime. Studies in the Historiography of Crime and Criminal Justice in Modern History*. Westport, London 1996, pp. 3–44.
- ⁶ Often cited examples include the studies of James Sharpe (*Crime in Early Modern England 1550–1750* London, New York 1984) and Clive Emsley (*Crime and Society in England 1750–1900*. London, New York 1987).
- ⁷ See Lynch, Katherine A., *History and the Pursuit of Interdisciplinary Research in the Human Sciences*. In Karsten, Peter & Modell, John (ed.), *Theory, Method and Practice in Social and Cultural History*. New York, London 1992, pp. 58–66.
- ⁸ Lloyd, Christoffer, *Explanation in Social History*. Padstow 1986, p. 150.
- ⁹ See also Markkola, Pirjo, *Marginaali historian keskipisteessä*. In Peltola, Jarmo & Markkola, Pirjo (eds.), *Kuokkavieraiden pidot*. Tampere 1996, pp. 7–18; Nygård, Toivo, *Erilaisten historian problematiikasta ja lähteistä*. Teoksessa Roiko-Jokela, Heikki (ed.), *Vanhuus, vaivat, erilaiset*. Jyväskylän historiallinen arkisto vol. 4. Jyväskylä 1999, pp. 17–23.
- ¹⁰ Renvall, Pentti, *Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatsomustensa valossa*. Turku 1949. Renvall analyzes 16th century crime also statistically in his

history of the South-Western Finland (Renvall, Pentti, Varsinais-Suomen historia V:1. Valtiolliset vaiheet ja hallinnollis-oikeudellinen kehitys. Turku 1949, pp. 222–236).

- ¹¹ Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka, Talttumaton tutkija Heikki Ylikangas 60 vuotta. In Tie tulkintaan. Juhlakirja akatemiaprofessori Heikki Ylikankaalle 6. marraskuuta 1997. Ed. Anu Koskivirta. Juva 1997, pp. 32–33. The rise of historical criminology internationally is often mentioned to have been influenced by the research inspired by the French Annales-school (e.g., Pierre Chaunu's group) and the English Marxist-oriented social history (e.g., E.P. Thompson). Sharpe 1984, pp. 2–13; Rousseaux 1996, pp. 4–6.
- ¹² Ylikangas, Heikki, Väkivaltarikosten motivaatiopohja 1500-luvulla Suomessa. Historiallinen arkisto 65. Loviisa 1971, pp. 88–197; cf. also the author's later interpretation: Ylikangas, Heikki, What Happened to Violence? An Analysis of the Development of Violence from Medieval Times to the Early Modern Era Based on Finnish Source Material. In Lappalainen, Mirkka (ed.), Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area. Helsinki 1998, pp. 9–121.
- ¹³ Ylikangas, Heikki, Puukkojunkkarien esiinmarssi. Keuruu 1976. In English: Ylikangas, Heikki, The Knife-fighters: Violent Crime in Southern Ostrobothnia 1790–1825. Helsinki 1998.
- ¹⁴ See e.g. Zehr, Howard, Crime and Development of Modern Society. Patterns of Criminality in Nineteenth-Century Germany and France. London 1976; Hanawalt, Barbara, Crime and Conflict in English Communities 1300–1348. Harvard 1979; Sundin, Jan, Theft and Penury in Sweden 1830–1920. A Comparative Study at the County Level. Scandinavian Journal of History 1/1976, pp. 265–302; Ylikangas, Heikki, Major Fluctuations in Crimes of Violence in Finland. A Historical Analysis. Scandinavian Journal of History 1/1976, pp. 81–103. The socio-economic perspective is emphasized also in the two general studies on the history of the Finnish punishment system, see Kekkonen, Jukka & Ylikangas, Heikki, Vapausrangaistuksen valtakausi. Nykyisen seuraamusjärjestelmän historiallinen tausta. Helsingin yliopisto. Oikeuden yleistieteiden laitos. Helsinki 1982; Lappi-Seppälä, Tapio, Teilipyörästä terapiaan. Piirteitä rangaistusjärjestelmän historiasta. Vankeinhoidon historia-projektin julkaisuja 9. Helsinki 1982.
- ¹⁵ Taussi Sjöberg, Marja, Brott och straff i Västernorrland 1861–1890. Acta Universitatis Umensis 35. Umeå 1981, pp. 1–4.
- ¹⁶ Lindström, Dag, Öärliga mästars och kivan de makar. Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden. Historisk tidskrift 1994: 2, pp. 513–535; Eibach, Joachim, Kriminalitätsgeschichte

zwischen Sozialgeschichte und Historischer Kulturforschung. *Historische Zeitschrift* 263/3 (1996), pp. 681–715.

- ¹⁷ Hietaniemi, Tuija, Väki-valta ja sen syyt uusimman ulkomaisen historiallis-kriminologisen tutkimuksen mukaan. *Historian päivät 1985*. Historiallinen arkisto 88. Vammala 1986, p. 323.
- ¹⁸ Rousseaux 1996, pp. 12–13.
- ¹⁹ Muir, Edward & Ruggiero, Guido, Introduction: The Crime of History. Teoksessa Muir, Edward & Ruggiero, Guido (eds.), *History from Crime*. Baltimore, London 1994, pp. vii–viii.
- ²⁰ Nenonen, Marko, Envious Are All the People, Witches Watch at Every Gate. Finnish Witches and Witch Trials in the 17th Century. *Scandinavian Journal of History* 18/1 (1993), p. 83.
- ²¹ Laitinen & Aromaa 1994, pp. 22–23.
- ²² See e.g. Laitinen, Ahti, Johdatus oikeussosiologiaan. Turun yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisu A:23. Turku 1996; Nader, Laura (ed.), *Law in Culture and Society*. Berkeley – Los Angeles – London 1997 (1969).
- ²³ See e.g. Forsström, Sari (ed.), *Laittomuuden laitatiellä*. Helsingin yliopiston Historian laitoksen julkaisu 1/1996; Rajala, Juha, Rajaseudun huligaanit. Nuoriso-ongelma viime vuosisadan vaihteen kannaksella. In Peltola, Jarmo & Markkola, Pirjo (eds.), *Kuokkavieraiden pidot*. Tampere 1996, pp. 47–77.

JYVÄSKYLÄN HISTORIALLINEN ARKISTO

1. Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina. Toimittaneet Heikki Roiko-Jokela & Timo Pitkänen. 322 s. 1995.
2. Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvaajina. Toimittaneet Heikki Roiko-Jokela & Timo Pitkänen. 277 s. 1996.
3. Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet. Toimittanut Heikki Roiko-Jokela. 282 s. 1997.
4. Vanhuus, vaivat ja erilaiset. Toimittanut Heikki Roiko-Jokela. 190 s. 1999.
5. Rikos historiassa. Toimittanut Olli Matikainen. 415 s. 2000.